PAUL LENDVAI

HATÁRÁTLÉPÉS

AZ ÜLLŐI ÚTRÓL A NAGYVILÁGBA

HELIKON KIADÓ

A mű fordítása az alábbi kiadás alapján készült:
Paul Lendvai: Auf schwartzen Listen

Fordította: Glavina Zsuzsa és Mohi Zsolt

A kötetben szereplő fotók az ORF
és a szerző archívumából származnak.

Tartalomjegyzék

„Jobb az üldözöttekhez tartozni,
mint az üldözőkhöz.”

Danilo Kiš: Fövenyóra

„Az olyan embernek, aki egyáltalán
írással foglalkozik, úgy vélem,
az a legfőbb kötelessége, hogy
anyagokat szolgáltasson az életrajzához.
Ha nem tett is szellemi felfedezéseket,
és nem hódított is meg idegen országokat,
bizonyára a legváltozatosabb
módokon tévedett, s ezek a tévedések
éppoly fontosak az emberiség számára,
mint a leghatalmasabb férfiú igazságai.”

Friedrich Hebbel: Napló, 1836. január 5.

Ezt a könyvet
Carl Lutz,
Giorgio Perlasca,
Angelo Rotta nuncius
és Raoul Wallenberg
emlékének ajánlom,
akik 1944-1945 telén
az életüket kockáztatták Budapesten
azért, hogy segítsenek
az üldözötteken.

ELŐSZÓ A MÁSODIK, KIBŐVÍTETT ÉS ÁTDOLGOZOTT MAGYAR KIADÁSHOZ

Ez az eredetileg németül írott könyv most második, alaposan átdolgozott és lényegesen kibővített magyar kiadásban jelenik meg.

A három kiadást megért, a Donauland Könyvklub 1997. évi nagydíját elnyert és közben angolul is kiadott kötet eddig megírt tíz (három angolul, hét németül) könyvemből azért a legfontosabb számomra, mert életemről, tévutaimról, csalódásaimról, kudarcaimról és sikereimről is szól.

Két fontos oka van annak, hogy az eredeti kiadást a magyar olvasó számára érdektelen külföldi utalásoktól részben megtisztítottam, részben új anyagokkal kiegészítettem.

Először azért, mert az első kiadás az öt évvel ezelőtti könyvhét alatt és után gyakorlatilag eltűnt. Bár a kötet megjelenését az Osztrák Kulturális Intézet támogatta, azt nem tudta megakadályozni, hogy a kötetet megjelentető könyvkiadó csődbe jusson. Így aztán a megjelenés nem jelentette azt, hogy a kötet az olvasókhoz is eljut.

A második ok a magyar politikai eseményekben rejlik. Az elmúlt négy évben végre a bebörtönzésemre és rehabilitációmra vonatkozó papírok után „új" anyagokat is kaptam. Annak idején csak az egykori „Stasi", az NDK és később a csehszlovák titkosszolgálati anyagokat használhattam fel.

A Történeti Hivatal munkatársai eddig több száz oldalnyi, rólam szóló anyagot ástak ki, s noha semmi kétségem sincs afelől, hogy a különböző irattárakban még sokkal több „rázós" jelentés fekszik, az, amit e könyvben elmesélek, bizonyára el fogja szórakoztatni az olvasót. Majd negyven éven át jelentettek rólam különböző fedőnevű személyek néha nevetséges, néha fontos dolgokat, melyek másnap reggel az úgynevezett „napi jelentésekben" a belügyi csoportfőnökök, miniszterhelyettesek és a különböző miniszterek asztalára jutottak.

Ez nem az én személyes fontosságomat jelzi, hanem a „kommunista rendőripar" szerkezetét minősíti.

Egy magyar származású, de negyvenöt éve Bécsben élő, külföldi laptudósítóként, folyóirat és TV-műsorok főszerkesztőjeként, az ORF igazgatójaként, majd 1999

óta kommentátorként működő, angolul és németül dolgozó politikai író és publicista nem véletlenül, hanem szinte törvényszerűen került magyar és orosz, cseh és román, lengyel és bolgár, keletnémet és albán feketelistákra.

Külön szeretném hangsúlyozni, hogy sem itt közölt élményeimmel és benyomásaimmal, sem könyveimmel, sem televíziós szerepléseimmel és filmjeimmel soha nem követtem politikai célokat.

Noha Magyarország a szülőhazám, és magyar az anyanyelvem, s 1957 februárjáig megaláztatásokon és megkésett rehabilitálásokon át fonódott össze életem az ország újkori történelmével, mint politikai gondolkodó, író és kommentátor kívülről, de nem közömbösen szemléltem és értékeltem a változásokat. Mint 1990-ben, első magyarul megjelent könyvem előszavában írtam: „Egy politikai hírlapírónak, ha meg akarja őrizni tekintélyét és önbecsülését, egy interjú vagy a hatóságok jóindulatának megőrzése érdekében nem szabad kétes értékű kompromisszumokat elfogadnia. A nyugati kommentárok öncenzúrája az önálló véleményalkotás teljes feladásának előjátéka volna.”

Ez a felfogás persze nemcsak a régi kommunista rendszerekre, hanem az új, demokratikusan megválasztott kormányokra is vonatkozik.

A *Financial Times* brit világlap bécsi tudósítójaként dolgoztam huszonkét évig. Ebben az iskolában megtanultam, hogy az újságírói függetlenség szabadság, de ugyanakkor felelősség is. Öncenzúra nélkül, kegyetlen őszinteséggel próbáltam írni önmagamról és korunkról - belülről és kívülről.

Legutóbbi könyvem - *Magyarok - Kudarcok győztesei* -, melyet németül írtam s eddig megjelent magyarul, románul és csehül, s a közeljövőben angolul, úgy gondolom, tükrözte sorsközösségemet a magyar nemzettel, annak ellenére, hogy Ausztria és Bécs jelenti számomra már sok éve az igazi otthont. Ilyen értelemben tehát múltam és jelenem folytán közép-európai vagyok, s a közép-európai történelem buktatóiról és tragédiáiról is mindenféle „lakkozás” nélkül számolok be egy élet tükrében két világ között.

Befejezésül szeretném megköszönni a második kiadás szerkesztőjének, Borbíró Zsókának megértő munkáját.

Bécs, 2002 tavaszán
Paul Lendvai

FORGATÁS A CELLÁBAN
- BEVEZETÉS HELYETT

Vissza akartam menni a börtönbe, de nem engedtek be. Pedig napok, sőt hetek óta izgatottan, szinte sóváran vártam ezt a pillanatot. Az osztrák tévé *Uncle Sam - Ványa bátyó* című dokumentumfilmjében szerepeltem mint kortanú, s a forgatókönyv írónője, aki egyúttal a rendezőnk is volt, a simán megszerzett engedély birtokában természetesnek tartotta, hogy gond nélkül készíthetünk felvételeket Budapesten, a Fő utcai hírhedt vizsgálati fogházban. Valamilyen oknál fogva azonban úgy látszott, nem megy a dolog. A hátsó bejáratnál a Gyorskocsi utcában, ott, ahol évtizedeken át emberek ezrei tűntek el a rendőrségi fogda telhetetlen bendőjében, nyers elutasításban részesültünk.

A bizalmatlan civil ruhás biztonsági őrnek kétszer is megpróbáltam ékes magyarsággal előadni jövetelünk célját, de sem ó, sem a felettesei nem tudtak arról, hogy egy osztrák forgatócsoport érkezik Bécsből. Az őr, miután telefonon még egyszer érdeklődött felőlünk, azt tanácsolta, hogy a pesti oldalon található főkapitányságon járjunk utána az állítólagos forgatási engedélynek. Majd nagy csattanással, s most már nyilvánvalóan végleg, becsukta az ajtót. Kis csoportunk szinte irigyen figyelte, ahogy az automata kapu időről időre kitárul, s egy-egy autó gurul be az udvarra. Operatőrünk közben külső felvételeket készített; filmre vette a nyíló-csukódó kapuszárnyakat, valamint az emléktáblát, amelyet Nagy Imre, az 1956-os forradalom miniszterelnöke és bajtársai tiszteletére helyeztek el, akiket az itt lefolytatott titkos per után végeztek ki 1958 júniusában.

Rendezőnőnk végül is elhatározta, hogy felhívja az egyik illetékest, akinek azonban már elfelejtette a nevét és a beosztását. Némi keresgélés után végül mégis megtalálta degeszre tömött kézitáskájában a szükséges telefonszámot, mi pedig reménykedni kezdtünk, hogy a titokzatos férfi előkerül. Egy idő múlva a hölgy ragyogó arccal tért vissza: Sz. úr vár bennünket a hatalmas épülettömb főbejárat felőli részében. Sz. úr, az illetékes főtisztviselő, aki a katonai államügyészség vezetője volt és ezredesi rangot viselt, elnézést kért az adminisztrációs félreértésért, udvariasan elbeszélgetett velünk, majd jelenlétünkben hívatta az intézmény számunkra hozzáférhetővé tett részlegének

parancsnokát. Néhány perccel később már úton voltunk a vizsgálati fogházat rejtő szárny felé.

Kívülálló, hétköznapi látogatók számára ez a büntetőintézet épp olyannak tűnhetett, mint bármely másik. Belőlem azonban megrázó, kitörölhetetlen hatást váltott ki a viszontlátás. Érezhetően gyorsabban vert a szívem, alig tudtam lépést tartani az elöl haladó fiatal századossal meg a többiekkel. A lépcsökön lejutva hamarosan megérkeztünk arra a folyosóra, amelyen több mint negyven évvel ezelőtt egyesével kihallgatásra vittek, vagy kis csoportokban vécére kísértek bennünket a cellákból. Annak idején éjjel-nappal hallottuk a cellaajtók csapódását, az őrök suttogását, az elmormolt jelszavakat, amelyekkel biztosították, hogy a foglyok ne találkozzanak egymással a folyosón. Kísérőnk, akihez csatlakozott néhány kíváncsi őr, most kinyitotta az egyik üres cellát. A nehéz vasajtó fölött megpillantottam a dróthálóval körülvett villanykörtét, amely akkoriban egész éjjel égett. A szemközti oldalon fönt egy szellőzőnyílás volt. Akárcsak régen, ma is az egész helyiséget meghatározta a kémlelőablak, amelyet az őr félóránként vagy óránként - ahogy épp a kedve tartotta - kinyitott, majd újra bezárt. Az ajtó azonban ezúttal tárva maradt.

Az operatőr és a hangtechnikus hozzáfogott a bevilágításhoz, engem pedig megkértek, hogy foglaljak helyet a fából készült priccsen. A még mindig meglehetősen sötét és szűk helyiségben mondtam néhány mondatot „akkori" tapasztalataimról. Elmeséltem, hogy a cellák zsúfolásig tömve voltak, s az itt töltött hónapok alatt hermetikusan elvágtak bennünket a külvilágtól. Semmiféle kapcsolatot nem teremthettünk a rokonainkkal vagy más foglyokkal. Nem kaptunk könyveket, cigarettát és híreket sem, nem engedtek bennünket sétára, és nem írhattunk levelet. Ebben a szárnyban, különösen Sztálin halála után - a „legnagyobb éberség" idején - valóságos nagyüzem volt. Az eredetileg kétszemélyesre tervezett cellákban olykor öten is szorongtunk...

Miután elhagytam a tizenegyes cellát, az operatőr „minden eshetőségre felkészülve" csinált még néhány vágóképet. Azután megkértek, hogy az előbbi néhány mondatot ismételjem el a kamera előtt állva a folyosón is, mondván, hogy majd a jobbik változatot fogják felhasználni. Talán mégis túl sötét volt a cellában, tette hozzá a rendezőnő, aki úgy látszott, elégedett a Fő utca kafkai világába tett kirándulásunkkal.

Én viszont feldúlt és zavarodott voltam, s miközben kis csoportunk a barátságos százados nyomában a hátsó kijárat felé igyekezett, gondolataim újra meg újra elkalandoztak. Visszaemlékeztem 1952-1953 telére és tavaszára, amelyet a titkosrendőrség őrizetében kellett töltenem - abban a börtönben, ahol alig nyolc évvel korábban ellenállókat, náciellenes hazafiakat és zsidókat vetett alá szörnyű kihallgatásoknak a Gestapo. Az óriási épület, amelyben a hadbíróság és az államügyészség, a titkosrendőrség és annak börtönei kaptak helyet, számomra máig félelmetes. A Fő utca azok közé a helyek közé tartozik, amelyek az én szememben sohasem veszítik el rémisztő jellegüket.

Ki hitte volna, hogy még egyszer bejárom ezeket a szörnyű folyosókat, hogy újra belépek egy cellába, sót „kortanúként” szerepelek majd a mindenkori rendőri hatalomnak ebben a különös, fenyegető világában! Természetesen már a Kádár-rendszer idején, majd a kommunizmus bukása után is gyakran elhajtottam a hatalmas tömb mellett, amikor visszafelé jöttem a Duna-parton álló Külügyminisztériumból. De a nagy forgalom meg valami öntudatlan viszolygás miatt soha nem álltam meg. Csak lopva vetettem egy-egy pillantást az életemmel oly sorsszerűen összefonódó épületre. Egy dinamikus, erős akaratú dokumentumfilm-rendezőnő ötlete és buzdítása kellett ahhoz, hogy visszatérjek erre a helyre, a komor objektum legtitkosabb szárnyába.

Ha mindezt láthatta volna Gyuri, vagyis F. ezredes, akivel talán a legrémesebb hónapokat éltük át itt! Ő volt az egyetlen, akit nem egy ütött-kopott szovjet Pobjedával, hanem elegáns szürke Humberrel szállítottak be - amire fölöttébb büszke is volt. Mint hivatásos tisztet előbb halálra ítélték, majd kegyelmet kapott, és éveket töltött különféle börtönökben, míg azután 1956-ban, nem sokkal a felkelés előtt szabadon engedték. Évtizedek múlva írt nekem egy levelet Bécsbe. Fölhívtam, de nem tudtunk mindjárt találkozni, s néhány hónappal később már a haláláról kaptam értesítést.

Vagy mit szólt volna mindehhez S. Pista, aki a cella többi lakójának bosszúságára folyton a legszebb József Attila-verseket mondogatta, míg végül én is megtanultam őket kívülről. A katonai elhárítás egykori tisztje a forradalom leverése után Nyugatra ment, és Kanadában kezdett új életet. Sikeres üzletember lett, egy csomagolócég főnöke. Valamikor a hatvanas évek végén meg is látogatott Bécsben.

Hogy nevetett volna F. Jóska, a mérnök, aki Sztálin halála után az irodájában tréfásan megjegyezte, hogy ő „mégis” jól aludt, s legnagyobb meglepetésére alig tíz óra múlva már a cellánkban találta magát! No és Feri, a fiatal sorkatona, aki azt kérte, hogy apám legyen az ügyvédje. Ennek a szerencsés véletlennek köszönhetően tudta meg aztán az apám, aki foglalkozásából eredően gyakran járt a Fő utcában, hogy itt tartják fogva nyomtalanul eltűnt fiát.

Rájuk emlékeztem most és mindazokra, akikkel az „elit” hatodik emelettől a gyűjtőcellán át a kistacsai internálótáborig vezető utamon találkoztam. A kíváncsi börtönőrök helyett nekik kellett volna velem lenniük a cellában, a folyosón vagy valahol a háttérben. Hiszen valamennyien kortanúk voltak, s mint egykor a kihallgatási jegyzőkönyvet, ezt a fejezetet is minden oldalon alá kellene írniuk.

Engem nem vertek, nem kínoztak, és a párthűségről sem kellett olyan filozófiai társalgásokat folytatnom, mint amilyenekről Koestler ír a *Sötétség délben* című könyvében. Valószínűleg én voltam az egyik legfiatalabb politikai fogoly. De hát hogyan eshetett meg még azokban a „legsötétebb” időkben is, hogy huszonhárom éves újságíró létemre, épp túl a katonai szolgálaton, bekerültem a kései sztálinizmus egyre gyorsabban forgó tisztogatási gépezetébe? És mit éreztem azokban a napokban, azokon az éjszakákon?

A többieket időről időre elvitték kihallgatásra, csak velem nem történt semmi. Elfeledkeztek volna rólam? Vagy az egész egy nagy tévedés, és hamarosan bocsánatot kérnek? Az első hetekben - sőt talán még később is - viszonylag bizakodó voltam. Amikor reggelente megfordult a kulcs cellaajtónk zárjában, s az őr benyújtott egy „kávéval” teli pléhbögrét meg egy vékony szelet kenyeret, folyton azt hittem, mindjárt jönnek értem, s ki fog derülni, hogy ez az egész csupán rossz álom volt. Nem ábrándoztam-e sokszor arról, hogy a párt újsága, a Szabad Nép különkiadást fog megjelentetni ártatlanságom bizonyítékaival? Mi több, még eleinte szkeptikus cellatársaimat is sikerült meggyőznöm arról, hogy a hatóságok nyilván tévednek. „Ma, de legkésőbb holnap, utoljára leszek itt.” Egyik-másik társam meg is kért, hogy tanuljam meg feleségük vagy anyjuk lakcímét, s amint szabadlábra kerültem, azonnal értesítsem a családjukat.

Idővel azonban bizakodásom megingott. Csak nem akarnak elevenen eltemetni itt? Talán kiderült valame-

lyik közeli barátomról, hogy belekeveredett vagy belekeverték valami pártellenes tevékenységbe, anélkül hogy én tudnék róla?

Miközben kint az utcán a stáb tagjai berakták az autóba a kamerát, a fényszórókat, a kábeleket meg a többi kelléket, bennem újra feltámadtak letartóztatásom kitörölhetetlen képei. Láttam magam, amint a pincében töltött első éjszakán a priccsen fekszem, szorosan cellatársaimhoz préselődve, kezem az agyonkopott takarón, és nyitott szemmel szüntelenül a drótháló mögött égő villanykörtére meredek.

Egy hideg, nyirkos estén vittek be 1953 januárjában. Hét óra körül járt az idő, s mivel erősen meg voltunk fázva, feleségemmel együtt az ágyban feküdtünk. Hirtelen erőteljes csengetést hallottunk. Idős anyósom nyitotta ki az ajtót, s öt titkosrendőrt pillantott meg, akik egy házkutatási és előállítási parancsot tettek elébe. A fűtetlen szobában rettentő hideg volt, mi pedig a nátha ellen jól bevált módszerként sok rumot ittunk. Talán ezért is történt, hogy a kis lakásban lezajló eseményeket úgy éltem át, mintha ködfüggönyön néznék keresztül - miközben nyolcéves mostohalányom békésen aludt tovább. Gyorsan felöltöztem. Időközben az úgynevezett „szocialista törvényesség” nevében behívták a házmestert meg az egyik lakót, hogy tanúk legyenek a házkutatásnál. Épp csak köszönhettem az ijedtségtől dermedt embereknek, két rendőr máris közrefogott, és elvezettek.

A belvárosi Kígyó utcától a Fő utcai vizsgálati fogházig nem nagy a távolság. Alig negyedóra múlva már csak egy szám voltam, név, igazolvány, cipőfűző és öv nélkül, száműzve a társadalomból, elevenen eltemetve és elfeledve - egy elintézendő akta az ÁVH (korábban ÁVO) számára.

A házkutatással megbízott három férfi jóval éjfél után végzett, és addigra teljesen felforgatta lakásunkat. Feleségem szinte vasfegyelemmel nézte, amint átkutatják a szekrényeket, s egyesével végigvizsgálják könyvtárunk minden darabját. Sok könyvet magukkal vittek, feleségem tiltakozása ellenére még olyanokat is, amelyeket a parlamenti könyvtárból kölcsönöztem ki, és természetesen lefoglalták az összes iratot, a családi fotóalbumokat, sőt számos külföldi és magyar filmcsillag, köztük Hans Moser és Karády Katalin autogramjait, illetve fényképeit is. Mivel a lakás eredetileg a leghíresebb operett primadonna, Honthy Hanna elvált férjéé volt, a hívatlan látogatók találtak és persze el

is vittek még egy fémkazettát (kereken tízezer forinttal), továbbá egy ezüst cigarettatárcát és egy arany óraláncot, amelyek tudtomon kívül itt voltak elrejtve a házaspár számára. Rábukkantak ezenkívül a pornográf irodalom néhány klasszikusára is, például az *Egy bécsi utcalány regénye* című Felix Salten-könyv magyar nyelvű kiadására, és Josefine Mutzenbacher kalandjai annyira lekötötték az egyik titkosrendőr figyelmét, hogy az a nehéz munkát jó ideig ráhagyta kollégáira. Miután több mint öt órát töltöttek el az állambiztonságot fenyegető iratok keresésével, ketten elhagyták a lakást, és hazaküldték a tanúkat is. Egy rendár azonban még egy órát ott maradt, hogy a feleségemet őrizze, illetve megakadályozza a telefonálásban, egy másik, kisebb csoport pedig ezalatt elindult a szüleim lakására.

Amikor az odaérkező titkosrendőrök benyomultak a nappaliba, anyámat - aki soha nem heverte ki azt az idegösszeomlást, amelyet még 1944-1945 telén kapott a nyilas uralom alatt - annyira elfogta a gyengeség, hogy egyensúlyát veszítve lerogyott a rekamiéra. Szerencsére sem ő, sem a rendőrök nem sejtették, hogy épp az alatta lévő ágyneműtartóban mennyi „veszélyes holmi” rejtőzik. Amíg a szüleimnél laktam, egyszerűen helyhiány miatt ott tároltam ugyanis az érdekesnek tűnő újságokat, például az amerikai Time és Newsweek magazint, valamint több olyan könyvet, amely a későbbi szempontok szerint valószínűleg „felforgató” irodalomnak minősült volna. Mindezt szüleim nem tudták, ám az eset annyira megrémítette őket, hogy elhatározták, még aznap éjjel megsemmisítenek minden kompromittáló s talán mégiscsak veszélyes iratot. Így hát apám, aki az első világháborúban a császári és királyi hadsereg többszörösen kitüntetett tisztje volt, nekilátott, hogy eltüntesse a Monarchiát ábrázoló térképeket meg a sokéves szibériai fogságából származó okmányokat. No de hogyan? Ollóval apró darabokra vágták a papírokat, azt remélve, hogy az egészet gyorsan lehúzhatják a vécében. Csakhogy nem számoltak a régi térképek kitűnő minőségével, magyarán, a vécé egykettőre eldugult. Csak másnap reggel sikerült egy megbízható szomszéd segítségével újra rendbe hozni a lefolyót, és két kályhában elégetni a veszélyes dokumentumokat.

Addigra feleségem már értesítette szüleimet rejtélyes letartóztatásomról. Jóllehet akkoriban még az apám ügyvédként a katonai bíróság előtt is vállalhatta megbízói képviseletét, az én sorsomról, nem beszélve az ellenem felhozott vádakról, semmit, de semmit nem

tudott kideríteni. Úgy eltűntem Budapest kellős közepén, mintha a föld nyelt volna el.

*

Mindennek az elmondása szétfeszítette volna egy interjú kereteit, vagyis azt a tíz-tizenkét percet, amelyet a filmben mint kortanú kaptam. Közben már a következő napot terveztük, a kirándulást a fővárostól nem messze fekvő kistarcsai volt internálótáborba, s azt latolgattuk, hol találhatnánk alkalmas helyeket, hogy külső felvételeket készítsünk az ötvenhatos forradalomra való visszaemlékezéshez.

Ezekben a napokban, mialatt osztrák kollégáimmal beszélgettem, gondolatban lepergett előttem az egész életem. Visszatekintve újra meg újra azt kérdeztem magamtól, miért kellett nekem, aki még olyan fiatal és olyan „ártatlan" voltam, elviselnem mindezt; a börtönt, a tábort, a hároméves foglalkozási tilalmat - összesen négyévi félelmet és megaláztatást. Miért?

Vajon meddig kell vagy lehet visszamenni az időben, hogy sohasem unalmas, de olykor nem is veszélytelen életemben megtaláljam az általam bejárt utak és tévutak lehetséges magyarázatát és eredetét?

Naplót soha nem vezettem. Azt a néhány jegyzetet, amelyet készítettem, később magam se nagyon tudtam már kisilabizálni vagy elveszítettem. Tehát számomra a szó eredeti értelmében volt szó visszaemlékezésről. Hamarosan rájöttem viszont, hogy az ilyen feljegyzéseknek csak úgy van értelmük, ha olyan dolgokat tartalmaznak, amelyek spontán módon jutnak a krónikás eszébe, vagy amelyeket barátok és archív anyagok segítségével hív elő a feledésből, a tudattalan mély rétegeiből. Ahhoz tehát, hogy megtaláljam az igazságot, történésszé kellett lennem a saját ügyemben, azaz kénytelen voltam dokumentumokat gyűjteni és szemtanúkat kikérdezni.

I. RÉSZ
IFJÚKORI FÉNYEK ÉS ÁRNYAK

KEGYETLEN BÚCSÚ A „BOLDOG BÉKEIDŐKTŐL”

Ragyogó napsütéses vasárnap volt 1944. március 19-e. Csapatom, a zöld-fehér mezes Ferencváros kitűnően játszott a hazai pályán, s ha jól emlékszem, négy egyre verte ellenfelét, az Újpest labdarúgóit. Meccs után, mint mindig, tömve volt a villamos, amely lakásunk előtt, az Üllői út és a Liliom utca sarkán állt meg. Szorosan egymáshoz préselődve, de jó hangulatban utaztunk hazáig. Akárcsak barátaimat, engem is fellelkesítettek a híres Sárosi testvérek ragyogó akciói.

Amikor beléptem a lakásba, apám hamuszürke arccal kiáltott rám: Hol maradtál ilyen sokáig? Nem értettem, miért ennyire feldúlt. Hiszen tudta, hogy egy nagy meccs után nem lehet egyhamar kijutni a stadionból. Utóbb aztán rájöttem, mitől volt magánkívül: a német csapatok ekkor szállták meg Magyarországot. Hajnali négytől jöttek a főutakon Budapest felé minden irányból a német tankok, csapatszállító autók, motorok. Az ejtőernyős vadászok már reggel elfoglalták a repülőteret, a hidakat és más, stratégiailag fontos pontokat.

Jóllehet épphogy betöltöttem tizennegyedik évemet, azonnal tudtam, hogy ez a nap valami nagyon-nagyon rosszat jelent számunkra. Valóban fordulópont volt a magyar-zsidó történelemben, s mint nemsokára kiderült, több mint félmillió embernek hozta el a halálos ítéletét. Miközben mindenki azt várta, hogy a szövetséges hatalmak partra szállnak Franciaországban, idejöttek Hitler csapatai. Ezek szerint Magyarország már nem volt a Harmadik Birodalom hű szövetségese?

Ma már szinte mindent tudunk e megszállás előzményeiről; ismerjük az ultimátumot, amelyet Hitler intézett az idős kormányzóhoz, Horthyhoz, akit csapdába csaltak a klessheimi palotában folytatott megbeszélések során, ismerjük a bevonulási parancsot, a Berlinben készített forgatókönyvet, az előre elkészített tervet Kállay miniszterelnök erőszakos leváltására, aki Horthy megbízásából Magyarország „kiugrását” készítette elő. Most a hitleri Németországgal életre-halálra szövetkező, szélsőségesen jobboldali politikusok kerültek uralomra. A Gestapo néhány nap alatt kereken háromezer „náciellenes”, hazafias érzelmű és nyugatbarát politikust, hivatalnokot, arisztokratát és értelmiségit tartóztatott le és hurcolt németországi koncentrációs táborokba. De a lakosság egy csoportja számára a megszállás és mindenekelőtt Eichmann

különosztagainak azonnali megjelenése nem csak a letartóztatást jelentette. A zsidókra és a zsidótörvények értelmében annak számító keresztényekre hosszabb távon a biztos halál várt.

A magyarországi zsidóság egyedülálló tragédiájáról máig vitatkoznak a történészek. Vajon megakadályozható lett volna-e a német bevonulás egy visszafogottabb külpolitikával vagy még inkább egy határozottabb ellenállással? Meg lehetett volna-e menteni ily módon legalább százezrek életét?

Ebben a kérdésben magam is csak mint kortanú, mint érintett szólhatok, de azért idézném Hans Sahl emigráns német író szavait, aki - bár más összefüggésben - egyszer azt mondta:

Mi vagyunk az utolsók.
Kérdezzetek.
Mi illetékesek vagyunk.

Magyarországon kívül alig ismerik a kis magyar nemzet és az egykori soknemzetiségű Habsburg Birodalomban hazafias magyarokká lett zsidók látszólag oly szerencsés szimbiózisának történetét, a kortársak közül is sokak számára megdöbbentő fordulatot a politikai antiszemitizmus irányába, egészen a „magyar módra" végrehajtott „végső megoldásig". Mindez a mi szerteágazó családunkban is lejátszódott. De ahhoz, hogy teljes horderejüket tekintve megértsük, hogyan váltakoztak az összefüggések asszimiláció és kirekesztés, Magyarország nemzeti hanyatlása és a magyar zsidók sorsa között, s milyen sokkhatást váltottak ki az 1944. március 19-e után viharos tempóban bekövetkező drámai események, fel kell tárnunk a történelmi hátteret.

A magyarok azóta, hogy 896-ban letelepültek a Kárpát-medencében, vagyis a mondákkal övezett honfoglalás óta az európai történelem nagy vesztesei közé tartoznak. Az albánoktól eltekintve talán ez a legmagányosabb nép Európában. A magyarok őshazája az Uráltól nyugatra terült el, legközelebbi nyelvrokonaik a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó, ma már csak mintegy harmincezer főt számláló osztjákok és vogulok, ám a közös eredet ellenére sem velük, sem a finnekkel nem értik meg egymást.

Magyarország politikai és területi egysége az 1526-os mohácsi csata után bomlott fel, a törököktől elszenvedett végzetes vereség következtében. Az ország ekkor három részre szakadt, s a középső területek -

beleértve a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét is - sokáig a Török Birodalomhoz tartoztak. A török hódoltság idején bekövetkezett pusztulásnak, a települések nagyarányú elnéptelenedésének hosszú távon talán az volt a legfontosabb következménye, hogy a Szent István-i korona egykori birodalma lassan, de feltartóztathatatlanul átalakult egy olyan soknemzetiségű állammá, amelyben a magyarok a 18. század végére (Horvátországot leszámítva is) a lakosságnak csupán negyvennegyvenöt százalékát tették ki. Tervszerű politikával egyre több szerbet, németet, szlovákot és horvátot telepítettek be az országba. Függetlenül attól az ingamozgástól, hogy bár a Habsburgok ellen folytatott 1848-1849-es szabadságharc elbukott, a sikeres kiegyezést követően az osztrák császárság kettős monarchiává alakult, a magyar uralkodó rétegeket mindvégig ellentmondásos tudat jellemezte. Egyfelől úgy érezték, hogy a Szent István-i korona nagy birodalmának megalapítóiként küldetést teljesítenek a Kárpát-medencében, másfelől mélyen gyökerezett bennük a félelem, hogy a rokonok nélküli, magányos nemzet lassan kihal az ellenséges románok, szlávok és németek között.

A magyar állameszme a nemzetiségek elnyomása ellenére sem ismerte a rasszizmust, s kizárólag kulturális meghatározottságú volt. A felemelkedésre mindenki, aki magyarnak vallotta magát, egyenlő esélyt kapott.

A kormányok nem kerestek konszenzust a nemzetiségekkel, ehelyett minden területen a magyarosítás útját járták. Az úgynevezett „kis kiegyezés" keretében egyedül Horvátország-Szlavónia kapott a magyar koronához csatolt tartományként bizonyos autonómiát a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban és az oktatásban, a közös ügyek intézésére pedig képviselőket küldhetett a magyar országgyűlésbe. Egyébként amikor a hatvanas évek elején először jártam Horvátországban, az akkori jugoszláv föderáció tagköztársaságában, elképedve tapasztaltam, hogy a korábban élesen bírált magyar kisebbségvédelemre, illetve autonómiajogokra milyen döntő érvként hivatkoznak abban a küzdelemben, amelyet a horvát nemzet a titói államszövetségen belül folytatott az egyenjogúságért és Horvátország vélt vagy valós „szerbesítése" ellen. Az első és második jugoszláv államban ugyanis a horvátokban a nyolcszáz éves magyar fennhatóság alatt felhalmozódott ellenérzéseket szinte teljesen háttérbe szorította a számszerű fölényben lévő szerbek iránti gyűlölet.

A századforduló táján azonban még - különösen a honfoglalás példátlan nemzeti mámorban megünnepelt ezeréves évfordulója után - a nemzetiségeket elhanyagoló magyarosítási intézkedések kormányprogrammá lettek, s merőben irreális jövőképet teremtettek a Szent István-i birodalom szerepéről Közép- és Kelet-Európában.

Az, hogy szinte valamennyi magyar párt és politikus oly sokáig és csaknem egybehangzóan alábecsülte a nem magyar lakosság nacionalista érzelmeinek fenyegető erejét, a magyar nyelvű állampolgárok számának jelentős, sőt egyenesen káprázatos növekedésével függött össze. Persze nemcsak nyelvi és politikai asszimilációról volt itt szó, hanem a gazdasági növekedés, az urbanizáció és a társadalmi mobilitás sokféle kihatásáról is. Hogyan lehetne másképp megmagyarázni, hogy 1787 és 1910 között, vagyis nem egészen százhuszonöt év alatt a magyarok száma kétszáztíz százalékkal nőtt, míg a nem magyar ajkú lakosságé csak hetvenegy százalékkal. Hanák Péter magyar történész idézi azokat a statisztikai becsléseket, amelyek szerint a magukat magyarnak valló németek száma meghaladta a hatszázezret, az asszimilálódott szlovákoké a négyszázezret, míg a magyarrá lett zsidóké hétszázezer körül járhatott. Összességében véve úgy számítják, hogy a beolvadt németek, szlávok és zsidók már az első világháború előtt a statisztikailag számon tartott magyarság egynegyedét tették ki, vagy másképpen szólva: a magyar nyelvű lakosság aránya az 1880-as 46,6 százalékról 1900-ig 51,4 százalékra, 1910-ig pedig már 54,5 százalékra emelkedett.

Azt, hogy az államalkotó magyarság történelmében mindig is fontos szerepet játszottak olyan török népek, mint a besenyők és a kunok, de ugyanígy a szerbek, horvátok, görögök, németek, szlovákok és zsidók is, az én gyerekkoromban bizony gyakran elhallgatták, vagy jobb esetben jelentéktelennek tüntették fel a tankönyvek és a történelemtanárok. Pedig tény, hogy a törökellenes háborúk talán legnagyobb hadvezére, a Nyugat megmentőjeként ünnepelt Hunyadi János, akinek fia, I. Mátyás király a magyar történelem legkiemelkedőbb uralkodója lett, egy Havasalföldről bevándorolt kisnemesi családból származott, hogy a nagy költő és hadvezér, Zrínyi Miklós gróf hol magyarnak, hol horvátnak, Péter öccse pedig egészen horvátnak vallotta magát, hogy a *par excellence* nemzeti költő és forradalmár, Petőfi Sándor egy szlovák-szerb család sarja, és hogy a tizenhárom honvédtábornok közül, akit a bu-

kott szabadságharc után, 1849. október 6-án az aradi várban kivégeztek, csak öt volt „tiszta” magyar, s Deák István amerikai magyar történész szerint még ők sem beszéltek vagy értettek valamennyien magyarul. Mindez sok más hasonló adattal együtt jól mutatja, hogy épp ezen az „örökös harctéren” mennyire abszurd volt a nemzeti intolerancia.

„Egy német író, Horst Krüger a magyarokról készült érzékeny esszéjében mint külső megfigyelő ezt írta: „A magyar tulajdonképpen ugyanolyan szétszóródott nép, mint a zsidó. Olyan nép, amelyet folyton leigáztak és megfosztottak jogaitól, de amely soha nem adta fel a küzdelmet, akárcsak a zsidók. Gyakorolták magukat a túlélés művészetében.”

Bár ezeket a mondatokat a szovjet tankok által eltaposott 1956-os forradalom emléke ihlette, a kiegyezés és a Monarchia összeomlása közötti „boldog békeévek” (1867-1918) szempontjából is sokatmondóak. Jóllehet 1849 júliusának végén, röviddel azelőtt, hogy a magyarok letették a fegyvert az osztrák és orosz csapatok előtt, a nemzetgyűlés utolsó ülésén Kossuth Lajos forradalmi kormánya már elrendelte az akkor háromszázezer zsidó egyenjogúsítását, végül is csak az 1867-es emancipációs törvény biztosított korlátlan polgári és jogi egyenlőséget az izraelita vallású magyarok számára. Nem a nemesség karitatív gesztusáról volt itt szó és nem is a gazdasági és pénzügyi hatalom átvételére irányuló zsidó összeesküvésről, amint azt az antiszemita ideológusok állították később. Magyarok és zsidók sajátos viszonya egyfelől azért alakulhatott ki, mert a zsidók már az 1848-as forradalom idején szinte kivétel nélkül azonosultak a magyar nemzeti mozgalommal, a magyar nyelvvel és túlnyomórészt a magyar kultúrával is, másfelől azért, mert Magyarországnak szüksége volt olyan lojális állampolgárokra, akik a Szent István-i koronához tartozó területeken statisztikailag növelik a magyarok súlyát, s egyúttal készek (a görögökkel és németekkel együtt) elvégezni a magyar közép- és kisnemesség által folyton elutasított vagy lenézett munkákat a gazdaság és a pénzügyek, valamint a szellemi foglalkozások terén.

Annak ellenére, hogy a Kárpát-medencében kimutathatóan több mint ezer éve élnek zsidók, nagyarányú betelepülésük csak a 18-19. században ment végbe. Számuk 1787-ben nyolcvanháromezer, 1805-ben közel százhuszonhétezer, 1857-ben négyszáztizenháromezer, 1910-ben pedig már kilencszáztizenegyezer. Ily módon Nagy-

Magyarország lakosságának (Horvátország-Szlavónia nélkül) kereken öt százaléka az izraeli hitközösséghez tartozott. De valójában még ezek a számok sem tükrözik teljesen, milyen jelentós szerepet játszott a magyar zsidóság a gazdasági és kulturális átalakulás előkészítőjeként és résztvevőjeként. A zsidók mintegy középütt álltak egyrészt a földbirtokos arisztokrácia, az elszegényedett nemesség - ezt 1870-től „dzsentrinek" hívták, s minden tizedik magyar hozzá tartozott -, valamint az általa uralt állami bürokrácia, másrészt a mezőgazdasági munkások és a törpebirtokosok között. Ők lettek egyúttal a kapitalizmus hajtóerői s a liberális és szocialista eszmék közvetítői is. Bár a modern cionizmus megalapítója, Theodor Herzl Magyarországon született, a cionizmusnak itt sem akkor, sem később nem volt erős befolyása. Joggal állapította meg John Lukacs történész, hogy a századfordulós Budapesten egyedülállóan szoros együttélés alakult ki a magyar zsidók és a nem zsidó magyarok között. Budapestet nem utolsósorban a zsidók kulturális, tudományos, pénzügyi és szakmai befolyásának szabad kibontakozása tette Bécstől keletre Európa legnagyobb pénzügyi és sajtóközpontjává. A magyar fővárosban 1906-ban például harminckilenc napilap jelent meg, köztük egy német nyelvű is, míg Bécsben huszonnégy, Londonban huszonöt, Berlinben pedig harminchat.

Idősebb Andrássy Gyula gróf, a kiegyezés utáni első miniszterelnök ki is jelentette, hogy ő nem kevesebb, hanem több zsidót szeretne látni Magyarországon. Ez az akkoriban (John Lukacs szerint) elválaszthatatlan és tartósnak tűnő kapcsolat a legerőteljesebben Budapesten tükröződött. A századfordulón a zsidók az ipari munkások 16,5 százalékát, a kereskedők ötvennégy, az orvosok negyvenkilenc, az ügyvédek negyvenöt százalékát, az újságírók egyharmadát, a művészek és írók egynegyedét tették ki. A fővárosban a lakosság húsz százalékát, a választópolgároknak pedig egyenesen negyven százalékát zsidók alkották (magasabb fokú műveltségük és állampolgári elkötelezettségük okán ugyanis nagyon tudatosan mentek választani!), úgyhogy Bécs antiszemita polgármestere, Lueger „Judapestnek" nevezte a testvérvárost.

Bár a hivatalnoki hierarchiában, az igazságszolgáltatásban, a politikai életben, a diplomáciában és a hadseregben a dzsentri játszott döntő szerepet, már a századfordulón tizenhat zsidó képviselő ült a parlamentben, és kéttucatnyi zsidó professzor tanított az egyetemeken. Az áttért zsidók hamarosan a kormány tag-

jai is lehettek. Hazai Samu báró például 1910-ben védelmi miniszter lett, az ugyancsak kikeresztelkedett Teleszky János pénzügyminiszter, míg Heltai Ferencet, Herzl unokaöccsét 1913-ban Budapest polgármesterévé választották. A szimbolikus áttörés azonban csak 1917-ben következett be, amikor a zsidó vallást gyakorló Vázsonyi Vilmost nevezték ki igazságügyi miniszternek.

Az ausztriai, németországi és franciaországi fejleményekkel párhuzamosan természetesen Magyarországon is voltak antiszemita tendenciák, ám ezek nem a „keleti zsidók”, a jiddisül beszélő, kereken százhatvanezer, főként Kárpát-Ukrajnában, valamint Erdély északi peremén élő és túlnyomórészt ortodox zsidók ellen irányultak, amint azt gyakran állítják, hanem elsősorban az asszimilálódott, sikeres és főként budapesti zsidó polgárok ellen, akikhez nem csupán a kb. ezer közép- és nagyipari tulajdonos, illetve bankár tartozott. Jóllehet a keresztény középosztályban élt bizonyos ellenérzés a sikeres zsidók iránt, a szövetség egyrészt a nemesség és politikai elitje, másrészt az asszimilációra kész s a magyar állameszméhez lojális zsidóság között tovább tartott.

Az első világháború idején a magyar zsidók a császári és királyi hadseregben bizonyították hűségüket. Tízezren estek el a fronton, több tízezren sebesültek meg, és sokan kaptak magas kitüntetéseket bátorságukért. Hazai báró vezérezredesen kívül még huszonnégy zsidó tábornok szolgált a hadseregben, ahol Zöld Márton tábornok az egyik legtöbb kitüntetéssel rendelkező tiszt volt.

A huszonötezer zsidó származású tiszt között ott volt az én ügyvéd apám és orvos nagybátyám is. Mindketten megsebesültek, és mindketten magas kitüntetésekben részesültek vitézségükért. Apám a háború kitörése után azonnal bevonult a hatodik gyalogezredbe, s előbb zászlós lett, majd 1916. január elsejétől tartalékos hadnagy. 1917 júliusában orosz fogságba esett, s csak több mint három évvel később sikerült Habarovszkból, illetve egy Vlagyivosztok közeli táborból a tengeren át hazatérnie. Harmincadik születésnapján egy szomorkás, de nem kétségbeesett levélben azt írta húgának a fogolytáborból, hogy addigi életének közel egyhatodát vesztette el a háborúban és a szibériai fogságban.

Amikor e könyv megírása kapcsán kutatni kezdtem elődeim után, s meg akartam tudni, honnan származtak, kik voltak, és mi mindent éltek át, kiderült, hogy a

legtöbb dokumentum elveszett, s szinte valamennyi rokonom, aki még őrizte a családi hagyományt, halott. De ami keveset találtam, illetve hallottam, az elegendő ahhoz, hogy apai ágon nyomon követhessem a magyar nyelvű polgárság részét alkotó családom felemelkedését előbb a kereskedelmi és ipari szférában, majd a második vagy harmadik generáció idejében az értelmiségi pályán.

Bizonyos, hogy valamennyien a cseh-morva tartományokból, illetve a mai Szlovákia területéről, esetenként a Kárpátok szélén található apró helységekből származtak, s már az emancipációs törvény előtt a magyar kultúrkörhöz tartoztak. Mindenesetre az 1910-es nagy népszámlálás szerint a magukat magyarnak valló zsidók fele németül is beszélt. Ez akkoriban amúgy sem volt szokatlan, mivel Nagy-Magyarországon ötmillió ember, vagyis a lakosság mintegy negyede szintén két vagy több nyelvet ismert. Apám és az idősebb nemzedékek egyébként gyakran használták a „békében" kifejezést, amely nem az első világháború utáni, hanem az 1914 előtti időt jelentette.

A megsárgult családi iratok közül számosat, főként munkaviszony-igazolásokat és bizonyítványokat két nyelven, de mindenképp németül állították ki. Edmund von Beust báró például 1869 augusztusában két nyelven értesítette ügyfeleit, hogy dédnagyapámat, Löffler Ignácot, aki „tizenkét éve a legnagyobb sikerrel ténykedik", gőzmalma üzletvezetőjévé nevezi ki, s egyúttal cégjegyzési joggal ruházza fel.

Nagyanyám, Löffler Ilona később Kassán az Orsolyáknál végezte el a katolikus tanítónőképzőt, s 1881-ben kapta meg diplomáját. Annak idején egy izraelita vallású lány számára ez minden bizonnyal szokatlan dolog volt. Ráadásul iskolai bizonyítványait nézegetve meghökkenve állapítottam meg, hogy alighanem rendkívüli tehetség lehetett, mivel már tizenhárom évesen feljogosították arra, hogy népiskolában tanítson. Csak utóbb fedeztem fel, hogy érettebb korában - ki tudja, miért - 1863-ról 1868-ra „javította ki" születési dátumát. A mesterséges megfiatalítás iránti vonzalmát aztán átörökítette legidősebb lányára, Olly nagynénémre is, aki az igazolványaiban már egyenesen tíz évvel fiatalította meg magát, s mindezt a kommunista uralom idején!

Nagyanyám mindkét lánytestvérének családja szerteágazott. Sokan kötöttek vegyes házasságot, s ezekből számos utód származott, akik Budapesten, az Alföldön,

sőt Nagy-Britanniában és Kanadában éltek. Ügyvédek, repülőtisztek, mérnökök és hivatalnokok tartoztak az úgynevezett „Löffler-ághoz”, sót egy expresszionista festő és egy színházi vezető is akadt köztük. A legérdekesebb figura kétségkívül nagyanyám kisebbik húgának a férje, Farkas Tivadar volt, akit a család előbb messziről csodált, majd később kigúnyolt. A férfi minden jel szerint titokzatos módon meggazdagodott, sok időt töltött a Riviérán, két fiát pedig svájci internátusokban taníttatta. Aztán jött az összeomlás. A „bárót” - ahogy a családban nevezték - hirtelen elborította az adósság. Nagyobbik fia elment Angliába, a kisebbik, Imre azonban a család rettegett „fekete báránya” lett. Miközben a pesti bulvárlapok riportokban számoltak be „a legtöbb nyelven beszélő telefonos fiú”-ról, aki öt-hat nyelven is eltársalgott a Japán Kávéház vendégeivel, Imre jelleme annyira ingatag, sót néhány vonatkozásban talán sérült is volt, hogy végül szénlapátolással kellett eltartania a feleségét és a gyerekeit. Mindenesetre nálunk valóságos riadókészültség támadt, mihelyt belépett a lakásba, s ilyenkor az én feladatom volt figyelni, nehogy valamit eltüntessen.

Leimdorfer nagyapám az akkoriban Magyarországhoz, ma Közép-Szlovákiához tartozó Geletnekről (Hlinik) származott. Budapesten és Bécsben végzett kereskedelmi iskolát, ezt követően pedig különböző fűrészüzemekben és hengermalmokban kapott munkát Nagy-Magyarország egész területén mint könyvelő, pénztáros, kereskedelmi levelező és végül irodavezető. Megfordult a mai Szlovákia sok-sok helységében, de dolgozott Erdélyben és több mint három évig a horvát fővárosban, Zágrábban is. Mindenütt igazolták, hogy „derék, szorgalmas és megbízható”, s hogy az állást saját kérésére hagyta ott. Két fia és két lánya a Monarchia különféle városaiban és településein nőtt fel, s valamennyien értelmiségi hivatást választottak, azaz szabad foglalkozású pályán, illetve kvalifikált alkalmazottként helyezkedtek el. Életük, terveik, sót nevük is teljes mértékben tükrözte az asszimilálódott magyar polgárság szokásait.

Ahogy oly sok más német vagy szlovák származású feltörekvő család, a Leimdorferek is magyarosították nevüket, vagyis apám és fiútestvére már az 1906-1907-es tanévben Lendvaira változtatták. Nagyapám ezt a jelképes lépést csak 1918-ban tette meg, apám kisebbik húga azonban - egyedül a négy gyerek közül - még ennél

is messzebbre ment. Házasságkötése előtt kikeresztelkedett, s az évek során hívó katolikus lett.

Szinte bizonyosra vehető, hogy a zsidósággal való szakításáról, amely komoly következménnyel járt, mit sem tudott a nagybátyja, azaz nagyapám testvére. Az ugyancsak Geletnekről származó Leimdorfer David ugyanis ekkoriban ért el pályája csúcsára: az izraelita hitközség nagy tekintélyű főrabbija volt Hamburgban. Valószínűleg el sem tudta volna képzelni, hogy unokahúgának a fia egy napon belép a ciszterci rendbe, majd fölveszi a papi szentséget.

Apám intellektuális és nemzetközileg kiterjedt családjával szemben anyám családja feltehetően egy későbbi bevándorlás során keletről érkezett. Dédnagyanyámnak ugyan állítólag spanyolországi ősei is voltak, ez a család azonban Erdélyben, a magyarlakta területek kellős közepén élt. Tagjai többnyire - akárcsak nagyapám, Polacsek Ármin - kereskedelemmel és gazdálkodással foglalkoztak, s éles ellentétben a Lendvaiakkal, mélyen vallásosak voltak. Anyaági rokonaim, akikkel a szünidő alatt Erdélyben vagy látogatásaik alkalmával Budapesten találkoztam, valamennyien tökéletesen beszéltek magyarul, s nem csak a népszámláláskor vallották magukat magyarnak.

Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása a modern nacionalizmus győzelme volt, s egyúttal a multikulturális társadalom, valamint az egyenjogúságra és kisebbségvédelemre épülő soknemzetiségű állam eszméjének végzetes veresége. A felbomlás okaitól függetlenül szimbolikus jelentőséggel bírt, hogy az a csoport, amely e sajátos képződmény egyik összetartója és persze haszonélvezője is volt, nevezetesen a zsidóság, most az osztrákokkal és a magyarokkal együtt került az első világháború legfőbb vesztesei közé.

*

Minden magyar számára a mai napig egyetlen szó jelképezi újabb kori történelmük legnagyobb tragédiáját: *Trianon*. A versailles-i parkban álló kis nyári kastélyban a Szent István-i birodalom ezeréves története ért véget.

Az itt kötött békeszerződés értelmében Magyarország nem csak területének több mint kétharmadát és lakosságának háromötödét veszítette el. Ettől fogva több mint hárommillió magyar élt idegen fennhatóság alatt, jóllehet fele részük *zárt* településeken lakott az utódállamok (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) ha-

tárai mentén. A magyar nemzetet megcsonkították. A trianoni diktátum aláírásának napján az egész országban zúgtak a harangok, a forgalom leállt, s a templomokban gyászszertartásokat rendeztek.

A trianoni tragédia szinte minden magyar családot közvetlenül érintett. Nekem is sok bácsikám, nénikém, unokafivérem és unokanővérem élt Pozsonyban (Bratislava), Kolozsvárott (Cluj) vagy Kassán (Košice), illetve olyan apró székelyföldi falvakban, mint Parajd, ahol a nagyszüleim laktak. Most mindnyájan egyik napról a másikra „külföldiek” lettek. A magyarok politikai beállítottságuktól függetlenül, alapjában véve máig nem tudták kiheverni azt a sokkhatást, amely az akkori magyar társadalmat érte. A békeszerződés életbelépése után az óvodákban és az iskolákban, az istentiszteleteken és a sajtóban igyekeztek ébren tartani a gondolatot, hogy az elvesztett területeket vissza kell csatolni a megvetett szomszédoktól.

A „Nem, nem soha!” naponta elismételt jelszava persze nyitva hagyta azt a kérdést, hogy a gyűlölt szerződés revízióját békés úton vagy egy diadalmas háborúval kell-e elérni. A Budapesten született Arthur Koestler Trianon után, valószínűleg arra is célozva, hogy a kisantant (Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia francia támogatással létrejött szövetsége) mintegy bekeríti a legyőzött csonkaállamot, ezt írta: „Talán ebből a kivételes magányosságból fakad létezésének különös intenzitása; magyarnak lenni kollektív neurózist jelent.”

Mindenesetre Trianon - a történész Thomas von Bogyay szerint - „a demokratizálódás végzetes akadályá”-nak bizonyult. A revíziós politika még húsz év múlva is meghatározta az iskolák mindennapi életét. A fiatal nemzedéket a „Nem, nem soha!” és a „Csonka-Magyarország nem ország, Egész-Magyarország mennyország” jelszavak szellemében nevelték. Az antiliberális, tekintélyelvű és korai, illetve végső fázisában diktatórikus Horthy-korszakban a féktelen nacionalizmus és a mértéktelen propagandával űzött revíziós kampány mitológiája alkotta annak a végzetes politikai kurzusnak az alapját, amely aztán a második világháborúban Magyarországot a hitleri Németország utolsó csatlósaként újabb katasztrófába sodorta.

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a nacionalista kurzust a tömegek elutasították. Ellenkezőleg, a kiáltó igazságtalanságnak érzett diktátum a csonka országban meghatározta a politikai gondolkodást. Lord

Rothermere angol sajtómágnástól Mussoliniig és később Hitlerig terjedt azoknak a vezetőknek a sora, akiknél a magyar kormányok és pártok szövetségest kerestek, hogy legalább a túlnyomórészt magyarok lakta határ menti területek visszaadását elérjék.

Tizenegy éves koromban, amikor a tengelyhatalmak két bécsi döntése következtében a megvert Csehszlovákiától és Romániától a magyarok visszakapták a többnyire honfitársaik által lakott területeket, a Vörösmarty Gimnáziumban társaimmal együtt én is nagyon lelkes voltam. Hagyományos Bocskai-egyenruhánkban könnyes szemmel énekeltük a himnuszt.

De örültek a rokonaink is, Pozsonytól Parajdig. Nagybátyám, dr. Lendvai Oszkár, aki a szlovák fővárosban élt, éppoly nagy magyar hazafi volt, mint erdélyi családtagjaink, akik gyakran komolyan kockáztatták vagyonukat, állásukat és olykor a szabadságukat is azzal, hogy Magyarország ügyével azonosultak. Mindenesetre az akkori rendszernek két és fél éven belül sikerült Magyarország területét nyolcvanöt százalékkal, lakosságának számát pedig ötvennyolc százalékkal, vagyis majdnem tizenöt millióra növelnie. Igaz, hogy ily módon nem csak kétmillió magyar tért vissza az anyaországba, hanem immár hárommillió nem magyar (román, szlovák, szerb stb.) is magyar fennhatóság alá került, ez azonban nem zavarta sem a lelkes közvéleményt, sem azokat a kevés kivétellel virulens nacionalizmustól elvakult tiszteket és állami hivatalnokokat, akik a visszacsatolt területeken átvették a közigazgatást.

Trianon azonban nem csupán a nagy pannon medencében megvalósuló magyar hegemónia álomképét semmisítette meg. Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása, majd a Lenin által is üdvözölt kommunista Tanácsköztársaság százharminchárom napja megsemmisítette az uralkodó politikai osztály és a zsidóság történelmi paktumát is. Az a tény, hogy a kommunista rendszer számos vezetője Kun Bélával az élen zsidó származású volt, hamarosan ürügyet adott arra, hogy egyenlőségjelet tegyenek a zsidóság és a kommunizmus, illetve a rövid életű diktatúra „vörös terrorja" közé, jóllehet a legtöbb zsidó nem állt a bolsevizmus oldalára. Amikor Horthy Miklós admirális 1919 novemberében egy fehér lovon bevonult Budapestre a nemzeti hadsereggel, a „bűnös város"-t emlegette beszédében.

Ez volt a jeladás annak a heves antiszemitizmusnak a kibontakozásához, amely végül villámhárítóként szolgált az elszegényedett középrétegek, majd az utód-

államokból seregestől érkező menekültek felhalmozódott elégedetlenségének levezetésére. A tanácsköztársasági „vörös terrort” nemsokára a tiszti különítmények és félkatonai szervezetek könyörtelen „fehérterrorja” követte. Az 1920 nyaráig tomboló bosszúhadjáratnak „valódi és vélt kommunisták, számtalan zsidó, de olyan munkások és parasztok is áldozatául estek, akik a szociális programok megvalósítása során exponálták magukat” – írja egy Magyarországgal foglalkozó német történész, Jörg K. Hoentsch.

Az 1944. március 19-e után (és persze részben előbb is) történt borzalmak túlságosan eltakarták azokat a gyökereket, amelyekből eredtek. Ezért fontos emlékezetünkbe idézni ama negyedszázados korszakot, amelyet 1920. március 1-jétöl a Magyar Királyság kormányzójává kinevezett Horthy Miklós nevével szokás azonosítani, jóllehet a magam részéről egyetértek azokkal, akik szerint Horthy nem volt akkora erejű személyiség, hogy meghatározhatta volna korát.

Joggal utal Randolph Braham, a magyar holocaust történetírója a következő példátlan paradoxonra: „Azt a magyar zsidó közösséget, amely az 1867-es emancipációs törvényt követően páratlan felemelkedést élt át, az első világháború után Európában elsőként sújtotta a zsidóellenes törvénykezés.” A zsidó származású diákok egyetemi tanulmányainak korlátozására irányuló törvényt a parlament 1920. szeptember 2G-án fogadta el. Ez ugyan csak afféle „bemelegítő gyakorlatnak” számított, s a konszolidáció tíz éve alatt, amikor a két háború közti időszak minden bizonnyal legtehetségesebb és viszonylag mérsékelt politikusa, gróf Bethlen István volt a miniszterelnök, végrehajtását nem vették túl szigorúan, a *numerus clausus*ról szóló rendelkezés mégis mindenki számára nyilvánvalóan jelezte a keresztény-nemzeti, jobboldali konzervatív ellenforradalom hivatalos antiszemitizmusának kezdetét.

Bibó István, a megvesztegethetetlen ítéletű gondolkodó 1948-ban megjelentetett, de széles körben csak negyven évvel később hozzáférhetővé vált esszéjében, amely a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* címet viseli, így foglalja össze az új programot: a magyar politika és a zsidóság közötti paktum felbomlása után „létrejött az ellenforradalom politikai konstrukciója, mely immár teljes élességgel vallotta egyrészt a nacionalizmus, antidemokratizmus és antiszemitizmus, másrészt a demokratizmus, nemzetietlenség és zsidóság összefüggését.”

Bár a trianoni Magyarországon a zsidók száma négyszázezerre, vagyis a lakosság 4,3 százalékára esett vissza, meghatározó szerepük a pénzügyek, a kereskedelem és sok iparág terén majdnem a harmincas évek végéig érintetlen maradt. A gazdasági válság következtében azonban megnőtt az állástalan diplomások száma, akik később a felduzzadt tiszti és hivatalnoki karral együtt a jobboldali radikális ideológiák és mozgalmak aktív képviselői vagy szimpatizánsai lettek. A zsidó származású értelmiségieket a válság azért érintette különösen mélyen, mert vagy nem tanulhattak tovább, vagy eleve kizárták őket az állami szolgálatból és persze a tanszékekről is. Ráadásul miután Hitler hatalomra jutott, a különböző kormányok egyre inkább jobbra tolódtak, s megnőtt a szélsőjobboldali, nemzetiszocialista csoportok befolyása, amelyek az 1939 májusában megtartott választásokon - részint a munkáskerületek közreműködésével - csaknem egymillió szavazatot kaptak, s ezzel aggasztó sikert könyvelhettek el.

Jóllehet a lakosságnak csupán negyven százaléka rendelkezett szavazati joggal, a revíziós politika már említett első eredményei, a fegyverkezési program és a fáként Németországba irányuló export megnövekedése folytán elindult gazdasági fellendülés, valamint a tengelyhatalmak diplomáciai, majd katonai győzelmei a magyar belpolitikai helyzetet a liberális és baloldali csoportosulások számára kedvezőtlen irányba változtatták meg. A közvélemény túlnyomó része meg volt győződve a németek végső győzelméről.

Ebben a légkörben fogadta el a parlament 1938 májusában az első és nyomban a következő év áprilisában a második zsidótörvényt. A „zsidó” először felekezeti alapon meghatározott fogalma szolgált alapul a gazdasági életben, a diplomás foglalkozásoknál és a továbbtanulás terén előírt számarányok kialakításához. A zsidók szakmai egzisztenciájának szétzúzását azután a harmadik zsidótörvény pecsételte meg és fejezte be 1941 augusztusában, azt követően, hogy Magyarország a hitleri Németország oldalán hadba lépett a Szovjetunió ellen. Ekkor már nem csak a számarányok szabályozását szigorították meg, hanem - súlyos vereséget mérve a keresztény egyházakra - a diszkriminálás és üldözés alapjául bevezették a nemzetiszocialista fajelmélet szempontjait is.

Raoul Hilberg történész a holocaustról szóló alapvető művének magyarországi fejezetében hangsúlyoz-

za, hogy a magyar rendelkezések a nürnbergi törvényeknél is keményebbek, mivel mindenkit, akinek legalább két nagyszüléje zsidó vallású volt, a zsidók közé soroltak. Míg Németországban az a félzsidó, aki nem tartozott a zsidó valláshoz, és egynegyed részt zsidóval élt házasságban, nem számított zsidónak, Magyarországon a hasonló helyzetű félzsidót az 1941-es törvény szerint annak tekintették. Mindezt tetézték azok a rendelkezések, amelyek a zsidókkal való házasságkötést és házasságon kívüli nemi közösülést mint „fajgyalázást” tiltották.

Bibó István már idézett esszéjében feltárja azt a sebet is, amelyet oly sok „népi” író és jobboldali konzervatív történész igyekezett elfelejtetni. Szerinte a zsidótörvények helyeslésén túl még súlyosabban esik latba a végrehajtás során napvilágra jutott „társadalmi-erkölcsi süllyedés”.

> „E törvények ugyanis széles középosztályi, kispolgári és kispolgárosodó rétegek számára azt a lehetőséget jelentették, hogy személyes erőfeszítés nélkül, az állam jóvoltából, mások kialakult egzisztenciájának a rovására maguknak új, sokkal előnyösebb egzisztenciákat alapíthattak. [...] Ettől kezdve szokták meg a magyar társadalom széles rétegei azt, hogy nem csak munkával és vállalkozással lehet egzisztenciát alapítani, hanem úgy is, hogy valaki másnak a már kialakított egzisztenciáját kinézi magának, s aztán az illetőt feljelenti, nagyszülőit kikutatja, állásából kidobatja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja, egzisztenciáját pedig birtokba veszi.”

Bibó végkövetkeztetése úgy hangzik, hogy az effajta lehetőségek „e társadalom tekintélyes hányadának mohó kapzsiságáról, képmutató gátlásmentességéről vagy a legjobb esetben is rideg törtetéséről olyan megdöbbentő képet mutattak, ami nem csak az érintett zsidók számára jelentett el nem felejthető megrázkódtatást, hanem egyáltalán minden jobb érzésű magyar számára is”.

Családunk hétköznapjaiban eleinte nem érződött a zsidótörvények hatása. Paradox módon abból, hogy a zsidókat fokozatosan kiszorították a gazdasági életbál, kezdetben még profitáltunk is, mivel apámnak mind több ügyfele lett, akiket érintett az árjásítás, azaz a zsidó tulajdon nem zsidó kézbe való átadása, vagy akik tisztázatlan állampolgársági ügyeik miatt sürgős

jogi tanácsadásra szorultak. A viszonylagos szegénység hosszú évei után, amikor anyám kénytelen volt zálogházba vinni a hozományát képező szőnyegeket vagy ezüst evőeszközöket, és gyakran még villamosjegyet sem tudott venni magának, ez a szerény anyagi fellendülés biztatónak tűnt. Növekvő jólétünk kézzelfogható bizonyítékául nemsokára megkaptam az első biciklimet, de tizenkét-tizenhárom éves létemre is éreztem, hogy anyagi helyzetünk javulásának ezek a jelei fölöttébb csalókák.

Mivel a zsidó tanulók arányszámát erősen ellenőrizték, tudtam, hogy a Vörösmarty Gimnáziumba csak annak a tanárnak a közbenjárásával kerülhettem be, aki rokona volt a zalaegerszegi gimnáziumban tanító „árja" nagybátyámnak. Ennek ellenére 1939 és 1944 között osztályomban sem a tanulók, sem a tanárok részéről nem tapasztaltam nyílt diszkriminációt vagy netán leplezetlen antiszemita kirohanást. Még az iskolai önképzőkörben is megtarthattam első előadásomat, amelyben Kiss József költő és *A hét* című folyóirata példáján elemeztem a zsidó írók szerepét a magyar irodalomban.

Aztán jött az első pofon. Apámat, aki nem sokkal korábban még díszegyenruhában fényképeztette le magát az első világháborúban kapott összes kitüntetésével együtt, a többi zsidó tartalékos tiszthez hasonlóan megfosztották rangjától. Ha jól emlékszem, 1941 vagy 1942 nyarán be kellett vonulnia munkaszolgálatra Jászberénybe, s az faj azonosító kártyáján már sem a rangja, sem a kitüntetései, sem a sebesülései nem voltak feltüntetve. A munkaszolgálat során a sárga karszalagos zsidók és a fehér karszalagos kikeresztelkedettek különféle piszkos munkákat kényszerültek végezni, apámat azonban, mivel már elmúlt ötvenéves, néhány hét múlva hazaengedték. Egy kitüntetéseire oly büszke tartalékos tiszt számára, aki hat évet áldozott fiatalságából a hazáért, az egész eljárás mégis hihetetlen megaláztatást jelentett - bár egyelőre még nem többet!

Időközben kiderült, hogy a Trianonnál elvesztett országrészek visszacsatolása, amelyet felekezetre való tekintet nélkül kezdetben sok magyar örömmel üdvözölt, az ott élő zsidók életében kettős tragédiához vezetett. Ők, akik Nagy-Romániában vagy Jugoszláviában mindvégig megmaradtak büszke magyarnak, és gyakran nem is voltak hajlandók az ottani többségi nemzetek nyelvén beszélni, a „boldog békeidők" visszatérésében reménykedtek. Ehelyett azonban egy csapásra szembesülniük kellett a zsidótörvények összes kegyetlenségével.

Minden férfit fegyvertelen munkaszolgálatosként, megfelelő ruházat és élelmezés nélkül a keleti frontra küldtek. 1943 januárjában, amikor a Don melletti Voronyezsnél a szovjetek ellentámadást indítottak, a sebtében felállított és rosszul felszerelt második magyar hadsereg szinte teljesen megsemmisült. Több mint negyvenezer katona halt meg, és hetvenezren estek fogságba. A halottak között volt valószínűleg anyám legidősebb bátyja, Arthur bácsi is. Két gyermekének, a nyolcéves Hugónak és az ötéves Líviának a sorsát nagyon a szívünkön viseltük.

Ugyancsak rossz híreket kaptunk Jugoszláviából, amelyet 1941 tavaszán lerohantak Hitler és Mussolini, valamint magyar és bolgár vazallusaik csapatai. Az agresszióhoz gróf Teleki Pál miniszterelnök szenvedélyes tiltakozása ellenére a Horthy-rezsim is csatlakozott, hogy a német Wehrmacht kíséretében visszafoglalja a Vajdaság egyes részeit. Teleki, akit felháborított, hogy a magyarok a négy hónappal korábban megkötött „örök barátsági szerződés” dacára hátba támadják Jugoszláviát, még a bevonulás előtt öngyilkosságot követett el. Ám sem ez a drámai tett, sem az ellenzék és a kormánytábor néhány előrelátó politikusa, aki óvott a hitleri Németországhoz való teljes kötődéstől, sem tudta már megfékezni a szélsőségesen németbarát tábornoki és tisztikart, valamint a német villámháborús stratégiától elvakult politikusokat és hivatalnokokat.

A magyar hadsereg Újvidéken (Novi Sad), valamint Zsablyán (Zabalj) és környékén vérfürdőt rendezett a fegyvertelen szerb és zsidó civilek között. A mérleg: négyezer halott, ebből 1250 zsidó. A gyalázatos tettet még az akkori magyar kormány sem tudta szó nélkül eltűrni. A vétkes tábornokokat és tiszteket katonai bíróság elé állították, és hosszú börtönbüntetésre ítélték. Ám a legtöbbjüknek sikerült Németországba menekülnie.

Az újvidéki mészárlás, amelyről szívszorító leírás tanúskodik Danilo Kiš trilógiájában, félreérthetetlen jelzés volt valamennyi zsidó számára mind Magyarországon, mind a visszacsatolt egykori magyar területeken. De Szlovákiából, illetve a keleten és délen megszállt országokból is jöttek hírek a zsidók deportálásáról.

*

Zágrábból, a fasiszta usztasa-állam fővárosából a rég elhunyt Leimdorfer főrabbi egyik unokájának sike-

rült Budapestre menekülnie. Mivel a férje bizonyítani tudta magyar állampolgárságát, ő is maradhatott. Más rokonaink vagy elrejtőztek Zágrábban, vagy Tito partizánjaihoz szöktek, sokukat azonban az usztasák táboraiban ölték meg, többek között Jasenovacban.

Közben arról is tudomást szereztünk, milyen kegyetlen bánásmódban részesültek a sárga karszalagot viselő magyar munkaszolgálatosok. Anyám öccsének szerencséje volt; Imre nem került el a Kárpátok közeléből, és életben maradt. Sok más, összesen tízezer erdélyi az orosz fronton halt meg. Jó néhányukat szó szerint halálra kínozták primitív és könyörtelenül brutális tisztjeik és altisztjeik, így például Petschauer Attilát is, aki korábban vívásban olimpiai aranyérmet nyert Magyarországnak.

Mindennek ellenére reménykedni kezdtünk, amikor Horthy a mérsékelt és nyugatbarát Kállay Miklóst nevezte ki kormányfővé. Az új miniszterelnök hintapolitikáját, amelyet a fenyegető Harmadik Birodalom és a szkeptikus szövetségesek közt egyensúlyozva folytatott, a politikai köznyelvben „Kállay-kettősnek” nevezték. Kétségtelenül az ő kormányzásának volt köszönhető, hogy a demokratikus pártok és a zsidók is a diszkriminációk ellenére egyelőre viszonylagos védettséget élveztek. Honvédelmi minisztere, az egyenes jellemű nagybaconi Nagy Vilmos, akit felháborított a zsidó és politikai munkaszolgálatosok sanyargatása, intézkedéseivel több ezer ember életét mentette meg.

Tény, hogy a zsidóüldözés első négy és fél éve alatt a németek által megszállt Európában a magyarországi zsidók olyan szabadságot élveztek, amely a horogkereszt jegyében született „új rend” más országaiban már rég nem volt lehetséges. Mégis folyton féltünk a következő naptól. Féltünk a jövőtől, a kormánypártban hangoskodó uszítóktól, a nyilaskeresztesektől, és mindenekelőtt féltünk a németektől. Amikor szüleim a barátaikkal vagy velünk, gyerekekkel a szövetségesek várva várt megérkezéséről beszéltek, olyanok voltunk, mint Dino Buzzati *Tatárpusztá*jában Drago hadnagy, aki tompán, magába roskadva ül és vár valamire, ami sohasem jön el. Valamennyien ösztönösen éreztük, hogy személyes sorsunk az idővel való versenyfutástól függ.

Semmi esetre sem tudtuk persze elképzelni az elképzelhetetlent. Nálunk nem történhet meg az, ami bárhol másutt, a megszállt Európában történt. Akár tudatosan, akár nem, erre számítottak azok a magyar demokraták, zsidók és nem zsidók, akik a Vörös Hadsereg

gyors előretörésétől s a nyugati szövetséges hatalmak valamikor mégiscsak bekövetkező partraszállásától a hitleri rezsim gyors összeomlását remélték.

A POKOL TORNÁCÁHOZ VEZETŐ ÚT

Mi, magyar zsidók, hívők és nem hívék, kikeresztelkedettek és azok is, akik csak 1941-ben, a nürnbergi törvények szellemében végzett szigorú családkutatások révén tudták meg, hogy zsidó vér folyik az ereikben, vagyis mindnyájan, akik veszélyeztetve voltunk, 1941 tavaszáig úgy éltünk, mint valami szigeten. „Ezt a szigetet azonban nem víz vette körül. Szárazföldi sziget volt, amelyet csupán egy politikai határ zárt el és védett. Ettől a határtól függött a zsidók életben maradása, ezt az utolsó korlátot kellett még áttörniük a németeknek. 1944 márciusában megszűnt a magyar határ. A németek lerohanták az országot, és a zsidókat utolérte a katasztrófa." Így írja le a helyzetet találóan Hilberg.

Már néhány nappal a németek bevonulása után egymást követték a rossz hírek. Az agg kormányzó azt hitte, megmenthet még valamit, ha utólag legalizálja a megszállást. Valójában egy bábkormány segítségével a német követ, dr. Edmund Veesenmayer, az SS tiszteletbeli ezredese garázdálkodott kénye-kedve szerint az országban. A zsidók megsemmisítésének ügyét Adolf Eichmann irányításával egy különleges osztag vette kézbe, amely százötven-kétszáz tapasztalt deportálási szakértőből állt. Az újonnan megalakított Központi zsidótanács közvetítésével utasításokat osztogattak, s megpróbálták csillapítani a nyugtalan embereket. A Tanács - amely Hilberg szerint „báb volt a németek kezében" - felszólította a zsidó lakosságot, hogy őrizze meg higgadtságát, és kövesse a rendelkezéseket. Csak a háború után jutott tudomásunkra, hogy a magyarországi zsidó vezetők pontosan tudták, mi vár a zsidókra, hogy világos képük volt mindarról, ami keleten az Auschwitzba és más megsemmisítő táborokba hurcolt zsidókkal történt.

Ezen a tavaszon alig telt el egyetlen nap is izgalom, ijedtség, balsejtelem nélkül. A Sztójay-kormány már március végén elrendelte a zsidók összes bankszámlájának és teljes vagyonának bejelentését, illetve zárolását, írógépeik, rádiókészülékeik, fényképezőgépeik, kerékpárjaik, autóik stb. lefoglalását, a zsidó háztartásokban foglalkoztatott nem zsidók és a közszolgálatban dolgozó zsidók elbocsátását, továbbá a zsidó ügyvédek, újságírók, színészek, jegyzők eltiltását foglalkozásuk gyakorlásától. Csak az orvosokkal tettek kivételt, mivel minden harmadik orvos zsidó

volt, és féltek attól, hogy az egész kórházi és egészségügyi rendszer összeomlik. Napról napra több rendelet született. Megtiltották, hogy vendéglőbe, kávéházba, színházba és moziba járjunk, az üzleteket és irodákat be kellett zárni, a vasúton csak engedéllyel utazhattunk. Külön élelmiszerjegyeket kaptunk alacsonyabb fejadagokkal, s csak két-három órára hagyhattuk el házainkat.

Randolph Braham a magyar zsidóság megsemmisítéséről szóló alapvető művében százhét rendeletet sorol fel, amelyet a német bevonulás után bocsátottak ki. Hitler teljhatalmú megbízottja, Veesenmayer örömmel jelenthette Berlinbe, hogy a zsidóellenes törvényeket „az itteni viszonyokhoz képest szokatlan gyorsasággal” fogadták el.

*

Számomra, aki akkor tizenöt éves sem voltam, az a rendelet, mely szerint 1944. április 5-től minden hat éven felüli zsidónak tízszer tíz centiméter átmérőjű, sárga anyagból készült Dávid-csillagot kell hordania, nem csak megalázó volt - mint valamennyiünknek -, hanem egyszerűen felfoghatatlan is. Az utolsó pillanatban egyébként Serédy Jusztinián hercegprímás ismételt közbenjárásának köszönhetően a papság tagjait, valamint a nagy arany érdeméremmel vagy két „nagy ezüsttel” kitüntetett háborús veteránokat, a hetvenöt százalékos rokkantakat és a keresztények zsidó származású, de megkeresztelt özvegyeit felmentették a megkülönböztető jel viselésének kötelezettsége alól.

Egy másik rendelet azonban még ennél is mélyebben érintett. Május 5-én megtiltották, hogy a zsidó diákok iskolai egyenruhát viseljenek. Ezzel mintegy kitaszítottak az osztályból, a saját kis közösségemből. Innentől fogva végérvényesen nem tartoztam többé „közéjük”. Mivel az évzáróig már csak hat vagy nyolc hét volt hátra, legjobb barátom, egy nem zsidó osztálytársam, László Frédi, elhozta hozzánk a bizonyítványomat. Ma is magam előtt látom még, amint szomorúan és együttérzőn búcsút vesz tőlem. Ettől a tavasztól kezdve magyar anyanyelvem ellenére, annak ellenére, hogy éppen történelemből és irodalomból osztályellő voltam, s hogy hűségesen drukkoltam kedvenc csapatomnak, a Ferencvárosnak, nem voltam többé magyar, mert zsidó voltam.

De hát mit is jelentett nekem személyesen a zsidóság? Erre a kérdésre az egyik legjobb választ Hilde

Domin német költőnőnél találtam: „Zsidónak lenni számomra sorsközösség, nem egy néphez való tartozás, nem faji kérdés. Sorsközösség. Beletaszíttattam, kérdezés nélkül, ahogy az életbe is.”

Ez a sorsközösség „normális időkben” nem jelentkezett mindennapi életemben. Barátságaimnak, a nőkkel való kapcsolataimnak, két házasságomnak alapvetően nem volt és nincs is köze a zsidósághoz. Bár anyám mint kisgyermeket a nagy ünnepek alkalmával magával vitt a Páva utcai zsinagógába - ahol én szörnyen unatkoztam - nem kényszerített, hogy a zsidó hagyományok szellemében nőjek fel. Apám esetében pedig a zsidóság már nem is vallást jelentett, hanem emlékezést a szülői házra és tiszteletet anyám vallásossága iránt. Ő maga nem járt istentiszteletre. Családunkban vasárnap volt a pihenőnap, megünnepeltük a karácsonyt, a húsvétot és pünkösdöt, s legalábbis apám meg én nem tartottunk böjtöt engesztelés napján. Héber nyelvtudásom még az iskolában sem volt szóra érdemes, a zsidó vallásról pedig csak szórványos ismeretekkel rendelkeztem.

Miből állt hát zsidóságom számomra, aki legelsősorban mindig is embernek és magyarnak, később világpolgárnak vagy magyar-osztrák gyökerekkel bíró európainak tekintettem magam s csak ezek után zsidónak? Talán abból, amit Hans Jonas, a nagy német zsidó filozófus úgy nevez, hogy „a szenvedés útjának kollektív emlékezete”. Épp, amikor az 1944-es évre emlékszem, fel kell idéznem azokat a szavakat, amelyeket Herlinde Koelbl *Zsidó portrék* című könyvében mondott a vele készített interjú során: „A zsidókat nem a vallásuk miatt jelölték ki megsemmisítésre, nem azért, hogy ezzel egy másik vallást segítsenek győzelemre, hanem kizárólag a fajtájuk miatt. A megkeresztelt zsidókat, még az apáca Edith Steint is, ugyanúgy elpusztították zsidó vérük vagy zsidó fajtájuk miatt.” Jonas azt a következtetést vonja le, hogy a zsidóság „sorsszövetség, odatartozás, amelyet nem lehet önkényesen feloldani”. És ebben a portrégyűjteményben szinte valamennyi ismert nemzetközi, elsősorban Ausztriából, Németországból és Magyarországról származó személyiség közvetve vagy közvetlenül utal erre a sors általi összetartozásra.

Mindenesetre nekem és nemzedékemnek akkoriban nagy tanulság volt, hogy egyetlen nap alatt minden összeomolhat. Ez a felismerés vörös fonálként húzódik végig az életemen. Bár több mint ötven év telt el azóta, tudatalattimban még most sincs igazi biztonságér-

zetem. Tekintettel arra, hogy mi, túlélők, a háború, sőt a modern történelem legkönyörtelenebb, legkoncentráltabb és leggyorsabb megsemmisítő folyamatától menekültünk meg, érthető, hogy későbbi írásaimban, előadásaimban és vitairataimban oly gyakran és oly nyomatékosan idéztem a nacionalizmus Ausztriából kivándorolt amerikai történészének, Hans Kohnnak az intelmét, mely szerint a történelem „nyitott folyamat, amelyben a váratlan, az előreláthatatlan bármikor megtörténhet”.

*

A viszonylagos nyugalom évei után 1944 zűrzavaros kora tavaszán és nyarán ezek az előre nem látott és soha addig meg nem történt események zúdultak tehát ránk. De mit is jelent ebben az összefüggésben a többes szám első személye? Mivel Magyarország területe a sok elvesztett térség visszacsatolása után 1941 áprilisától már az egykori Nagy-Magyarország területének több mint felét újra magában foglalta, a Trianon utáni népszámlálás szerint négyszázegyezer zsidó száma is hétszázhuszonötezerre, vagyis az összlakosság 4,9 százalékára emelkedett. Ez a statisztika azonban csak a zsidó vallású személyekre vonatkozott. A nürnbergi törvény értelmében zsidónak minősülők esetében csak becslésekre hagyatkozhatunk, amelyek hatvannégyezer vagy akár százezer személyről szólnak. Összesen tehát nyolcszáz-nyolcszázhuszonötezer ember állt az élet és halál választóvonalán.

A német és magyar megsemmisítők teljes erővel dolgoztak, hogy valamennyiüket - fiatalokat és öregeket, férfiakat, nőket és csecsemőket - rekordsebességgel kiirtsák. Magyarországra nézve is érvényes persze az a tézis, hogy a bűnösök áldozatai nem kizárólag a zsidók voltak. A német megszállás kezdetétől az 1945 tavaszán bekövetkező keserű végig tízezrével haltak meg az értelmetlenül feláldozott katonák, valamint sok ellenálló és dezertőr, náciellenes katolikus és szociáldemokrata, nemesember és kommunista. Mindez nem változtatja meg azonban az egykor magyar, ma román Máramarossziget (Sighetul Marmatiei) városából származó, Nobel-békedíjas Elie Wiesel megállapításának érvényességét: „Nem minden áldozat volt zsidó - de minden zsidó áldozat volt.”

Az első lépés, mint mindenütt, Magyarországon is a mozgásszabadság korlátozását jelentette. Az országot hat zónára osztották fel, Budapestet is beleértve. Az emberek összeterelése egy-egy helyre, majd a kiválasztott lakásokban, kerületekben, városokban való körül-

zárása a deportálás elengedhetetlen feltételét képezte. Számunkra Budapesten júniusban lépett érvénybe a rendelet. Százkilencvenezer embernek kellett öt napon belül harminchatezer házból elhagynia a lakását, és 2681 „sárga csillagos házba” költözni. Valamivel később a kijelölt házak számát 1981-re csökkentették, viszont a határidőt öt napról nyolcra növelték.

El lehet képzelni, mit jelentett a gyakorlatban egy közepes városnyi tömeg átköltözése. Ráadásul naponta háromszor az eső is eleredt. Jókora forgalmat bonyolítottak le a szállítók és a lovaskocsi-tulajdonosok. Mintegy tizenkilencezer lakást kellett kiüríteni, amelyeket aztán mások rendelkezésére bocsátottak. Nekünk is el kellett hagynunk nagy hirtelenében a lakásunkat, ahol pedig már a nagyszüleim is éltek, és ahol apám ügyvédi irodája is volt, s anyám egyik nagybátyjához költöztünk, az ötödik kerületi Lipótvárosba.

Most jött el csak igazán az árjásítóknak, illetve a zsidóüldözés haszonélvezőinek az órája, akikről a zsidótörvényekkel összefüggésben már szó esett. Akinek jó kapcsolatai voltak, az olcsón vagy akár ingyen is hozzájutott némi „zsidóbútorhoz”. Mindez számunkra akkor rettenetesnek tűnt, s példátlan megrázkódtatást okozott. Kiűztek bennünket az otthonunkból, apám állás és jövedelem nélkül maradt, s alapjában véve idegen emberekkel kellett együtt élnünk egy kis lakásban. De mindez csak előjáték volt ahhoz, ami még várt ránk.

Mi, fiatalok viszonylag gyorsan alkalmazkodtunk a szokatlan környezethez, és új barátságokat kötöttünk. Naponta mindössze két órára hagyhattuk el a házat, hogy beszerezzük a szükséges dolgokat. Apám számtalan beadványt intézett a különböző kormányhivatalokhoz, hogy kitüntetéseire és hadifogságára való tekintettel bekerüljön a „kivételezettek” közé.

*

Eközben tudtunk nélkül gőzerővel folyt a „végső megoldás” megvalósítása. A német-magyar forgatókönyv Kárpát-Ukrajnától Erdélyig és az Alföldig mindenütt ugyanaz volt. Az embereket először is sebtiben felállított téglagyári gettókban gyűjtötték össze, s durva kihallgatásoknak és kínzásoknak vetették alá. Az ország más részeiből odarendelt csendőrök és nyomozók azt próbálták kideríteni, hogy a deportáltak milyen értékeket ástak el vagy helyeztek keresztény családoknál biztonságba. Az ily módon „előkészített” emberek

ezek után az állomásra vonultak, ahol a csendőrök parancsára beszálltak az ott várakozó marhavagonokba. Egy-egy kocsiba hetven személy került, továbbá egy vödör víz és egy kübli. Miután az áldozatokat bezsúfolták, a csendőrök lezárták a vagonokat, s krétával mindegyikre följegyezték a bent lévők számát. A vonatok egyenként negyvenöt kocsiból álltak, vagyis átlagosan 3150 zsidót szállítottak. A magyar illetékesek büszkén jelentették német mestereiknek, hogy május 15-e és július 7-e között száznegyvenhét szerelvényt indítottak útnak Auschwitzba, összesen 437.402 zsidóval.

Nagyszüleim az erdélyi Parajdról még április 26-án írtak egy lapot Budapestre. Jóllehet nagyon aggódtak és betegeskedtek, küldtek nekünk egy kis csomagot is. Anyám ezt május elsején köszönte meg, ez a lap azonban már visszajött Budapestre, „elköltözött” címkével. Braham könyvének adatai szerint valóban május 3-án kezdték a zsidókat a székelyföldi kis falvakból a marosvásárhelyi (Tirgu Mureş) gettóba szállítani. Így tűntek el nyomtalanul nagyszüleim és unokatestvéreim, a kis Lívia és Hugó a szomszédos falvakban élő huszonkilenc más rokonommal együtt.

Amikor harminckét ével később ott álltam Auschwitzban a cipőkből, szemüvegkeretekből, kitört protézisekből, bőröndökből és tonnányi levágott hajból rakott hegyek előtt, önkéntelenül is arra gondoltam, vajon nem a mindig mosolygós kis Líviáé volt-e valamelyik copf, vagy nem azé a Hugóé-e az egyik pár gyerekcipó, akinek még megígértem, hogy kap tőlünk egy Bocskai-egyenruhát, amilyet a pesti gimnáziumban hordtunk. Ezen a nyári napon mélyen szégyelltem magam mint túlélő, mint olyasvalaki, aki nem volt fogoly Auschwitzban. Egy osztrák újságírócsoporttal jártam végig a barakkokat, a gyülekezőteret, a kivégzőfalat, a gázkamrákat és a krematóriumot. Az emberhajból álló óriáshalmok előtt, amikor eszembe jutott a kis Lívia, hirtelen zokogva roppantam össze. Aztán elhagytuk a tábort, hogy a busszal visszatérjünk Krakkóba, de Auschwitz emléke soha többé nem hagyott el engem. Azóta sokszor újraolvastam már Paul Celan versét, a „Halálfúgá”-t:

kiált borúsabb muzsikát s füstként a szelekbe foszoltok
s fekhettek fellegsírba feküdni van ott hely

(Lator László fordítása)

A mi „fellegsírunkat” is előkészítették már Budapesten. A budapesti zsidó közösség megsemmisítése Veesenmayer, Eichmann és magyar segítőik kitűnő munkájának megkoronázása lett volna. A kétszázezer budapesti zsidó evakuálását július közepére, illetve végére irányozták elő. Eberhard von Thadden, a német külügyminisztérium zsidóügyosztályának vezetője már májusban említést tesz a lebonyolítás tervéről. A zsidókat egyetlen nap leforgása alatt egy Budapesttől északra fekvő dunai szigetre akarták vinni, leállítva aznapra a teljes autóbusz- és villamosforgalmat. A „nagy akció” során Eichmann különleges osztagát és vidéki magyar csendőrök megerősített csapatait akarták bevetni, továbbá az összes budapesti levélhordót és kéményseprőt mint útirányítót.

A terv meghiúsulása után Veesenmayer és Eichmann megpróbálta rábeszélni Horthyt, hogy létesítsenek három nagy gyűjtőtábort Budapesten, s augusztus 27-én kezdjék el a deportálást. Előbb hat szerelvénynek kellett volna húszezer embert, majd naponta három vonatnak kilenc-kilencezer személyt elszállítania a megsemmisítő táborokba.

Már nem emlékszem pontosan, hogy július közepén vagy talán inkább augusztusban történt, hogy elhagytuk rokonaink lakását, és a sárga csillagos házból titokban visszatértünk régi, akkoriban még üresen álló lakásunkba az Üllői út 53/a-ba. Merész vállalkozás volt ez. Úgy döntöttünk, hogy apám irodájában éjszakázunk. Szüleim annyira izgatottak voltak, hogy szinte egész éjjel suttogtak egymással, én viszont igen jól aludtam egy kényelmes fotelban, jóllehet tudtam, hogy halálos veszélyben forgunk. Végtére is a vidéki deportálások teljes nyilvánossággal, úgyszólván az egész világ szeme láttára zajlottak, és mindenféle hírek keringtek. A régi lakásba tett veszélyes éjszakai kirándulás, melyet a kijárási tilalom és a költözési rendelet ellenére hajtottunk végre, alapjában véve csak egy utolsó kísérlet volt a végső kétségbeesés szélén.

Aztán hirtelen, ha csak átmenetileg is, föllélegezhettünk egy kicsit. A világméretű tiltakozás hatására leállították a deportálást. Az államfői tisztet névleg még mindig betöltő idős Horthy Miklós hozzá hű egységeket vont össze a fővárosban, és engedett Roosevelt elnök, a svéd király és a rendkívül aktív pápai nuncius, Angelo Rotta tiltakozásának, valamint a semleges államok közös jegyzékének. Beszüntettette a deportálási előkészületeket, és meghagyta, hogy vonják

vissza a vidékről titokban Budapestre rendelt csendőröket.

Ennek ellenére Eichmann-nak és SS-pribékjeinek a legutolsó pillanatban még sikerült négyezer zsidót Budapest elővárosaiból, többek között Kispestről, valamint a kistarosai táborból Auschwitzba vitetni. A holocaust statisztikája szempontjából ez annyit jelentett, hogy a deportáltak száma összesen 444.152-re emelkedett.

A mi családunk esetében ezek mögött a száraz számok mögött sok hozzánk közel álló, szeretetre méltó ember rejtőzött. Így például Auschwitzba kerültek a kispesti Rózsa család tagjai is, anyám legjobb barátai és rokonai. A deportálást csak tizenhárom éves lányuk, Kató élte túl, mert idősebbnek nézett ki koránál, és munkára rendelték. Anyja nem sokkal a felszabadulás után belehalt annak a halálmenetnek a következményeibe, amellyel egy másik koncentrációs táborba vitték. Harmincnyolc éves volt akkor, vagyis éppen annyi, mint az anyám.

Kató későbbi férje - aki három osztállyal fölöttem járt a Vörösmarty Gimnáziumba - Szerbiában, a bori rézbányákban volt kényszermunkán. Hitler fegyverkezési miniszterének, Albert Speernek a sürgetésére a magyar hatóságok 1943-ban csaknem tízezer zsidót küldtek Borba, mivel az összes szerb zsidót már az előző évben legyilkolták, s újabb rabszolgák kellettek a munkához. 1944 szeptemberében aztán a németek és a magyarok kénytelenek voltak kiüríteni ezt a területet. A visszavonulás során magyar SS-bérencek kétezer fegyvertelen, elcsigázott kényszermunkást lőttek agyon egy tömeges kivégzés alkalmával. Kató férje - Lengyel Endre - valamilyen okból kimaradt az első transzportból, és a másodikhoz kellett csatlakoznia. Ennek a csoportnak szerencséje volt. A kísérőket Tito partizánjai megtámadták, s az utolsó pillanatban megakadályozták a foglyok legyilkolását. Ennek a családnak a sorsa is mutatja, mennyire igaz, hogy a zsidó történelem az üldözések és menekülések, a tömegmészárlások és csodás túlélések gyakran véletleneken múló „törésláncolatából” áll.

*

Eltekintve a különleges osztag szerencsétlen elővárosi áldozataitól, a budapesti zsidók azért tudták végül mégiscsak elkerülni a biztos halált, mert a szövetségesek franciaországi partraszállásáról, a szovjet

csapatok gyors előrenyomulásáról, s mindenekelőtt az 1944. augusztus 23-i román kiugrásról szóló hírek merőben új helyzetet teremtettek, és jelentősen megerősítették a kormányzó köré tömörülő mérsékelt elemek ellenálló készségét. Augusztus 29-én Horthy a hozzá hű Lakatos Géza miniszterelnöki kinevezésével jelezte, hogy szeretne irányt váltani.

Időközben a világ tudomást szerzett a magyar zsidók sorsáról, akiket gyorsított eljárással deportáltak, és akiknek háromnegyed részét gázkamrákban vagy táborokban gyilkolták meg. Júliusban Churchill ezt írta külügyminiszterének, Anthony Édennek: „Nem kétséges, hogy itt vélhetően a legnagyobb és legundorítóbb bűntény folyik, amelyet az emberiség történelmében valaha is elkövettek.”

Az Auschwitz körüli „hallgatás összeesküvéséről” és különösen a magyar zsidóság tragédiájáról számos könyv és tanulmány született. Számomra az egyik legőszintébb vallomást a svájci követség idegenügyi osztályának vezetője, Carl Lutz konzul tette:

> „Amikor láttam, hogy sok ember életveszélyben van, tudtam, hogy cselekednem kell. Lelkiismeretem arra késztetett, hogy tegyek valamit a védtelen emberek százezreiért, és meggyőződésem alapján túltettem magam azon is, hogy kormányomtól nem kaptam engedélyt tevékenységemre. 1944-ben Budapesten láttam a nácik és magyar vazallusaik véres dühöngését. Szégyelltem magam az angolok, amerikaiak és saját hazám helyett is. Szégyelltem, mert 1944 tavaszán mindnyájan tétlenül néztük végig mintegy félmillió ember deportálását (köztük csecsemőkét, betegekét, öregekét) - és ezzel a tétlenséggel segédkezet nyújtottunk. Az üldözők nagy része a korrupt magyar középosztályhoz tartozott. Ezeket az embereket az első világháború vége óta zsidógyűlöletre nevelték, huszonöt éven át heccelték őket a zsidók ellen, mégis mindnyájan bűnösök vagyunk. A demokratikus országok minden diplomatája az. Mindnyájan tudtunk mindent – és hallgattunk. Valójában én csak a tragédia legutolsó szakaszában voltam aktív, 1944-ben. Furdal a lelkiismeret, mivel több mint két éven át úgy éltem Budapesten, hogy hallgattam, pedig tudtam a borzalmakról.”

Carl Lutz - mint hamarosan látni fogjuk - minden erejét latba vetette az üldözöttek érdekében, s valamennyi illetékes közül neki volt a legkevesebb oka ar-

ra, hogy „lelkifurdalása” legyen. Felelősséget - ami a tétlenséget illeti - a Nyugat vezető politikusai, a Vöröskereszt, sőt maga XII. Pius pápa és a Vatikán viselnek, nem utolsósorban pedig a különféle zsidó szervezetek funkcionáriusai Nyugaton, Palesztinában és Magyarországon is. Végeredményben azonban mégiscsak a németek és magyar kiszolgálóik a felelősek azért a megsemmisítő folyamatért, amely még a „végső megoldás” keretén belül is egyedülálló sajátosságokkal rendelkezett.

Bár Horthy személyét sok jogos kritika éri – visszaemlékezéseiben megfogalmazott állításával ellentétben bizonyíthatóan időben informálták őt az 1944 májusától júliusáig tartó deportálásokról -, azt el kell ismernem, hogy nyáron megmentette a budapesti zsidókat Auschwitztól, illetve a valamely más táborban rájuk váró biztos haláltól. Ez a történelmi érdem a kevés fénypontok egyike korának amúgy sötét mérlegében.

Miközben a Lakatos-kormány titkos fegyverszüneti tárgyalásokat folytatott a szovjetekkel, Budapesten is meghirdettek bizonyos könnyítéseket a zsidók számára. 1944. október 15-én Horthy hosszas vonakodás és ingadozás után a rádióban felhívást intézett a nemzethez. A fővárosban futótűzként terjedt el a hír, hogy parancsot adott a Vörös Hadsereggel szembeni harci cselekmények beszüntetésére és a frontváltásra.

„Gyere! - mondta apám szinte ünnepi hangulatban, majd szilárd hangon hozzátette: Látod, a legfőbb hadúr mégsem hagy cserben minket.” Kimentünk a közeli lipótvárosi és erzsébetvárosi körútra, és hat hónap óta először sétáltunk rajta végig a gyűlölt sárga csillag nélkül. Jól emlékszem, mennyire szabadnak és boldognak éreztük magunkat mindketten. Örömünk azonban csupán néhány óráig tartott. Aztán visszavonhatatlanul elmúlt minden. Az óhajtott szabadság helyett most jött még csak a „feketeleves”.

Horthy kiugrási kísérlete dilettáns módon, sőt egyenesen operettszerűen volt előkészítve. A német megszálló csapatok és magyar pribékeik, a nyilasok, rég tudomást szereztek már a megfelelő katonai és politikai biztosítás nélkül tervezett lépésekről, és azonnal visszavágtak. Akárcsak márciusban, az öreg kormányzónak végül ezúttal is engednie kellett. Kénytelen volt visszavonni proklamációját, sót legalizálni Szálasi Ferenc nyilaskeresztes vezető hatalomátvételét, ami annyit jelentett, hogy ki kellett ót neveznie

miniszterelnöknek, különben a németek megölték volna kisebbik fiát, akit egy különleges SS-egység előzőleg elhurcolt. A megtört államfő német „védőőrizetben” hagyta el örökre az országot. Öt nappal később pedig mi is megtudtuk, hogy ütött az óra.

1944. október 20-án kora reggel csillagos „házunkban” egyenruhás nyilaskeresztesek és horogkeresztes karszalagot viselő rendőrök jelentek meg, hogy minden tizenhat és negyvennyolc év közötti, munkaképes férfit magukkal vigyenek. A korhatárt később hatvan évre terjesztették ki. Én akkoriban épp csak betöltöttem tizenötödik évemet, vagyis a rendelkezés értelmében nem lett volna szabad elvinniük, ám az egyenruhások ezzel nemigen törődtek.

Anyám keserű szemrehányásokkal illette apámat „erélytelensége” és zavartsága miatt, mivel úgymond semmit sem tett, hogy elrablásomat megakadályozza. Hogy ezek a szemrehányások jogosak voltak-e vagy sem, azt visszamenőleg már nem lehet megállapítani. Mindenesetre néhány nappal később elhurcolták apámat is, aki akkor ötvennégy éves volt. A katonai helyzet romlása miatt persze bennünket már nem tudtak valamelyik keleti megsemmisítő táborba szállítani. Így került ötvenezer „kölcsönzsidó” a német hadiiparba. Később Eichmann és Veesenmayer még ötvenezer zsidót akart német koncentrációs táborokba vitetni, de mivel a Vörös Hadsereg december 8-án bezárta a főváros körüli ostromgyűrűt, ezek a tervek már túlságosan becsvágyónak bizonyultak.

Kis csoportunkat, amelyhez az akció során más házakból is tereltek férfiakat, a budapesti Lóversenypályára hajtották, ahol már több ezer elhurcolt ember várakozott. Akkoriban ismertem meg azt a banális igazságot, hogy ha az ember túl akar élni valamit, vagy éppenséggel meg akar szökni őrizőitől, nem szabad túl sok dolgot magával vinnie.

A kavarodó tömegben újra meg újra megpróbáltam meggyőzni a rendőröket arról, hogy koromra való tekintettel haza kellene küldeniük. „Fogd be a szádat, majd ha megérkeztél a rendeltetési helyre, elintézik az ügyedet” - hangzott az örökös válasz.

Aztán egyik helyről a másikra hajtottak bennünket. Budapest környékén kellett árkokat ásnunk, illetve kiszélesítenünk, hogy előkészítsük a főváros védelmét. Novemberben jeges szélben és havas esőben vonszoltuk magunkat az osztrák határ irányába. Valószínű-

leg annak a hírhedt halálmenetnek lehettünk az eleje, amely az SS utolsó ördögi húzása volt. A hideg miatt szorosan egymáshoz bújva aludtunk a Ferihegyi repülőtér betoncsarnokaiban vagy olykor a szabadban és út menti árkokban is.

Azóta valahányszor megpróbáltam felszínre hozni mindazt, ami megmaradt emlékezetemben az elhurcolásom és a kezdődé halálmenet napjairól, ugyanaz a kép jelent meg: egy idősebb újságíró meggyilkolása, akivel előző este még elbeszélgettem a hivatásáról, a háború alakulásáról és sok másról. Tele bizalommal a jövő iránt, azt suttogta a fülembe, hogy háromszáz pengőt rejtett el a cipője talpában.

Néhány órával később ezt az embert fényes nappal meggyilkolták egy tarkólövéssel valahol Budapest közelében. A tettes egy magyarul kiválóan beszélő Duna menti sváb volt, SS- vagy nyilaskeresztes egyenruhában. A kivégzés oka pedig, hogy Halász szerkesztő úrnak hasmenése volt, ezért nem tudott elég gyorsan kiugrani az árokból és csatlakozni hozzánk. A lövés közvetlenül a közelemben dörrent. A rokonszenves férfi holtteste jelképezi azóta is számomra a halált. Az őrök nógatására tovább kellett menetelnünk. Időről időre eldörrent egy lövés. Az út menti árokban kimerültségtől összerogyott férfiak és nők hevertek. Ekkortájt ugyanis már a nőket is munkára alkalmas rabszolgáknak tartották.

Miután apámat és engem egymástól függetlenül hurcoltak el, kétségbeesett anyám egyedül maradt „a sárga csillagos ház” kis szobájában, a rokonok lakásában. Már tudta, hogy a szüleit megölték, hogy a bátyja csaknem két éve eltűnt keleten, az öccse meg valahol Erdélyben munkaszolgálatos. Most pedig elvitték a férjét és egyetlen gyermekét is. A sorscsapások és a sok izgalom maradandó következménye egy gyógyíthatatlan arcidegbénulás, súlyos depresszív neurózis és nagyothallás lett. Soha többé nem heverte ki ezeket a megrázkódtatásokat, jóllehet mind az apám, mind én visszatértünk.

Apámnak nyolc nap múlva sikerült megszöknie a gyűjtőhelyről, amelyet egy budapesti iskolában rendeztek be. Jómagam, legalábbis részben, annak köszönhetem életben maradásomat, hogy összebarátkoztam aháztulajdonos fiával, egy bizonyos Döncivel. Szülei a házmesterlakás mögött egy rejtekhelyen befalaztatták magukat, Döncit azonban valahogy elkapták a nyilasok. Az eseménynek tanúja volt a házmesterné, aki még mindig

ott lakott, hiszen a sárga csillagos házakban tizenkétezer „árja” is élt, akiket nem lehetett rövid idő alatt azonos színvonalú lakásokba átköltöztetni.

Máig nem tudom, hogy a házmesterné, aki igen határozott és megbízható személy volt, hogyan talált rá csoportunkra, illetve kettőnkre. Mindenesetre egy nap alkonyatkor megjelent a fővároshoz közeli Pécel környékén, és élénk beszélgetésbe bonyolódott két idősebb és megközelíthetőnek látszó őrünkkel. Nem sokkal később intett nekünk, hogy lépjünk le. Ha nagyobbak lettünk volna, valószínűleg fontolóra vesszük a dolgot, Dönci és én azonban egy pillanatig sem haboztunk. Anélkül, hogy szót váltottunk volna egymással, eltűntünk a bokrok között. Letéptük magunkról a sárga karszalagot, és hosszabb gyaloglás után elértük a helyiérdekű vasút végállomását, ahonnan a legközelebbi járattal visszamentünk Budapestre. Különösen arra voltunk büszkék, hogy ezt a veszélyes utat bliccelve tettük meg.

Már elfelejtettem, de talán soha nem is tudtam, mennyi pénzt adott a házmesterné őreinknek, és mennyit kapott a háztulajdonostól. Mindenesetre egyfajta csereüzlet volt ez. Anyámnak ugyan aligha lehetett pénze, a bérház jómódú tulajdonosa azonban tudta, hogy bár két évvel fiatalabb vagyok Döncinél, talpraesettebb és elszántabb is, mint az ő kissé elkényeztetett fia. Bárhogy történt is, csak jóval később ébredtem a tudatára annak, hogy az osztrák-magyar határhoz vezető halálos menetből kerültem ki ily módon. Azon az úton az SS-legények és a Szálasi-rendszer fanatizált hívei, illetve a hasonló gondolkodású osztrák tettesek közel negyvenezer embert öltek meg.

Elborzadva írt erről a Nemzetközi Vöröskereszt megbízottja, Friedrich Born:

> „Mindenképpen az egyik leggyalázatosabb szerződés, amely valaha is létrejött, az a Németország és Magyarország közötti megállapodás volt, melynek értelmében ötvenezer magyar zsidót kellett kikölcsönözni Németországnak, hogy a közös háborús erőfeszítések érdekében munkára fogják őket a birodalomban. Ezres menetoszlopokban vonszolták magukat a reménytelenül szerencsétlen emberek halálfáradtan és kiéhezve a régi bécsi úton nyugat felé. Öreg emberek, férfiak és nők, kamasz fiúk és lányok, de gyerekek is ott imbolyogtak lassú léptekkel elvetemült nyilaskeresztes őreiktől hajtva az országút mellett a lemenő nappal szem-

ben. A több mint kétszáz kilométeres szakasznak már az elején nehéznek találták a legkönnyebb csomagot is, és egyszerűen otthagyták. Az út szélén összekuporodva, takaró és étel nélkül, kétségbeesve és mit sem tudva útjuk céljáról töltötték el a fagyos őszi éjszakákat, hogy másnap reggel tovább űzzék őket. Gyakran dörrentek lövések, ha egy-egy végképp kimerült ember egyszerűen nem tudott továbbmenni. A régi bécsi országút a rémségek útja lett, és az emlékezet számára bizonyára mindörökre a gyűlölet útja marad. Negyven, egyenként ezer fős oszlop indult el a halálmenettel Németország felé.”

A halottak között volt Európa egyik legnagyobb modern lírikusa, a harmincöt éves Radnóti Miklós, aki ebben a menetben írta legszebb verseit. Utolsó kézirata, egy kis fekete notesz, nála volt, amikor kiéhezve jártányi ereje sem maradt már, és Győr közelében egy tarkólövéssel végeztek vele. Öt nyelven kérte az esetleges megtalálót, hogy a füzetet, amely „Radnóti Miklós magyar költő verseit tartalmazza”, juttassa el egy bizonyos címre. Holttestét majdnem két évvel később találták meg húsz másik áldozatéval együtt, akiket ugyancsak a Belgrádtól délre fekvő bori rézbányából hajtottak Magyarországon át északkelet felé. A notesz csodával határos módon szinte sértetlen maradt. Benne van a költő utolsó verse is, amelyet 1944. október 31-én írt, néhány nappal meggyilkolása előtt.

Mellézuhantam, átfordult a teste
s feszes volt már, mint húr, ha pattan.
Tarkólövés. - Így végzed hát te is, -
súgtam magamnak, - csak feküdj nyugodtan.
Halált virágzik most a türelem. -
Der springt noch auf, - hangzott fölöttem.
Sárral kevert vér száradt fülemen.

Radnóti fiatal kora óta katolikusnak vallotta magát. Az ugyancsak költő Sík Sándor, piarista rendházfőnök keresztelte meg. Sík szintén zsidó származású volt, őt azonban szerzetestársai elrejtették, s így megmenekült. Egyébként más meggyilkolt nagy írók és kritikusok is, mint például Szerb Antal, Halász Gábor és Sárközi György kikeresztelkedett zsidók és hívő katolikusok voltak.

*

A halálmenetből való szökésem persze semmiképpen nem jelentett végérvényes biztonságot, csupán léleg-

zetvételnyi szünetet. Alighogy kezdtük magunkat viszonylag biztonságban érezni a sárga csillagos házban, a kiszámíthatatlan Szálasi-rezsim újra lesújtott. Időközben elhatározták, hogy létrehoznak egy gettót. Így minden zsidó kétszeres terrornak lett kitéve, a németek és a nyilaskeresztesek részéről. Hogy a fővárosban élő zsidók fele mégis életben maradt, az elsősorban annak volt köszönhető, hogy a Vörös Hadsereg végül elfoglalta a félig lerombolt várost, de jóval kevesebben menekültek volna meg egy maroknyi bátor diplomata példátlan humanitárius beavatkozása nélkül. A világ ismeri már Raoul Wallenberg történetét, aki sok-sok embert mentett meg, ám alakja főként azáltal vált legendássá, hogy az oroszok bevonulása után nyomtalanul eltűnt. Két másik ember igazi hőstetteiről azonban szinte semmit sem tud a közvélemény. Egyikük a már idézett svájci diplomata, Carl Lutz, a másik Giorgio Perlasca, egy hamis útlevéllel spanyol diplomataként fellépő, olasz üzletember.

Svájc annyiban játszhatott kulcsszerepet, amenynyiben a svájci követség, pontosabban az idegenügyi osztály vezetője, Lutz konzul bevándorlási igazolást állíthatott ki hétszáznyolcvannyolc család számára az akkor brit mandátumterületnek számító Palesztinába, s végül kiadhatott hétezernyolcszáz menlevelet is. Lutz jóváhagyásával azután harmincezer ilyen védlevél készült, egyes becslések szerint pedig még ennél is több. A követség híressé vált Vadász utcai épületében fiatal cionista csoportok dolgoztak, s ezek tagjai vállalták, hogy a valódi vagy hamis papírokat sokszor életük kockáztatásával eljuttatják a sárga csillagos házakban élő üldözöttekhez. A dokumentumokat munkaszolgálatosok kiszabadításához is felhasználták. Bár a nyilaskeresztesek megtévesztésére minden védlevelet sorszámmal láttak el, a jelzeteket úgy variálták, hogy egyik védlevélen se szerepeljen 7800-nál nagyobb szám, mivel eddig terjedt a kormány által engedélyezett maximális keret.

Mialatt én munkaszolgálaton voltam, apám beszerzett számunkra egy-egy svájci menlevelet, amelyelvről máig sem tudom, hogy valódiak vagy hamisak voltak-e. Mivel november 15-ig minden zsidót, illetve a zsidótörvények értelmében annak minősülő keresztényt össze kellett gyűjteni a különböző semleges államok védett házaiból álló „nemzetközi gettóban”, a dokumentum - mint lakáskiutalási igazolás - létfontosságú volt. A Lipótváros szívében berendezett negyedben százhuszonöt ház állt. A legtöbb, összesen tizenhétezer ember az

úgynevezett svájci házakban lakott, ezután következtek a svéd házak négyezerötszáz védett személlyel, majd a spanyol, a vatikáni és a portugál házak.

Más menlevelesekkel együtt november közepén kevés csomagjainkkal átvittek bennünket a közeli Hollán utca 47-be. Védett házban lakni jobb volt, mint a nagy gettóban, amelyet december 10-én le is zártak. Hatvanöt-hetvenezer embert helyeztek el ott. Mind a gettóban, mind a védett házakban átlagosan harminc, sőt olykor ötven személyt zsúfoltak be egy két- vagy háromszobás lakásba. A különbség abból állt, hogy a védett házakban élő emberekhez nem zsidó barátaik könnyebben el tudtak juttatni némi élelmet és gyógyszert, mint a fokozottan ellenőrzött gettó lakóihoz.

Ennél is fontosabb volt a biztonság kérdése. A nyilaskeresztes bandák és hivatalos segítőik persze mindenfele garázdálkodtak. Raboltak, gyilkoltak, fosztogattak, s nem kímélték a védett házakat meg a nemzetközi védelem alatt álló kórházakat és gyermekotthonokat sem. Minden zsidó lakos állandó veszélyben forgott, de a védett házakban lakó embereket a diplomaták és magyar munkatársaik mégis jobban meg tudták oltalmazni, ha időben értesítették őket, sokszor épp a szomszédok.

A Szálasi-banditák rémuralmát, a zsúfolt elhelyezést, az együttélést a fölöttébb rossz idegállapotban lévé emberekkel és a ház lakóinak tömeges étkeztetését a hozzám hasonló fiatalok jobban viselték, mint az idősek. Mindenesetre mi, félig gyerekek, félig felnőttek időnként elég könnyelműen viselkedtünk. Egy napon, amikor épp nem volt kijárási tilalom, apám elküldött egyik ügyfeléhez, hogy hozzak el tőle valamit. Mivel ráértem, dolgom végeztével levettem magamról a sárga csillagot, majd beültem egy moziba. Aztán a nagykörúton fölszálltam egy hatos villamosra, s elindultam hazafelé. Amikor láttam, hogy a következő kereszteződésnél ellenőrzés folyik, leszálltam, és gyalog mentem tovább. Odahaza elmeséltem „hőstetteimet”, ám a várva várt dicséret helyett hatalmas pofont kaptam. Ez volt azon nagyon ritka esetek egyike, amikor apám tettlegességhez folyamodott velem szemben, és pedagógiailag abban a kivételes helyzetben bizonyára akkor is helyesen járt el, ha hamarosan már lehetőségem sem nyílt többé ilyesfajta kirándulásokra.

A mentőangyalként felbukkanó Wallenberg és Lutz, de ugyanúgy Angelo Rotta pápai nuncius és Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt képviselője is több

tízezer ember, zsidó és keresztény életét mentette meg. A legbátrabb azonban valószínűleg a már említett Giorgio Perlasca volt. Az eredetileg fasiszta olasz üzletember a spanyol polgárháborúban ismerte meg a későbbi budapesti spanyol nagykövetet. A háború végén Magyarországon élt, sőt spanyol útlevelet is kapott. A spanyol nagykövet aztán, akárcsak a legtöbb diplomáciai képviselő, elhagyta a szovjet csapatok által körülzárt fővárost, Perlasca pedig ahelyett, hogy a saját bőrét mentette volna, Spanyolország új hivatalos képviselőjének adta ki magát. Hamarosan legendák keringtek a fasiszta Spanyolország diplomatájáról, bizonyos Jorge Perlascáról, aki határozott személyes közbenjárással helyezett el veszélyeztetett zsidókat a spanyol fennhatóság alatt álló épületekben, megint másokat kemény tárgyalások és fenyegetések árán mentett meg a náciktól és a nyilasoktól, s egyáltalán ott segített, ahol tudott. Hivatalos adatok szerint háromezer, más becslések szerint nem kevesebb, mint ötezer-kétszáz zsidó férfi, nő és gyerek köszönheti életét ennek a különös embernek. A háború vége után Perlasca visszatért hazájába, és teljesen hétköznapi életet élt, míg évtizedekkel később puszta véletlenségből rá nem bukkant néhány megmentett zsidó. Fantasztikus történetét, *A jóság banalitása* címmel az olasz tévé később megfilmesítette, és könyv alakban is kiadták. Perlasca 1990-ben magas kitüntetéseket kapott Magyarországtól, Izraeltől és Olaszországtól.

Öreg korában is jól emlékezett még a rémségekre, mindenekelőtt a Duna-parti tömeges kivégzésekre.

> „Százával, sőt ezrével vitték ebben az időben az embereket a rakpartra. Némelyek megpróbáltak bejutni a nemzetközi védelem alatt álló, közeli házakba. Őket mind agyonlőtték. Amikor az emberek elértek a rakpartra, ahol a kivégzések folytak, segítségért rimánkodtak. Le kellett vetniük a cipőjüket, aztán kettesével vagy hármasával egymáshoz bilincselték őket. Csak egyet lőttek le, az pedig, ahogy a jeges vízbe zuhant, magával rántotta a többieket is!!!”

Pontosan így történt. Sőt az egyenruhás nyilaskeresztesek olykor a nyílt utcán is megragadtak zsidókat vagy gyanús személyeket, és a hidakról a jéghideg Dunába lökték őket. Mi is reszkettünk az életünkért a Honán utcában, amikor a környékünkön - alig néhány száz méterre a folyótól - hallottuk a nyilas menetoszlopok döngő lépteit. Amikor egyszer betörtek a köze-

lünkben egy védett házba, az utolsó pillanatban érkezett oda egy semleges országbeli diplomata és magyar tolmácsa. Sohasem tudtuk meg, hogy Wallenberg, Lutz vagy Perlasca volt-e, mindenesetre sikerült megmentenie a svájci vagy svéd házban lakó emberek életét.

Ahogy e borzalmas tél minden krónikása, visszaemlékezéseiben Perlasca is megjegyezte, hogy miközben emberek ezreit gyilkolták le, s keleten a külső kerületekben már hallani lehetett az ágyúdörgést, a mozik és a színházak játszottak, a kávéházak és éttermek nyitva álltak. Karácsony előtt a könyvesboltokban plakátokon hirdették az új kiadványokat. Zsúfolva voltak az éjszakai klubok és kávéházak, bár a kivégzések az utolsó pillanatig folytak. Így emlékszik vissza Perlasca, aki sosem tudta elfelejteni a következő jelenetet: „Láttam, amint az áldozatokat (akik több százan voltak) arra kényszerítenék, hogy kettes sorokban, megbilincselt kézzel, mezítláb és teljesen ruhátlanul mintegy két kilométert tegyenek meg. Aztán a parton a Hungária és Negresco kávéházak előtt le kellett térdelniük, majd tarkón lőtték őket.”

A hetedik kerületi nagy gettóban Wallenberg, Perlasca és Lutz a zsinagóga kertjében, a zsidó közösség üzleteiben és irodáiban számtalan megfagyott hullát látott. Amikor a Vörös Hadsereg január 18-án felszabadította a gettót, hivatalos adatok szerint több mint háromezer halott feküdt az utcákon. Támadások, fosztogatások, vérengzések és kivégzések esetén sem a rendőrség, sem a magyar csapatok nem szálltak szembe a dühödten gyilkolászó nyilasokkal. Az értelmesebb tettesek azonban már akkor tudták, hogy a háború elveszett, s az utolsó pillanatban többen megpróbáltak kapcsolatot teremteni zsidó aktivistákkal és a kevés ellenálló csoporttal, hogy megakadályozzanak egy általános tömegmészárlást, mindenekelőtt a gettóban.

Budapest nagy árat fizetett azért, hogy Hitler parancsa szerint „erőd”-nek tekintették, amelyet „házról házra” kellett védeni. A pesti oldal nagyjából január 17-ről 18-ra felszabadult, mi, a Hollán utcában már 13-án. A 18-ra virradó éjjel a németek az összes megmaradt dunai hidat felrobbantották. Ennek ellenére számunkra és még sokak számára a pesti oldalon a háború tovább tartott, mivel a hegyekből és a túlsó oldalról, a budai várból még mindig lőttek. Csak február 13-án értek véget az értelmetlen harcok a budai negyedben is.

„Budapesten Bécset védték” -- írta akkoriban a *Das Reich* című nemzetiszocialista hetilap. A „felperzselt föld” taktikájának következtében húszezer civil, valamint több tízezer magyar, német és szovjet katona halt meg. Egész városrészek álltak romokban – több mint harmincezer épület.

Bár a magyar ellenállás gyenge volt, az igaz, hogy Budapesten huszonötezer ember részint hamis papírokkal, részint barátok és nem zsidó rokonok segítségével maradt életben. Csak a háború befejezése után tudtam meg például, hogy gimnáziumi igazgatóm, dr. Hittrich József, egy időben több mint ötven zsidót, katonaszökevényt és ellenállót bújtatott el iskolánk légópincéjében, illetve egyéb helyiségeiben.

Sem látni, sem hallani, sem közreműködni a megsemmisítési folyamatban - ez lehetett nagy valószínűséggel a magatartásuk azoknak a magyaroknak, akik többségükben sem a német megszállás, sem a nyilaskeresztes terror ellen nem léptek fel, és nem vettek részt az „árjásításban” vagy a későbbi nyílt fosztogatásokban sem. Ugyanakkor a négyszáznegyvenezer ember deportálása vagy a halálmenet sem ütközött sehol érdemleges ellenállásba.

A szélsőséges jobboldali vagy nyilaskeresztes közigazgatás persze a főváros elfoglalása után is tovább önkényeskedett vidéken, amit jól mutat nagynéném, Rajnáné, született Lendvai Izabella sorsa Zalaegerszegen. Csak nemrég kaptam meg azt az eredeti dokumentumot, amely igazolja, hogy az „árja” középiskolai tanár római katolikus feleségét, aki két évtizede bántatlanul élt a kisvárosban, 1944. október 23-án a nyilaskeresztes hatalomátvétel után „rendőrhatósági felügyelet” alá helyezték. Jóllehet férje akkor főhadnagyi rangban aktív katonatiszt volt, neki minden hétfőn, szerdán és szombaton jelentkeznie kellett a rendőrségen, lakását csak egy-egy órára hagyhatta el délelőtt tizenegy és tizenkettő között, idegenekkel nem érintkezhetett, nem fogadhatott látogatót, nem telefonálhatott, nem táviratozhatott, nyilvános helyeket nem látogathatott, levelezését a rendőrség cenzúrázta. Mindennek okát abban jelölték meg, hogy „fent nevezettnek mint zsidó fajú egyénnek szabad mozgása nem kívánatos, miért is fokozottabb megfigyelésére van szükség”. Nagynénémnek 1945. január 8-ig harmincegy alkalommal kellett jelentkeznie a rendőrségen, ahol lepecsételték az igazolás hátoldalát. Aztán más, vegyes házasságban élő asszonyokkal együtt, akik a zsidótörvény értelmé-

ben zsidónak számítottak, egyik napról a másikra őt is bevitték a börtönbe. Mivel már mindenki a legrosszabbtól tartott, „száz százalékos árja” nagybátyám leszerelésért folyamodott, hogy a segítségére lehessen. Ismerős orvosok közreműködésével sikerült valami betegséget kitalálniuk, s így nagynénémet átszállíthatták egy félreeső kórház nőgyógyászati osztályára. Itt érte meg a háború végét, amikor végre karjába zárhatta majdan pappá szentelt fiát, aki a háborús éveket a zirci ciszterciták iskolájában töltötte, egy jóindulatú apát védőszárnyai alatt. Ki tudja, hogy az energikus férj és néhány barát kiállása nélkül nem halt volna-e meg nagynéném is az Ausztriába tartó halálmenetben vagy valamelyik német koncentrációs táborban? És ki tudja, hány ehhez hasonló eset történt, amelyik azonban balszerencsésen végződött?

A nyilaskeresztes rémuralom utolsó heteiben és hónapjaiban az osztrák-magyar határhoz közeli Sopronkőhidán még kivégezték az ellenállás számos nem kommunista politikai és katonai vezetőjét is, és sok értelmiségit meg papot letartóztattak, így például Mindszenty József veszprémi püspököt, a későbbi bíborost is.

A második világháború Magyarországon is súlyos áldozatokat követelt. A hiányzó természetes szaporulatot és a vándorlást is számba véve a tényleges emberveszteséget nyolcszáz-kilencszázezerre becsülik a trianoni területen. Négy-ötszázezer ember halt meg, köztük kétszázkilencvenhétezer zsidó. A háború során visszacsatolt, majd 1944-1945-ben újra elvesztett területeken további kétszázhatvanhétezer zsidó pusztult el. A túlélők, vagyis az én családom számára is Pesten január 18-a, illetve Magyarország esetében április 4-e a felszabadulás napja volt. Néhány hét múlva visszatértünk régi lakásunkba. A szemközti vendéglős, aki valamikor a nyilasok idejében befészkelte magát hozzánk, viszonylag gyorsan kiköltözött. Az Üllői úti házban szomszédaink a régiek voltak, s valamennyien úgy tettek, mintha örülnének a viszontlátásnak. Egyikük látott bennünket a lakásban azon a kritikus júliusi éjszakán is, de az akkori kormány rendelkezése ellenére - ahogy mondta - hallgatott, mint a sir.

*

Magyarországra nézve is igaz az, amit persze más körülmények között Jean Améry *Túl a bűnön és bűnhődésen* című nagyszerű írásában így fejezett ki: „Senki sem tudja megmondani, hogy a bűntetteket hányan ismer-

ték fel, fogadták egyetértéssel, követték el maguk, vagy hagyták tehetetlen ellenérzések közepette a nevükben megtörténni.” Úgy vélem, a helyes végkövetkeztetést Varga László magyar történész vonja le, amikor leszögezi: „A magyar zsidók sorsa, túlnyomó többségük megsemmisítése egyaránt terheli a német és a magyar történelmet.”

Természetesen veszélyes leegyszerűsítés, sőt megtévesztés volna azt állítani, hogy a hitleri Németország vereségét és a Vörös Hadsereg bevonulását csak a zsidók, illetve a zsidó származásuk miatt veszélyeztetettek érezték felszabadulásnak. Nagyon sok nem zsidó polgár, katolikus, protestáns és agnosztikus is volt, akik mint demokraták, szociáldemokraták, kisgazdák vagy liberálisok teljes szívükből üdvözölték nem csak a nyilaskeresztes rémuralom, hanem a „történelmi Magyarország” összeomlását is.

A „felszabadítók” viselkedése - mint minden megszállt szovjet területen - nem volt épp alkalmas arra, hogy baráti érzelmeket ébresszen a Szovjetunió iránt. A nők megerőszakolása, a fosztogatások, a belpolitikába való brutális beavatkozás nyomán a szovjetekkel szembeni gyűlölet sokakban még erősebb lett, mint a vereség előtt volt. A következő hónapokban és években a hadifoglyok bizonytalan sorsa, több tízezer civil személy kényszermunkára hurcolása, majd a szovjetek által támogatott kommunista előretörés mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a magyarok nagy többsége a vörös csillag jegyében beköszöntő új időket egy új szolgaság kezdetének érezte.

1945 tavaszán, a nulladik órában azonban még minden nyitva állt. A mi sorsunk is. Alighogy felszabadultunk, és kezdtünk örülni igazi ajándéknak tekintett életünknek, apám hirtelen eltűnésével kétségbeejtő helyzetbe kerültünk.

Mi történt? Az apámat az utcán egy szovjet őrjárat feltartóztatta, s az ellenőrzéskor büszkeségből vagy inkább nemtörődömségből egy cirill betűs orosz dokumentumot mutatott föl igazolványként. Nem gondolt viszont arra, hogy az 1918-ból vagy 1919-ből való papírt a szibériai fogolytábor fehér, vagyis a szovjetek szemében „ellenforradalmár” parancsnoka írta alá. Röviden, apámat épp e miatt az igazolvány miatt ellenforradalmi tevékenységgel vádolták.

Több kihallgatás után Rétságra vitték a katonai elhárítás egyik különleges bázisára. (Egyébként itt

tartották fogságban egy ideig Mindszenty bíborost is.) Pályafutásának valószínűleg legjobb védőbeszédében apámnak végül sikerült meggyőznie a bizalmatlan tiszteket arról, hogy ő csak egy egyszerű, politikailag teljesen ártalmatlan budapesti ügyvéd, akinek soha semmi köze nem volt a „fehérekhez” vagy a „vörösökhöz” - sem az orosz polgárháborúban, sem különösen most, az oly nagyon várt felszabadulás után. Néhány nap múlva épségben hazatért, de bennünket az ijedtség alaposan megviselt.

Keserű tapasztalata után apám mindhármunkat beléptetett a Magyar Szociáldemokrata Párt tagjai közé, hogy végre minden gyanú felett álló magyar és cirill betűs igazolványt kapjunk. Ez a lépés aztán, valamint szenvedélyes érdeklődésem Stefan Zweig és művei iránt, viszonylag hamar elvezetett a magyar politika izgalmas és egyre veszélyesebb világába.

STEFAN ZWEIGTŐL LENINIG

Stefan Zweiggel kezdődött minden, bár azt már sajnos nem tudom, melyik könyve bilincselt le először. Talán a Sakknovella? Mindenesetre gimnazistaként játszottam az iskolai csapatban, és akkoriban sokat foglalkoztam a sakkal. Szakkönyveket vásároltam, s messziről egyszer még a legendás nagymestert, Maróczy Gézát is megcsodáltam. Az is lehet persze, hogy *Az érzések zűrzavara* vagy Zweig valamelyik életrajzi regénye ragadott meg először. Vagy mégis inkább *A jövő országa, Brazília?* Amikor sok évvel később osztrák újságírók kis csoportjával Rio de Janeiróban időztem, idegenvezetőnk teljesítette leghőbb vágyamat, és elvitt a közeli városkába, Petropolisba. Ott áll az a ház, amelyben a honvágytól gyötört, és ama komor időkben mély pesszimizmusba zuhant író 1942-ben második feleségével együtt öngyilkos lett. Bár a város térképén pontosan elmagyarázzák a turistáknak, hol van Zweig háza, keserű csalódással láttam, hogy magán az épületen semmiféle emléktábla nem utal az íróra. Csak a temetőben díszíti a házaspár sírját német és héber nyelvű felirat.

A legnagyobb hatást valószínűleg utolsó könyve gyakorolta rám, a *Búcsú a tegnaptól*, amelyet még a háború alatt olvastam Budapesten. Ebben a szeretett hazájától távol írt és különös varázst árasztó művében Zweig számomra máig megkapó bizonyságot tett a „nagy béke” elsüllyedt világáról.

Sok fiatal nehezen tudja már elképzelni, milyen hihetetlenül népszerű volt Stefan Zweig Közép- és Kelet-Európában, valamint az egykori Szovjetunióban. A nyolcvanas évek közepén még a külvilágtól hermetikusan elzárt Albániában Enver Hodzsa diktátorsága idején is találtam Zweig-könyveket az egyik tiranai könyvesboltban. Fél évszázaddal Zweig öngyilkossága után a kritikusok ma életművének gyengeségeit is hangsúlyozzák, s életrajzírói, illetve terjedelmes levelezésének kiadói sokkal összetettebb képet festenek személyiségéről. Számunkra azonban akkor életműve egyfajta kinyilatkoztatás volt. Nekem még ma is sokat jelent e kozmopolita osztrák szelíd pacifizmusa, mélyen gyökerező internacionalizmusa és lélektani beleérző képessége. Nem változtat ezen a sikeres író dicsfényének utólagos elhomályosítása sem, amely gyakori jelenség az irodalomkritikában, vagy az öntudatlan irigységből fakadó némely csípős megjegyzés kortársainak időközben megje-

lentetett naplóiban és leveleiben. Mindezen túl pedig életem két nagy sorsfordulója révén - először a magyarországi szocialista ifjúsági mozgalomba való bekerülésem, majd tíz évvel később letelepedésem Ausztriában - oly erősen kapcsolódom Zweighez, az életéhez és műveihez, hogy valószínűleg soha nem leszek képes iránta egy tartózkodó álláspontot elfoglalni.

Műveinek kitűnő magyar fordítását egy kis kölcsönkönyvtárból szereztem be, amely az Üllői úton volt, szemközt a házunkkal. Anyám és én kevés pénzért tetszésünk szerint kölcsönözhettünk ki onnan könyveket. Valószínűleg mi voltunk a legszorgosabb olvasók. A művelt tulajdonosnő, Flórika és barátja, Karcsi, aki képzett antikvárius volt, szellemi „nevelőszüleim" lettek. Apám csaknem negyvenéves volt, amikor megszülettem. Általában keveset beszéltünk egymással, és főleg a háború éveiben, de azután is sokszor csak félénk tisztelettudással tudtam közelíteni hozzá.

Így aztán a könyvekkel zsúfolásig megtöltött helyiség szinte második otthonom lett. Ott találkoztam később Karcsi egyik barátjával, aki korábban egy enyhén erotikus olvasmányokat is közlő, ismert budapesti folyóiratot szerkesztett, s éppen arra készült, hogy új irodalmi havi lapot adjon ki. Mindketten biztattak, hogy írjam meg tervezett esszémet Stefan Zweigről. Első irodalmi próbálkozásom kapcsán a jövendő főszerkesztő még magánlakásának impozáns dolgozószobájában is fogadott, s a dolgozat stílusára és felépítésére vonatkozó rendkívül barátságos tanácsokat adott.

Visszagondolva gyanítom már, hogy kapcsolata atyai barátommal, az antikváriussal, bizonyára nem nélkülözött némi üzleti jelleget sem. Karcsi ugyanis nagy tehetséggel készített hosszabb-rövidebb pornográf írásokat, amelyeket bizalma jeléül nekem is odaadott olvasásra. Nagyon valószínű hát, hogy barátja, akit mindig foglalkoztatott az erotikus irodalom, a nehéz, inflációs időkben Karcsi nyersebb stílusú műveit is továbbította az effélék iránt érdeklődőknek. Bárhogy történt, a tervezett folyóirat végül mégsem jelent meg, s ezzel az én kéziratom esetleges közlése is meghiúsult.

Ez a soha ki nem nyomtatott Zweig-esszé azonban váratlanul és akaratlanul messzemenő politikai következményekkel járt. Alapjában véve az egész merő véletlen volt. A politikai pártok és ifjúsági szervezeteik közt növekvő konkurenciaharcban ugyanis a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom (SZIM) kilencedik kerületi

aktivistái elhatározták, hogy felkeresik azokat a tagokat, akik bár szerepeltek a nyilvántartásban, semmiféle kapcsolatot nem tartottak a szociáldemokrata párttal. Ilyen eset voltam én is.

1946 tavaszán (vagy valamivel korábban) két fiatal jelent meg a körfolyosón udvarra néző szobánk előtt, ahol rendszerint a leckéimet készítettem vagy olvastam, és felszólítottak, hogy vegyek részt a kerületi szervezet munkájában. Erre hűvös fölénnyel közöltem velük, hogy épp egy „rendkívül fontos” esszét írok Stefan Zweigről, és nem érdekel az ifjúsági politika. „Ez nem akadály” - mondta egyikük. „Gyere velünk, és beszélj nekünk Stefan Zweigről! Nálunk felolvashatod a dolgozatodat.”

Meglepő és ügyes húzás volt ez a két fiatal aktivista részéről. Mint életemben oly gyakran, most is ellenállhatatlan erőnek bizonyult az írott vagy kimondott szóval kapcsolatos hiúságom. Néhány nap múlva elmentem az ifjú szociáldemokraták párthelyiségébe, és bemutatkoztam. 1946 márciusában vagy áprilisában tartottam meg aztán életem első nyilvános előadását Stefan Zweigről és műveiről, mintegy harminc SZIM-tag előtt. Az utolsó sorban ott ült anyám, mellette pedig „nevelőszüleim”, Flórika és Karcsi. Apám nem volt jelen. Minél jobban bekapcsolódtam az ifjúsági politikába, annál inkább nőtt köztünk a feszültség.

A SZIM aktivistáit kezdettál fogva rendkívül rokonszenvesnek találtam. Nyitottak voltak, lelkesek és fáradhatatlanok, s a „szívük baloldalt” dobogott. Én még nem töltöttem be tizenhetedik évemet, és mint hetedikes gimnazista a legfiatalabbak közé tartoztam. A kilencedik kerületi szervezetnek akkoriban körülbelül száz-százötven tagja volt. Szemináriumokra, előadásokra és különféle rendezvényekre hívtak. Ez idő tájt sokat hallottam és olvastam a szociáldemokráciának, az új demokratikus Magyarország legrégibb politikai pártjának történetéről, eszméiről és gyakorlatáról. Az SZDP legjobb szónokai és tanárai hatására az ember szinte magától értetődően marxista lett, bár marxista szempontból csupa hamis okból, vagyis polgári elidegenedésből és humanista-etikai motívumokból, nem pedig a kapitalista kizsákmányolás elleni konkrét felháborodásból.

A történet, amelyet a SZIM-ről és a szociáldemokrácia tönkretételében játszott szerepéről mesélhetnék, azok közül való, amelyekről Hegel azt mondta, hogy az emlékezés nagy könyvében az üres oldalakra kerülnek.

Visszatekintve úgy tűnik, hogy az akkori belpolitika egy nagy összeesküvésre hasonlított, amelynek lényege az volt, hogy „felejtsük el a valóságot”. Egy olyan országban, ahol elmondhatatlan bűntények történtek meg úgy, hogy a lakosság többsége közben hallgatott és félrenézett, az öncsalás eszközéhez folyamodtak. Hogy is adhattak ki a szociáldemokraták olyasfajta jelszavakat, mint például: „Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért?” Miképp feltételezhették, hogy abban a városban, amelyben 1944 októbere és 1945 februárja között még a halál és a pokol karneválja tombolt, ugyanazokból az emberekből, akik huszonöt éven át voltak a nacionalista, revizionista és antiszemita hangulatkeltés alanyai, egyik napról a másikra demokraták, sót szocialisták lesznek?

A kormányzó koalíciós pártok taglétszám-statisztikái mégis ezt a benyomást igyekeztek kelteni. A szociáldemokraták nyárra már félmilliós tagságról adtak számot. A kommunisták, akiknek ezer aktivistájukból a háború végére nyolcvan maradt (Kádár János autentikus kijelentése szerint), májusban már százötvenezer, 1946 elején pedig több mint hatszázezer taggal dicsekedtek. Nyílt titok volt persze, hogy a főként zsidó „moszkoviták” által vezetett Magyar Kommunista Párt (MKP) különösen a kezdeti időkben az úgynevezett „kisnyilasokra” támaszkodott, vagyis azokra a peremrétegekből jövő emberekre - szakképzetlen munkásokra és kispolgárokra, illetve hivatalnokokra -, akik részint a fordulat, részint az „árjásított” üzletek, üzennek és lakások zsidó tulajdonosainak váratlan visszatérése miatt veszélyeztetve érezték egzisztenciájukat.

A legnagyobb erőt azonban a kisgazdapárt jelentette, amely a polgári-demokratikus államforma, a magántulajdon és a nemzeti értékek híveinek gyűjtőmozgalmaként működött, és már 1945 nyarán kilencszázezer tagot számlált. Vezetőinek demokratikus hitelessége megkérdőjelezhetetlen volt, s miután a magyar történelem első szabad választásán elsöprő győzelmet aratott, ebből a pártból került ki az államelnök, a kormányfő és a parlament elnöke. A kisgazdák a leadott szavazatokból ötvenhét százalékot, a négyszázkilenc mandátumból pedig kétszáznegyvenötöt kaptak meg, ami azt bizonyította, hogy a választók a liberális demokrata rend mellett tettek hitet. A szociáldemokraták 17,41 százalékot, a kommunisták alig tizenhét, a baloldali populista Nemzeti Parasztpárt pedig csaknem hét százalékot szerzett.

Az összeomlást követő első időkben a szociáldemokraták sokkal radikálisabban és balosabban viselkedtek, mint a szovjet megszálló hatalom által támogatott és rettegett kommunisták. Utóbbiak vezetője Rákosi Mátyás volt, akit 1940-ben tizenöt évi fegyház után engedtek ki az oroszok által 1849-ben zsákmányolt magyar zászlók visszaadása fejében Moszkvába, ahonnan csak 1945 februárjában tért vissza. Ő és legközelebbi munkatársai abban látták legfőbb feladatukat, hogy gyengítsék a kommunisták iránti, mélyen gyökerező bizalmatlanságot. Ezért antifasiszta, demokratikus és nagykoalíciós álarc mögé bújtak, gondosan kerülték a szocialista jelszavakat, s ellentétben a szociáldemokratákkal, még a „szocializmus” szó használatától is tartózkodtak. Ma már számos forrásból tudjuk, hogy a „puha vonal” követésére Kelet-Berlintől Budapestig és Prágáig személyesen Sztálin adott utasítást. A gazdaság teljes kollektivizálásáig és a totális hatalom megragadásáig az MKP vezetősége Magyarországon is hosszú átmeneti időre számított.

Mindez mit sem változtatott azon, hogy az MKP túlnyomórészt zsidó vezetősége hihetetlen cinizmussal és gátlástalansággal használja ki a zsidóellenes előítéleteket. A *Szabad Nép* című kommunista lap legelső számában például egész oldalas cikk jelent meg a baloldali populista Darvas József író tollából, ezzel a címmel: *Őszinte szót a zsidókérdésben*. Ez a kriptokommunista, aki később még közoktatásügyi miniszter is lett, arra célzott, hogy a zsidók tőkét kovácsolnak elszenvedett sérelmeikből, mintha egyedül csak ők szenvedtek volna. A keleti tömbben Rákosi volt az egyetlen pártvezér, aki zsidó származású volt, ám az antiszemita előítéleteiről közismert Sztálinnak ez a rendkívül csúnya „udvari zsidója” a hatalom megtartása érdekében, valamint lélektani túlkompenzálásból egész pályafutása alatt a többi csatlós állam pártvezetőinél is készségesebben tűrt el minden antiszemita tendenciát, sőt ha kellett, maga is szította ezeket. Így például 1946 tavaszán egyik demagóg beszédében így buzdított a feketézők elleni tömegtüntetésekre - amelyek előreláthatóan antiszemita kilengésekbe torkolltak -: „A demokráciában helyénvalók a spontán tömegakciók, és az csak természetes, hogy a nép a maga kezébe veszi az igazságszolgáltatást.”

A nehéz gazdasági helyzetben könnyű volt uszítani a vágtató inflációtól szenvedő lakosságot. Amikor aztán 1946 májusában és júliusában Kunmadarason, illetve az ország egyik legnagyobb városában, Miskolcon pogro-

mok törtek ki, amelyekben öt zsidó életét vesztette, a kommunista vezetés zavart hallgatásba burkolózott, többek között azért is, mert - mint később elismerték - a csőcselék „spontán” akcióiban eleinte a helyi kommunista pártszervezet is közreműködött.

„Aki nem élte át, aligha tudja átérezni, aki viszont átélte, sohasem tudja elfelejteni.” Ezek a szavak, amelyeket 1945 májusában más összefüggésben Berlinről írt le Arnulf Baring, amikor arról szólt, hogy milyen érzés az újrakezdés, az „újjászületés”, a háború utáni első idők Budapestjén, nem utolsósorban a politizáló ifjúságra nézve is érvényesek voltak.

*

Oktalanság, sőt félrevezetés lenne, ha az akkori légkör és a korabeli politikai harcok leírásakor mostani ismereteinkből indulnánk ki. Mi, a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalomban sokan vonzódtunk azokhoz, akik az elnyomás, a diszkrimináció és az igazságtalanság ellen léptek fel, s az emberek csorbítatlan jogaiért küzdöttek. De bizonyára így voltak ezzel kortársaink a kommunisták, a parasztpártiak, sőt a kisgazdák soraiban is.

Nem szabad megfeledkezni arról a tényről sem, hogy a Horthy-Magyarországon a gazdasági és társadalmi berendezkedés inkább a 19. századnak felelt meg, semmint a modern kor követelményeinek. A mezőgazdasági földterületek fele például tízezer család birtokában volt, s köztük az ezer leggazdagabb a megművelt földek több mint egynegyedével rendelkezett. Bár a földreformot - melyet érthető okokból az MKP és a Nemzeti Parasztpárt kezdeményezett, de végül a többi koalíciós párt is jóváhagyott - már 1945 tavaszán végrehajtották, mégiscsak nagy eredménynek számított, hogy hatszázötvenezer mezőgazdasági munkás és kisparaszt között szétosztottak csaknem 1,9 millió hektár földet.

Egy másik nagy örömmel fogadott esemény 1946. február 1-jén történt, amikor az új nemzetgyűlés kikiáltotta a köztársaságot.

A Horthy-rendszer szélsőséges jobboldali irányítóinak és a nyilas rémuralom vezető funkcionáriusainak megbüntetését is minden demokratikus párt üdvözölte. Igaz, a különbíróságok, amelyek a pártok és szakszervezetek küldötteinek ülnöki közreműködésével jöttek létre a háborús bűnösök, majd a „népellenes elemek” elítélésére, vitatott tevékenységükkel utat nyitottak a kommunisták későbbi önkénye előtt. A háború vége és

1948 márciusa között a népbíróságok 26.997 személyt ítéltek el, bár minden második csak egy évnél kevesebb börtönbüntetést kapott, a négyszázhetvenkét halálos ítéletből pedig összesen száznyolcvankilencet hajtottak végre. A kivégzettek között voltak a legfőbb háborús bűnösök, mint az egyébként részben örmény származású Szálasi Ferenc „nemzetvezető”, valamint az egykori miniszterelnökök, Bárdossy László, Imrédy Béla és Sztójay Döme, továbbá azok a csendőrségi és a belügyminisztériumi vezetők, akik közvetlenül felelősnek találtattak a zsidók deportálásáért.

Valamennyi magyar párt tiltakozott a csehszlovák kormány azon kísérlete ellen, hogy a németek elűzésével párhuzamosan üldözéssel, kikényszerített lakosságcserével és kiutasítással eltüntessék a hatszázezres magyar kisebbséget is Szlovákiából. Ugyanakkor be kell vallani, hogy a negyedmillió magyarországi német elfogadhatatlan, mert általánosító és gyakran embertelen körülmények közt végrehajtott kitelepítését minden párt jóváhagyta.

A demokratikus újrakezdés nem tartott sokáig. A rendőrség, az igazságszolgáltatás és a fegyveres erők ellenőrzése körüli konfliktusok, valamint a gazdaságpolitika irányával és az államosítás tempójával kapcsolatos viták egyre gyorsabban és egyre jobban aláásták az összetartást mind a kormányon, mind a nagy, de heterogén kisgazda gyűjtőpárton belül. A politikai ellenfelek egyenkénti felszeletelésére, majd megsemmisítésére találta ki Rákosi a „fordulat éve” után tartott egyik híres beszédében a később szállóigévé lett „szalámitaktika” kifejezést.

A legfőbb csapás természetesen a kisgazdapárt ellen irányult, amely elvesztette abszolút parlamenti többségét. A kommunisták azonban a többi, velük szövetséges baloldali pártot sem tévesztették szem elől. Akárcsak a németországi szovjet megszállási övezetben, Magyarországon is életbe lépett az a stratégia, amelyet Walter Ulbricht, a későbbi NDK fölépítője 1945. május 2-án fejtett ki híveivel való első találkozásakor a még nem teljesen elfoglalt Berlinben: „Meg kell őriznünk a demokratikus látszatot, de mindent nekünk kell kézben tartanunk.” Ez pedig egyáltalán nem csak rendőri erével vagy nyílt szovjet beavatkozással történt.

Magyarországon akkor még nem közismert, de bizonyos esetekben már jól sejtett szerepet játszottak a más pártokba beépített vagy csak később megnyert

kriptokommunisták, akik két tagsági könyvel is rendelkeztek, egy „névlegessel” a saját pártjukban és egy „igazival” a kommunistáknál. Némelyeknek tagsági igazolványuk sem volt, mégis a kommunista vezetők bizalmasainak számítottak. Ezek a kettős életet folytató emberek mind 1945 és 1948 között, mind az 1956-os októberi felkelés előtt és után hatékonyan közreműködtek a mindenkori ellenzék felmorzsolásában és a diktatúra megerősítésében. Valójában a kommunisták meggyőződéses vagy megzsarolt párthívei közé tartozott két államfő és két miniszterelnök, valamint három főtitkár és néhány ismert miniszter is, akik nem kommunista pártok képviselőiként szerepeltek a politika színpadán. E kétszínű közéleti személyiségek némelyikénél egyébként az is előfordulhatott, hogy a maszk valóságosabb volt, mint az, amit takart.

Hozzá kell tenni persze mindehhez, hogy épp a baloldali szociáldemokraták számtalan vágyálmot és illúziót tápláltak a magyar kommunisták „őszinte megváltozásával” s nem utolsósorban a Szovjetunió szerepével kapcsolatban. Amikor nemrégiben betekintést nyerhettem azokba a sokszorosított eredeti dokumentumokba, amelyeket a szociáldemokrata pártközpont a heti pártnapok előadói számára elkészített, egyenesen elképesztett, hogyan keveredett bennük a túltengő önbizalom, valamint az 1945 júliusa és 1948 márciusa közötti belpolitikai és nemzetközi viszonyok már-már téves megítélése.

Azok az illúziók, amelyeket saját erőnkről és a rituálisan tisztelt „akcióegység” keretében elképzelt szocialista egyesülés vágyáról tápláltunk, valószínűleg meghatározták az én gondolkodásomat is, amikor a budapesti kilencedik kerület különböző üzemeiben már 1946 novemberében előadásokat tartottam a szociáldemokrata tagcsoportok előtt. Mi, fiatalok tele voltunk kezdeményezőkedvvel és cselekvőkészséggel a „mozgalom” érdekében. Fölényes magabiztossággal és idealista módon, az anyagi előnyökkel mit sem törődve síkra szálltunk a szabad vitákért és azért, hogy demokratikus úton megvalósuljon az, amit szocializmuson értettünk.

Éles ellentétben a Sztálin és Rákosi körül kialakult kommunista típusú személyi kultusszal, a szociáldemokrata vezetők és gyakran igen fiatal híveik között kötetlen kapcsolat jött létre, amely nélkülözött minden bürokratikus és hierarchikus merevséget. Főleg a baloldali szárny esetében volt ez így, amelynek mérv-

adó képviselői életkoruk tekintetében is közelebb álltak hozzánk, mint a mozgalom nagy öregjei.

Ebben az összefüggésben van egy felejthetetlen élményem. Az akkori bécsi polgármester, Theodor Körner (a későbbi köztársasági elnök) 1947. február 9-én Budapest kisgazdapárti polgármestere, Kővágó József meghívására többnapos látogatásra érkezett a magyar fővárosba. Miután fogadták a vezető politikai személyiségek, felkereste a kilencedik kerületi szociáldemokrata szervezetet is. Hogy miképp esett a mi kerületünkre a választás, azt ugyanúgy elfeledtem már, mint azt, hogy miért épp engem szemeltek ki, hogy az osztrák vendéget a SZIM kerületi szervezetének vezetőségi tagjaként köszöntsem a szociáldemokrata ifjúság nevében. Olly néném segítségével, aki annak idején idegen nyelvű levelezőként dolgozott egy cégnél, megfogalmaztam néhány barátságos üdvözlő mondatot, amelyet aztán napokig tanultam, majd viszonylag zökkenőmentesen elő is adtam, jobb kezemben egy csokor vörös szegfűt, izzadt bal kezemben pedig a biztonság kedvéért azt az összegyűrt papírlapot szorongatva, amelyre a szöveget írtam. Már nem tudom, hogy a magas, szálfaegyenes, idős férfi mondott-e valamit ezek után, vagy csak barátságosan kezet szorított velem, de a személyes találkozás ténye kitörölhetetlenül megmaradt emlékezetemben.

Önálló szocialista erőként függetlenségünk fontos szubjektív bizonyítéka volt, hogy a pártvezetőség nem csak visszautasította azokat az ismételt kommunista indítványokat, amelyek a „munkásosztály egységének” sokat hangoztatott érdekében az ifjúsági szervezetek egyesülését szorgalmazták, hanem demonstratív ellenlépést is tett, amikor 1946 késő őszén létrehozta saját középiskolás szervezetét. A párt megbízásából így alakítottuk meg mi - egy csapat megbízható ifjú szociáldemokrata - az Adyról elnevezett diákkört. 1946. december közepétől pedig már hetente szerveztünk eléadásokat egy körúti kávéház alagsorában. Régi hagyományt folytattunk ezzel, hiszen a kávéházak mindig is az irodalmárok, újságírók s válsághelyzetekben a forradalmár értelmiségiek találkozóhelyei voltak.

Nem tudom már, kinek támadt az az ötlete, hogy diákkörünket Ady Endréről nevezzük el, mindenesetre a vezetőségbe én is bekerültem mint kulturális titkár. Elnökünk Faludy György lett, aki röviddel azelőtt tért haza amerikai emigrációjából. Könnyen elképzelhető, hogy az Ady nevére tett javaslat tőle vagy pártvezetőségi patronálónktól, Justus Páltól származott.

Ady nevével léptünk hát föl, progresszív, nyitott és nyugati elkötelezettségű középiskolás diákkörként, de nem hivatalos szociáldemokrata diákegyesületként. Mindenki tudta, hogy a vezetőség tagjai szociáldemokraták, mégis kifejezetten irodalmi és kulturális tevékenységet folytató körnek hirdettük magunkat. Egyébként Petőfi-kör néven hasonló diákegyesületük volt a kommunistáknak is, és úgy emlékszem, más pártok szintén alapítottak ilyen klubokat. Az én feladatom az volt, hogy Faludyval és a vezetőség többi tagjával együtt összeállítsam az előadások programját, és időről időre meghívjak különféle előadókat, akik bevezették heti rendezvényeinket.

Az Ady-kör hírét sikerült elterjesztenünk a középiskolákban, s hamarosan kétszázhúsz-kétszázötven beiratkozott tagot tartottunk nyilván, akik gyakran barátaikat is elhozták a műsorokra.

1947 augusztusában aztán ebben a körben is teljes erővel megindult a nézetek harca a SZIM hivatalos vezetősége és a fiatal baloldaliak között. Én azonban addigra már inkább a diákmozgalomba kapcsolódtam be.

BALOLDALI SZOCIALISTA ILLÚZIÓK

1946 nyarán vagy valamivel később egy fiatal funkcionáriusoknak rendezett előadássorozat keretében találkoztam azzal az emberrel, aki szó szerint megváltoztatta az életemet. A szociáldemokrata pártközpontként működő egykori Palace Szállóban a mellettem ülő lány fülembe súgta, hogy az előadó Justus Pál, a párt, azaz pontosabban szólva a párton belüli balszárny fő ideológusa. Az akkor negyvenedik életévét éppen betöltő, sovány, középmagas és jóvágású szemüveges férfit azonban nem csak a legkülönbözőbb korú elvtársnők tartották ellenállhatatlannak. Pali - akit mindenki így szólított - az egész fiatal szocialista baloldal eszményképe lett. Azt már elfelejtettem, hogy miről beszélt első találkozásunk alkalmával, de bizonyos, hogy valamennyien lenyűgöző meggyőző erőt és tisztességet éreztünk mondataiban. Ez az ember képes volt elfogadtatni velünk azt a sokak által már akkor is, de később még inkább naivitásnak bélyegzett elképzelést, hogy kell keresni egy szocialista harmadik utat a háború előtti párt megmerevedett és intellektuális vonzását elvesztő; pusztán a napi politikára figyelő reformizmusa, valamint az önmagát egyetlen igazi forradalmi mozgalomként feltüntető, minden kérdésre végső és megfellebbezhetetlen igazságokat kínáló kommunista párt között.

Justus, aki húszéves kora óta tevékenykedett a szociáldemokrata mozgalomban, Bolognában és Párizsban folytatta tanulmányait. Amikor a banktisztviselők egyik meghiúsult sztrájkja után munkanélküli lett, egy évet Bécsben töltött, majd még hármat Párizsban, s ezt követően tért vissza Budapestre a háború kitörése előtt. Intellektuális katalizáló ereje már ekkor megnyilvánult; számos politikai, gazdasági és kulturális vitában jelentés szerepet játszott. Fő műve, *A szocializmus útja* már 1942-ben elkészült, de csak a háború után jelenhetett meg. Ebben a könyvben az első szocialista teoretikusok egyikeként a fasizmussal mint egy tömegmozgalom jellegzetességével foglalkozott. Az utószóban nyíltan beismeri, hogy maga is alábecsülte azt a demoralizáló hatást, amelyet a fasizmus a munkásosztályra gyakorolt. Miután szerencsésen túlélte a hírhedt bori rézbányában töltött nehéz éveket, majd a kizsigerelt kényszermunkások halálmenetét Magyarországra, 1945-tál gyorsan emelkedett a párton belüli ranglétrán, és bekerült az SZDP huszonegy tagú vezetőségébe. Parlamenti képviselő lett, főszerkesztője a párt

elméleti folyóiratának, a *Szocializmus*nak, és olyan pártideológus, aki többek között megfogalmazta vagy legalábbis részben szerkesztette a szónokok és propagandisták számára hetente készített, már idézett útmutatások zömét.

Csak kevesen tudták, hogy ez a ragyogó szónok, a fiatal nemzedék fáradhatatlan tanítója, szíve mélyén mindenekelőtt költő volt. A baloldali és egyetlen rezsim által sem kedvelt Kassák Lajos *Munka* című avantgárd lapjának fiatal munkatársaként is közölt verseket, első kötete azonban már 1925-ben, alig húszéves korában napvilágot látott, *Fekete ormok alatt* címmel. Ezt követte öt évvel később *Az utak éneke* című második kötet. A névtelen kiadó által vagy talán épp magánkiadásban megjelentetett vékony kis könyvet véletlenül megtaláltam egy antikváriumban, s amikor legközelebb találkoztunk, megkértem Justust, hogy dedikálja nekem: „Tizenhét évvel később...” Szégyenkezve kell bevallanom, hogy a szívélyes ajánlással ellátott kötetet a Rajk-per, illetve Justus életfogytiglani börtönre való elítélése után megsemmisítettem. Bár e gyáva tett miatt a mai napig restellem magam, lehet, hogy még rosszabb sorstól óvott meg, amikor engem is letartóztattak.

Bárhogy történt is, az úgynevezett „Justus-kollégiumon” való részvételem nyilvánvaló bizonyítéka volt annak, hogy magam is e külön utat járó ragyogó elme tanítványainak legszűkebb köréhez tartozom. A Palace üléstermében kéthetente szombat délután két órakor tartott szemináriumokra Justus személyesen hívott meg mintegy harminc fiatalt, akik vagy a szocialista elmélet iránt érdeklődő közeli barátai és munkatársai voltak, vagy a pártfőiskolán feltűnt tehetséges fiatalok.

A „Justus-kollégiumon” folyó viták azért voltak minden résztvevő számára emlékezetesek, mert a legfiatalabb hozzászólót is egyenrangú intellektuális partnernek tekintették, és tiszteletben tartották. Rendszerint az történt, hogy Justus könyveket osztott ki nekünk, amelyekről beszámolót kellett készítenünk. Mivel ő maga kitűnően beszélt és olvasott angolul, franciául, németül és olaszul, szinte természetesnek vette, hogy két hét alatt mi is megemésztjük, sőt rövid beszámoló formájában tartalmilag is feldolgozzuk olyan szerzők idegen nyelvű munkáit a marxizmusról, illetve az imperializmus- és forradalomelméletekről, mint Karl

Korsch, Karl Mannheim, Ferdinand Fried, Fritz Sternberg, Rosa Luxemburg és Lukács György.

*

Politikai tevékenységem során, amelyet a szocialista középiskolások funkcionáriusaként, majd később a jogi karon pártszervezetünk politikai titkáraként végeztem és az első diplomáciai akadémia esti kurzusainak diákjaként, mindig nagyon meglepett, hogy Justusszal való ismeretségemet kommunista beszélgetőpartnereim sokatmondó ironikus mosollyal nyugtázzák. Jóval később, sót részben csak e könyv anyagának előkészítése közben jöttem rá, mi rejlett emögött.

Justus mint a szociáldemokrata párt egyik legerősebb kerületi szervezetének titkára a harmincas évek végén többször is állást foglalt a moszkvai kirakatperek ellen, sót egy tucat hasonló felfogású baloldali szocialistával együtt kisebbfajta tüntetést is szervezett a budapesti szovjet követség előtt. 1939-ben egyértelműen elutasította a Sztálin és Hitler között létrejött paktumot is. Mindehhez hozzátartozik még, hogy annak idején sok kommunista az SZDP-ben rejtőzött el. Így például Kádár János, a későbbi kommunista főtitkár szintén a Justus által vezetett hatodik kerületi szervezetben dolgozott, ugyanúgy, mint például Rajk (akkor még Földi) Júlia, a majdani kommunista belügyminiszter, Rajk László felesége. A sztálinista zsargonban a szociáldemokratákat évtizedeken keresztül „szociálfasisztákként” emlegették, s mindenkit, aki baloldali szocialista vagy marxista pozícióból bírálta a Szovjetuniót vagy a nemzetközi kommunista mozgalmat, „trockistának” bélyegeztek.

Mivel Justus annak ellenére, hogy szükségesnek tartotta a kommunista párttal való szoros együttműködést, az olyasfajta fogalmakat, mint „marxizmus-leninizmus” vagy „népi demokrácia” 1945 előtt és után is elutasította, a vonalas magyar kommunisták szemében „trockista árulónak” számított. Pedig valójában sem az SZDP főiskoláján, sem a szombati kollégiumokon nem vallotta magát Trockij hívének, s főképp nem próbált bennünket trockistának „nevelni”.

A nagy tisztogatásokban persze az igazság amúgy sem játszott szerepet. A szombati kollégiumokban Justus hallgatósága között jó páran akadtak, akik kommunista megbízóiknak legkésőbb hétfán az „elvárásoknak megfelelő” írásos vagy szóbeli jelentést tettek vitáinkról s mindenekelőtt Justus nézeteiről. E besúgók

közül némelyek – akár volt tagkönyvük, akár nem - nem sokkal később főszerkesztők, miniszterhelyettesek vagy az újjáalakított és egységesített ifjúsági szervezetek vezető funkcionáriusai lettek. Mások a „fordulat éve” után rövidesen börtönben vagy internálótáborban találták magukat. Megint mások pedig - mint én is - csak később kerültek sorra.

Tény, hogy a baloldali szocialisták akkor is és később is tövisként hatoltak a „létező szocializmus” testébe, s mindvégig így is tekintettek rájuk. A demokratikus baloldaliak - vagy jobban mondva a magukat annak valló értelmiségiek - azonban mind a két háború között, mind a második világháború után annyira befolyásolhatók vagy manipulálhatók voltak, hogy még a „tankkommunizmus” elleni átfogó harc időszakaiban (például 1956, 1968 vagy 1981 után) sem akartak „antikommunistának” látszani. Ugyanakkor a sztálinizmus e baloldali bírálói állandó szidalmazásnak voltak kitéve mint „ultrabalos opportunisták”, baloldali - vagy, ha kellett - jobboldali „revizionisták”, s a későbbi perek előjeleként mint „trockista”, „titoista”, netán mint „cionista” árulók és az amerikai imperializmus ügynökei.

Természetesen nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy nem csak mi, baloldali szociáldemokraták, hanem a nyugati államférfiak és Magyarország vezető polgári politikusai is hittek azoknak a szovjet és kommunista ígéreteknek, amelyelv szuverenitásról, függetlenségről, demokráciáról és szabad választásokról szóltak.

A kommunista párt vezetése eleinte úgy gondolta, hogy hosszú átmeneti idő vezet majd a hatalomátvételig. Sót szűkebb körben a magas rangú funkcionáriusok arról beszéltek, hogy a gazdaság teljes kollektivizálása akár tíz-húsz évig is eltarthat. 1946 végén, illetve 1947 elején aztán sokak számára merőben váratlanul jeladás érkezett a totális harc és a totális hatalom megragadása érdekében. A kommunista vezetés - ha tetszett, ha nem - kénytelen volt belátni, hogy demokratikus eszközökkel nem tudja a politikai tisztogatást végrehajtani. Hogy az ezzel kapcsolatos döntést Budapesten vagy Moszkvában hozták-e meg, végső soron nem sokat számít. A lényeg, hogy a kommunista párt immár nyilvánvalóan elszánta magát, hogy az általa ellenőrzött katonai elhárítás, a hadsereg titkosszolgálata (Kat-Pol), valamint állambiztonsági szerve (ÁVO) révén leszámol az abszolút többséggel rendelkező kisgazdapárttal.

Megkezdődött a kiszemelt áldozatok letartóztatása és kényszervallatása. A jobboldali ellenzéki képviselők és barátaik összejöveteleit erőszakos államellenes összeesküvéssé stilizálták át („Magyar Közösség”). Hét perben összesen kétszázhatvan személyt ítéltek el. A döntő lépés, mely egyúttal halálos csapást jelentett a fiatal demokráciára, 1947 februárjában a kisgazdapárt főtitkárának, Kovács Béla képviselőnek a letartóztatása volt, akit a szovjet biztonsági szervek hurcoltak el. A messze legerősebb koalíciós párt második emberét, akinek sérthetetlenségét a parlamenti többség nyomatékosan megerősítette, azzal a váddal vitték el a Szovjetunióba, hogy „fegyveres terrorista csoportokat szervezett, és aktív kémkedést folytatott egy nyugati titkosszolgálat megbízásából a Szovjetunió ellen”. Kovács Bélát csak 1956-ban engedték szabadon.

Az akkori szociáldemokrata vezetés valószínűleg legsúlyosabb következményekkel járó hibája az volt, hogy nyersen elutasította a két polgári párt közeledési kísérleteit. Szakasits Árpád, a párton belüli különböző csoportok között egyensúlyozó, gyenge kezű főtitkár sietett nyilvánosan is kijelenteni: „Nem vagyunk középpárt.” Miközben az SZDP-ben és a Nemzeti Parasztpártban az apparátus döntő hatalmi pozícióit átvették a kriptokommunisták, a létszámát tekintve erős kisgazdapártra a kommunisták szűnni nem akaró össztüzet zúdítottak. A Szövetséges Ellenőrző Bizottságban résztvevő nyugati hatalmak passzív magatartása, valamint a parlament és az államelnök tehetetlensége jelezte már, hogy a kocka el van vetve.

Egy újabb akció után, amely a legerősebb párt szétzúzására irányult, lemondásra kényszerítenék a Svájcban tartózkodó miniszterelnököt, Nagy Ferencet, célzatosan azt a hírt terjesztve, hogy vizsgálat indul ellene „államellenes összeesküvés” miatt. A lemondási nyilatkozat átadására egyébként csak úgy tudták rávenni, hogy megzsarolták Budapesten maradt kiskorú fiának visszatartásával.

A titkos dokumentumok gyűjteménye, amely a moszkvai és budapesti legfelső szintű vezetés kapcsolatait dokumentálja 1944 és 1948 között, s amit a szovjet pártarchívumokból a peresztrojka jegyében sikerült a magyar történészeknek megszerezniük, majd 1994-ben kiadniuk, meggyőzően bizonyítja, milyen nagyszabású felforgató tevékenységet folytatott a demokratikus pártok soraiban a kommunisták által ellenőrzött titkosrendőrség. Péter Gábor, a politikai rendőrség főnöke, már

1947 áprilisában büszkén jelentette a magyar ügyekben illetékes akkori szovjet referensnek:

> „Magyarország politikai rendőrségének nyolcvan százaléka kommunistákból áll. Így tehát lényegében minden a mi kezünkben van... Alapfeladatunknak azt tartjuk, hogy mindent előre megtudjunk, s tájékoztassuk erről vezetőinket. E célból meglehetősen kiterjedt informátorhálózatot hoztunk létre. Valamennyi politikai pártban vannak embereink. Sikerül beszerveznünk más pártok funkcionáriusait is. A beszervezésre többnyire annak köszönhetően kerül sor, hogy kompromittáló anyagok vannak a kezünkben... Minden minisztériumban, sőt az egyházi személyek között is megvannak az embereink. Így az információ, amelyhez hozzájutunk, meglehetősen teljes.”

Péter nem habozott a szovjet elvtársak és moszkvai főnökeik informálására kompromittáló részleteket is feltárni:

> „A politikai rendőrség nagy segítséget nyújt a pártnak. Pártközi tanácskozások előtt általában sikerül megtudnunk, mi a szándéka politikai ellenfeleinknek, s ennek köszönhetően idejében tájékoztatjuk mindenről a kommunista párt vezetőségét. Megszerveztük a telefon-lehallgatásokat. Most lehallgatjuk a miniszterelnök és a pártvezetők minden fontosabb telefonbeszélgetését, s a legfontosabbakról jelentést teszünk Rákosi elvtársnak.”

A szociáldemokrata ifjúsági mozgalomban akkoriban alig gondoltunk arra, hogy a kommunisták kezdeményezése nyomán 1947. augusztus 31-re kiírt választások árthatnak az 1890-ben alapított, nagy hagyományú magyar Szociáldemokrata Pártnak. A fatális következmények eszünkbe sem jutottak.

A magyar történelembe mégis úgy került be ez az esemény, mint a botrányos „kék cédulás választás”, amelyben az igazi botrányt a kommunisták manipulációja jelentette. A kommunisták által jogtalanul felhasznált kék szavazólapok számát utólag százezer és háromszázezer közé teszik. Hegedűs András későbbi miniszterelnök őszinte hangú visszaemlékezéseiben elmeséli, hogy ó maga mint pártfunkcionárius biciklivel vagy autóval legalább húsz különböző választási helyiségben járt és szavazott egyetlen cédulával a kommunista pártra. Ily

módon végül a párt egymillió[1] szavazatot kapott, háromszázezerrel többet, mint 1945-ben. A legtöbb párttörténész ennek ellenére hangsúlyozza, hogy a kommunisták által egyébként nyilvánosan soha el nem ismert választási csalás akkor már nem játszott döntő szerepet. Bár hivatalosan a KP lett a legerősebb párt, a Rákosi-klikk számára az eredmény kiábrándító volt: a szavazatok 22,3 százalékával a KP a négyszáztizenegy mandátumból csak százat tudott megszerezni.

Az ominózus kék cédulák és a választási eredmények a szociáldemokraták soraiban olyan sokkot váltottak ki, amelyet a párt soha többé nem hevert ki. A tagok és főként az aktivisták szemében katasztrofális csapás volt, hogy a háború utáni első, 1945-ös választásokhoz képest a párt nyolcvanezer szavazatot veszített.

A világpolitika egén eközben újabb viharfelhők tornyosultak. Moszkva nyomására a szovjet befolyási övezet államai úgy döntöttek, hogy elutasítják a Marshall-tervet, s megalakították a Kommunista Tájékoztató Irodát. Tombolt a hidegháború. Sztálin a párt belső köreiben bizalmas utalásokat tett a fenyegető harmadik világháborúra, és kikényszerítene „a szocialista tábor monolitikus egységét”. A magyar belpolitikában Rákosi, továbbá Rajk belügyminiszter, valamint a katonai és politikai titkosszolgálatok vezetői, Pálffy György altábornagy és Péter Gábor döntő ütközetre készültek a kriptokommunista politikusokkal aláásott és demoralizált polgári tábor ellen. Jóllehet a kisgazdapártból kivált csoportok még a manipulált választásokon is a szavazatok harminc százalékát kapták, és százkilenc képviselőt küldtek a parlamentbe, vezetőiket bírósági eljárással fenyegették meg és menekülésre kényszerítenék. Pártjaikat ezt követően betiltották, képviselőiktől pedig megvonták mandátumaikat.

Nem csoda, hogy a propagandisták számára készített belső anyagaikban a kommunisták „a demokrácia nagy győzelmével” dicsekedtek. Egyik brosúrájukban úgy vélték, hogy „az amerikai imperializmus ötödik hadoszlopának szétzúzása” és a bankok államosítása után különösen fontos, hogy a kisgazdapártban és a szociáldemokrata pártban „a baloldal szilárdan átvegye a vezetést”, mivel a magyar demokrácia fejlődésének üteme ezzel példátlan módon felgyorsulhatna.

---

[1] Itt az egymillió helyett „1” szerepelt az eredeti szövegben (*a dig.*).

Az elvesztett választások után a szociáldemokrácia a kommunisták bomlasztó taktikájának első számú céltáblájává vált. Sajnos, az SZDP szétforgácsolásában és megsemmisítésében a SZIM a legkönnyebben manipulálható szövetségesnek bizonyult. Sokan közülünk, akik az utcára vonultak, hogy tüntessenek saját vezetőségük és a felnőtt párt vezetősége ellen, gyanútlanok s alapjában véve forradalmi idealisták voltak.

*

Miután politikai és más elfoglaltságaim ellenére kitüntetéssel letettem az érettségit, és a középiskolások országos történelmi versenyén díjat nyertem, minden erővel elköteleztem magam a fiatal baloldali szocialisták mellett. Számos előadást tartottam a bel- és külpolitikai helyzetről a „törzshelyemnek” számító kilencedik kerület üzemeiben és intézményeiben, később pedig szemináriumokra és diákvitákra is meghívtak előadóként.

Apám legnagyobb bosszúságára az egyetem jogi karán sokkal több időt fordítottam a jobboldal elleni küzdelemre, mint a római jog tanulmányozására. A szociáldemokrata diákok politikai titkáraként olyan sikeres politikai-ideológiai „harcot” folytattam a jobbszárnyhoz tartozó kari diákok ellen, hogy 1948 februárjában - mintegy csúcspontjaként rövid, ám mint később kiderült, következményekkel terhes politikai karrieremnek - bekerültem a szociáldemokrata diákok végrehajtó bizottságába, sőt megtettek oktatási titkárnak. Mindennek persze csak elméleti jelentősége volt, annál is inkább, mivel néhány héttel ezután határozat született a szociáldemokrata és kommunista ifjúsági szervezetek összeolvasztásáról.

1947. október 18-tól kéthetente megjelentettünk egy újságot is *Szocialista fiatalok* címmel, nyolc nagy oldalon. Ezt a SZIM jobboldali vezetése által ellenőrzött hivatalos lap, a *Fiatalok* ellenpárjául szántuk.

Mind a lapalapítás, mind az irányzatok harca során fontos szerepet játszottak barátaim. A baloldali SZIM-aktivisták egyik nagy demonstrációján magam is részt vettem, és mélyen felháborított, hogy a jelenlévő pártvezetők, például Bán Antal iparügyi miniszter és Böhm Vilmos, a svédországi magyar nagykövet, az 1919-es Tanácsköztársaság veteránja, kigúnyolták határozatunkat, és a kommunista provokációk naiv (sőt Bán szerint „esetleg fizetett”) eszközeinek neveztek bennünket.

Hamarosan hívtak, hogy a baloldali lapocska külpolitikai kommentátoraként tevékenykedjem. Az újságban a balszárnyhoz tartozó csoportok és pártszervezetek határozatait jelentettük meg, az úgynevezett „nyolcak" támogatásával. Ehhez a csoporthoz tartozott Justus, Révész Ferenc, Vajda Imre és a vezetőség más tagjai. Következetesen baloldaliak voltak, némelyikük - ki tudja, talán többségük – szoros kapcsolatot tartott a kommunista pártközponttal.

A SZIM novemberben összehívott második kongresszusán a baloldali csoportok törésre vitték a dolgot. A Palace Szállóban kaotikus állapotok uralkodtak; a hatodik emelet egyik szobájában üléseztek a szervezet választott vezetői, egy másikban pedig a baloldali lázadók.

Amikor évtizedekkel később az egyik egykori ifjúsági funkcionáriustól, akit az ORF-nek készített műsorom forgatásakor a magyar tévé „kísérőmül" mellém osztott, néhány napra megkaptam betekintésre e különös baloldali ifjúsági lap összegyűjtött példányait, el kellett ismernem, hogy valóban a legjobb esetben is „hasznos idióták" vagy egyszerűen a kommunisták tudatos segítői voltunk - és ez a felnőttekre is érvényes. A nem mindennapi körülmények ellenére ez az első kapcsolatom egy újsággal, amelynek a finanszírozása akkoriban egyáltalán nem érdekelt, meghatározó élményt jelentett. Magamban akkor már régóta elhatároztam, hogy újságíró leszek. A politikai belharcoktól függetlenül a „Justus-tanítványok" közül egypáran rendszeresen felkerestük a nagy hagyományokra visszatekintő, színvonalas napilap, a *Népszava* kultúrrovatának vezető munkatársait, hogy ezt a szemünkben oly irigylésre méltó hivatást közelről tanulmányozhassuk.

Az újságírás iránti szenvedélyem, valamint a napi többórás újságolvasás szokása, amelyet egész életemben megtartottam, gyerekkoromra nyúlik vissza. Apám több liberális lapnak előfizetője volt, a háború éveiben pedig még több újságot is megvett. Ily módon már tíz-tizenkét évesen csodálva olvashattam Hans Habénak, a Karl Krauss által megörökített hírhedt revolver-újságíró, Békessy Imre fiának beszámolóit, aki akkoriban *Az Újság* című vezető liberális lap különtudósítójaként rendszeresen küldött cikkeket Bécsből, Genfből vagy Párizsból.

Habe a második világháború után előbb mint amerikai sajtótiszt, majd mint az újságcézár, Axel Springer sztárkolumnistája és barátja, továbbá számos sikeres

regény szerzőjeként is a német sajtó sokat vitatott alakja lett.

Eltekintve a szocialista ifjúsági lapnak írt alkalmi kommentárjaimtól, amelyek a baloldali és „progreszszív” erők - ahogy akkoriban láttam - feltartóztathatatlan előretöréséről szóltak, különösen büszke voltam első cikkemre, amely egy „igazi” újságban jelent meg, nevezetesen a Kassák által alapított, de akkor már Justus gondozásában kiadott *Kortárs*ban, a szociáldemokraták kéthetente megjelenő kulturális folyóiratában. Igaz, ez a cikk csupán ismertető volt egy angol nyelvű könyvről, amely a szovjet költészettel foglalkozott.

Időközben kerületi szervezetem munkatársnak javasolt a párt oktatási osztályára. 1948 februárjától aztán Justus és Révész támogatásával ott alkalmaztak mint munkatársat, szerény, havi hétszáz forintos fizetéssel. A villamosjegy-térítéstől eltekintve egészen addig soha nem kaptam pénzt a mozgalomban végzett munkámért.

Pártalkalmazotti karrierem mindenesetre csak nagyon rövid ideig tartott. Már április közepén a *Kossuth Népe* című szociáldemokrata esti laphoz kerültem gyakornokként, hogy végre a régóta áhított újságírói pályára lépjek. Az ottani munka rendkívül kellemes volt, különösen mivel a lapot már délután kettőkor elkezdték kinyomtatni, mi pedig az első szerkesztőségi példányok megérkezéséig asztaliteniszt játszottunk. Egyébként sem előtte, sem utána nem találkoztam még egy olyan érdekes újságíró gárdával.

A főszerkesztői posztot egy tekintélyes drámaíró, Felkai Ferenc töltötte be, akit csak a színház érdekelt. Helyettese, Hárs László népszerű gyerekkönyveket írt. A külpolitikai rovatvezető, Gáspár Endre a francia, német és angol irodalom egyik legkiemelkedőbb fordítója volt, s maga is tehetséges költő. Fiatal munkatársa, Tímár György később a francia költészet kitűnő fordítójaként csinált karriert. A gazdasági rovatot egy jóravaló sportújságíró vezette, aki a futballpályán zajló eseményekről sokkal többet tudott, mint a magyar bankvilág államosításának következményeiről. E tapasztalt újságíró mellett kezdtem el riporteri működésemet.

A mozgalmas politikai viszonyok miatt az újságírók élete fölöttébb bizonytalan, mégis nagyon izgalmas volt. E néhány hónap alatt számtalan személyes is-

meretséget kötöttem, amelyek az elkövetkezendő nehéz években igencsak fontossá váltak számomra. A háború előtti nemzedék rutinos újságíróival folytatott beszélgetésekből hamarosan rájöttem, hogy biztos jövedelem nélkül is meg lehet élni.

Miközben barátaimmal együtt lelkes odaadással dolgoztunk a baloldal győzelméért az ifjúsági mozgalomban és az SZDP-ben is, teljes gőzzel folytak már az előkészületek a szociáldemokrácia messziről irányított, és a kommunisták által minden fázisban hideg fejjel kitervelt megsemmisítésére. Ezeket az ügyes manővereket persze elősegítette a szocialista baloldal már-már nevetséges naivitása is.

Valójában a kommunista bomlasztás rég áttört minden gátat: az üzemekből, irodákból és helyi szervezetekből a szociáldemokrata tagok naponta tízezrével kérték felvételüket a győztes kommunista pártba. Ezekben a nehéz hónapokban, szinte egy időben a világszerte nagy feltűnést keltett prágai kommunista puccsal, a magyarországi kommunista vezetés a szociáldemokrata jobboldal és centrum megtisztítását követelte a tagzárlat fejében, amíg a két párt célul kitűzött egyesítését el nem érte.

*

Tulajdonképpen már 1948. február 18-án ütött a szociáldemokrácia utolsó órája. Az aktivisták sportcsarnokbeli nagygyűlésén Marosán György, a párt kriptokommunista főtitkárhelyettese az ünneplő tömeg előtt bejelentette számos tekintélyes vezető kizárását, köztük olyanokét is, mint Kéthly, Bán és Szélig. Szakasits lányának visszaemlékezéseiből ma már tudjuk, hogy a párt névleges irányítóját kijátszották, amenynyiben Moszkvába hívták, s csak visszatérése után értesítették a vezetőség megtisztításáról. Más dokumentumok és kommunista kortanúk nyilatkozatai azt mutatják, hogy a gyűlést valójában a kommunisták szervezték meg puccsszerűen, s az egyesülési határozatot a szociáldemokrata párt egyetlen választott szerve sem hagyta jóvá. Tekintettel a már folyamatban lévő perekre - Kelemen Gyulát, az ipari minisztérium szociáldemokrata államtitkárát például ugyancsak szociáldemokrata miniszterének tiltakozása ellenére ekkor ítélték valamilyen átlátszó ürüggyel életfogytiglani börtönre - Szakasits a többi meglepett funkcionáriussal együtt kénytelen volt beadni a derekát.

Az SZDP XXXVI. kongresszusa már csupán formalitás volt. A két párt összeolvadását a június 12-i XXXVII. kongresszus jóváhagyta, majd 13-án és 14-én a kommunistákkal közös kongresszuson végre is hajtották. Az újonnan megalakult Magyar Dolgozók Pártjában (MDP) a szociáldemokrácia baloldali sírásói látszólag vezető, de igazából semmiféle hatalmat nem jelentó funkciókat kaptak, míg Bán, Szélig és a régi gárda néhány más, fenyegetett politikusa még idejében külföldre menekült, s létrehozott egy emigráns SZDP-t. Az egyesülés pontot tett a szociáldemokrácia elleni megsemmisítő hadjárat végére. A párt összezsugorodását mutatta, hogy a tagzárlat ellenére a kommunisták már 887 ezer[2] taggal büszkélkedtek, miközben az SZDP tagsága kétszáznegyvenezerre zuhant.

A győztes kommunisták - kivétel nélkül azok is, akik aztán a börtönben vagy a későbbi fejlemények miatt kiábrándulva úgymond „megvilágosodtak” - mély gyanakvással, sót gyakran rosszindulatú elutasítással kezeltek bennünket, baloldali és immár egykori szociáldemokratákat. Mindez részben összefüggött a világkommunizmus hagyományával. A szociáldemokratákat - akár „szociálfasiszta”, akár „revizionista” bélyeggel ellátva - a kommunisták mindig is a legfőbb ellenségnek tekintették.

*

Sok dokumentum tanúsítja utólag is, milyen öngyilkos vágyálmokat és illúziókat tápláltunk mi, baloldali szociáldemokraták, mennyire túlértékeltük magunkat, és milyen későn ismertük fel a kommunisták eltökélt megsemmisítő szándékát. Mégis helytelen volna mai ismereteinket rávetíteni az akkoriban másként megélt valóságra. Mi a kapitalizmus és szocializmus világméretű küzdelmét láttuk, és semmiképpen nem csupán egy kelet-nyugati konfliktust.

Denis Healey, a későbbi nemzetvédelmi miniszter, aki a negyvenes években a brit Munkáspárt nemzetközi osztályának vezetője volt, visszaemlékezéseiben foglalkozik a kelet-európai szociáldemokrácia hanyatlásával is. Jóllehet Ernest Bevin külügyminiszter a Munkáspárt 1945-ös konferenciáján a Szovjetunióhoz való viszonyról azt mondta, hogy „baloldal a baloldallal szót tud érteni”, Healey mint a nemzetközi ügyek titkára - és persze hamarosan maga Bevin is - megértette,

---

[2] Itt a „887 ezer” helyett „887” szerepelt az eredeti szövegben (*a dig.*).

hogy Sztálin számára az Attlee miniszterelnök vezette Nagy-Britannia jelenti a legnagyobb akadályát a kommunista hatalomátvételnek Nyugat-Európában.

Nem szabad elfelejteni, hogy annak idején a kormányzó Munkáspártban is - de ugyanúgy a francia és főként az olasz szociáldemokráciában is - kusza harc dúlt a különböző irányzatok között. Healeyt láttuk 1947 februárjában a budapesti kongresszuson. Mi, a nemzetközi politika iránt érdeklődő fiatal szocialisták még a „Keep Left” csoport brosúráját is megkaptuk Londonból, amely 1947 májusában megtámadta Bevin külügyminisztert állítólagos oroszellenes és amerikabarát magatartásáért. E nyilatkozat aláírói - köztük Richard Crossmann, Michael Foot, Ian Ricardo és Woodrow Wyatt képviselők - azt javasolták, hogy Nagy-Britannia hozzon létre egy európai „harmadik erőt”, amely közvetítene Moszkva és Washington között. Healey, aki akkor már tudott a vasfüggönytől keletre folyó hatalmi harcról, erre kiadott egy röpiratot „Fedjétek föl a lapokat!” címmel. Ezt a választ annak idején mi nem ismertük, és persze arról sem volt tudomásunk, hogy maga Healey diákkorában több éven át az angol kommunista párthoz tartozott. A mi szemünkben ő baloldali szociáldemokrata volt.

Rákosi gyűlölködve azt állította, hogy a háború előtt a legtöbb szociáldemokrata „rendőrspicli vagy angol kém” volt. Ez persze ostobaság, ám annyi bizonyos, hogy a Munkáspárt 1945-ös választási győzelme után Nagy-Britannia, illetve a kormányzó Munkáspárt példaképe lett a fennmaradásért küzdő közép- és kelet-európai szociáldemokratáknak. Az a meggyőződés terjedt el, hogy a nyomasztó szovjet hegemónia ellenére a nemzetközi szociáldemokrácia túl fogja élni a kommunisták vészjósló forgatókönyvét, és semmiképpen sem töltötte még be történelmi feladatát.

Az egyes ember életében gyakran rendkívül fontos szerepet játszanak a véletlenek, még ha az adott esemény pillanatában ez rejtve marad is. Ma már a legjobb akarattal sem emlékszem, milyen eredménnyel végeztem egyáltalán a British Council által kiírt esszépályázaton. Mindenesetre 1947 nyarán vagy kora őszén szóban értesítettek, hogy kaptam egy ösztöndíjat a Munkáspárt által alapított oxfordi Ruskin College-ba. A dologból azonban nem lett semmi. Késhly Anna, a parlament elnöke és az SZDP vezetőségi tagja egyik fiatal munkatársát akarta Oxfordba küldeni, akit én is személyesen ismertem. Bár Késhly asszonyt jó kapcsolatok fűzték

Healeyhez és Morgan Philips főtitkárhoz Londonban, Magyarország számára csak egy helyet tudtak biztosítani. Így hát Kéthly Anna védence utazott Angliába, engem pedig azzal vigasztaltak, hogy majd a következő évben kerülök sorra. A politikai események felgyorsulása miatt azonban később már gondolni sem lehetett arra, hogy újra kontaktusba lépjünk a brit követséggel. A Ruskin College-t akkor láttam először kívülről, amikor a nyolcvanas évek elején az oxfordi All Souls College-ban tartottam előadást.

*

Az időközben nyilvánosságra hozott titkos jelentésekből kiderül, hogy a KP mérvadó funkcionáriusai kezdettől fogva mély bizalmatlanságot tápláltak a baloldali szociáldemokraták iránt is, különösen az olyan értelmiségiek esetében, mint Justus Pál vagy Horváth Zoltán. Furcsa helyzet állt elő. A nemzetközi szociáldemokrácia gyalázatos tettnek tartotta az SZDP szétverését, a jobboldal és a centrum egy része ellen indított boszorkányüldözést, valamint a balszárny kényszerházasságát a kommunistákkal. Nem különböztették meg a kriptokommunistákat - mint például Marosánt vagy az éveken át magas beosztású Rónai Sándort, aki a titkos dokumentumok szerint már 1945 elején kérte felvételét a KP-ba - az olyanoktól, akik jóhiszeműen álltak ki a „kisebbik rossz” mellett, mint mondjuk Justus is. Bár az ő különleges esetét és még néhány emberét leszámítva az egykori baloldali szocialisták további két évig meg tudták őrizni pozíciójukat másodrendű vagy „kirakati” állásokban, legtöbbjük szubjektív és objektív vonatkozásban is idegen test maradt az új leninista MDP-ben. Faragó László, a szociáldemokraták pénzügyi szakértője bizalmas magánbeszélgetésben így fogalmazta meg egyszer a két párt közötti különbséget: „A kommunista pártban csak az történik, amit a főnök mond. A szociáldemokrata pártban mindenki azt csinál, amit akar, és még ez sem kötelező.”

A politikai eseményekben gazdag tavaszon a szociáldemokrata baloldal és a centrum egy kis része összeolvadt a kommunista párttal. Pontosabban szólva, a szociáldemokrácia nyomorúságos maradványát fölfalták a Moszkvától szabad kezet kapott kommunisták.

Eltekintve a KP úgynevezett „titkos tagjaitól”, az újonnan megalakult MDP-ben, tehát az egyesült pártban, az összes szociáldemokrata múlttal rendelkező tagra úgy tekintettek, mint „fogyatékos”, fejlődésben

visszamaradt elvtársakra, vagyis mint fölöttébb bizonytalan figurákra.

Az állam- és pártapparátusban, az államosított üzemekben, a helyi közigazgatásban, valamint a kulturális, tudományos és tömegkommunikációs területeken a posztok elosztását és a személyek kiválogatását látszólag közös bizottságok végezték, amelyeket azonban a kommunisták határozott számszerű fölénye jellemzett. Az utolsó szót mindenkor a kommunisták bizalmi emberei mondták ki.

Mai szemmel nézve, s részben az időközben ismertté vált tények tükrében is, az a benyomás keletkezhet, hogy a „fordulat" évében és még utána is sok magyar vagy nagyon cinikus, vagy nagyon gyanútlan lehetett. Ami engem illet, én semmiképp sem tartoztam azok közé, akiket valamilyen módon kényszerítenek az együttműködésre, vagy akik politikai áldozatnak érezték magukat. Ellenkezőleg, mi egyenesen büszkék voltunk arra, hogy ha ingadozások és tévedések árán is, de végre megtaláltuk a marxizmustól a leninizmushoz vezető utat. Valamikor 1948 elején a szociáldemokrata diákmozgalomban két akkori barátommal együtt elhatároztuk, hogy a „Justus-kollégiumon" belül alakítunk egy „forradalmi magot", s ha netán maga Justus, a tanárunk nem lenne feltétlen híve a két munkáspárt egyesülésének, szakítunk vele. A két barátom, F. T. és Sz. T. (előbbi a közgazdasági tudományok professzora lett, a másik a Tudományos Akadémia egyik kémiai intézetének igazgatója) eljött hozzám a lakásunkra. Apám ügyvédi irodájában többórás vita után meg is fogalmaztuk „ideológiai vádjainkat" Justus halogató és ingadozó irányvonalával szemben, minthogy ő még akkor is érezhető előszeretettel viseltetett az önálló baloldali szociáldemokrácia iránt, amikor a legtöbb fiatal baloldali szocialista már rég szenvedélyesen támogatta a kriptokommunista vezetők által ügyesen megszervezett ellentámadást. A tervezetet Sz. T. magával vitte, mondván, hogy majd egy barátnője letisztázza. Valójában azonban eljuttatta Justushoz írt személyes levelünket a kommunista ifjúsági szervezet főnökéhez, Hollós Ervinhez és másokhoz, akik azt jóváhagyták, illetve hangját részben élesebbé tették. Mint később az ellenem folytatott eljárás során tanúvallomásában maga Sz. T. elmondta, túlbuzgalmában még Bíró Zoltánnak, a KP oktatási osztálya vezetőjének és Rákosi testvérének is küldött egy másolatot.

Ennek a „búcsúlevélnek” aztán valamennyiünk életében, de mindenekelőtt az enyémben majdnem sorsdöntő jelentősége lett. Amikor negyvenhét évvel később a Belügyminisztérium aktái között megtaláltam és újra elolvastam a négy, sűrűn teleírt oldalt, amely hemzsegett a marxista-leninista zsargon előre gyártott közhelyeitől a párt szerepéről, az agrárkérdésről, az osztályharcról és egyebekről, önkéntelenül az jutott eszembe, amit Arthur Koestler, a kommunizmus Budapesten született, de csak németül és angolul író nagy leleplezője „ellenőrzött skizofréniának” nevezett: „Olyan állapot ez, amelyben a valóság egy-egy szféráját teljesen kiiktatják, figyelmen kívül hagyják, más szféráit pedig leegyszerűsítve úgy változtatják el, hogy azok megint pontosan beilleszkedjenek a rendszerbe.” Mint Koestler megjegyzi, ez a tudatos módszer „bár önmagában logikus, sőt éles elméjű, elvesztette a kapcsolatot a valósággal”.

A „lázadók” levelét hárman írtuk alá, s valamilyen átlátszó ürüggyel a két másik, idősebb Justus-tanítvány engem bízott meg azzal a kínos feladattal, hogy adjam át a címzettnek. Bár az 1948. március 19-én keltezett levél szemtelen kihívást jelentett három hőzöngő és beképzelt fiatal részéről, a „lázadásnak” nem volt tétje. Ha nem avattak is be a háttérben zajló intrikákba, annyit azért már tudtam, milyen irányban haladnak a dolgok, vagyis hogy néhány hónapon belül, de legkésőbb az év végéig pártunk mint önálló erő eltűnik a politika színpadáról. Mindenesetre az aláírt eredeti levelet megbízatásom szerint, bár szemmel látható zavarban átnyújtottam Justusnak Palace Szállóbeli irodájában.

*

Mialatt mi az ifjúsági mozgalomban teljes erőből ástuk a párt sírját, a kulisszák mögött a szálak valódi mozgatói meghozták a megfelelő határozatokat eljövendő feladatainkról. Újságunkat, a *Kossuth Népé*t - ahogy a legtöbb azelőtt szociáldemokrata kiadványt, például a *Kortárs* című irodalmi folyóiratot is - betiltották. Megkaptam életem első felmondólevelét, de félelemre nem volt okom. Annak ellenére, hogy még nem töltöttem be tizenkilencedik évemet, vagy talán épp ezért, behívattak az egyesített MDP személyzeti osztályára - ez a korábbi kommunista pártközpontban volt -, ahol is közölték velem, hogy „mint tehetséges fiatal újságírót” át kívánnak helyezni a *Szabad Nép* szerkesztőségébe. Így lettem én a messze legfontosabb magyar

újságnak, az egykori KP, immár MDP központi lapjának legfiatalabb szerkesztőségi tagja.

Ma már nehéz elmagyarázni, milyen jelentősége volt akkor a *Szabad Nép*nek, a kialakuló egypárti diktatúra szócsövének. Utólag úgy tűnik, mintha nagyon hosszú időt töltöttem volna ott, pedig csak kilenc hónapig dolgoztam a szerkesztőségben.

Valahányszor visszagondolok erre az időre, mindig eszembe jut, mennyire igaza volt Robert Jungknak, amikor a kortanúk elbeszéléseiben megjelenő önkorrekció veszélyéről beszélt. Az eredeti nézeteiről híres író és jövőkutató visszaemlékezéseiben hangsúlyozta:

> „A korábbi cselekvésnek az évek során világossá vált következményeiből kiindulva, többnyire meri jó szándékból úgy állítják be utólag a múltat, mintha az illető csakis úgy és sehogy másképp nem viselkedhetett volna, mint ahogy azt tette. Azt, hogy tétovázott, hogy olykor elragadtatta magát, sőt talán olyasmiben is részt vett, amit most már nem tud vállalni, elkendőzi vagy elváltoztatja. Ez egyáltalán nem szükségszerűen hazugság, hanem érthető igyekezet arra, hogy mindaz, ami egy egzisztenciában nem logikus, ellentmondásos és homályos, az tiszta vagy objektíve nem valós összefüggésekbe kerüljön.”

Természetesen ez igaz azokra is, sőt talán főleg azokra, akik kommentárjaikkal és riportjaikkal vagy regényeikkel és verseikkel úgymond a kirakati dekorációt szolgáltatták egy olyan rendszerhez, amely visszaélve a munkásosztály emancipációs eszményeivel, egyértelműen terrorista elnyomó eszközöket használó pártdiktatúrát valósított meg, ráadásul egy idegen hatalom szolgálatában. Akkori kollégáim némelyike később az első sorokban küzdött azokkal, akik 1953 és 1956 között megpróbálták megreformálni a szocializmust, sót kiharcolni a gúzsba kötött ország függetlenségét. Néhányan, mint Losonczy Géza akkori főmunkatárs és Gimes Miklós vezércikkíró, életüket is áldozták. Másokat - például Vásárhelyi Miklóst, a belpolitikai rovat vezetőjét, Lőcsei Pál agrárszakértőt vagy Fazekas György egykori partizánt - az októberi felkelés leverése után sokévi börtönre ítélték.

Mindenesetre 1948-1949-ben a későbbi áldozatok még maguk is az igazságtalan rendszer támaszai, sót átvitt értelemben az elnyomás cselekvő részesei voltak. Végtére is a kommunista központi lap jelentette

annak az uszító kampánynak a motorját, amely a polgári politikusok, az úgynevezett jobboldali szociáldemokraták és általában a katolikus egyház, de különösen Mindszenty bíboros ellen folyt. Később, 1949 nyarától aztán a kommunisták különféle okból letartóztatott saját elvtársai lettek mint „titoisták”, „trockisták” és „imperialista ügynökök” a sajtóban zajló boszorkányüldözés céltáblái.

A denunciálás, vagyis a besúgás, a följelentés találó jellemzésére bukkantam abban az interjúban, amelyet Hans Habe készített 1965-ben a nagy festővel, Oskar Kokoschkával a Genfi-tó partján:

> „Az emberben megvan az állatok összes ocsmány tulajdonsága, de van egy olyan is, amely ocsmányabbá teszi őt az állatnál. Az állatok nekimennek egymásnak, még az énekesmadarak is harcolnak a kalitkában egy parányi helyért, mohók és fukarok, de egyvalamit nem tesznek: nem jelentik egymást fel. A följelentés megkülönbözteti az embert az állattól. Az inkvizíciótól a világháborúkig, a nemzetiszocializmustól a kommunizmusig – mindig minden a rágalmazó följelentéssel kezdődik.”

Az általános éberség jegyében folytatott gátlástalan rágalmazások és bizonyíthatatlan állítások korszakának kezdete nagyjából arra az időre esett, amikor beléptem a *Szabad Nép*hez. Alig kezdtem el a munkát, a kedélyesség utolsói nyomai is eltűntek az életünkből. Mint derült égből a villámcsapás, úgy ért bennünket a hír, hogy a jugoszláv kommunistákat ünnepélyesen kizárták a Kominformból, az 1947 őszén alapított Kommunista Tájékoztató Irodából. A hitszegő titoisták „leleplezése”, az egyetlen olyan mozgalomé, amely saját erejéből jutott hatalomra, s nem vált a Kreml puszta parancsvégrehajtó szervévé, nem csak megdöbbenést keltett bennünk, akik valamennyien úttörő szerepet tulajdonítottunk Tito Jugoszláviájának. Ez az akció egyúttal nyitánya volt a szovjet történelemből jól ismert jelenség újabb kiadásának, a nagy véres tisztogatásoknak. Egyre inkább középpontba került az a törekvés, hogy fel kell kutatni a párt ellenségeit, az idegen hatalmak ügynökeit és a szovjetellenes elemeket.

A kommunisták nem saját országuk, hanem a Szovjetunió iránt voltak lojálisak. Magyarország még mindig nyögte a Szovjetuniónak ítélt mintegy kétszázmillió dolláros jóvátétel kifizetésének terheit (Jugoszlávia hetvenmilliót, Csehszlovákia pedig harmincmilliót kapott). Még több elégedetlenséget váltott ki, hogy

lefoglalták az egykor német tulajdonban lévő javakat, egész üzemeket szereltek le, végül elkezdték a hírhedt vegyes társaságok megalapítását a repülés, a dunai hajózás, a kőolaj-kitermelés és -feldolgozás, a bányászat, valamint a bauxit- és alumíniumtermelés terén. 1954-ig a szovjetek több mint egymilliárd dollár „nyereségre” tettek szert Magyarországból.

Elég volt, ha ezekről az egyenlőtlen viszonyokról egy alkalmazott vagy ipari vezető „gyanús” nézeteket hangoztatott, ha valakiről elterjedt, hogy szovjetellenes vagy „nacionalista” indulatokat táplál, ha névtelenül besúgta vagy szeszélyből megorrolt rá egy funkcionárius, aki bizalmatlanul fogadott mindenfajta kritikai gondolkodást vagy önálló cselekvést, s az illetőről máris „akta készült”. Ha pedig egyszer már volt egy dossziéja a titkosrendőrségnél, szinte biztos, hogy nem úszta meg sértetlenül a következő éveket. Mind több telefont hallgattak le, a magánlakásokban és irodákban „poloskákat” helyeztek el, felbontották a leveleket, házkutatásokat tartottak és kifaggatták a szomszédokat. Az érintettek többnyire nem is sejtették, hogy megfigyelés alatt állnak.

Mindeközben folyt az új párt tagjainak nagyszabású átvizsgálása. Elsősorban persze a korábbi szociáldemokratákról volt szó, illetve a származásuk vagy múltjuk miatt gyanús polgári elemekről. Az állítólag proletár vagy kétkezi dolgozó „kisnyilasok” kevésbé érezhették veszélyeztetve magukat. A bizottságok három-öt „megbízható” elvtársból álltak.

A párt központi lapjánál egy régi kommunista és moszkovita, a gazdaságpolitikus Friss István vezette az ellenőrző bizottságot. A szerkesztőség legfiatalabb tagjaként nekem nem volt problémám.

Összességében véve azonban több mint háromszázezer tagot kizártak vagy tagjelöltté minősítettek vissza, bár még így is nyolcszázhuszonnyolcezer elvtárs maradt az MDP-ben. Ha figyelembe vesszük az elkövetkező tisztogatásokat, az újabb tagfelvételeket, a párt összeomlását 1956-ban és a Kádár János vezette új párt felépítését, valószínűleg igazat kell adnunk Molnár Miklós Genfben élő történésznek (a *Szabad Nép* egykori kulturális szerkesztőjének), aki szerint 1945 és 1985 között mintegy kétmillió magyar volt valamikor párttag, azaz másképp kifejezve, három felnőtt közül egy a különböző néven működő kommunista párt tagja volt egyszer hosszabb vagy rövidebb ideig. Magyarországon ma ezt a tényt alaposan elfelejtették, vagy in-

kább elhallgatták, pedig az ilyen egészen egyszerű adatok ismerete nélkül aligha lennének érthetők a kívülállók számára meglepő összefonódások és szakítások a posztkommunista átmeneti idő hazugságokkal teli politikai színpadán.

Az isten, aki nem volt az című híres könyvben, amelyben Koestlertől Stephen Spender brit költőig neves egykori párttagok mesélik el, hogyan szakítottak a párttal, Ignazio Silone olasz író a többi között megállapítja: „Az egykori kommunisták sajátos kategóriát alkotnak az emberek közt, akár a szolgálaton kívüli hivatásos tisztek. A volt kommunisták száma ma már hatalmasra nőtt." Silone még hozzáteszi: „Nemrég azt mondtam Palmiro Togliattinak, az OKP vezetőjének, hogy a végső harcot a kommunisták és a volt kommunisták fogják megvívni egymással." Mindenesetre az 1989-es fordulat után a posztkommunista országokban a történelem furcsa fintoraként az első években fáként a különböző álarcokat viselő volt kommunisták küzdenek egymással a hatalomért és a jól jövedelmező állásokért.

Akkoriban azonban, amikor a párt lapjánál dolgoztam, a látszatok világában éltünk, egy dialektikusan eltorzított valóságban. A Tito és Sztálin közötti konfliktussal felgyorsult boszorkányüldözés során az értelem helyére mindinkább a félelem mechanizmusa lépett, ahogy ezt Bibó István, a nagy gondolkodó egyszer más összefüggésben megfogalmazta.

Az „osztályellenség" fölötti látszólagos győzelem után - már államosították vagy megsemmisítették a magánipart, sót a kisipart is, a parasztok pedig később kerültek sorra -, már nem a marxizmusról vagy a marxista gondolkodókról, hanem kizárólag Lenin és főként a legnagyobb zseni, Joszif Visszarionovics Sztálin tanításairól beszéltek. A marxizmus-leninizmus, ez a furcsa politikai egyház, tökéletes megváltást ígért, de nem az egyes személyek, hanem a társadalom egésze számára. A szigorú, rendíthetetlen hit elsajátításához csak be kellett tanulni az alapvető útmutatásokat és vázlatokat. A sztálinizmus nem csupán politikai programot kínált; egy zárt filozófiai-gazdasági hitépítményből kiindulva ki akarta alakítani az „új ember" típusát.

De a „fordulat éve" után - és sok tekintetben még évtizedeken át - mind keleten, mind nyugaton azt hitték, hogy a szovjet rendszer, a kommunizmus vagy mint Ernest Gellner megfogalmazta, a marxizmus világvallása és állameszménye a liberalizmus egyetlen alternatívá-

ja. Mármost ami a marxizmust mint „világi vallást” (Gellner) illeti, talán nem fölösleges utalni arra, hogy a sztálini idők csúcspontján – és minden bizonnyal később is - sehol olyan kevés Marx-könyvet nem olvastak, mint a keleti tömb országaiban. A napi ideológiai adag előre gyártott és ráadásul leegyszerűsített Sztálin- és Lenin-féle útmutatásokból állt. Lukács György, Magyarország kétségtelenül legnagyobb marxista gondolkodója egy magánbeszélgetésben egyszer azt mondta, hogy az ideológia az összekötő szöveg az idézetek között... Az igazi „bestseller” a „rövid tanfolyam” alcímmel megjelenő kötet, *A Szovjetunió Kommunista Pártjának története* volt, amely Sztálin személyes irányításával készült, és a diktátort dicsőítette. Ezt az otromba tákolmányt például a kis Magyarországon ötszázhatvanezer példányban nyomtatták ki. Az újságok és folyóiratok azokban az években minden pártkongresszus vagy ünnepi rendezvény előtt címlapjaikon népviseletbe öltözött parasztasszonyok képét közölték, Lenin- és Sztálin-könyvekkel a kezükben.

Az osztályharc éleződéséről szóló sztálini tanítás ideológiai alapot adott ahhoz az éberségi kampányhoz, amely egyúttal a szellemi terror kezdetét is jelezte. Amint az várható volt, az uralkodó párt központi lapjának szerkesztőségét különösen hálás vadászterepnek tekintették azok, akiknek feladatul szabták a párttagok fegyelme és erkölcse fölötti őrködést. A túlbuzgó éberségnek komikus, de gyakran tragikus következményei is voltak.

A szerkesztőségi munka során elkövetett hibákért természetesen szintén büntetés járt, a vétkeseket egy időben még pénzelvonással is sújtották. Ma már nem is tudom, hogy az újságtól való dicstelen távozásomat egy felületességből fakadó mulasztás váltotta-e ki, vagy ez csupán az utolsó csepp volt, amelyföl betelt a pohár. Az ügy Sir Stafford Cripps, az akkori brit pénzügyminiszter személyével függött össze. Miután lediktáltam egy hírt a brit politikáról, továbbküldtem az olvasószerkesztőnek. Csakhogy a cikk súlyos tévedést tartalmazott, mivel Cripps nem pénzügyminiszterként, hanem külügyminiszterként szerepelt benne. Az, hogy a gépírónő nem csak egykori kolléganőm volt még a szociáldemokrata napilapnál, hanem időközben, bár még nem vált el, a barátnőm is lett (majd később a feleségem), talán némiképp magyarázatul szolgál figyelmetlenségemre vagy inkább mindkettőnkére.

Az eset nem várt következményekkel járt. A kétségbevonhatatlan hiba után néhány nappal hívattak egy szerkesztőségi gyűlésre, amely ugyanabban a teremben zajlott le, ahol a párttagok felülvizsgálatának eredményeit is közölni szokták. Engem akkoriban különösen elszomorított két volt szociáldemokrata újságíró megrendszabályozása. Az egyiket játékszenvedélye miatt minősítették vissza tagjelöltté, a másikat, Vajda Istvánt, azért találták alkalmatlannak a tagságra, mert egy kis divatüzlet tulajdonosnőjét vette feleségül. Mármost az volt a kérdés, milyen meglepetés vár ezúttal ránk.

A gyűlés napirendjén ugyanis legelőször személyi kérdések szerepeltek. A főszerkesztő hirtelen az én nevemet említette: „Lendvai súlyos politikai hibák miatt azonnali hatállyal átkerül az MTI-hírügynökséghez.” S hogy világossá tegye, mennyire nem előléptetésről, hanem büntetésről van szó, hozzáfűzte: „Elmúltak már azok az idők, amikor valaki, akit tőlünk elhelyeztek, másutt azonnal vezető pozícióba került. Nem, elvtársak! Lendvai ott nem az első, nem a második és nem is a harmadik ember lesz. Egészen elölről kell kezdenie, és bebizonyítania, hogy tanult a hibáiból.”

Ami az egész eseményt az érintettek, vagyis rajtam kívül még három vagy négy megrótt kolléga számára annyira elviselhetetlenné tette, az a jelenet büntetőbíróságra emlékeztető megrendezése volt. Hiszen mindez egy nagy teremben játszódott le, mintegy százszázötven ember jelenlétében.

De még valamiért fekete nap volt ez az életemben. Ugyanis senki nem készített fel rá. Még egy apró utalás sem jutott el hozzám a közelgő szerencsétlenségről. A hírhedt kommunista pártfegyelem nem engedett teret olyan kispolgári érzelmeknek, mint például az, hogy tekintettel kellene lenni egy alig húszéves fiatalember lelki állapotára. Számomra akkor egy világ omlott össze; elűztek a legfontosabb újságtól, és szakmai lecsúszásra ítéltek.

Ma már, négy és fél évtizeddel később nevetségesnek vagy megvetésre méltónak tűnhet, hogy könnyes szemmel hagytam el az épületet, sót rövid listát is készítettem azokról a kollégáimról, akik legalább néhány barátságos szót szóltak hozzám kirúgásom után. Hiszen akkor már megindult a szörnyű per Mindszenty József bíboros ellen, s különféle átlátszó ürügyekkel emberek ezreit tartóztatták le mint összeesküvőket, spekulánsokat és a nép ellenségeit. Azok, akik a hábo-

rúban mindenüket elvesztették, s nagy nehezen új egzisztenciát teremtettek maguknak, most bekerültek a nagyszabású államosítások gépezetébe. Apámnak naponta kellett ilyen szomorú esetekkel szembenéznie, miközben maga is félt, hogy már nem sokáig folytathatja ügyvédi tevékenyégét. A bolsevizálás gázhengere végiggördült az országon. Mi volt ehhez képest az én „száműzésem" az önjelölt elit köréből, vagy akár személyes megalázásom is egy gyűlésen? Összehasonlítva azzal a nyomorral, amely azokban a hónapokban oly sok magyar osztályrésze lett, és azokkal a sorscsapásokkal, amelyek négy évvel később engem is értek, valóban szinte semmi.

De nem akarom megszépíteni a múltat, sem akkori magatartásomat, gondolataimat és ambícióimat utólag korrigálni, vagy elfogult és hiú vallomásokkal takargatni.

GYANAKVÁS, FÉLELEM, KIRAKATPEREK

Az MTI-hírügynökséghez való áthelyezésem a hierarchia szempontjából, vagyis a párt mércéje szerint ugyan visszaminősítést jelenthetett, valójában mégis izgalmas bepillantást nyertem általa a hírmanipulálás mechanizmusába. Egyúttal már kezdetektől fogva érezhetővé váltak számomra annak a politikai földrengésnek a kihatásai, amelyet a háború utáni magyar történelemben „Rajk-ügynek" vagy egyszerűen „Rajk-pernek" neveztek el a fővádlottról.

Mint életemben oly gyakran, megint a véletlen és a szükségszerűség dialektikája érvényesült. A központi hírügynökségként működő MTI, akárcsak a moszkvai TASZSZ, a befele és kifele irányuló hírmanipulálás kulcsintézménye volt. A legfőbb közvetítő csatornaként szolgált mindazon politikailag megfelelő vagy megfelelően manipulált információk számára, amelyek így alkalmassá váltak arra, hogy az újságokban kinyomtassák vagy a rádióban bemondják őket. Másik fontos feladata, amelyet Nyugaton nemigen ismertek, de amelyre később még visszatérek, az volt, hogy előkészítette, összeállította és terjesztette a párt- és államapparátus privilegizált elitjének az úgynevezett „bizalmas" hírösszefoglalókat.

Az MTI és a Rádió akkoriban még adminisztratív egységet alkotott. Vezető alakjaik a maguk módján szinte kivétel nélkül különös személyiségek voltak, akikről kezdetben magam sem hittem, milyen fontos szerepet fognak játszani az életemben. Az ötvenes évek elején, amikor még a keleti tömb minden országában a szovjet híranyag szolgált az ügynökségek munkájának alapjául, az MTI-ben két politikailag meghatározó személyiség dolgozott, mindkettő nő. A főszerkesztőt, a későbbi helyettes főigazgatót Kenyeres Júliának hívták. Ez a szó legigazibb értelmében vett régi kommunista 1895-ben született, és már az októberi forradalom előtt ott volt a kommunisták soraiban. Negyedszázadot töltött emigrációban, előbb Nyugaton, majd nyolc évig Moszkvában, s csak 1947-ben tért vissza Budapestre. Már a harmincas években a Komintern nemzetközi sajtóügynökségén dolgozott, sőt végül a Komintern akadémiáján is tanított. Egyszóval Kenyeres elvtársnő ízig-vérig hivatásos funkcionárius volt, aki sosem kockáztatott. Az egyik szerkesztőt például azért dobta ki, mert az néhány jelentéktelen mondatot kihúzott egy TASZSZ-közleményből. Ha szovjet forrás nem állt a ren-

delkezésére, telefonált Moszkvába, s addig visszatartotta a hírt, amíg nem kapott hozzá elegendő szovjet anyagot, még ha időközben már az egész világsajtó beszámolt is az eseményről. Így történhetett meg az is, hogy amikor az olasz kommunisták vezetője, Palmiro Togliatti fontos nyilatkozatot tett a kommunista világmozgalom „új tendenciáiról”, a vaskezű főnöknő képes volt egy teljes hétig megakadályozni, hogy a magyar sajtóban megjelenjen a szöveg, míg aztán a párt központi lapja le nem hozott belőle néhány „megfésült” részletet.

Az MTI főszerkesztőnőjének éberségéről magam is szereztem személyes tapasztalatokat. Kezdetben a gazdasági szerkesztőséghez osztottak be, s egyik nap valamelyik nyugati ügynökségtől kaptunk egy hírt arról, hogy az amerikai autógyártás erősen visszaesett. A hír minden további nélkül megjelent, hiszen úgy tűnt, igazolja a kommunista propagandisták folyton hangoztatott tézisét a kapitalizmus hanyatlásáról. Délután felhívott Kenyeres Júlia. „Maga súlyos politikai hibát követett el - közölte. - A maga által leadott jelentés alkalmas arra, hogy a tőkés propaganda kezére játszszon!” Úgy éreztem magam, mint akit fejbe vágtak. Hiszen az említett jelentés csak arról szólt, hogy az Egyesült Államokban az előző évben két-három millió személyautóval kevesebbet gyártottak, mint egy évvel korábban. Mi lehetett ebben olyan veszélyes? „Az abszolút számok megadásával minden olvasó el tudja majd képzelni, hány személyautó gördül le egyáltalán a futószalagról. Elég lett volna a százalékos csökkenésről hírt adni!” - jelentette ki Kenyeres Júlia.

A tanulság világos volt, s ezt igazolta nap mint nap a TASZSZ és a testvérországok minden tervbeszámolója is. Soha nem adtak meg abszolút számokat, csakis százalékokat. Abból semmi baj nem származhatott. A bel- és külpolitika bármely fontos kérdésében a párt irányvonalának folyamatosságát vagy változását az határozta meg, amit elhallgattak, nem csak az, amit nyilvánosságra hoztak. Kenyeres azonban éberségében messze túlment a jelentések cenzúrázásán. Amikor a Rajk-perrel összefüggő első letartóztatások beavatott politikai körökben már mindennapos beszédtémává váltak, egyik barátomnál találkoztam egy diplomatával, aki - minthogy nem volt kommunista – nem tett lakatot a szájára, s nagyon nyíltan beszélt a moszkvai perekről meg a magyar túlélők sorsáról. Naiv módon szerettem volna ellenőrizni a tényállást főszerkesztőnőnknél, akiről feltételeztem, hogy moszkvai emigráns lé-

tére mégiscsak a lehető legjobban tájékozott. Amikor nagyon óvatosan megemlítettem egy vonalas kommunista főszerkesztő esetét, aki állítólag hosszú éveket töltött szovjet büntetőtáborokban, Kenyeres villámgyors kérdésekkel árasztott el: „Ki mondta ezt magának? Miről beszéltek ezenkívül? Ki volt még jelen?” Kattogtak a kérdések, mint a gépfegyver... Veszélyt szimatoltam, és igyekeztem elbagatellizálni az ügyet. Lényegi választ azonban nem kaptam.

Az, hogy Kenyeres Júlia ennyire odafigyelt mindenre, sőt sokszor úgy viselkedett, mint valami őrzőkutya, bizonyára személyes sorsával is összefüggött. Jóval később tudtam csak meg, hogy férjét, aki egykor TASZSZ-tudósító volt Berlinben, visszarendelték Moszkvába és letartóztatták. Ugyanolyan nyomtalanul tűnt el, mint sokan mások.

Ilyen összefüggésben kell szemlélni azt is, hogyan viselkedett Kenyeres Júlia, amikor egyik kollégám meghalt. A kommunista hatalomátvétel előtt az illető a gazdasági rovat vezetője volt; több idegen nyelvet beszélt, és minden gond nélkül beilleszkedett az új helyzetbe. Mint a nehéz gazdasági szövegek kitűnő fordítója, a szerkesztőség oszlopos tagjának számított. Több mint hatvanéves múlt, amikor elhunyt, és a családja engem kért meg, hogy tartsak gyászbeszédet a sírjánál. Kenyeres beleegyezett, de ragaszkodott ahhoz, hogy mutassam be neki tervezett beszédem szövegét. Gondosan átolvasta a két oldalt, aztán két mondatot, valamint néhány „túlságosan szívélyes és elismerő szót” kihúzott. Úgy vélte, az már sok lenne, hiszen a munkatárs végtére is reakciós volt, még ha kétségtelenül használhatónak bizonyult is számunkra.

A temetés nem utolsósorban e megalázó előzmény miatt olyan mély nyomot hagyott bennem, hogy álmaimban folyton visszatért, ha nem is mindjárt az esemény után, de a börtönben. Ez volt az első alkalom, amikor egy temetésen részt vettem, ráadásul nekem kellett beszélnem. Ami pedig különösen nyomasztott már akkor is - és nyomaszt mind a mai napig -, az a tény, hogy a húzásokat úgyszólván automatikusan elfogadtam. Eszembe se jutott, hogy az eredetileg tervezett beszédet mondjam el. Még azt sem hiszem, hogy az ellenőrzéstől, féltem volna. Nem, abban az időben ez a személyes alkalmazkodás része volt.

*

A másik, vezető posztot betöltő nőt Poll Júliának hívták. Ő a két háború közt illegálisan működő, jelentéktelen kommunista párt egyik rég elhunyt titkárának özvegye volt, s annyira megbízható, hogy munkaideje lejárta után a mindenható pártvezér, Rákosi Mátyás magánkönyvtárának gondozása is feladatai közé tartozott. Ez a nő vezette azt az MTI-osztályt, ahol az állami és pártnómenklatúrának szánt bizalmas hírek összeállítását végezték.

Az információkhoz való hozzájutás akkoriban kiváltság volt. Az, hogy ki meznyi és milyen információt kapott, az illető rangjától és befolyásától függött. A „bizalmas szerkesztőség" a nyugati hírügynökségek közleményeire, a nyugati újságokra és rádióműsorokra támaszkodott, egyszóval mindazokra a forrásokra, amelyek az általános hírszolgálat ügyeletes szerkesztőjének rendszerint nem álltak rendelkezésére. Ne felejtsük el, hogy abban az időben egyáltalán nem lehetett külföldi újságokat venni, a fordítókat és újságírókat pedig azonnal elbocsátották, ha valamelyik barátjuknak kölcsönbe adtak egy nyugati lapot. A különösen kényes információkat, például a Magyarországról szóló cikkeket, csak a politikai bizottság tagjaihoz juttatták el, hártyapapírra gépelt különkiadvány formájában, speciális zárt borítékban, amelyet fegyveres küldönc vitt. Az átvételt aláírással kellett igazolni, s ezzel a címzett máris felelős lett a titoktartásért. A bizalmas füzeteket aztán meghatározott időn belül vissza kellett szolgáltatni az MTI-nek. Akkoriban a „bizalmasnak" legalább négy változata volt, és a bennük foglalt információk elérhetőségét - ahogy az elitnek járó egyéb kedvezményeket (autó, lakás stb.) - szigorúan hierarchikus elv szabályozta. Valójában azonban a hírszolgáltatásnak még ez a minden részletében kidolgozott és a keleti tömb minden országában ugyanazon séma szerint működő rendszere is alapjában egy gigantikus komédia volt. A különféle „fehér", „piros" vagy „zöld" füzetekben található „rendkívül bizalmas" információkhoz ugyanis bármelyik átlagos polgár hozzájuthatott, ha volt türelme meghallgatni a külföldi adókat, jóllehet ezeket gyakran erősen zavarták. Szüleim például, akik hallgatták a müncheni Szabad Európa Rádió vagy londoni BBC magyar nyelvű adásait, éppoly jól informáltak voltak, mint a különleges szolgáltatások magas állású címzettjei. De mindez mit sem változtatott az MTI bizalmas osztályának jelentőségén és vezetője hatalmi pozícióján.

Visszaemlékezéseimben itt most egy kissé kényes részlethez érkeztem, amely azonban a későbbiekben nagyon fontos politikai és személyes következményekkel járt számomra. A rettegett Poll elvtársnő pontosan húsz évvel volt idősebb nálam, és nem lehetett éppenséggel szépnek nevezni. Egy üzemi kirándulás alkalmával - amely valójában „önkéntes" közreműködést jelentett az új sztálinvárosi lakások építésében - vidám társalgást folytattunk egymással. Időközben én összevesztem régi barátnőmmel. Szakításunk idején történt, hogy Poll Júlia megfázott és ágynak esett, én pedig kollegiális együttérzésbál, mit sem sejtve meglátogattam a lakásán. Nem akarnék itt részletekbe bocsátkozni, de valószínű, hogy nem én voltam az első és bizonyosan nem is az utolsó fiatal szerkesztő, akit, ha nem is erőszakkal, de legalábbis feltétlen autoritással elcsábított - mert hiszen egy húszéves fiatalember esetében a megerőszakolás már nem megfelelő kifejezés. Amikor egy hónap múlva újra kibékültem barátnőmmel, minden teketória nélkül megszakítottam kapcsolatomat a nálam jóval idősebb asszonnyal. Bár 1949 karácsonya előtt Sztálin hetvenedik születésnapja alkalmából még megajándékozott a vezér kis fehér mellszobrával, ez sem rendítette meg elhatározásomat, hogy véget vetek az ügynek.

Minthogy még csaknem két évig ugyanabban az intézményben dolgoztunk - ráadásul mindketten vezető beosztásban -, volt alkalma, hogy nyers viselkedésemért szörnyű bosszút álljon. A végső szakítás előtt még meg is fenyegetett, hogy sokat tudna nekem ártani, ha... Ez a hiúságában megbántott asszony aztán mindenütt megtámadott, leginkább a hátam mögött. Azt nem tudom, hogy későbbi letartóztatásomhoz ő szőtte-e a hálót, de tanúként minden elképzelhetőt megtett, hogy befeketítsen. Miután őrizetbe vettek, megmutatták nekem saját kezűleg aláirt tanúvallomását, mely szerint az MTI-nél „ellenséges tevékenységet" folytattam, és cikkeimbe „imperialista eszméket csempésztem be a sorok között".

*

De még e fenyegető következményekkel terhes epizód előtt olyan drámai eseményekre került sor, amelyek előbb közvetetten, majd néhány év múlva egészen közelről is érintettek. Amikor „büntetésből" áthelyeztek az MTI-be, közvetlen főnököm a gazdasági rovat vezetője, Ádám György lett, a háború után Latin-Amerikából hazatért közgazdász és újságíró, aki már az illegalitásban kommunista volt. Nem álltunk egymással szoros szemé-

lyes kapcsolatban, hiszen csak rövid ideje dolgoztam az MTI-nél, s engem eleinte talán visszafogottá is tett a korkülönbség meg az ó vezető beosztása. Egy napon - 1949 júniusában vagy júliusában - Ádám nem jött be a szerkesztőségbe, s én aggódni kezdtem, hogy talán beteg. Amikor telefonon fölhívtam, szállásadónője jelentkezett, s izgatott hangon elmondta, hogy Ádámot az éjszaka elvitték. Az ÁVH több embere jött érte, akik igazolták magukat, és házkutatási parancsot is felmutattak, de további magyarázattal nem szolgáltak.

Néhány héttel később egy titkosrendőr jelent meg a szerkesztőségben, s kifaggatott engem és többi munkatársamat a főnökünkről. Az igazságnak megfelelően én csak annyit mondhattam, hogy Ádám magatartásában talán az egyetlen szokatlan dolog az volt, hogy néha egy-egy telefonhíváskor kiküldött bennünket a szobából. Egyébként mi is igyekeztünk magunkra maradni, ha például a barátnőnkkel telefonáltunk. Ádám kétszáz másik olyan emberrel együtt tűnt el és került rács mögé, akik Spanyolországban harcoltak, nyugati emigránsok voltak, vagy kommunistákként kapcsolatban álltak a jugoszláv partizánmozgalommal, illetve a francia ellenállással.

Ezt követően évekig semmit sem hallottunk Ádámról; perét, amelyben néhány más, nyugati emigrációból hazatért kommunistával együtt életfogytiglani börtönre ítélték, zárt ajtók mögött folytatták le. Csak az 1956-os októberi forradalom idején bukkant fel újra, sőt mint a kiemelkedő szerepet betöltő értelmiségiek egyike, egy forradalmi bizottságnak is vezetője lett. A szovjet beavatkozás után újra becsukták, s csak évekkel később, halálos betegen engedték szabadon. Egyébként azt hallottam, hogy a maga nyugodt, fölényes modorában elmagyarázta cellatársainak, mennyire nem lehet összehasonlítani a Kádár-rendszer börtönét minden szigorával együtt sem a sztálinizmus virágkorában dívó kínzásmódokkal és az akkori teljes elszigeteléssel. A bebörtönzött dühös forradalmárok azonban nemigen akarták elhinni ezt a „kommunista mesét”, sőt a kényelmetlenné vált Ádámot egyszer jól össze is verték.

Ádám esete természetesen csak egy volt a sok hasonló közül, amely 1949 nyarán megrázta a politika és a média világát, az egész párt- és államapparátust. Még korábban, május 15-én hatalmas választási „győzelmet” ünnepelt a kommunisták által irányított, de a maradék polgári törpepártokat is átfogó Népfront, amelynek egységes listájára a szavazók 95,6 százaléka adta

le voksát. A másnapi nagygyűlés ünnepi szónoka a Népfront főtitkára, a jelölőlista negyedik helyén szereplő Rajk László külügyminiszter volt. Rajk elítélte az „imperialisták láncos kutyájának” nevezett Tito és hívei árulását, méltatta a béketábor nagy vezérének zseniális stratégiáját, valamint J. V. Sztálin legjobb magyar tanítványának, a szeretett Rákosi elvtársnak bölcs útmutatásait. Május 29-én Rajk ebédre volt hivatalos Rákosihoz. A következő este letartóztatták. Két héttel később rövid közlemény adta hírül, hogy Rajk, továbbá dr. Szőnyi Tibor, a párt káderosztályának vezetője és Justus Pál, a központi bizottság tagja, a Magyar Rádió elnökhelyettese tizenhét más, meg nem nevezett személlyel együtt „idegen hatalom javára történő kémkedés” miatt börtönbe került. Negyvennyolc órán belül a *Szabad Nép* táviratok százait közölte, amelyekben a dolgozók beszámoltak azokról a tiltakozó gyűlésekről, ahol a „Rajk-bandának, a párt és a nép árulóinak, az imperializmus trockista ügynökeinek” példás megbüntetését követelték. A szeptemberi perben a vádlottak bűnösnek vallották magukat abban, hogy mint rendőrspiclik beléptek a pártba, s az amerikai, brit, francia és jugoszláv titkosszolgálatok ügynökeiként az új népi demokratikus rend megdöntésére szervezkedtek.

Az egy hétig tartó per után, amelyről a budapesti rádió naponta kétszer adott közvetítést, a „népbíróság” Rajkot, Szőnyit és helyettesét, Szalai Andrást halálra, Justust és egy jugoszláv diplomatát életfogytiglani börtönre ítélte. Az ezzel párhuzamosan folyó perben halálbüntetést szabtak ki Pálffy György tábornokra, a katonai elhárítás egykori vezetőjére és egy magas rangú tisztre. A halálos ítéleteket október 15-én hajtották végre.

A Rajk-per jeladás volt annak a boszorkányüldözésnek a megkezdéséhez, amely aztán az egész szovjet tömbben változó intenzitással folyt a „titoistákkal” és az imperializmus kommunista álruhába bújt ügynökeivel, „a zsebében párttagsági könyvet hordó ellenséggel” szemben. A Sztálin által meghirdetett „éleződő osztályharc” jegyében kíméletlenül lesújtottak nemcsak a klasszikus értelemben vett „osztályellenségre”, hanem - sőt mindenekelőtt - a párt saját soraiban felkutatott, különösen veszélyesnek vélt ellenfelekre is. A kívülről betanult beismerő vallomások, tanúvallomások, vádiratok és ítéletek forgatókönyve Moszkvában készült. A szovjet „specialisták” vezető szerepet játszottak a legrafináltabb és legbrutálisabb testi és lelki kínzások alkalmazásában. De Rákosi és jobbkeze,

Farkas Mihály honvédelmi miniszter, a titkosrendőrség pártbeli irányítója, valamint Péter Gábor, a rendőrség főnöke, az elnyomás sokkal buzgóbb eszközeinek bizonyultak, mint a csatlósállamok többi vezetője. A lengyelek és a románok például meg tudták akadályozni a párton belüli vérfürdőt, a csehek pedig csak 1952-ben, Sztálin közvetlen nyomására rendezték meg az „anticionista” Slánsky-pert.

A nagyszabású tisztogatások legfontosabb kiváltója az első csúcspontjához közeledő hidegháború (a szovjet atombomba felrobbantása, a NATO megalakítása, a berlini blokád és az amerikai légihíd), mindenekelőtt pedig Titónak a szovjetek abszolút vezetési igényével való szembenállása volt, amely az elviselhetetlenségig fokozta az öregedő Sztálin paranoid gyanakvását. Ma már tudjuk, hogy a Rajk és társai ellen felhozott vádakat Sztálin személyesen hagyta jóvá, s a kihallgatásokat negyven szovjet „specialista” készítette elő, illetve folytatta le Fjodor Belkin tábornoknak, a délkelet-európai szovjet biztonsági szolgálat, az MVD főparancsnokának közvetlen felügyeletével.

Hogy az események mozgatói miért éppen Rajkot választották ki a fővádlott szerepére? Nyilván azért, mert életének jó pár mozzanata alkalmasnak tűnt arra, hogy megteremtsék a kívánt „kapcsolatot” mind az egykori jugoszláv fegyvertársakkal, mind az „amerikai titkosszolgálattal”. Rajk részt vett a spanyol polgárháborúban, majd ezt követően egy francia táborba internálták. Jelentős alakja lett a magyarországi illegális kommunista mozgalomnak, de letartóztatása után nem végezték ki, hanem Németországba deportálták testvére közbenjárására, aki a nyilaskeresztes Szálasi-kormány belügyi államtitkára volt. Mint „hazai kommunista” és „a spanyol polgárháború hőse”, továbbá mint a legfelső vezetés kevés nem zsidó származású tagjainak egyike, ez a magas, karcsú férfi nagy népszerűségre tett szert főként a kommunista ifjúság köréhem, és kétségtelenül veszélyes potenciális riválisa lett a kövér, kopasz és csúnya Rákosinak. A konkurenciától való félelem, amelyet megerősített egy mélylélektanilag kimutatható kisebbrendűségi komplexus, valószínűleg közrejátszott abban, hogy a pártvezér gyűlölettel telve üldözte olyan jóvágású egykori kollégáit, mint Rajk, majd később Kádár. Ezt tanúsítja egy különös részlet is abból a jegyzőkönyvből, amely 1951. április 21-én Rákosinak a politikai bizottság egyik ülésén elhangzott beszédét rögzíti:

„Egyszer tréfásan azt mondtam neki, hogy olvassa el Shakespeare Julius Caesarját. Amikor Julius Caesar megy a fórumra, ahol megölik, azt mondja Brutusnak: nem szeretem ezt a Cassiust, az ilyen sovány ember gyötrődő ember, éjjel nem alszik, és mindig rossz dolgokon töri a fejét, jobban szeretem a kövér kopaszodó embereket, azok vidámak, jókedvűek. Veled is ez a helyzet. Itt vagy, győztünk, vezető ember vagy és sovány, látom, hogy valami fúr."

Rákosi nem idézte tovább azokat a mondatokat, amelyek Caesar gondolataihoz és valószínűleg saját megfontolásaihoz is kulcsként szolgálhatnak, mert azok túlságosan leleplezőek lettek volna:

Ily embereknek nyugta nincs soha,
Amíg nagyobbat látnak, mint magok,
Azért is ők igen veszélyesek.

Cassiusra célozva Rákosi e híres második szín egy másik részletére is utalt, amely mind Rajkra, mind később Kádárra ráillett:

E Cassius ott sovány, éhes színű;
Sokat tűnődik s ily ember veszélyes.

Vörösmarty Mihály fordítása

A magyar kommunista párt élén álló Rákosi, ez a zseniális, művelt s egyúttal ördögi bűnöző, bizonyára az egyetlen hatalmon lévő kommunista pártvezető volt Lenin óta, aki Shakespeare-t tudott idézni.

Rajkot azonban abban az időben egyáltalán nem lehetett önálló politikai arculatú embernek nevezni, s különösen nem tudatos „nemzeti kommunistának" vagy „revizionistának". Minden rendelkezésünkre álló információ szerint mint belügyminiszter százszázalékos sztálinista volt, aki kíméletlenül felszámolta az ellenzéki pártokat, és megrendezte a Mindszenty bíboros elleni visszataszító kirakatpert. Saját perében hasonló fegyelemmel játszotta el szerepét a tragikus végig.

*

Ami a Rajk-pert illeti, abban Sztálin klasszikus „amalgám" módszerét alkalmazták, vagyis egészen különböző tényezőket hoztak egymással kapcsolatba. A tisztogatások részben a hazai kommunisták, részben azok ellen irányultak, akik sokáig éltek és dolgoztak külföldön, s főként akik a spanyol polgárháború veteránjai voltak, vagy zsidók. A legkülönbözőbb múltú embe-

rek ültek együtt a vádlottak padján. Rajk, aki egész életében kommunista volt, és a kommunista vezetők közül a legnagyobb vitákba bonyolódott a szociáldemokratákkal (Justusszal is); maga Justus, aki nemcsak mint önállósága miatt „trockista” hírben álló, baloldali szociáldemokrata, hanem mint egy időben Nyugaton élő emigráns értelmiségi is beleillett a sztálini sémába; Pálffy altábornagy, egykor hivatásos katonatiszt, a kis számú igazi ellenállók egyike és dr. Szőnyi Tibor, az emigráns kommunisták vezetője Svájcban, aki az amerikaiak és Tito partizánjai segítségével a háború utáni zűrzavarban hamarosan visszatért Magyarországra.

Justust június 18-án tartóztatták le, vagyis egy nappal az „összeesküvés” nyilvánosságra hozatala előtt. Néhány hónappal vagy talán csak néhány héttel korábban beszéltem vele először újra azok után, hogy 1948 elején megtörtént ideológiai szakításunk. A nyolcadik kerületi pártbizottságtól jött ellenőrként egy általam vezetett szemináriumra. Mivel a rendezvény az MTI és a Rádió közös használatában lévő konferenciateremben zajlott le, az ő alelnöki irodája pedig a közelben volt, udvariasságból visszakísértem hivatali szobájába. Amikor elbúcsúztam tőle, eldadogtam még egypár mondatot arról, hogy akkori lépésünket mennyire sajnálom, de az semmiféleképp nem befolyásolta az iránta érzett személyes nagyrabecsülésemet. Rövid és zavart magyarázkodásomat Justus egy barátságos mosolylyal és kemény kézfogással nyugtázta. Egyébként semmit sem szólt.

Akkorra már teljesen elszigetelődtünk a valóságtól. Tudtuk, hogy a nyári hónapokban számos tekintélyes személyiség tűnt el nyomtalanul, mégis, amikor Justust június 18-án kilencéves Éva lánya iskolai záróünnepélyére igyekezve körbevették fekete autóikkal az ÁVH-sok, és ott helyben letartóztatták, ez a hír szélsebesen elterjedt. Első ösztönös reakcióm a megdöbbenés és a félelem volt. Vajon most majd bennünket, egykori Justus-tanítványokat is zaklatni kezdenek, elbocsátanak, netán rögtön le is tartóztatnak?

Azon a nyáron rendezték meg Budapesten a Világifjúsági Találkozót. A világ minden tájáról tízezrével érkező lányok és fiúk a kommunista rendezők forgatókönyve szerint éltették a békét és a szocializmust. A titoista összeesküvők ellen teljes gőzzel folyó kampány szükségességét kezdettől fogva elhitték a nyugati kommunisták és a magas rangú útitársak is. Így például azokban a napokban, amikor éjjel-nappal folyt Rajk és

a többi „összeesküvő” kínvallatása, a Békevilágtanács Budapesten ülésezett. Olyan ismert költők, mint Paul Eluard Párizsból vagy Jorge Amado brazíliai író, áradozva dicsérték a zseniális Sztálin és az általa vezetett szocialista tábor békepolitikáját.

Az akkor hangadó kommunista újságíró, Vásárhelyi Miklós, évtizedekkel később őszintén és találóan írta le számos elvtárs akkori hangulatát:

> „Szégyellem, hogy így gondolkodtam, iszonyatos dolog, és soha meg nem tudom bocsátani magamnak. De ez az igazság, és azt hiszem, ha nem is merik bevallani, elvtársaim nagy többsége hozzám hasonlóan gondolkodott. Igaz, iszonyúan félt, de azért a perrel fegyelemből, hitbál és opportunizmusból egyetértett. állandó rettegésben éltem, de ezt akkor nem mertem megmondani még a feleségemnek sem. Igen egyszerű okból hallgattam: ha bevallottam volna neki a félelmeimet, és aztán letartóztatnak, esetleg kételkedett volna bennem, minthogy féltem. Mert akinek a lelkiismerete tiszta, annak nincs oka félni a szocialista rendszerben.”

Két korabeli epizód is azt mutatja, hogy még azok az emberek sem mertek kérdéseket feltenni, akik a lehető legszorosabb kapcsolatban álltak az eseményekkel. A letartóztatásokat párttagok esetében utólag mindig indokolták, vagy a vádnak megfelelő ürüggyel „alátámasztották” a párt ellenőrző bizottságának irataival is, illetve egy archívumban őrzött dossziéval. Az ellenőrző bizottság sok éven át működő elnökét Kiss Károlynak hívták, aki még a háború előtt lett kommunista, de nem volt moszkovita. Helyettese azt a feladatot kapta, hogy a titkosrendőrség megkeresésének helyt adva bocsássa rendelkezésre az archívumból a megfelelő dokumentumokat. A párthivatalnok egy ízben éppen megint aktákat állított össze a rendőrségnek, amikor hívatták a Rákosi-titkárságra. Magával vitte az irathalmot, és Rákosi előszobájában letartóztatták. Kiss, a párt magas rangú funkcionáriusa, csak abból vette észre legfontosabb munkatársa eltűnését, hogy az nem jött vissza. A megfélemlítés légköre olyan erős volt, hogy még ő sem mert érdeklődni, miért tartóztatták le helyettesét.

Még furcsább volt Justus közvetlen főnökének viselkedése. Barcs Sándornak hívták, és szinte megtestesítette az igazi polgári útitársat. A háború előtt cikkeket írt a nemzetiszocializmus ellen, és a később szétvert kisgazdapárt bal-, majd kriptokommunista

szárnyához tartozott. Jutalomból 1945 után kinevezték a Rádió elnökének, majd az MTI vezérigazgatójának, valamim a Magyar Labdarúgó Szövetség elnökének. E két utóbbi posztot Barcs - az összes politikai változást gondtalanul átvészelve - több mint három évtizedig töltötte be. Ezzel a jóvágású és kedélyes emberrel nekem is adódtak különös kalandjaim, amelyekre később még visszatérek. Előbb azonban arról szólnék, hogyan viselkedett Justus szomorú esetében.

Egy 1985-ben készült interjúban legnagyobb megdöbbenésemre Barcs kijelentette:

> „Olvastam az újságot, és nem akartam hinni a szememnek. Egyik helyettesemet is elvesztettem, mert Justus Pál akkor a Magyar Központi Híradó elnökhelyettese volt, ott dolgozott a mellettem lévő szobában.
>
> - Amikor Justust letartóztatták, nem keresték meg a főnökét, Barcs Sándort?
>
> - Áh! Engem később kerestek meg, egészen váratlanul. Üzent értem Péter Gábor, hogy látogassam még ekkor és ekkor. Majd az Andrássy út 60-ban közölték velem, hogy a Rajk-perben engem bírónak szemelnek ki. Közölték velem, hogy ezt nekem el kell vállalnom.
>
> - Barátságosan közölték?
>
> - Rendkívül barátságosan, meri hiszen úgy gondolom, hasonló helyzetben mindenkivel barátságosan beszéltek. Az első kérdésem azt volt, hogy mi lenne a teendőm. Erre azt a választ kaptam, hogy az égvilágon semmi. Nekem csak meg kell jelennem ott, az emelvényen. Nem beszélhetek, nem kérdezhetek.”

Barcs azt állította, hogy ő csupán néző volt. Végső soron nem kételkedett a vallomások őszinteségében, és miután az elnök anélkül hogy konzultált volna az ülnökökkel, kihirdette az ítéletet, ő azt tudomásul vette. Így vett részt Justus főnöke a helyettesének és a többi vádlottnak az elítélésében - minden bizonnyal a jogtörténetben példátlan módon -, sőt reagálása harminchat évvel később sem mutatta semmi jelét a katarzisnak.

Márpedig ha egy ilyen perben még az úgynevezett népbíróság egyik ülnöke szerint is minden rendben folyt, ha az összes vádlott (mint Barcs mondta) „folyékonyan” vallott maga ellen, hogyan alkothattunk

volna mi, akik csak a rádióból hallottuk a hangokat, egészen más képet? Sohasem fogom elfelejteni azt a pillanatot, amikor 1949. szeptember 16-án, egy pénteki napon estefelé felismertem Justus számomra oly jól ismert, nyugodt hangját: a többi vádlotthoz hasonlóan ő is akarat nélküli bábként játszotta el előre megírt szerepét.

Ma már tudjuk, hogy eleinte sem az ÁVH-s rendezőknek, sem a szovjet „tanácsadóknak” fogalmuk sem volt arról, miképp tudnák összhangba hozni a baloldali szocialistából kierőszakolt „részvallomásokat” az egész kirakatperrel, amelynek a terv szerint főként Tito „leleplezését” és a nemzeti kommunista irányvonal diszkreditálását kellett szolgálnia. Leginkább a kihallgatási jegyzőkönyvek „politikai áthangszerelésének” módszere vált be. Az illegalitásban történt letartóztatásokat átalakították a Horthy-rendőrségnek végzett spicliszolgálattá, az időközben szintén börtönbe került kommunista funkcionáriusokkal, illetve a jugoszláv vagy francia diplomatákkal való hivatalos és protokolláris kapcsolatokból titoista-imperialista összeesküvés lett. Mint a saját perét túlélő Hódos György írja emlékirataiban, a kihallgatás során valami perverz „logikával” minden múltbeli politikai tettet bűnténnyé torzítottak, anélkül hogy a külvilágtól teljesen elszigetelt áldozatok védekezhettek volna ellene. A világ csak a túlélők visszaemlékezéseiből és nyilatkozataiból tudta meg, miért vallottak ezek az emberek, és hogyan váltak a szadista kínzási módszerek következtében önmaguk vádlójává és elvtársaik megrágalmazójává. Most már azonban hallottuk azoktól is, akik annak idején a kulisszák mögül irányították az eseményeket, illetve a Moszkvából érkező általános utasításokat a magyar viszonyokra „konkretizálták”,ami annyit jelentett, hogy egymást alig ismerő emberek között különböző összeköttetéseket agyaltak ki, s ezt jegyzőkönyvbe vetették. És azt is tudjuk, hogyan ültették át mindezt a gyakorlatba a vallatók és főnökeik.

Ebbe a keretbe illeszkedtek be a budapesti és moszkvai kínzók és megbízóik közötti intrikák és gyilkos pozícióharcok, amelyek megint csak Sztálinnak, valamint magyar kiszolgálójának, Rákosinak a mindenkori hangulatától, bosszúvágyától és üldözési mániájától függtek. A levéltárak részleges megnyitásával, azzal, hogy nyilvánosságra került számos visszaemlékezés és interjú, beleértve az időközben kegyvesztetté vált vezető funkcionáriusok önigazoló és tiltakozó írásait

is, olyan lélegzetelállító körkép tárult fel a gonoszról, amelynek bemutatása külön könyvet tölthetne meg. Ezért itt most csak azokra a részletekre akarok koncentrálni, amelyek Justus sorsát és az én életemet érintették.

A kulcsszerepet egy Moszkvában nevelkedett biztonsági tiszt, bizonyos Farkas Vladimír játszotta, aki kiváltképp visszataszító figura volt. Különleges helyzetére és az ÁVH főnökével, Péter Gáborral való közvetlen kapcsolatára igen egyszerű a magyarázat. „Vladi” – ahogy elöljárói nevezték - annak a Farkas Mihály honvédelmi miniszternek a fia volt, aki ellátta a titkosrendőrség legfőbb felügyeletét, illetve akit Rákosi és a gazdaságot irányító NKVD-ügynök, Gerő Ernő mellett a „párt tisztasága” felett őrködő trojka harmadik tagjaként tartottak számon. „Vladi” alezredesi és főosztályvezetői rangig vitte, s a szovjet biztonsági szolgálat őrnagyával, Kremnyjov-Kamenkoviccsal együtt vezette Justus és a kirakatperben „tanúként” előrángatott két szerencsétlen nő kihallgatását. Ettől függetlenül később mind az idősebb, mind a fiatalabb Farkas maga is a tisztogatási gépezet kerekei közé került a frakcióharcok során. Bizonyára azért, hogy legalább részben tisztára mossa magát, a nyolcvanas évek végén aztán Farkas Vladimír elhatározta, hogy egy újságíró közreműködésével megírja élettörténetét, s ebben az összefüggésben - természetesen a saját szempontjából - beszámol a Justus-esetről is. Megerősíti, hogy Belkin tábornok és csapata a Rajk-per egész ideje alatt Magyarországon maradt, és döntő részt vállalt a kihallgatásokban, valamint a kínzással kikényszerített „vallomások” megfogalmazásában. Mi több, saját kezűleg gyötörték az áldozatokat, és részletes utasításokat osztottak a kirakatper megrendezésére vonatkozóan.

Amikor Farkas és Kremnyjov-Kamenkovics, a két hóhérlegény többek között azt követelte Justustól, hogy vallja be, fiatal kora óta a Horthy-rendszer rendőrségi besúgója volt, és zsarolással beszervezték a francia, fáként pedig a jugoszláv kémszolgálat ügynökének is, Justus visszautasította a képtelen vádakat, illetve a jegyzőkönyv aláírását. Erre bevezették egy e célra berendezett kínzókamrába, ahol a szovjet őrnagy személyesen vette kezelésbe.

Hogy ez a gyakorlatban mit jelentett, arról Szász Béla, a túlélők egyike így ír:

> „Egyikük a nyakamra térdelt, másikuk a hátamra telepedett, ketten pedig két lábamat feszítették

a megsuhogtatott gumibot alá. Kétszer huszonöt csapás után kicsavartak a szőnyegből, és lökdösve, rugdosva meg tarkón ütésekkel arra késztettek, hogy körbeszaladjak a szobában. Duzzadt talpamon helyenként fölrepedezett a bőr; kezem fejében a gumibotütések nyomán szintén megpattantak a vérerek, és tenyerem feketébe hajló, sötétlila párnává puffadt, ujjaim pedig hurkákká dagadtak.”

Amikor Justus a kínzások és megaláztatások ellenére sem volt hajlandó eljátszani a neki szánt szerepet, azzal a fenyegetéssel kényszerítenék nyilvános vallomásra, hogy feleségét és barátait a szeme láttára verik agyon. Minderről maga Edit asszony számolt be később egy visszaemlékező cikk keretében.

Az áldozatok jellemétől és kitartásától függően előszeretettel alkalmaztak még egy pszichológiai módszert. Az alvásmegvonás, éheztetés és fagyoskodás időszaka után, a gumibot és puskatus brutális használatát követően megjelent egy újabb kihallgató, aki arról beszélt, hogy az illető „fatális tévedés” áldozata lett, vagy „szerencsétlen módon belekeveredett” az összeesküvésbe, s megpróbált újfajta kapcsolatot kialakítani a meggyötört letartóztatottal. Farkas alezredes tagadta, hogy Justust a felesége meggyilkolásával fenyegette volna. Szerinte a kihallgatás folyamán akkor következett be fordulat, amikor Belkin tábornok négyszemközt tárgyalt Justusszal (természetesen minden kihallgatást hangszalagra vettek), s utalva Tupoljev, a híres szovjet repülőgép-tervező sorsára, kilátásba helyezte, hogy a per után rövid idő elteltével a vádlott újra „normális életet” élhet.

Ez valóban kedvelt módszer volt. A kihallgatók minden vádlottat és tanút is biztosítottak arról, hogy nem fogják kivégezni, illetve életfogytiglani börtönre ítélni őket, hanem ha megteszik ezt az „utolsó szolgálatot” a pártnak „az imperializmus és titoista kiszolgálóik ellen folytatott világméretű harcban”, nemsokára új életet kezdhetnek családjukkal együtt egy távoli szép üdülőhelyen, valószínűleg a Krímben.

Minderről mit sem tudtunk Budapesten azokban a komor szeptemberi napokban. Csak Justus fantasztikus önvádjait hallottuk arról, hogy 1932-től - mind Magyarországon, mind Franciaországban - rendőrspicli volt, hogy a jugoszláv követségnek, majd „közvetlenül” a jugoszláv belügyminiszternek, Rankovićnak és a francia követség sajtóattaséjának, Francois Gachot-nak szolgáltatott ki államtitkokat, és szisztematikus, demok-

ráciaellenes nevelési tevékenységet folytatott. Végezetül Justus „a magyar demokrácia elleni aknamunkájának” célját a következő szavakkal foglalta össze: „Az volt a szerepem, hogy Ranković utasításait követve összefogjam a trockista és más antidemokratikus erőket, s a megfelelő időpontban Rajk és a Rajk-féle összeesküvési szervezet rendelkezésére bocsássam.” A többi összeesküvővel együtt állítólag fegyveres puccsot terveztek a legfőbb vezetés hármasfogata (Rákosi, Gerő, Farkas) likvidálására, hogy mindenféle jobboldali szociáldemokrata és soviniszta klerikális elemekre támaszkodva „fasiszta típusú kormányzatot” hozzanak létre.

Engem és más egykori Justus-tanítványokat különösen a vádirat következő része rémített meg: „Justus hozzá közel álló személyekből trockista szemináriumot szervezett, akiket a demokrácia ellen nevelt, és állandó vezetése alatt tartott. Csoportja közvetlen összeköttetésben állt a jugoszláv belügyminiszterrel, Ranković-csal.”

Még nagyobb félelmet ébresztett bennem az egyik tanú, Vándori Györgyi vallomása. Ez a fiatal újságírónő velünk együtt rendszeresen részt vett szombatonként az úgynevezett Justus-kollégium ülésein. Most megerősítette, hogy illegális csoportot szervezett Justus megbízásából, aki így akarta folytatni a trockista kádereknek a szociáldemokrata párton belül megkezdett nevelését. Vándori elmondta, hogy mintegy húsz főből álló csoportot szervezett. Szerinte előadásaiban Justus arról igyekezett meggyőzni hallgatóságát, hogy a magyar népi demokráciát gyűlölni és támadni kell. Az illegális csoport állítólag 1948 tavaszától 1949 májusáig működött. Ezek után idézetek hangzottak el a lány saját kezűleg vezetett naplójából: „Árulás lenne nem harcolni ez ellen a rendszer ellen.” Vagy: „Meg kell találnom a kapcsolatot a szabad európaiakhoz, azaz a nyugati hatalmakhoz és Titóhoz.” Justus kijelentette, hogy „a tanúvallomás lényegében véve megfelel az igazságnak”.

Vándori Györgyit négy napig verte a Farkas-Kremnyjov-Kamenkovics-féle „infernális duó”. Kihallgatása éjjel-nappal folyt, miközben nem hagyták aludni, és enni sem kapott. Naplójába kompromittáló szövegeket ragasztottak be. Neki is fejből meg kellett tanulnia a vallomását, és neki is megígérték, hogy a per után autóval viszik haza. Györgyi végül hat és fél évet töltött börtönben, ebből négy és felet magánzárkában. Tíz

évre ítélték azon a címen, hogy a franciaországi emigrációban, majd később az amerikaiak szolgálatában kémkedett, jóllehet akkoriban még gimnazista volt, és egyáltalán nem járt külföldön.

Justus titkárnőjét, Fleischer Icát is elhurcolták, megverték és arra kényszerítenék, hogy egy kitalált szöveg alapján mondja el a megfelelő vádakat régi főnöke ellen. Ő mindaddig kitartott, amíg meg nem mutatták neki Justus vallomását. Csak ezután volt hajlandó megtenni a kívánt tanúvallomást. A per előtt minden tanút feltápláltak és rendesen felöltöztettek. Naponta többször el kellett mondaniuk a betanult hazugságlistát. Mikrofonpróbákat csináltak velük, javítgatták a hangsúlyozásukat, aztán a tulajdonképpeni tárgyalás előtt tartottak még egy főpróbát. Fodrászok és kozmetikusok fáradoztak, hogy eltüntessék az áldozatokról a kínzások nyomait, s „normális” megjelenést adjanak a tanúknak.

Egyébként a tanúkat, sót fontos esetekben még legközelebbi rokonaikat is mind bent tartották a börtönben. Fleischer Icának például, bár ellene semmiféle vádat nem hangoztattak, hat és fél évet kellett letöltenie nyolcéves büntetéséből. A Rajk-perben, illetve a vele kapcsolatos eljárásokban elítélt kilencvenhárom személyből tizenötöt kivégeztek, tizenegyen pedig nem élték túl a letartóztatásukat.

S mi történt Justusszal? Sok versben örökítette meg az ötéves magánzárkát: napi tizenháromezer lépés a tizenkét négyzetméteres cellában, később kétezer lépés egyedül a börtönudvaron. Az utolsó időszakban már megengedték, hogy fordítson és írjon. Feleségét, aki a szakszervezet lapjánál, a Népszavánál volt újságíró, Justus letartóztatása után négy hónappal a kistarcsai táborba internálták, és csak négy év múlva, az első Nagy Imre-kormány által meghirdetett amnesztia során engedték szabadon. Kilencéves Éva lányát egyik nagynénjéhez vitték, egyedül neki volt szabad 1950-tól olykor rövid időre meglátogatnia édesanyját.

Sok évvel később, amikor elolvastam azoknak az interjúknak a szövegét, amelyek Justus egykori munkatársaival készültek, illetve a már Bécsben élő Vándori Györgyivel beszéltem, megtudtam, hogy valóban létezett egy tíz-tizenöt tagú baráti kör, amely az ismert színésznő, Ladomerszky Margit lakásán havonta egyszer találkozott Justusszal. A titkosrendőrség minden bizonnyal kezdettől fogva értesült ezekről az ártalmatlan összejövetelekről. Egy ismert rendező felesége, M. J.

látta el őket jelentésekkel, aki utóbb maga is neves újságírónő lett (korábban pedig Justus barátnője volt). Ugyancsak nyomást gyakoroltak egy másik nőre, hogy a társalgási témákról rendszeresen informálja az ÁVH-t. Mindenesetre ő lojális volt, s jelentésének tervezetét időről időre megmutatta a színésznő zeneszerző férjének és magának Justusnak is, s olykor közösen újra átírták a szöveget. A rendőrségnek különben volt állítólag egy harmadik informátora is a kis csoportban, amelynek tagjai természetesen mindenféléről beszélgettek egymással, és nem csupán „a demokrácia elleni harcról”.

Ez a történet bizonyítja, hogy valószínűleg fiatalságom miatt nem tartoztam „Pali” legszorosabb köréhez, a hozzá fűződő kapcsolatok mégis elégnek. bizonyultak ahhoz, hogy mint oly sok más embert, évekkel később engem is letartóztassanak, és egzisztenciálisan tönkretegyenek. Justus egyébként 1955 novemberének végén szabadult ki, de még korábban további hét év börtönbüntetésre ítélték, nem utolsósorban a híres rendező már említett feleségének vallomása alapján. Teljes politikai és jogi rehabilitációja a fogva tartásért járó kompenzációval együtt csak 1956 szeptemberében következett be.

Mindazok, akiket már 1949-ben őrizetbe vettek, illetve elítéltek, az évek során az újabb besúgói jelentésekkel együtt kimeríthetetlen forrásul szolgáltak a későbbi letartóztatási hullámokhoz.

*

Ki tudná ma egyáltalán elképzelni „kívülről” az akkori atmoszférát? A kommunista vezető rétegben kialakult egy lélektani alaphelyzet, amely azon az érzésen alapult, hogy ók „a történelem győztesei”. Az ÁVH, az állambiztonsági szolgálat munkatársainak politikai megbízatása az volt, hogy „a párt pajzsa és kardja” vagy „a proletárdiktatúra kemény ökle” legyenek. A hatalom mechanizmusaival önkényesen bánó, elvakult „trojka” - Rákosi, Farkas, Gerő - és a hozzájuk feltétel nélkül hű ÁVH-főnök, Péter Gábor irányításával a potenciális bírálókat ellenséggé vagy megbízhatatlan s ezért ellenséges elemekké nyilvánították. A tisztogatások tetőpontján Farkas honvédelmi miniszter már csak egy-egy cédulát juttatott el Péter tábornokhoz vagy valamelyik helyetteséhez: „X. Y. imperialista (illetve angol vagy jugoszláv) kém. Realizálni!” Ennyi elegendő volt ahhoz, hogy az illetőt kivonják a forgalomból, majd kikényszerítsék belőle a megfelelő vallomást. És

ennek a merő őrületnek mégis megvolt a maga belső logikája. A gyanúsítás a letartóztatottakról átterjedt a velük kapcsolatban álló személyekre és barátaikra. Akárcsak a harmincas évekbeli Szovjetunióban, az állandó tisztogatás mint a hatalom eszköze kifejlesztette a maga saját törvényét.

De hát nem akadtak olyanok, akik pontosan tudták, mi történik, miután száműzetésük idején egyszer már maguk is megtapasztalták mindezt a saját bőrükön a szovjet táborokban és börtönökben? De, természetesen volt néhány száz ilyen emigráns, aki 1945 és 1947 között tért vissza Magyarországra. Így például az én főszerkesztőm, Kenyeres elvtársnő is! Csakhogy valamenynyien hallgattak, és semmit sem mondtak el nekünk. „Ha beszélek, megint elvisznek” - ez volt a jelszavuk, s nem is minden ok nélkül. És ezek közül az emigránsok közül sokan szenvedélyesen részt vettek a „szocializmus építésében” és a másként gondolkodók meg a gyanús személyek üldözésében.

A hangulat alakulására nagy befolyást gyakorolt egy másik tényező is, mind a pártban, mind a szimpatizánsok és útitársak körében. Roppant erős hatást fejtettek ki akkoriban azok a tekintélyes nyugati kortársak, akiket elvakított Sztálin személyisége vagy a Szovjetunió, amelyben a fasizmus és a nemzetiszocializmus fenyegető győzelmének ellensúlyát látták. Mindenekelőtt a nagy kirakatperek idején Moszkvában állomásozó amerikai nagykövet, Joseph E. Davies könyve tett értékes szolgálatot a diktátornak és rendszerének. Davies számára Sztálin „nagy szellemi hatalommal bíró ember benyomását keltette, aki kiegyensúlyozott és bölcs. Barna szemei jóságot és szelídséget sugároztak. Egy gyermek szívesen ülne az ölébe, egy kutya pedig hozzádörgölőzne”. Ilyen szellemben számolt be Davies 1938-ban a perekről is.

Vagy vegyük az angol Munkáspárt ideológusát, Harold Laskit, aki 1935-ben a kirakatperek rettegett fővádlójával, Andrej Visinszkijjel folytatott beszélgetése után szó szerint ezt írta: „Alapjában véve alig észleltem különbséget egy oroszországi és egy nálunk lezajló per általános jellege között. Olyan embert ismertem meg benne, akinek szenvedélye volt a jogreform.”

Lion Feuchtwanger, a híres német író pedig így nyilatkozott Sztálinról 1937-ben: „Az emberek szükségét érzik annak, hogy kifejezzék hálájukat, határtalan csodálatukat. Nem mintha Sztálin igényt tartott volna

ennyi hízelgésre! Ő maga különösen visszafogott... nyilvánvalóan terhére esik ez a fajta istenítés.” A perekkel kapcsolatban Feuchtwanger kijelentette: „Lehetetlen, hogy egy ilyen okos, magabiztos ember elkövette volna azt a szörnyű ostobaságot, hogy számtalan közreműködő segítségével ennyire ügyetlen komédiát rendezzen.”

Hasonlóan durva félreértelmezéseket gyakran lehetett olvasni a kelet-európai történelemről akár az Elbától keletre lezajlott kommunista hatalomátvétel előtt, akár pedig utána egy szinte ragályos, vágyálmokból álló gondolkodás jegyében. Mindebben persze rendkívül jelentós szerepet játszott a világméretű kommunista mozgalom nyugati élcsapata is, sok-sok új útitársával egyetemben. A Rajk-per visszhangjával kapcsolatban ugyanúgy, mint az 1956-os októberi felkelés után például Franciaországon is jól tudták a kommunisták, hogyan kell „csoportjaikat megfegyelmezni és terrorizálni - még politikai apparátus nélkül is. A morális terror éppoly hatásos lehet, mint a fizikai.” Ezt a magyar származású francia történész és keletszakértő, Fejtő Ferenc írta visszaemlékezéseiben. Az egykori szociáldemokrata, aki Magyarországon a harmincas években rövid ideig kommunista is volt, úttörő jelentőségű tanulmányban bizonyította be, hogy Rajk, akit ő még az egyetemről ismert, semmiképpen nem mondhatott igazat vallomásában. Gróf Károlyi Mihály, az 1918-as első magyar köztársaság elnöke, majd 1949-ben Magyarország párizsi nagykövete szintén leleplezte, hogy Rajk vallomásának egyik kitétele lenn felelhet meg az igazságnak. Ennek persze nem volt semmilyen következménye!

A Rajk-pert negyvenhét újságíró ülte végig, akik részben nyugati országokból érkeztek. Igaz, többségükben kommunisták vagy szimpatizánsok voltak. Amikor például a szociáldemokratákhoz és liberálisokhoz közelálló, tekintélyes párizsi havilap, az *Esprit* le akarta közölni Fejtő cikkét a Rajk-perrel kapcsolatos hazug mesékről, a francia KP központi lapjának, a *L’Humanité*-nak akkori kommunista sztártudósítója, Pierre Courtade közölte a főszerkesztővel, hogy Fejtő „korábban fasiszta volt, a második világháború idején a magyar rendőrség ügynöke és kollaboráns”. Azt már Courtade persze elhallgatta, hogy Fejtő zsidó származása miatt életveszélyben forgott a német megszállás alatt. Hogy a keleti tömb országainak megtévesztő információkat terjesztő apparátusa mennyire hatékony tudott lenni a helyi informátorokkal és kommunista aktivistákkal karöltve, azt ez a nemzetközileg elismert

elemző, aki mindig is a mérsékelt baloldal híve volt, akkor tapasztalta meg igazán, amikor csak Faure miniszterelnök háromszori utasítására kapta meg végre a francia állampolgárságot. Az ötvenes években, a hidegháború idején Fejtót felváltva vádolták hol azzal, hogy a magyar, hol azzal, hogy a szovjet, majd később, hogy az amerikai titkosszolgálatnak, a CIA-nak dolgozik. Hasonló személyes élményekre tettem szert magam is Bécsben, s ezekre még visszatérek.

TERROR ÉS AKASZTÓFAHUMOR

Beköszöntött a „cinkosok uralma”. Jómagam mint „külpolitikus” még szerencsés helyzetben voltam, mert legalább a belpolitikai piszkos munkából kimaradhattam. Sokan, akik később a diktatúra, valamint Rákosi és emberei ellen a legelső sorokban harcoltak, megpróbálták - gyakran öntudatlanul, ahogy Déry Tibor, a bátor nagy író - elfojtani múltbéli bűneiket. Az ó esetében ez egy irodalmi riportot jelentett a Rajk-perről. Egy ma is élő, idős költő akkoriban még verset is írt a „Rajk-banda” ellen, utóbb mégis évekig szenvedett egy internálótáborban. De nemcsak a pártköltők vagy a kommunista írók álltak be a sorba. Abban a gyűjteményes kötetben például, amely Rákosi hatvanadik születésnapjára jelent meg, a harmincnégy irodalmi közreműködő között tekintélyes polgári és népi írók is megtalálhatók.

Magam sem ódzkodtam attól, hogy dörgedelmes cikkeket írjak a „titoista Jugoszlávia” vagy a „nemzetközi cionizmus” ellen. E kirohanások miatt később legszívesebben a föld alá süllyedtem volna szégyenemben. Különösen visszataszítónak érzem ma, hogy annak idején még büszke is voltam arra, hogy fiatal újságíró létemre a párt elméleti folyóiratában közölhettem írásaimat.

Ha visszaidézem emlékezetembe azokat az időket, amikor tízezrek kerültek be a mind gyorsabban forgó tisztogatási gépezet kerekei közé, amikor a gazdaság egyre rosszabbul működött, s a reálbérek az ígért ötvenszázalékos emelkedés helyett 1949 és 1952 között húsz százalékkal csökkentek, miközben én mint hírszerkesztő és kommentátor hozzájárultam a hazugság rendszerének felépítéséhez, nem találok mentséget, s az egész világ előtt meg kell vallanom szégyenemet. Ezért szeretném egyetértőleg idézni Natalija Jevgenyija Ginzburg visszaemlékezéseinek azokat a mondatait, amelyek minden diktatúrában ráillenek az alkalmazkodókra:

> „Az álmatlan éjszakákon nem nyújt vigaszt az a tudat, hogy az ember nem vett részt közvetlenül gyilkosságban és árulásban. Mert nemcsak az ölt, aki odaütött, hanem azok is, akik szabad utat engedtek a gonosznak mindegy, mivel - veszélyes elméletek átgondolatlan elismétlésével, jobb kezük szótlan felemelésével, féligazságok félszívvel való leírásával.”

Az, hogy 1957-től Bécsben (illetve Bécsből) sokakat meglepő energiával és határozottsággal álltam ki az önálló Jugoszlávia mellett a keleti tömb nyomásával szemben, majd később a nyolcvanas évek végén hasonló elkötelezettséggel léptem föl szóban és írásban egyrészt a nagyszerb hegemóniatörekvések, másrészt a horvátországi soviniszta kilengések ellen, kétségtelenül egyfajta öntudatlan jóvátételi igyekezet volt részemről amiatt, hogy 1949 és 1953 között hozzájárultam a Jugoszláviáról kiagyalt rémtörténetek terjesztéséhez. Ez a tanulság vezetett arra, hogy óva intsek a kelet- és délkelet-európai gyors változással kapcsolatos illúzióktól és a múlt „démonaitól”, mint a rasszizmus, az antiszemitizmus és az intolerancia.

Az a csillapíthatatlan bűntudat ösztönzött, hogy a sztálinizmus idején, 1949-től 1952-ig magam is mint ember és mint újságíró kudarcot vallottam.

A polgárság és az egyház, továbbá a szabad, majd kollektivizált parasztság kíméletlen üldözésével együtt járt a munkásság példátlan kizsákmányolása is a gyűlölt normarendszer révén. Rákosiék azonban mit sem törődve ezzel, a „vas és acél országáról” ábrándoztak, és kilátásba helyezték, hogy négy éven belül megkétszereződik majd az ipari termelés.

A tervezés során - mivel Sztálin folyton szorgalmazta a harmadik világháborúra való felkészülést - katonai megfontolásból a nehézipar fejlesztésére helyezték a legnagyobb súlyt. A kisipart és a kiskereskedelmet gyakorlatilag felszámolták. A gazdag parasztok, az úgynevezett „kulákok” elleni harc és a mezőgazdaság kollektivizálása oda vezetett, hogy megint racionalizálni kellett az élelmiszer-elosztást. Az iparosítás 1951-bon elrendelt gyorsítása, a védelmi potenciál kiépítése az állandóan rosszabbodó ellátási helyzettel és a magántulajdonban lévő házak államosításával együtt növekvő elégedetlenséget váltott ki az üzemekben és a falvakban. Az ötvenes években a megművelhető földterület kilenc százaléka parlagon hevert, s Magyarország, amely egykor Közép-Európa éléskamrájának számított, most arra kényszerült, hogy saját szükségleteinek kielégítésére élelmiszert importáljon. Az Országos Tervhivatal elnöke, az időnként szokatlanul nyílt szavú Vas Zoltán egy alkalommal bizalmas beszélgetése során egy újságíróval megjegyezte: „Ha a hengerelt acélt sztaniolpapírba csomagolva importáljuk, még az is olcsóbb lett volna, mint a magyarországi termelés!”

A külkereskedelemben a szovjet nyersanyag- és energiaszállításoktól való erős függőség kialakítása - máig érezhető módon - súlyos következményekkel járó, hibás döntésekhez vezetett a gazdaság- és iparpolitika terén. A „testvéri segítség” helyett Magyarországon, akárcsak a többi csatlósállamban, egy kizsákmányoló jellegű, Moszkvából diktált igazságtalan árpolitika érvényesült. Ennek ellenére a gazdaságilag elmaradott Szovjetuniót tették meg hivatalos példaképnek, miközben folyamatos kampányokkal kellett demonstrálni és elmélyíteni a „nagy Szovjetunió” és „zseniális vezére”, Sztálin iránt érzett „szeretetünket”. Ami a légkört sokak számára oly elviselhetetlenné tette, az az a tény volt, hogy a pártvezetés nemcsak a behódolást és az engedelmességet írta elő, hanem azt is, hogy folyamatosan és határtalanul lelkesedni kell a Szovjetunióval és a szocialista országokkal kötött szövetségért. Ugyanakkor lépten-nyomon érezni lehetett, hogy a vigasztalan realitás és a tervekben megjelenő csillogó légvárak közt feszülő ellentmondás csak rezignált opportunizmust és jéghideg cinizmust idézhet elő. Ahogy az ilyen típusú diktatúrákban lenni szokott, nagy konjunktúrájuk támadt a politikai vicceknek is.

A keleti tömb két viccgyűjteményéből, melyeket Ember Mária Budapesten és Dalos György Brémában adott ki, itt most csak néhány tipikus példát szeretnék felidézni: „Mi a különbség a létező szocializmus és a működő szocializmus között?” - „Na, mi?” - „A létező szocializmus nem működik, működő szocializmus pedig nem létezik.” Ennek a klasszikus viccnek természetesen más változatai is voltak és vannak még.

Ami a nagy Szovjetunióhoz fűződő viszonyt illeti, különösen jellemző egy másik vicc az ötvenes évek elejéről. Budapesten felállítottak két emlékművet, egyet az orosz Csudakov, egyet pedig a szintén orosz Budakov számára. „Ki volt ez a Csudakov?” - kérdi az egyik járókelő a másikat. „Hát nem tudja?” - álmélkodik a megszólított. „Csudakov találta fel többek között a televíziót, az űrhajót, a penicillint és a magnetofont.” - „Aha” - mondja az első járókelő. „No és ki volt Budakov?” - „Hát ő találta fel Csudakovot!”

Végül számtalan politikai vicc volt forgalomban az ellátási válságról és a pártgyűlések hazug látszatvilágáról. Ezeknek a szereplőit – a nagyvárosi zsidó vicckultúra hagyományainak megfelelően - Kohnnak és Grünnek hívták. Egy példa a hazugságok világára: „Kohn elvtárs, miért nem szóltál hozzá a referátumhoz? Talán

nincs véleményed?” - „De van, csak nem értek vele egyet.”

Egy másik típusnak a mélyen gyökerező félelem a tárgya: Magyarországon az ötvenes évek elején egy pártgyűlésen szólásra emelkedik Kohn: „Elvtársak! Én nem kérdem, hol a libamáj és a szalámi. Csak azt kérdezem, hol a tej és a kenyér.” Néhány hónap múlva újra pártgyűlést tartanak, ahol Grün jelentkezik szólásra: „Elvtársak! Én nem kérdem, hol a tej és a kenyér. Csak azt kérdezem, hol van Kohn elvtárs.”

Ez a gyakran mesélt vicc valójában a keserű realitást tükrözte. Éles ellentétben a szocializmus építésének „nagy sikereiről” szóló propagandájával, a kiskereskedelmi forgalom egyedül 1952-ben ötvenhét százalékkal csökkent az előző évhez képest. A termelési mutatók visszaesése, az üzemekben helyenként kitörő sztrájkok és a növekvő ellátási nehézségek ellenére szó sem volt lazításról. Csupán 1951 és 1953 májusa között nyolcszázötvenezer rendőrségi büntetést szabtak ki, 1950 és 1953 első negyedéve között hatszázötvenezer személyt állítottak bíróság elé, és háromszáznyolcvanhétezret el is ítéltek. Ehhez hozzájött még majdnem ötezer internálás, valamint 1951 májusában és júniusában huszonkétezer „burzsoá” és potenciálisan „megbízhatatlan elem” kitelepítése elsősorban a fővárosból. Ezek az emberek távoli településekre és községekbe kerültek, ahol a lehető legnehezebb körülmények között kellett mezőgazdasági munkát végezniük. A feketehumor szerint Magyarország lakossága abban az időben két táborra oszlott: azokra, akiket már letartóztattak és azokra, akik még csak ezután kerülnek rács mögé.

A fenti számok jól érzékeltetik a hétköznapi elnyomás méreteit. A mindenható állambiztonsági szolgálat időközben már több mint százezer besúgóra támaszkodhatott. Bár az üzemekben és falvakban uralkodó igazi hangulatról semmit sem tudtunk, a bizonytalanságot, a szorongást és félelmet sem az „optimista művészet” és a „szocialista realizmus” jegyében született dalok, versek, regények és színdarabok, sem pedig a „kötelező pártosságból” táplálkozó riportok és történelmi munkák nem tudták elleplezni.

Az úgynevezett egyszerű emberek hallgattak és tűrtek. De még a családokon belül is sokféle átmenet volt tettesek és áldozatok között. Az ember akkoriban önkéntelenül is elfelejtette mások perét és mások áldozatát. Csak akkor kezdett el figyelni, amikor saját barátai és politikai harcostársai tűntek el. A polgári

politikusok ellen folyó perek, akiket összeesküvéssel vádoltak és hosszú börtönbüntetésre ítéltek, majd Mindszenty bíboros és Grösz érsek kirakatpere, mely életfogytiglani, illetve tizenöt évi börtönbüntetéssel végződött, az úgynevezett MAORT- és Standard-perek, amelyekben üzletembereket és szakembereket ítéltek el, mind a totalitárius rendszer gyorsan erősödő rémuralmának egy-egy fontos építőköve volt. S noha a katolikus egyház üldözése, az egyházi oktatási intézmények államosítása s a legtöbb kolostor és vallási rend feloszlatása unokatestvéremet közvetlenül s az ő szüleit pedig közvetetten érintette, én, mint oly sokan mások, mindezt közönyösen fogadtam.

1951 tavaszán azonban villámcsapásként ért a hír a volt szociáldemokraták letartóztatásáról. Szinte az összes vezető funkcionáriust - beleértve Szakasits Árpád államfőt, a kommunisták és szociáldemokraták egyesült pártjának, az MDP-nek elnökét is - letartóztatták, s mint „rendőrspiclit” és az „imperialisták ügynökét” titkos perekben életfogytiglani vagy legalább tizenöt évi fogságra ítélték. Egy magyar történész adatai szerint 1949 után húsz perben száznyolcvan vezető szociáldemokratát ítéltek börtönbüntetésre, azokat nem is számítva, akiket a kistarcsai és recski internálótáborba vittek.

Az 1948 augusztusa és 1950 májusa közt államfői tisztséget betöltő Szakasits lánya, Klári, aki a kriptokommunista szociáldemokrata funkcionáriushoz, Schiffer Pálhoz ment feleségül, részben igencsak naiv, de tisztességre törekvő visszaemlékezéseiben kendőzetlenül ábrázolja az alattomos ravaszságnak és megvetésnek azt a keverékét, amellyel Rákosi és emberei a nemrég még körüludvarolt baloldali szocialistákat kezelték. Annak idején, az egységpárt megszületése előtt még hízelegve vették körül mindazokat, akik a vörös kalapácsos munkást ábrázoló szociáldemokrata jelvényt viselték gomblyukukban, mivel fel akarták használni őket az SZDP sírásóiként. Szakasits egyébként letartóztatásának estéjén feleségével együtt a pártvezérhez volt hivatalos vacsorára. Rákosi ezek után vendégét, aki névlegesen mégiscsak államfői posztot töltött be, otrombán meghamisított jegyzőkönyvek alapján a Horthy-rendőrségnek végzett állítólagos spiclitevékenységéért ott a helyszínen lefogatta és néhány napig villája pincéjében őriztette, míg aztán átvitette a vizsgálati fogházba.

Azok, akik egy évvel korábban a politikai bizottság és a központi bizottság ülésein szó nélkül tudomásul vették (jobban mondva kénytelenek voltak tudomásul venni) a Rajk-perről szóló beszámolókat, most valamennyien maguk is bekerültek a tisztogatási gépezetbe, mint például a kommunisták legbuzgóbb híve, Marosán György, a politikai bizottság tagja. Ugyanakkor az ÁVH letartóztatta az egyesülés legtekintélyesebb ellenzőit, köztük Kéthly Annát is. Mindegyik szociáldemokratát egyszerűen „kémkedéssel” vádolták meg.

Faludy György költő, az Adyról elnevezett és már említett középiskolai szociáldemokrata kör egykori elnöke visszaemlékezéseiben leírja, hogy Edgar Allan Poe „kapitányt” és Walt Whitman „őrnagyot” nevezte meg mint összekötőit az Office of Strategic Servicestől (a CIA elődjétől), s az ÁVH-s tiszt a rég elhunyt híres költők nevét minden további nélkül bediktálta a kihallgatási jegyzőkönyvbe. Faludy ezt azért tette, hogy ha perre kerül a sor, felhívja a külföldi újságírók figyelmét az abszurditásokra. Sok hasonló történet kering ezekről az időkről, de hogy igazak-e vagy csak kitalálták őket, ma már senki sem tudja.

Faludyval együtt a titkosrendőrség több egykori Justus-tanítványt és szociáldemokrata újságírót is letartóztatott. A recski internálótáborba vitték őket, s néhányukat aztán két év múlva az én ifjúsági mozgalmi tevékenységemről is kihallgatták.

*

A sors kegyetlen iróniája volt, hogy azok a jelentős szociáldemokraták, akik otthon maradtak Magyarországon, most szinte kivétel nélkül ugyanazt szenvedték el, akár a jobb-, akár a baloldalhoz tartoztak régen. Az SZDP-n belül a korábbi jobboldali ellenzék tagjai, vagyis akik ellenezték a két párt egyesülését, nem éreztek semmi sajnálatot saját soraikból kikerült egykori politikai ellenfeleik iránt. A „jobboldaliak” még a börtönudvaron sem köszöntek a kommunistabarát „baloldaliaknak”, sőt később, az 1956-os októberi felkelés idején is szenvedélyesen elutasították a volt baloldali szocialisták mindenfajta közreműködését az SZDP átmeneti feltámasztásában.

A letartóztatási hullám mindenekelőtt a még szabadlábon lévő és különféle területeken dolgozó egykori szociáldemokraták között váltott ki nagy riadalmat, amelyet persze a hallgatás fala mögé rejtettek. Az éberség jegyében folyton új meg új életrajzokat kel-

lett írni, mivel a párt úgy vélte, hogy ha nincs ellensége, hát ki kell találnia, hiszen még potenciális ellenzéket sem tűrhet meg.

Valamikor az év nyári hónapjaiban csak mellesleg szereztünk tudomást arról, hogy tábornokokat és más magas rangú tiszteket is bebörtönöztek. Valamennyien részt vettek az ellenállási mozgalomban, és utóbb lojálisan szolgálták az új hadsereget. Hét tábornokot kivégeztek, köztük Sólyom László vezérkari főnököt is. Tettesek és áldozatok gyakran cseréltek szerepet. E vérrel írt történetek egyik példájaként Révay Kálmán tábornok, a katonai akadémia igazgatója, nyolc hónappal azelőtt, hogy rajta is végrehajtották a halálos ítéletet, még annak a kivégzőosztagnak a parancsnoka volt, amely a katonai börtön udvarán agyonlőtte barátját és katonatársát, Pálffy György tábornokot.

Így aztán 1951 tavaszán a legtöbb prominens hazai kommunistát letartóztatták, vagyis azokat, akik saját országukban a nyilaskeresztes rendszer ellen folytatott harcban gyakran a szabadságukat, sőt olykor az életüket is kockára tették a párt ügyéért. Kádár János főtitkárhelyettest, aki másfél évvel korábban még belügyminiszterként Rákosi megbízásából hamis ígéretekkel próbálta barátját, Rajkot „vallomásra” bírni, éppúgy bíróság elé állították „pártellenes” tevékenységéért, mint Kállai Gyula külügyminisztert és más vezető politikusokat. Kádár utódja a belügyminiszteri székben, Zöld Sándor, aki szintén „hazai kommunista” volt, a politikai bizottságban kapott bírálat után szó nélkül hazament, majd szolgálati fegyverével agyonlőtte feleségét, anyját és két kicsi gyermekét, végül pedig saját magát. Ő igazán tudta, milyen megalázások és kínzások várnak rájuk.

A „moszkoviták” és az általuk támogatott „fiatal káderek” néhány megmaradt útitárssal együtt megszabadultak tehát a potenciálisan veszélyes riválisoktól, s mind politikai, mind személyi téren megerősítették azt az MDP második kongresszusán, 1951 februárjában jóváhagyott merész tervet, mely szerint Magyarország négy éven belül a „vas és acél országa” lesz. Mi - idős és fiatal funkcionáriusok, újságírók, üzletemberek, a kulturális élet képviselői, tudósok és sztárok, a kisebb felelősök és a néma statiszták, nem csak a felvonulásokon tapsolók és a bírósági tárgyalásokon pfujolók - valamennyien megpróbáltunk túlélésünk érdekében kompromisszumot kötni ezzel az ördögi rendszerrel. S közben féltünk.

*

Valamikor 1951-ben én is gyanúba keveredhettem. Barátnőm akkoriban szakszervezeti titkár volt egy népszerű tudományos kiadónál. Tanult és lektorként dolgozott. Mint funkcionáriust jó munkája elismeréséül más érdemes aktivistákkal együtt a romániai Fekete-tenger mellé, Mamaiába küldték szabadságra. Szerettem volna én is elkísérni, különösen mivel még sosem jártam külföldön, és a tengert sem láttam. Ezenkívül vele akartam tölteni ezt a tíz napot. Ez az ötlet súlyos következményekkel járt, és számos magas rangú hivatalnok foglalkozott ügyemmel. Az MTI vezérigazgatójától, a már említett Barcs Sándortól kértem engedélyt, ő azonban, mint olyan ember, aki állandó óvatosságának köszönhette, hogy mindent túlélt, ezúttal is az összes erre vonatkozó osztályt megkereste a házban, a pártközpontban és az illetékes Művelődésügyi minisztériumban, hogy a döntéshez segítséget kérjen.

Végül is kérésemet, hogy egy szocialista testvérországba utazhassam, indoklás nélkül elutasították. Amikor a határozat okát feltétlenül meg akartam tudni, Barcs azt mondta, hogy az ügy Jánosi Ferenc miniszterhelyettesnek „gyanús” volt. Gyakori telefonos érdeklődésem állítólag feltűnővé vált. „De hát nem mondtad neki, hogy egyszerűen a menyasszonyommal akartam együtt lenni?” - kérdeztem elkeseredve. „Ennyire részletesen nem magyaráztam el a dolgot” - ismerte el Barcs.

Az általános elszigeteltség idején nyilván ez a meghiúsult útiterv is egyik oka lett annak, hogy „odafönt” úgy gondolták - azaz az MTI személyzeti osztálya és bizonyára a pártközpont illetékes osztálya vagy MTI-referense úgy gondolta -, hogy egyfajta fegyelmezésre van szükségem. Nagyon is elképzelhető, hogy már akkor gyanús „célszemély” lettem a szimatoló titkosrendőrség számára.

Ki tudná ma már átérezni, milyen elzárt világban éltünk mi, akkori fiatalok? Gimnazistaként arról ábrándoztam, hogy egy napon biciklivel bejárom Ausztriát és a szomszédos országokat. Apám elbeszélései az első világháború előtti „békebeli” évekről, amikor hétvégére vagy egy színházi estre még útlevél és személyi igazolvány nélkül át lehetett menni Bécsbe, politikai vakságom ellenére legalábbis a tudatom mélyén maradandó benyomást tettek rám. Mindenesetre az én szememben az a politikailag mégiscsak ártatlan kívánság, hogy elutazzam a román tenger partjára, nem számított ve-

szélyes kezdeményezésnek. Csakhogy akkoriban minden, ami túlment a kommunista hétköznapok megszokott keretein, valahogy gyanússá vált.

Egyébként a nagy hatalmú miniszterhelyettes, Jánosi sem úszta meg szárazon. Az azért elismerésre méltó, hogy az egykori tábori pap, aki a szovjet hadifogságból kiszabadulva meredeken felívelő karriert futott be a honvédelmi minisztériumban, majd a művelődési tárcánál mint Nagy Imre harcostársa és veje, nem az eseményektől való biztonságos távolmaradás útját választotta. A végsőkig kitartott a jó ügy mellett, s ezért 1958-ban nyolcévi börtönre ítélték a Nagy Imre-perben. Ki tudja, talán már merőben jelentéktelen kérelmem elutasításakor is a párt ideológiai felvigyázóinak eszköze volt.

*

Bárhogy történt is, a párthivatalnokok és a dogmák őrzői számára ettől fogva „pettyes" lettem. Az uniformizált és „gleichschaltolásra", egyenlősdire törekvő világban akkortájt a barátságaim sem bizonyultak épp a legjobb ajánlólevélnek a tökéletes vonalasság szempontjából. Gömöri Endre, a rádió külpolitikai rovatvezetője öltözékét és viselkedését tekintve „túlságosan nyugatiasnak" számított, s többek között ezért is kellett távoznia a párt központi lapjától, ahol közvetlen főnököm volt. Annak idején nem tudtam, hogy az ÁVH őt angol kémnek, Korolovszky Lajost, MTI-s kollégámat pedig a „franciáknak folytatott kémkedéssel" gyanúsították. Ráadásul én még csinos feleségétől is vettem nyelvórákat, aki a francia nagykövetség korábbi kultúrattaséjának, Francois Gachot-nak a mostohalánya volt, vagyis annak az embernek, aki egy tanúvallomás szerint kémkapcsolatot tartott fenn Justusszal. S mintha mindez nem lett volna elég ok a velem szembeni gyanakvásra. Lakásuk, amelyet rendszeresen felkerestem, a Benczúr utcának egy olyan épületében volt, amelyikben a török nagykövetség is helyet kapott. Ezenkívül élesen megbíráltak amiatt is, mert nyíltan kiálltam egyik munkatársnőm mellett, akinek a családját ki akarták telepíteni.

Ha még hozzátesszük, hogy mint egykori szociáldemokrata ifjúsági funkcionáriust „hajlamaim szerint" bármikor a potenciális ellenzék tartalékseregéhez sorolhattak, nyilvánvaló, hogy előbb vagy utóbb számítanom kellett volna letartóztatásomra. Én azonban, amennyire visszaemlékszem, teljesen gyanútlanul viselkedtem. Magabiztos, sőt valószínűleg mértéktelenül be-

képzelt voltam. Egyébként tévedés lenne azt hinni, hogy a politikai elnyomás és a titkosrendőrség terrorista módszerei az egész légkört meghatározták. Egyáltalán nem. Sok történész és író hangsúlyozza ma, hogy a színházak és koncerttermek tele voltak, s az „aranycsapat” kiemelkedő teljesítményei Puskással, Bozsikkal és Hidegkutival az élen határtalan nemzeti büszkeséggel töltötték el a magyar társadalmat. A sportolók az 1948-as londoni olimpián aratott sikereket 1952-ben messze meghaladták Helsinkiben, ahol tizenhat aranyérmet szereztek.

Mélyebb értelemben véve életünkre mégiscsak rányomta bélyegét a tudatos elfojtás. Nemcsak a sport, hanem a szórakozás és főként a szex is többé-kevésbé segített a félelmetes légkört elviselni. Ez egyszerűen hangzó mondat mögött roppant technikai és időbeli nehézségek rejtőztek, hiszen akkor szerelmeskedni nem volt - sem ami a helyeket, sem ami a körülményeket illeti - olyan könnyű.

Közismert az a bizonyára legellenszenvesebb mondat, amely minden diktatúrában vagy autoritárius rezsimben folyton hallható: „Ahol vágják a fát, ott hullik a forgács.” Az NDK ünnepelt írója, Stephan Hermlin ezt a Szovjetunióra vonatkoztatva így fogalmazta meg: „Igen, elkerülhetetlen, hogy forradalmi időkben igazságtalanságok történjenek, borzalmas dolgok, akár bűntények essenek meg, hogy nagy embereket lehengereljenek e korszak uralkodó áramlatai. De hát ez elkerülhetetlen, és mindig is így volt.” Ezt a nézetet képviselték számtalan változatban a kommunista rendszerek hűségesen szolgáló vagy magas rangú tisztségviselői, ahogy Magyarországon is tették 1956 előtt és után.

Létezésünk alapját azonban az a valóságos tény alkotta, hogy szemtelenül fiatalok voltunk, ezért aztán magam is sajnálkozva vagy közönyösen hallgattam apám pesszimista megjegyzéseit. Ő egyébként, hogy tovább dolgozhasson, időközben alapított a házunkban egy ügyvédi munkaközösséget, amely még ma is létezik. Mindennek ellenére öntudatos és magabiztos hangulatomból időről időre komor események ragadtak ki.

1951 őszén mint derült égből a villámcsapás, úgy ért a hír, hogy az előző évvel ellentétben ezúttal nem mentettek fel rutinszerűen a sorkatonai szolgálat alól, vagyis két évre be kell vonulnom. A személyzeti osztály vezetője és - ha jól emlékszem - a párttitkár elbeszélgettek velem, és megmagyarázták, hogy a „párt” szerint (ilyen alkalmakkor mint valami földöntúli

lényről beszéltek róla) a katonai szolgálat hasznos lehet a fejlődésem szempontjából. Az ellenkezés nemcsak értelmetlen lett volna, hanem gyanút keltő is. Jó képet kellett hát vágnom a dologhoz.

Néhány héttel később, 1951. november elején kellett megjelennem a sorozóbizottság előtt a lakásunkkal szomszédos Mária Terézia laktanyában, amelyet akkoriban egy kommunista mártír után Kilián laktanyának neveztek. Családom számára a kis mellékutca túloldalán emelkedő hatalmas épület hagyományos hely volt, mivel apámnak az első világháború előtt ugyanitt kellett tartalékos tiszti kiképzésre bevonulnia. Miután az orvos alkalmasnak talált, a bizottság elnöke megkérdezte, melyik fegyvernemet szeretném választani. „A dunai flottillát” - feleltem határozott hangon. Gömöri barátommal ugyanis már tanácskoztam előzőleg; s ő úgy vélte, napimádó lévén jól érezném magam a kis dunai hajókon. Ezenkívül azt tartotta, hogy a Dunán változatosabb is az élet, mint egy unalmas kaszárnyában. Válaszom általános derültséget keltett. Aztán az elnök közölte velem a bizottság egyhangú véleményét, tekintettel arra, hogy újságíró vagyok, régóta párttag és aktivista, tehát egy elit egységben a helyem, az úgynevezett „belső karhatalomnál”. Mint minden kommunista országban, ezek az egységek a határőrséggel együtt olyan fegyveres alakulatok voltak, amelyek a Belügyminisztérium alá tartoztak.

BARÁTOM, A BESÚGÓ ÉS MŰVE

Néhány nappal később már úton voltam egy vonattal az osztrák-magyar határ közelében fekvő Szombathely felé. A karhatalmat az különböztette meg a hadseregtől, hogy jóval erősebb pártellenőrzés alatt állt, és szigorúbb alapkiképzést nyújtott, amely mintegy három hónapig tartott. Az egész sorkatonai szolgálat akkoriban két évet tett ki. Már a vonaton mellém szegődött egy rádiós kolléga, V. P., aki később ugyanannál a zászlóaljnál szolgált. Fiatalabb volt nálam, barátságos, érdeklődő és tiszteletteljes. Örültem is, hogy a zömmel munkásokból és parasztokból álló újoncok között egy intelligens újságíróra találtam.

A kemény gyakorlatozások mellett mint párttagnak elő kellett készítenem és vezetnem a szokásos szemináriumokat is. Esténként holtfáradtan zuhantam ágyba, Sem az ágyazással, sem a holmijaim elrendezésével nemigen boldogultam, beleértve az anyám által küldött élelmiszerek elhelyezését. Legnagyobb meglepetésemre azonban a jó céllövők közé tartoztam.

Az alapkiképzést követően egységünk áttelepült Veszprémbe, ebbe a kedves, régi püspökvárosba, a mondákkal övezett, festői, nagy Bakony-hegység közelébe. Az erdőben volt egy lőszerraktár, s ennek őrzését kapta feladatul egységünk. Időről időre odavezényeltek egy-egy szakaszt a századból. A szolgálat mindig huszonnégy óra hosszat tartott. Négyórányi őrködés után az embert leváltották, majd négy óra szünet után következett újra négy óra az erdőben. A szolgálat leteltével két pihenőnapot kaptunk, amelyet olvasással és könnyű gyakorlatozással töltöttünk.

Az őrt álló katona helyzetét különösen kritikussá tette a sötét éjszakában uralkodó csönd. Bár fegyver volt a kezemben, engem is elöntött a verejték, valahányszor zajt hallottam, s azt találgattam, mi okozhatta: valamilyen állat, egy ellenőrző tiszt vagy az *ellenség?* - Utasítást kaptunk, hogy március első napjaiban különösen vigyázzunk, mert elképzelhető, hogy az *ellenség* - épp amikor a párt és a nép szeretett vezérének, a nagy Sztálin legjobb magyar tanítványának, Rákosi Mátyásnak hatvanadik születésnapjára készülünk - akcióba lép majd a párt és szocialista hazánk ellen. Egy-egy őrségben álló katona olykor el is vesztette az önuralmát, és vakon lövöldözni kezdett a sötétben. Velem ez nem fordult elő, de mondhatni, soha életemben

nem éreztem többé olyan félelmet, mint ott a Bakonyban éjszakai őrség közben.

Akkoriban alig észleltünk valamit a Bakony még romlatlan szépségéből. Egyfajta zárt világba kerültem, amelyet őrszolgálat, folytonos gyakorlatozás, a barakkokban való szoros együttélés jellemzett, no és az alapvetően értelmetlen, de újságírói előéletem miatt kikerülhetetlenné vált propagandista munka az egység pártbizottságán. Minden más távol került tőlünk. Eltekintve a „fokozott éberségtől”, még a Rákosi tiszteletére rendezett születésnapi ünnepségek is szinte valószerűtlennek tűntek. Pedig egyetemeket neveztek el a kopasz diktátorról, továbbá a legnagyobb acélművet is - amelynek főigazgatója a saját testvére volt „Biró” néven -, és hatalmas kiállítást rendeztek életművéről. Az Állami Operaházban megtartott díszünnepségen a zseniális vezér ott ült óriási arcképe alatt, jobbról-balról körülvéve egy-egy hasonlóan nagy méretű Sztálin-, illetve Lenin-képpel, s „szerényen” fogadta a közönség hódolatát.

Az operaházi ünnepélyes aktus egyúttal betetőzte azt az országszerte lezajlott tizenötezer gyűlést, amelyen félmillió párton kívüli dolgozó vett részt: Emellett a párt agitációs-propaganda osztálya hírül adta, hogy a Rákosi-életrajz tanulmányozására indított esti tanfolyamokra félmillió párttag jelentkezett. Az pedig már egyenesen magától értetődő volt, hogy az életrajzot megszépítették és „proletarizálták”, hiszen Rákosi papája, akit egyébként 1904-ig Rosenfeldnek hívtak, eredetileg kereskedő volt, és tonnaszámra szállította a friss gyümölcsöt Bécsbe.

Különben a nagy nap vezérkari pontossággal megtervezett előkészületei közben kiderült, hogy a Rákosi körül kialakított személyi kultusznak van egy feltűnően gyenge pontja. Nem akadt olyan fénykép, amely Sztálint és legjobb magyar tanítványát testvéri egyetértésben ábrázolta volna. Erre aztán előkerítették a fotómontázs egyik igazi művészét. Az „Idegen szavak és kifejezések kéziszótára” szerint a montázs „különböző rajzok, ábrák, képek, képrészletek összeillesztése egy művészi és gondolati egésszé.” Nos, valami ilyesmi történt azzal a képpel, amely 1948. február 13-án készült a szovjet-magyar barátsági szerződés aláírása alkalmából. Ahogy negyvenöt évvel később a jubileumi kötetért felelős újságíró és fő manipulátor az összes pikáns részlettel együtt leírta, a jelen lévő személyek fejét kiretusálták, Rákosi képét egy jobban sike-

rült fotóval helyettesítették, majd a két vezérről intim hangulatú kettős képet komponáltak.

Minderről persze mi akkor mit sem tudtunk. „Mi a boldogság? Butának lenni és dolgozni” - írta Gottfried Benn egyik figyelemre méltó versében. Egy kis cinizmussal az adott korszakra alkalmazva talán úgy is mondhatnánk: „süketnek lenni és tovább menetelni...” Mindenesetre ezek a hónapok szinte üres lapként maradtak meg emlékezetemben. Visszamenőleg azonban árnyékot vetett rájuk a velem egy időben bevonuló újságíró kollégám, V. P. jelenléte és néhány baljóslatú esemény.

Az ötvenes évek elején lendületesen haladt előre a Magyar Néphadsereggé átkeresztelt fegyveres erők szervezése. A fenyegető harmadik világháború Sztálin által táplált pszichózisának légkörében a vezetés költségeket nem kímélve igyekezett Magyarországot a szocialista tábor „megbízható bástyájává” tenni. A katonák és az egyéb fegyveres testületeknél szolgálók száma 1950 és 1954 között százezerről százhatvanezerre növekedett, úgyhogy a lakosság több mint másfél százaléka állandóan fegyverben állt. Ha meggondoljuk, hogy ugyanakkor hatvanezer férfit és nőt zártak börtönbe és internálótáborba, illetve telepítettek ki kényszerrel, akkor nagyjából fogalmat alkothatunk arról, milyen gazdasági, sőt politikai következményekkel járt ez a két vágányon futó és irracionalitásba torkolló fejlődés.

Mivel mindezi szovjet mintára kellett kialakítani, bevezették a politikai komisszár („politruk”) intézményét is. Egy-egy századtól vagy zászlóaljtól fölfelé minden parancsnok mellé politikai tisztet rendeltek, s az újoncok esetében a politikai képzést részesítették előnyben. Még inkább érvényes volt ez a karhatalom és a határőrség elit egységeire. Mi kék tányérsapkát hordtunk, a határőrség katonái pedig zöldet. Természetesen a karhatalomnál a politikai és mindenekelőtt a titkosrendőri ellenőrzés is szigorúbb volt, mint a hagyományos katonai alakulatoknál. Más egységekhez képest altisztekből is több szolgált nálunk. Amúgy azonban a karhatalmisták, bár politikailag gondosan kiválogatott, ám teljesen hétköznapi fiatalok voltak, akik normális sorkatonai szolgálatot teljesítettek. Mint a világ minden más hadseregében, itt is csak azok lehettek hivatásos katonák, akik altiszti tanfolyamot végeztek, illetve akiket egy katonai vagy pártakadémián kapott megfelelő ideológiai felkészítés után úgynevezett politikai tisztté léptettek elő.

Én szokványos sorkatona voltam, és két évvel később így is szereltem le, mindenféle rang nélkül. Az, hogy letartóztatásom előtt úgynevezett agit-prop. munkát végeztem az egység pártszervezetében, mint oly sokan mások, abban az időben a rendszer által meghatározott szükségszerűség volt. Ellentétben V. P.-vel, aki némiképp joggal hitte, hogy az egyenruha mágikus vonzást gyakorol a másik nemre, és aki később tiszt lett, jómagam sosem törekedtem katonai vagy politikai karrierre a hadseregben.

Az a tény, hogy a lőszerraktár őrzéséhez mindig V. P.-vel együtt osztottak be szolgálatra, örömöt okozott számomra. Hiszen mi ketten mégiscsak jól el tudtunk beszélgetni a könyvekről meg a világról. Egy napon a mindig barátságos Monori őrmester jelezte, hogy mondana nekem valamit bizalmasan. Egy rövid erdei sétán, miközben elgondolkozva simogatta bajuszát, közölte velem, hogy szeretne óvni V. P.-től. Barátom ugyanis jelentette neki, mint az őrszolgálatban katonai feljebbvalójának, hogy megbízást kapott állandó megfigyelésemre és arra, hogy mindenről, ami engem érint, beszámoljon az elhárításnak. V. P. kérte az őrmestert, hogy vegye ezt tudomásul, s azonnal közölje vele minden, ezzel kapcsolatos benyomását rólam. A rövid beszélgetést Monori őrmester azzal a megjegyzéssel fejezte be, hogy nem szereti a spicliket, különösen az olyanokat, akik egy jó barát álarcát öltik magukra. Amit pedig most tőle hallottam, azt senkinek se adjam tovább, ő csak óvni akart engem.

Elképedtem, sőt megdöbbentem. Soha nem fogom megérteni, amit ezután tettem. Ezt a rendkívül kényes információt ugyanis valóban nem bíztam rá senkire - kivéve az érintettet, vagyis magát V. P.-t! Számtalanszor eltöprengtem már azon, miért is követtem el ezt az ostobaságot, de képtelen vagyok rekonstruálni akkori gondolatmenetemet. Mindenesetre hamarosan elmeséltem V. P.-nek, micsoda zöldségeket beszélt összevissza ez a Monori. V. P. egyetlen másodpercre sem veszítette el önuralmát, s teljesen igazat adott nekem. Monori szerinte buta ember volt, amiért egy tréfás beszélgetésbe ilyesmit magyarázott bele. A dolog ezzel számomra el volt intézve, s V. P.-vel továbbra is mindig ugyanannál az egységnél szolgáltunk, később Budapesten is.

Letartóztatásom után aztán az ÁVH-s tiszt egyszer mellékesen megjegyezte: „Erről a Monoriról pedig már gondoskodtunk.” Soha nem sikerült kiderítenem, mi lett

vele, de gyakran tettem magamnak szemrehányásokat, amiért balga indiszkrécióммal ki tudja, milyen következményeket idéztem elő meggondolatlanul. V. P.-nek viszont semmi baja nem esett, miután engem elvittek. Ellenkezőleg, gyors karriert futott be politikai tiszti rangban mint szerkesztő a karhatalom és a határőrség hetilapjánál. Nem tudom, milyen rangig vitte végül, de elintézte, hogy átkerüljön a párt központi lapjához, s megbízhatóságának szemmel látható jeleként a legnehezebb években moszkvai, majd washingtoni tudósító lett.

Ez a kellemetlen történet azonban itt még nem ért véget. Ma is szégyellem magam, amiért szabadon bocsátásom után, 1953 végén nem kíméltem meg magam attól, hogy találkozzam V. P.-vel, amikor felhívott. Nagyon óvatos voltam, nem tettem neki szemrehányást, hiszen úgyis letagadta volna, hogy elárult, csak annyit mondtam, hogy harcolni fogok a rehabilitásomért. Ám az a tény, hogy egyáltalán találkoztam vele, kétségtelenül a kiszolgáltatottságom önkéntelen beismerését jelentette. És ez az ostobaságnál is rosszabb volt. Végtére is mint kiengedett, de még nem rehabilitált ember szabad prédának számítottam.

Hét évvel később, amikor már Ausztriában éltem, megkaptam a számlát. 1960 decemberében a párt központi lapja, a Népszabadság hosszú, névvel jegyzett cikket közölt az Ausztriában tartózkodó magyar menekültekről és különféle üzelmeikről, amelyeket mint spekulánsok, rablók, illetve a Magyar Népköztársaság ellen bujtogató propagandisták folytattak.

A *Servus espresso, este 8 óra...* című írás szerzője, „Mohácsi István” néven, ocsmány módon megtámadta Vajda István barátomat és engem. Vajda eszerint zsidó létére rendszeresen ír egy nácibarát, antiszemita müncheni lapba, én pedig állítólag hónapokig selyemfiúként idős nőkből éltem, majd használt autókat adtam el, s csak azután lettem a bécsi Presse, valamint a *Heute* című hetilap keleti szakértője. A cikkben szerepelt mindkét álnevem, amelyen ezekbe az újságokba írtam, sőt valami átlátszó ürüggyel belekerült a lakcímem is. E visszataszító és hazugságoktól hemzsegő cikk szerzője teljesen ismeretlen volt. Budapesti újságíró körökben azonban hamarosan tudni lehetett, s néhány napon belül már mi is hallottuk Bécsben, hogy a „Mohácsi” fedőnév mögött V. P., az egykori besúgó rejtőzik.

Egyszerűen nem akartam elhinni! Az akkori bécsi MTI-tudósítót annyira felbőszítette ez a tákolmány, hogy nemcsak azt derítette ki, kiről van szó, hanem kérdőre is vonta V. P.-t a szerkesztőségben. „Miért írsz ilyen nevetséges álnéven, amikor úgyis mindenki tudja, hogy te vagy a szerző? Ez pofátlanság, hiszen Bécsben azt hihetik, hogy én írtam a cikket” - vágta dühösen V. P. arcába. Ő pedig nem is tagadta a szerzőségét, mindössze vigyorogva megjegyezte: „Szeretném, ha a jövőben is beengednének Ausztriába.” Mintha Ausztria valami kommunista ország lett volna, ahová az újságírók a cikkeik hangvétele szerint kaptak vagy nem kaptak beutazási engedélyt!

V. P. nem árulta el, miért próbált bármiféle provokálás és kényszer nélkül ilyen undorító módon egy évtizeden belül másodszor is ártani nekem. Márpedig ez a legteljesebb mértékben sikerült. E miatt az eltávozásom óta első, név szerint engem érő támadás miatt apám annyira felizgatta magát, hogy szívinfarktust kapott, amelyet nem is élt túl.

A rendszer összeomlása után aztán V. P. megint csak kitűnően elrendezte dolgait. Hosszú évekig rovatvezetőként dolgozott egy vezető budapesti napilapnál.

*

De térjünk vissza az 1952-es évhez, amely Monori és V. P. esetével még korántsem ért véget. Mint különösen jó céllövő rövid, rendkívüli szabadságot kaptam, amelyet arra akartam felhasználni, hogy feleségül vegyem régi barátnőmet. Nem tudom, mi okból, de már a vonaton figyelmes lettem egy fiatal, szőke nőre. Amikor aztán szüleimtől elbúcsúztam az Üllői úton, megint észrevettem az utca túloldalán egy nőt, aki hasonlított a vonaton látottra. Gyalog elindultam a belváros felé, átvágtam az egyetem belső udvarán, és kicsit távolabb ismét megpillantottam ugyanazt a nőt. Erre sarkon fordultam, és felszólítottam, hogy igazolja magát. „Mi jut eszébe? Miért követ?” - kiáltottam rá nyersen. A nő meglepődött, valamit dadogott, majd eltűnt.

Akkor persze még nem tudtam, de negyven évvel később az aktámból kiderült, hogy a „Lendvai-ügy” feldolgozása - az eredeti koncepció szerint egy „jobboldali szociáldemokrata és trockista” esetéről volt szó - már 1952 júniusában javában folyt. Egy titkosrendőr június 21-én kihallgatta velem kapcsolatban Justus Pált, aki életfogytiglani börtönbüntetésének immár negyedik évét töltötte. Ugyanaznap a recski táborból is

felvittek néhány internáltat Budapestre, s tőlük a kihallgatótiszt megkapta a „kívánt bizonyítékokat” arra, hogy Justus megbízásából - mint tizenhét-tizennyolc éves „érett” ember - „trockista aknamunkát” végeztem. Mivel a megkérdezettek már évek óta rács mögött ültek, még visszatekintve sem akarok szemrehányást tenni nekik, amiért ezt a kihallgatótiszt által szokás szerint nyilván átfésült jegyzőkönyvet aláírták. Abban a helyzetben ez emberileg érthető volt, hiszen hasonló képtelenségekkel már magukat is megvádolták valamennyien. Másképp állt a dolog a szabadlábon lévő besúgókkal és feljelentőkkel. A különbség bizony óriási.

Ezen a ponton szeretném a mai olvasó számára kicsit részletesebben elmagyarázni a „trockista” fogalmát. Lev Trockij orosz forradalmár, bár csak 1917 nyarán csatlakozott a bolsevikokhoz és Leninhez, a történészek egybehangzó véleménye szerint döntő szerepet játszott (tehát ő és nem Sztálin) az októberi forradalom előkészítésében és végrehajtásában. Külügyi népbiztosként az orosz delegáció vezetője volt a breszt-litovszki béketárgyalásokon, majd hadügyi népbiztosként 1918-ban létrehozta a Vörös Hadsereget. Trockij - Lenin szerint „a legtehetségesebb koponya” - mégsem volt reálpolitikus. Sztálinnal szemben már 1925-ben elveszítette a hatalmi harcot. 1929-ben kiutasították az országból, és a kommunizmus legnagyobb ellenségeként kezelték.

A harmincas évek nagy moszkvai kirakatpereiben az „áruló Trockijról” azt hirdették, hogy ó „a legfőbb inspirátora és szervezője a gyilkosok és kémek egész bandájának”, akik „a német és japán fasiszták megvetésre méltó lakájai és ügynökei” lettek. „Az emberiségnek ez a söpredéke már az októberi szocialista forradalom első napjaiban összeesküvést szőtt Lenin, a párt és a szovjet állam ellen bizonyos polgári kémszolgálatok megbízásából.” Bár a Sztálin-korszak után az „ügynököskődésről” és „kémkedésről” szóló vádakat nem hangoztatták többé, a „trockizmus” fogalmát továbbra is használták a kommunista világmozgalmon belüli ellenzéki irányzatokra, sőt visszamenőleg „a munkásmozgalomban a marxizmus-leninizmussal ellenséges áramlatok” megjelölésére. Mindenesetre 1948 és 1953 között az érintett személyek és csoportok esetében ez rendkívül veszélyes vád volt.

Én azonban még mindig szabadlábon éltem, s mint a szőke titkosrendőrnővel történt összeütközésem mutat-

ja, semmi komolyabb dologtól nem tartottam. Hiszen nem is követtem el semmit.

Visszatekintve persze már csodálkozom, hogy ilyen könnyedén, sőt öntudatosan viselkedtem. Még arra sem emlékszem, hogy V. P. besúgói tevékenységéről vagy a szőke ügynöknővel kapcsolatos esetről beszéltem-e a feleségemmel vagy azzal a két ismert újságíróval, akik az esküvői tanúink voltak. 1952 őszén aztán Veszprémből áthelyeztek Budapestre - V. P.-vel együtt, aki árnyékként kísért. Ekkorra már számos tanúvallomás gyűlt össze ellenem, amiről persze sejtelmem sem volt. Pedig az áthelyezésre bizonyára letartóztatásom előjátékaként került sor.

Budapest egyik külső kerületében állt a karhatalom kaszárnya- és irodaközpontja, ahol azt a feladatot kaptam, hogy az agit-prop. osztályon a politikai oktatáshoz szükséges brosúrákat és kéziratokat szerkesszem. A besúgó V. P. természetesen ugyanabban a szobában vagy a mellettem lévőben dolgozott. Számomra viszont a legfontosabb az volt, hogy először is odahaza aludhattam, másodszor pedig írhattam külpolitikai kommentárokat az újságoknak és a rádiónak.

*

Ezen a késő őszön és a rákövetkező télen Sztálin üldözési mániája újabb tetőpontra jutott. A hírhedt prágai Slánsky-per szintén baljós előjele volt annak, hogy főként a zsidó származású funkcionáriusokat veszély fenyegeti. A tizennégy vádlott közül - élükön Rudolf Slánskyval, a kommunista párt régi főtitkárával - tizenegyről mondták, hogy „cionista, kozmopolita, zsidó burzsoá nacionalista”. A nem zsidó külügyminisztert, Vladimír Clementist is beleértve valamennyiüket azzal vádolták, hogy „trockista, titoista, burzsoá nacionalista árulók, a csehszlovák nép ellenségei”, akik kémközpontot szerveztek a Tito vezette Jugoszlávia, Izrael és az imperializmus szolgálatában. Slánskyt és Clementist kilenc másik vezető politikussal együtt december 3-án kivégezték. Bár a prágai KP-vezetéségben viszonylag kevés zsidó volt, a per féktelen antiszemita gyalázkodások légkörében zajlott le. Ma már tudjuk, hogy a tisztogatások egy évvel korábban Sztálin személyes kívánságára kezdődtek el, s huszonhat szovjet „szakértő” közvetlen irányításával példátlan vérfürdőbe torkolltak. Ezt követően Csehszlovákiában még hét további pert folytattak le, összesen hatvan vádlott ellen.

Öt héttel a prágai kivégzések után, 1953. január 13-án a moszkvai Pravdában rövid közlemény tudatta a világgal, hogy leleplezték a „fehér köpenyes gyilkosok” összeesküvését. Kilenc szovjet professzort - közülük hat zsidót - azzal vádoltak, hogy szovjet vezetéket mérgeztek meg, illetve tettek el láb alól helytelen kezeléssel, és újabb merényleteket készítettek elő. S hogy kik a megbízók? Természetesen a brit és amerikai kémszolgálatok, továbbá az amerikai-zsidó jótékonysági intézmény, rövid nevén a JOINT. Ez utóbbi már a Slánsky-perben szerepelt az Egyesült Államok, Izrael, Jugoszlávia és Franciaország mellett mint az összeesküvés szálainak mozgatója. Állítólag Klement Gottwald köztársasági elnököt egy „szabadkőművesként ismert orvos” segítségével akarták megölni...

A történtek következtében a mindenható magyar hármasfogat zsidó származású tagjai - Rákosi, Gerő, Farkas - fejében megszólalt a vészcsengő. Hiszen ha egy olyan ember, mint Slánsky, aki a háború éveit végig a Szovjetunióban töltötte, s ezért igazi „moszkovitának” számított, áldozatul eshetett Sztálin antiszemita üldözési mániájának, akkor *valamennyi* zsidó KP-vezető a legnagyobb veszélyben forgott.

Hogy megbízhatóságát és nélkülözhetetlenségét Moszkvának bebizonyítsa, Rákosi haladéktalanul elrendelte számos prominens zsidó kommunista letartóztatását. Köztük volt például Szirmai István kb-tag és rádióelnök, valamint több ismert zsidó főorvos is.

Az időközben nyilvánosságra hozott titkos jelentésekből és jegyzőkönyvekből, amelyeket Kádár páncélszekrényében és a zárt pártarchívumokban őriztek, mára már kiderült, micsoda gyűlölettel és buzgalommal egyenlítették ki egymást közt régi számláikat a saját túlélésükért küzdő hóhérlegények. A hónapok óta tartó éberségi kampány és a titkosrendőrségen belüli kavarodás következtében az elnyomó apparátus csavarjait még szorosabbra húzták.

Ilyen körülmények között kerültem én is - számomra teljesen meglepő módon - a fogaskerekek közé. Származásom ellenére a cionizmus, illetve az állítólagos JOINT-összeesküvés kérdése sem közvetve, sem közvetlenül nem vetődött fel kihallgatásaim során. Soha semmi közöm nem is volt cionista csoportokhoz. Nálam az úgynevezett „trockista” komponens, vagyis szociáldemokrata múltam állt az előtérben. Máig nem tudom, mi volt a döntő tényező. Még egy spiclijelentés? Esetleg V. P. súlyos állításaival megtűzdelve? Vagy talán a rendőr-

ségi bürokrácia önmozgása, az, hogy egyszerűen le akarták zárni a még nyitott „Lendvai-aktát?”

Csak annyi bizonyos, hogy - mint oly sokan mások - én is a moszkvai zsarnok elméjének egyre kevésbé ellenőrizhető elborulása és a saját fejükért aggódó magyar sztálinisták piszkos üzelmei folytán kerültem a terror hálójába. Éppígy persze az is világos, hogy a diktátor halála és a magyar politikában ezáltal kiváltott tektonikus mozgások megóvtak egy sokkal rosszabb sorstól. Gondtalan és tapasztalatlan ifjúságom ellenére az általam kiszolgált diktatúra végső soron mégis megalázott, és komoly lelki sérülést okozott. De azok után, hogy átnéztem a megsemmisítésből kimaradt és megőrzött, rám vonatkozó dokumentumokat és jegyzőkönyveket, s mérlegeltem mindazon tapasztalataimat, amelyeket az igazság legfőbb mai „letéteményeseivel” találkozva szereztem, még inkább osztom a magyar zsidó és montenegrói szülőktől származó Danilo Kiš véleményét: „Jobb az üldözöttekhez tartozni, mint az üldözőkhöz.”

*

Általában temperamentumos, könnyen felingerelhető és felfortyanó, sőt nem ritkán indulatos embernek tartanak. Igencsak meglepődtem hát, és jót mulattam, amikor 1995 kora nyarán a magyar belügyminiszter, Kuncze Gábor utasítására megkapott gyér aktáimban elolvastam J. F. hadnagy jelentését. Ott ugyanis az állt, hogy letartóztatásomkor „flegmatikusan” (azaz közönyösen) viselkedtem.

Ennek ellenére reakcióm leírása találó lehetett. Hiszen ahogy az öt titkosrendőr megjelenését - mint már a bevezetőben leírtam - csak valami ködfüggönyön keresztül érzékeltem, úgy bizonyára mind a lakásban, mind a vizsgálati fogházba való beszállításom közben tanúsított reakcióim is valóban inkább közömbösséget, mint tiltakozást vagy felzúdulást fejezhettek ki. Miért? Nos, egyszerűen azért, mert mint már említettem, erősen megfáztam, lázas voltam, s a betegség ellenszeréül túl sok rumot fogyasztottam. Egyszóval kimerült voltam. Ennek tulajdonítható, hogy letartóztatásom igazán csak másnap reggel váltott ki belőlem sokkot, amikor a cellában felébredtem.

Amúgy az események mélyebb értelemben véve kafkainak tűntek. Egyrészt letartóztattak anélkül, hogy okát adták volna, ügyvéddel pedig egyáltalán nem találkozhattam, vagyis szabadon bocsátásomig a külvilág

számára „nem létező személy” voltam. Másrészt az őrök kínos pontossággal listába vettek mindent, amit magamon vagy magammal hordtam, és amit le kellett adnom: zoknit, három zsebkendőt, övet, pénztárcát, inget, alsónadrágot, kalapot, fésűt, sálat, nyakkendőt, pulóvert, továbbá 893-as számot viselő újságíró-igazolványomat és 326.539-es számú MDP-párttagkönyvemet. Az átadást aláírásommal kellett igazolnom. Mint később megállapíthattam, a lakásunkban és a szüleimnél lefoglalt holmikat is a legaprólékosabban jegyzőkönyvbe vették.

A beérkezési formalitások után kaptam egy durva börtöninget, cipőmet azonban rövid vizsgálódást követően visszaszolgáltatták - természetesen fűző nélkül. Úgy emlékszem, nem vettek rólam ujjlenyomatot, és fényképet sem készítettek. Aztán két őr egy cellához vezetett, több nagy kulccsal kinyitották a vasajtót, majd könnyedén taszítottak egyet rajtam. Egy folyton égő villanykörtével gyengén megvilágított cellába kerültem, amelynek alapterülete pontosan 7,06 négyzetméter volt. A keskeny fapriccseken ülő három szakállas férfi látványa félelmet keltett bennem; beesett arcukkal, hosszú, csapzott hajukkal bűnözőkre emlékeztettek.

Már most meg kell jegyeznem, hogy letartóztatásom ideje alatt megismertem a magyar társadalom egy egészen sajátos keresztmetszetét. Ám a háborús bűnösöktől és társaiktól eltekintve az összes polgári vagy szociáldemokrata, konzervatív vagy liberális s nem utolsósorban véletlen áldozatnak tekintendő fogolytársam között nem találkoztam egyetlen államellenes összeesküvővel, szabotőrrel vagy nyugati ország zsoldjában álló kémmel sem.

A cellatársakkal folytatott első tapogatózó beszélgetések viszonylag gyorsan megnyugtattak. A legrégebben bent lévő, hórihorgas F. Gyuri előbb Horthy-tiszt volt, majd a háború után a kommunisták ellenőrzése alá vont új hadseregben lett ezredes. Az alacsony, zömök S. Pista zsidó lévén a háború alatt sárga karszalagos munkaszolgálatosként került a keleti frontra, 1945 után pedig belépett a katonai elhárításhoz, ahol végül alezredesi rangot szerzett. Harmadik cellatársam egy fiatal katonatiszt volt. Később aztán beköltöztettek hozzánk egy negyedik foglyot is, akit Ferinek hívtak, és sorkatonai szolgálatát töltötte egyszerű közlegényként.

Egy-egy új jövevénynek már csak azért is örültek mindig a börtönben, mert híreket hozott a külvilágból. De volt még egy másik, fontos ok. Az addig normálisan táplálkozó új embernek annyi tartaléka volt, hogy több napon át hozzá sem nyúlt a gusztustalan benti ételekhez, vagy néhány falat után átadta valamelyik társának, aki aztán zavart mosollyal egy pillanat alatt mindent kikanalazott a bádogedényből.

Nos tehát ott ültem, és vártám. Míg a többieket éjszakánként is kihallgatásra vitték, én gondolatban újra meg újra lepergettem az utolsó négy-öt év eseményeit, de semmit sem találtam, ami letartóztatásomat igazolhatta volna. Természetesen átgondoltam az idestova három és fél éve bebörtönzött Justushoz fűződő ismeretségemet is, de mindez oly messzinek tűnt, mint a tavalyi hó. Hiszen már legalább öt éve megszakítottuk a kapcsolatot egymással. A rádióban egy héttel korábban olvastam fel egy külpolitikai jegyzetet, anélkül, hogy bárki bármi kivetnivalót talált volna benne. Életpályám politikai szempontból rendben lévőnek látszott. Egyfolytában arra gondoltam, hogy egy esetleges tévedést azonnal tisztázni tudok, illetve hogy minden bizonnyal ez az utolsó nap, amelyet itt kell töltenem.

Végre öt nap múlva este tízkor elvittek kihallgatásra. Az „ügyem” feldolgozásával megbízott fiatal hadnagy megkérdezte, elgondolkodtam-e azon, hogy miért tartóztattak le. Biztosítottam ártatlanságomról, s megemlítettem a tévedés lehetőségét is, mire ő harsány, fenyegető nevetésben tört ki. „Itt, ebben az aktában megtalálhatók a terhelő vallomások - mondta. - Mindent tudunk magáról és arról a tevékenységről, amelyet a párt és a népköztársaság ellen folytatott. Ne is ámítsa magát! Tessék, vegyen egy cigarettát, s írjon azonnal egy tisztességes életrajzot, amelyben mindent bevall!” Bevezettek egy kényelmes székkel és íróasztallal berendezett szobába. A parányi cellában töltött hosszú napok és éjszakák után, ahol persze hamarosan egymás idegeire mentünk, valósággal megkönnyebbülést jelentett, hogy néhány óráig egy normális szobában lehetek, amely mellett ráadásul vécé is volt.

Miután a papírokat - már nem is tudom, hány oldalt - átadtam az őrnek, visszavittek a cellába. A várakozás nehéz ideje azonban csak most kezdődött el igazán. Kedvelt és megszokott módszere volt ez a titkosrendőrségnek, amely természetesen nem csak veréssel és kínzásokkal gyötörte a foglyokat. Ha az illető már teljesen kiborult, vagy egy másik „barátságos” kihall-

gatót kapott, vagy egy durva fickót. Néhány fogolytársam át is élt ilyesmit. Mindenesetre ebben az időszakban már egyikünket sem vetették alá fizikai bántalmazásnak. Csak egyszer fordult elő, hogy az egyik közeli cellából kiáltozást hallottunk, amelyet ismételten hangos zokogás váltott fel. Az egyik legegyszerűbb, de legborzasztóbb módszer az volt, hogy az embert nem engedték leülni, a másik, hogy nem adtak inni. Bennünket négyünket azonban sem a cellában, sem az internálótáborban nem vertek. Dehát épp elég rossz volt a lelki kényszer és az, hogy teljesen elszigetelődtünk a családtól meg a külvilágtól.

Bizonyára sokat számított, hogy még csak huszonhárom éves voltam, és jó egészségnek örvendtem. Szorongva néztem végig egyszer, milyen nehézségekkel küzdött egyik hatvan év körüli fogolytársam, akinek gyenge volt a hólyagja. Naponta kétszer vittek bennünket vécére, s ez a „kirándulás” már önmagában is valóságos kínszenvedést jelentett. Akit még soha nem zártak össze egy apró mellékhelyiségben három vagy akár négy másik emberrel, hogy végezze el a szükségét, illetve várja ki, amíg a többiek is ezt teszik, az el sem tudja képzelni, mit érezhet egy idősebb fogoly, ha ilyen körülmények között kell hólyagproblémáival küszködnie. Idősebb cellatársunk egyébként a hadsereg egyik rejtjelező osztályán teljesített szolgálatot, s mint elmesélte, tíz másik emberrel együtt tartóztatták le. „Egy egész futballcsapat!” - viccelődtünk. Valami besúgó azt állította, hogy „ellenkormányt” akartak alakítani! Valójában egy büfében azon tréfálkoztak, hogy milyen „rejtett képességeik” vannak, s eközben „miniszteri posztokat” találtak ki egymásnak. Ezt a bolondozást fújták föl úgy, mintha forradalomra készültek volna. Ehhez fogható képtelenséget egész letartóztatásom alatt nem hallottam. Bárhogy történt is, társunkkal megesett a baj; a két szokásos kimenő között a cellában kellett kiürítenie hólyagját, mert hívására az őr túl későn reagált. Még aznap elvitték, és soha többé nem is láttam. Attól tartok, büntetésből láncra verték.

A vizsgálati fogságban szigorúan szabályozták napirendünket. Az ébresztő öt órakor volt, aztán futólépésben vécére mentünk, majd megkaptuk az úgynevezett „reggelit”. Ez rendszerint vékony, sokszor már szikkadt kenyérszeletből s egy pléhbögrényi, még csak nem is langyos pótkávéból állt. Végtelennek tűnő szünet következett a hőn várt „ebédig”,amelynek láttán manapság minden európai börtönben azonnal fogolylázadás

törne ki. A visszataszító küllemű és ízű répát, babot vagy lencsét olykor éppoly gusztustalan húsdarabbal „dúsították”. Gyakran fordult elő, hogy adagomat megosztottam a mindig éhes Ferivel vagy az ezredes Gyurival.

A vécére járás mellett a legkellemetlenebb tapasztalatot a „fodrásszal” szereztem. Hetente egyszer nemcsak bennünket, hanem a mi szintünkön valamennyi foglyot megborotvált egy altiszt, s mivel nyilvánvalóan egyetlenegy használt borotvapengéje volt valamennyiünk számára, a dolog pokoli kínokkal járt. Dolgoznunk nem kellett, és sétára sem kaptunk engedélyt. Nem volt könyvünk, cigarettánk, és nem tarthattunk kapcsolatot más foglyokkal. Mint már említettem, teljes mértékben elzártak bennünket a külvilágtól. Levélről, csomagról, látogatásról szó sem lehetett.

Sorsunk továbbra is bizonytalan maradt, s a mindenkori kihallgatottak hangulata esetről esetre változott. Mégis valami belső, alapvető emberi szolidaritás uralkodott köztünk, rangtól, beosztástól és származástól függetlenül. Számomra ez az időszak egészen új tapasztalatokkal szolgált. Addigi életem e legnehezebb próbája során épp a cellatársaimhoz fűződő jó viszony jelentette sokszor a legfőbb támaszt.

Valójában persze a hatalom macska-egér-harcot játszott velem. Az első és második kihallgatásom közötti feszültséggel teljes s lelkileg egyúttal roppant megterhelő szünet nem kevesebb, mint tizenhét napig tartott. Az eredeti dokumentumok szerint február 19-én a kihallgatótiszt és elöljárója összeállította a „vizsgálati tervet”, s már másnap újra kérdezgetni kezdtek. Ezt legalább hét további kihallgatás követte februárban és márciusban. Április közepén az „én” hadnagyom elkészített egy zárójelentést, május 20-án pedig a vizsgálati főosztály vezetője, egy alezredes meghozta a döntést: internálás „trockista tevékenység” miatt. Hat nappal később mindezt aláírásommal kellett tudomásul vennem. Puszta formalitásról volt szó, hiszen a fellebbezésnek még halasztó hatálya sem lett volna.

De nézzük, mit takarnak ezek a száraz adatok! A magyar belügyminisztériumból rendelkezésemre bocsátott dokumentumok szerint két kérdéskör miatt tartóztattak le, amelyek a rehabilitálásom után megsemmisített, eredeti „vizsgálati terv” alapját képezhették. Először is „hazaárulás” gyanújába keveredtem, mert szoros kapcsolatot tartottam fenn két újságíróval, Gömöri Endré-

vel, a rádió külpolitikai rovatvezetőjével és Korolovszky Lajossal, az MTI hírügynökség vezető szerkesztőjével. Kihallgatóm mindenekelőtt hangsúlyozta, hogy „összeesküvőtársaim” már beismerték bűneiket. Később változtatott támadási taktikáján, és azt mondta, hogy az én letartóztatásom csupán megelőző rendszabály, mivel szerették volna megakadályozni, hogy a kémkedés miatt már letartóztatott két kollégám engem is beszervezzen. Az ő perük ezután fog kezdődni, s most mindketten a szomszédos cellában ülnek. Gömöri állítólag az angoloknak dolgozott, másik barátom pedig - családi kapcsolataiból következően - Franciaországnak kémkedett.

Végül az ÁVH emberei még az akkori viszonyok között is belátták, hogy ez az egész merő agyrém, jóllehet az eredeti koncepció megváltozásában valószínűleg Sztálin március 5-i halála és ennek következményei is szerepet játszhattak. Mindenesetre a kémkedéssel kapcsolatban semmiféle vallomást nem tudtak kicsikarni belőlem. E tekintetben sziklaszilárd maradtam. Persze azokat a „vallomásaimat”, amelyek államellenes viccek mesélésére vagy a sajtó- és az iparpolitika hibáiról újságírók között tett megjegyzéseimre vonatkoztak, a jegyzőkönyvben „demokráciaellenes nézetek terjesztésének” minősítették. Ezzel együtt még egy névtelen korabeli spiclijelentés is csak azt tudta igazolni, hogy mindkét említett újságíróhoz, főként pedig Gömörihez, szoros barátság fűzött. Ez volt minden.

Amíg tehát a valóban veszélyes vádat hallgatólagosan elejtették, ahhoz a nyolc tanú által „bizonyított” vádhoz továbbra is ragaszkodott az ÁVH, hogy előadásaimmal trockista tevékenységet fejtettem ki, sőt - tizenhét, illetve tizennyolc évesen (!) - a szociáldemokraták és kommunisták egyesülésének „aktív ellensége” voltam. Az ifjúsági szervezetben végzett politikai tevékenységem említésekor minden esetben odatették a „trockista” jelzőt. Elmeséltem például, hogy az „Ady-kör”-nek nevezett középiskolai diákszövetség megalakítása előtt 1946 végén a szociáldemokrata ifjúsági központban rendeztek egy konferenciát huszonöt-harminc résztvevővel. A jegyzőkönyvben aztán ez már úgy szerepelt, hogy „az ifjúság trockista nevelése” volt a téma, illetve hogy egy hajdani aktivistalány és Justus-tanítvány vallomása szerint azért küldtek engem oda, hogy trockista előadásokat tartsak, s Justus meg a többiek elégedettek is voltak velem. Pedig én azzal a nővel összesen egy vagy két alkalommal beszéltem csak életemben.

De hát akkor miért írtam alá ezeket az ostoba jegyzőkönyveket? Nos, az egyes kifejezések, évszámok és személyleírások körüli huzavona hozzátartozott a titkosrendőrség többéves gyakorlatához, mivel így akarták gyengíteni a mindenkori vádlott ellenállását. Az én esetemben ráadásul folyton hivatkoztak az aktámban őrzött „vallomásokra”, amelyek - mint mondták - annyira terhelőek voltak rám nézve, hogy azok alapján „sokévi börtönre” is ítélhettek volna. Ahhoz képest pedig, hogy Damoklesz kardjaként függött fejem fölött a fenyegetés két, állítólag már letartóztatott kollégámmal kapcsolatban, az ifjúsági mozgalomban végzett tevékenységemet érintő „trockista” vádak jóval kisebb súllyal estek latba. Ez és valószínűleg a keményebb módszerektől való, mélyen bennem búvó félelem is magyarázhatja, hogy a jegyzőkönyvet aláírtam. Mindenesetre az aktámat 1953. június 15-én a 143. oldalon lezárták.

Május végén egy másik, nagyobb közös cellából hármunkat bekötött szemmel elszállítottak a hírhedt kistarcsai internálótáborba, amely mintegy tizenöt kilométerre feküdt Budapesttől. Az ottani előnyök közé tartozott, hogy lényegesen nagyobb helyiségbe kerültünk, és naponta voltunk szabad levegőn menetelés közben. A hátrány abból állt, hogy az ilyen internálásnak nem volt megszabott határideje. Utólag azonban az én esetem kifejezetten szerencsésnek bizonyult. A Nagy Imre és Rákosi Mátyás között később bekövetkezett politikai harcban szabadon bocsátásomra egy bírósági ítélet megléte esetén bizonyos körülmények közt akár még három évig, azaz a forradalom kitörését megelőző nyárig várhattam volna.

Kistarcsa már a Horthy-korszakban hírhedt tábor volt. A barakkokat az SS-legények és magyar kiszolgálóik is felhasználták zsidók elhelyezésére, akiket aztán Horthy háta mögött még 1944 júliusában Auschwitzba deportáltak. A háború után előbb a nyilaskereszteseket és más, kompromittálódott szélsőséges elemeket zártak be ide. Őket aztán hamarosan követték az állítólagos spekulánsok, majd azok a politikai foglyok és rokonaik, akiket különböző okok miatt nem lehetett bíróság elé állítani.

*

A szocialistának mondott rend furcsa vonásai közé tartozott, hogy a börtönökben és a táborokban Hitler és Szálasi hívei töltötték be mint „rangidősek” a bizalmi posztokat. Így például Kistaccsán az egyik női

barakkban, ahol Justus feleségét, Edith asszonyt is fogva tartották, a szobaparancsnok nem volt más, mint a kivégzett nyilaskeresztes veretőnek, Szálasinak az özvegye.

Nos tehát ott ültem Kistaccsán mint „trockista”, anélkül hogy Trockij egyetlen könyvét olvastam volna. Huszonöt évvel később egy tengerentúli utazás alkalmából aztán felkerestem Trockij villáját Coyocánban, Mexiko City egyik elővárosában, hogy megnézzem azt a szobát amelyben 1940. augusztus 20-án egy Sztálin által küldött ügynök jégcsákánnyal meggyilkolta a Vörös Hadsereg alapítóját, akit a kertben helyeztek örök nyugalomra.

A táborban sok emberrel találkoztam, bár jó néhányukkal csak a szabadon bocsátásomat megelőző, utolsó időkben. Ott volt a besúgó házmester, akit szintén besúgtak, s aki fogatlanul és protézis nélkül is pillanatok alatt befalta az ételt, majd sóváran nézte a még eszegető többieket, hátha neki adják az utolsó morzsákat; a nagy sakkmester, aki egy nyugat-berlini versenyen lelépett, de egy gyenge pillanatában mégis hagyta magát rábeszélni a hazatérésre; a nyilaskeresztesek fő ideológusa, Málnási Ödön történész, akinek 1949-ben egy ellenőrző szemle alkalmával még odaköszönt a szociáldemokrata igazságügyminiszter, nem sejtve, hogy egy év múlva őt magát is letartóztatják és halálra kínozzák; a brit nagykövetség sofőrje, aki a követségen hetente tartott filmvetítések programját eljuttatta a különféle intézményekhez; Festetics gróf, az egykori fasiszta képviselő, akinek távoli rokonai Ausztriában lettek híresek; a zsidó orvos, akit az épp megkezdett anticionista kampány során előbb elengedtek, majd újra internáltak; aztán a bokszoló és korábbi ÁVH-s főhadnagy, akiről azt gyanították, hogy kenyeret lop fogolytársaitól, és rajtuk kívül még sokan mások.

A börtönökben és táborokban folyó élet sajátos világot jelentett. Mind az ÁVH-s legénységnek, mind a foglyoknak külön kasztrendszerük volt. Az 1956 óta Ausztriában élő Strasser Mária, aki csaknem hat évet töltött magyar börtönben, összeállította a Sztálin-korszak börtönviszonyainak külföldön alig ismert „rangsorát”:

1. cella priccs és takaró nélkül;
2. cella priccsel és takaróval;
3. pincezárka priccsel és takaróval;

4. földszinti zárka matracokkal, asztallal és székekkel;
5. írószoba ágyneművel, kályhával és bútorokkal (ilyenben írtam én is az életrajzomat);
6. foglyoknak berendezett szoba munkavégzési lehetőséggel, szükség esetén autóhasználat kísérővel (kiemelkedő szakemberek, például mérnökök és tudósok számára);
7. kórházi lakosztály fürdőszobával és szanatóriumi ellátással (Szakasits Árpád, volt államfő számára) vagy személyzettel és villanykályhával (Mindszenty József bíboros számára);
8. elhelyezés egy mindennel felszerelt villában, de teljesen elzárva a külvilágtól (ilyenben tartották Tildy Zoltán egykori államfőt és 1951-ig Tarisznyás Györgyit, a Rajk-per koronatanúját, akinek a nyilvános per után egy évig két titkosrendőr állandó kíséretében többek között az Operában és különféle éttermekben is meg kellett jelennie, bizonyságként arra, hogy nem csukták be.)

Az én fogságom körülményei e lista alsó-középső részén helyezhetők el, az elviselhetetlen és az átlagon felüli kategóriák között. De mert aránylag rövid, nyolc hónapos fogva tartásom alatt a „kinti" politikai viharok miatt szokatlanul sok változás történt a „benti" viszonyok tekintetében, legalább egy leheletnyit én is érzékeltem azoknak a körülményeknek a sokféleségéből, amelyeket nemcsak Magyarországon, hanem főként Oroszországban írtak le klasszikus visszaemlékezéseikben és regényeikben az egykori foglyok.

De mi történt ezalatt a családommal? A házkutatás során mindkét lakásból tetemes zsákmány származott, a titkosrendőrök buzgalma azonban váratlan bonyodalmakat váltott ki. Az ÁVH leltára szerint lakásunkban százhuszonkilenc idegen nyelvű könyvet és százhúsz idegen nyelvű folyóiratot, száztíz jegyzetfüzetet, nyolcvan fotót, három külföldi és egy belföldi anyagokat tartalmazó dossziét foglaltak le, szüleimtől pedig szintén tucatszámra vittek el könyveket és folyóiratokat, magyar nyelvű kiadványokat a szociáldemokráciáról, valamint különböző füzeteket, feljegyzéseket és fényképeket. Apám határozott óhajára a jegyzőkönyvbe bekerült egy kézírásos kiegészítés is arról, hogy a lefoglalt térkép az ő első világháborús személyes emlékei közé tartozik. Minden jel szerint nagyon aggódott ami-

att, hogy az 1912-ből vagy 1914-ből származó oroszországi térképet a nyakamba varrhatják mint a Szovjetunió elleni felvonulási tervet.

Kihallgatásomkor egyébként a nyomozók nagyon bizalmatlanná váltak, amikor telefonfüzetemben gyanús neveket és bejegyzéseket találtak. „Mi az a »Vadrózsa« meg a »Hófehérke« és társai? Bizonyára titkos kapcsolatok fedőnevei! Csak hosszú idő után jutott eszembe, hogy azokról a gyermekotthonokról van szó, amelyeket számba vettünk, amikor feleségem első házasságából származó kislányának kerestünk helyet. Azt pedig, hogy Hans Mosertől és Theo Lingentől dedikált fényképeket őriztem saját kezűleg írt emléksorokkal, a kihallgatótiszt „hiányzó ideológiai szilárdságom” jeleként értelmezte.

A bonyodalmakat azonban elsősorban néhány elvitt könyv és dosszié okozta. Az ÁVH vezetőjétől feleségem előbb május 3-án, majd május 8-án, főnöke, a kiadó igazgatónője pedig május 13-án makacsul követelte, hogy a Parlamenti Könyvtárból származó hét darab könyvet haladéktalanul küldjék vissza, különben a kiadó nem kap többé könyvet a könyvtártól. Ezenkívül a „Szikra” pártkiadó is igényt tartott egy kéziratra, amelyet egy bizonyos Veres János írt „Az arab népek harcáról”, és amelyet szakmailag lektorálnom kellett.

Május 22-én áttörés következett be: a titkosrendőrség a hét kikölcsönzött könyvet, valamint az arab népekről szóló kéziratot átadta feleségemnek, a bevezetőben említett kazettát pedig teljes tartalmával együtt visszaszolgáltatta a primadonnának. Csak az én ügyemben nem történt pozitív változás, ellenkezőleg, elrendelték az internálásomat.

A mai olvasó számára különösnek tűnhet az a tény, hogy akkori feleségem két felháborodott levélben oktatta ki a titkosrendőrséget arról, hogy a nevezett könyvek esetében állami tulajdonról van szó, sőt, hogy ezek visszaküldéséért a kiadó vezetője is síkra szállt. Rákosi titkárságának viszont csak egyszer, április 10-én írt a feleségem, amikor kifejtette, hogy „komoly válságban” van, s hogy mindig „párthű, őszinte és becsületes embernek” ismert engem. A pártra és a Szovjetunióra hivatkozva azt kérte a diktátortól, hogy foglalkozzanak az *ő sorsával* (s nem azt, hogy engem engedjenek szabadon).

Anyám négy héttel később próbálta meggyőzni Rákosit arról, hogy „hűséges, szorgalmas és megbízható

párttag” vagyok. Kézzel írott levelében, miután utalt a munkámra, valamint arra, hogy az 1944-es üldözés következtében mennyire megrendült az egészsége, kérve kérte a pártvezért, hogy tájékoztassa át tartózkodási helyemről, s engedélyezzen számára legalább egy pár perces beszélgetést velem. A diktátor titkárságán mindkét levelet gondosan iktatták, és sorszámmal ellátva a dossziémba tették. Válasz azonban nem érkezett rájuk. Semmi nem mozdult.

*

A látszat azonban csalt. Valójában nagyon is sok minden megmozdult, s nemcsak Budapesten, hanem Moszkvában is. Ez a mozgás pedig a vártnál jóval korábban megnyitotta előttem és sok ezer ember előtt a feltételes szabadsághoz vezető kaput!

Miközben mi még a Fő utcai nagy zárkában vártuk, hogy elszállítsanak bennünket a kistarcsai táborba, az úgynevezett parlamenti „választásokon” a diktatúra elsöprő győzelmet aratott a szavazócédulákon feltüntetett egyetlen listával. A választásra jogosultak kilencvennyolc százaléka adta le voksát, közülük 98,2 százalék a Népfront jelöltjeire. Úgy látszott, hogy Rákosi, aki 1952 nyarától egy személyben pártvezér és miniszterelnök volt, hatalmának csúcspontjára ért.

A moszkvai vezetés azonban Sztálin halála után új utakra lépett. A többi között beszüntették az antiszemita boszorkányüldözést, rehabilitálták az orvosokat, letartóztattak, illetve leváltottak több magas rangú belügyminisztériumi funkcionáriust, mindenekelőtt pedig amnesztiát rendeltek el. Alaposan megvizsgálták a csatlós államokban uralkodó helyzetet is, s arra a megállapításra jutottak, hogy Magyarország potenciálisan a legveszélyesebb válsággóc. A moszkvai kollektív vezetés egyhangúlag úgy döntött, hogy Rákosi mondjon le a miniszterelnöki pozícióról helyettese, az akkor ötvenhét éves Nagy Imre javára, aki tagja volt a politikai bizottságnak is. Június közepén magyar párt- és kormányküldöttség utazott Moszkvába, ahol Sztálin örökösei két viharos ülésen példátlan élességgel és kíméletlen iróniával támadtak neki volt bizalmi emberüknek, s bírálták az addigi politikai és gazdasági irányvonalat. Amikor 1953. június 17-én, egy nappal a Rákosinak adott parancs után zavargások törtek ki Berlinben, a Kreml még inkább igazolva látta azt a szándékát, hogy Magyarországon politikai fordulatot hajtson végre, még mielőtt ott is betelne a pohár.

Az agrárügyek szakértője, Nagy Imre - aki a nyilvánosság tudta nélkül már 1949-ben kénytelen volt visszalépni a vezetés második sorába, mivel ellenezte a mezőgazdaság elhamarkodott kollektivizálását - tizenöt évig élt emigrációban a Szovjetunióban, s most a szovjet pártfogók bizalmára építve készen állt arra, hogy bevezesse az „új szakaszt”.

1953. június 27-én a párt központi vezetőségének zárt ülésén Nagy Imre mint kijelölt miniszterelnök nagy feltűnést keltó beszédet tartott. Alig elképzelhető, mégis igaz, hogy az akkor született, roppant fontos párthatározatot csak harminchárom évvel később(!), s akkor is csupán egy pártpropagandistáknak kiadott folyóiratban hozták nyilvánosságra, Nagy Imre beszédét pedig csak a nyolcvanas évek derekán egy illegális kiadványban nyomtatták ki. Nagy mindenekelőtt Rákosit, illetve a „négyes” többi tagját tette felelőssé a visszás állapotokért (Farkast a törvények megsértéséért, Gerőt a kalandor gazdaságpolitikáért, Révait az oktatási és kulturális ügyekben uralkodó viszonyokért). Mint megállapította: „tűrhetetlen s inkább rendőrállamhoz hasonló állapotok keletkeztek”. Rákosi a meglepett központi vezetéség előtt mondott beszédében politikai és személyes önkritikát gyakorolt. A határozat megsemmisítő vádirat volt a Rákosi-klikk ellen.

Ám Nagy Imre jó szándéka és a csúcsvezetőségben lezajlott változások ellenére a pártapparátus fölötti hatalmat továbbra is Rákosi és munkatársai tartották kezükben. Az pedig, hogy belügyminiszternek a másik hírhedt moszkovitát, Gerőt nevezték ki, szintén nemigen volt alkalmas arra, hogy erősítse a „szocialista törvényességbe” vetett bizalmat.

Mindezek ellenére az új kormányfő, Nagy Imre 1953. július 4-én elmondott parlamenti beszéde valóságos bombaként hatott. A rendőri önkény megszüntetésére, az internálótáborok feloszlatására, az amnesztiára és a „szocialista törvényességet” védő Legfelső Államügyészség létrehozására irányuló ígéret tízezrek számára tette lehetővé a normális életbe való visszatérést, köztük számomra is. A gazdasági és agrárpolitikai intézkedések szintén nagy könnyítést jelentettek, ám a jövő szempontjából is legfontosabb változás abban állt, hogy a Nagy-kormány *szembefordult* az elnyomással. Már július 25-én amnesztiát hirdettek a két évet meg nem haladó politikai büntetésekre, másnap pedig

elrendelték az internálótáborok feloszlatását és a kitelepítések megszüntetését.

Az „új szakaszról” szóló első, jóllehet még ködös és ellentmondásos híresztelések még bennünket is elértek Kistarcsán. A különböző barakkokban lakó internáltak megmagyarázhatatlan összevonása, a legalább néhány őr esetében már érezhetően megváltozott hangnem új lendületet adott a jövővel kapcsolatos találgatásoknak.

Jómagam addigra - mint oly sok más, teljesen ártatlan férfi és nő - beletörődtem a sorsomba. Arra számítottam, hogy éveket kell a táborban töltenem, s reméltem, hogy utána meg tudok élni fordításokból. Az első újabb reménysugár július 8-án csillant fel előttem, amikor megint kihallgattak a múltamról. A főhadnagy barátságosan viselkedett, a kihallgatási jegyzőkönyv pedig azzal a következtetéssel zárult, hogy annak idején, 1947-ben valószínűleg nem ismertem fel akcióim „ártalmas jellegét”, és nem voltam tudatában annak, hogy milyen „kártékony, helytelen nézeteket” képviselek. A szűk körben folytatott „demokráciaellenes” beszélgetésekről és a kémkedéssel gyanúsított kollégákhoz fűződő kapcsolataimról már szó sem esett. Az újabb baráti hangvételű kihallgatás ellenére továbbra is fogoly maradtam, s még mindig el voltam vágva a külvilágtól. Augusztusban aztán szabadon engedték az első, általam is ismert internáltakat, s két vagy három ember közvetítésével hírt adhattam magamról feleségemnek, illetve szüleimnek. De még hét hétbe telt, míg végül behívattak a táborparancsnok irodájába, és szeptember 1-jei dátummal kezembe nyomták az elbocsátó igazolást. Mielőtt elhagyhattam volna a tábor kijáratánál álló, sárgára festett épületet, el kellett olvasnom egy papírt, s aláírnom az arra nyomtatott „kötelezvényt”. Eszerint minden, ami a táborral és az ottani személyekkel kapcsolatba hozható volt, „államtitoknak” minősült, s ennek bárminemű megsértéséért tíz évig terjedő börtönbüntetés járt.

Soha azelőtt nem kellett annyi aláírást adnom, mint nyolc hónapos odüsszeám során a vizsgálati fogház különböző celláiban és utána Kistarcsán. A kihallgatási jegyzőkönyveknek ugyanis minden egyes oldalát alá kellett írni. De csak ez az utolsó aláírás volt igazi, abban az értelemben, hogy nem valami hazugságot, féligazságot, eltorzított kijelentést igazolt rólam vagy másokról.

A táborból való elbocsátásom alkalmával visszaadták a letartóztatásomkor elvett személyes tárgyaimat. Ugyanakkor visszakaptam egy nagy bőröndöt is azokkal a könyvekkel és papírokkal, amelyeket a titkosrendőrök a házkutatások után vittek magukkal. Aztán ott álltam két-három társammal a tábor előtt. Még egyszer visszanéztem a nagy vaskapura. A Budapestre tartó helyiérdekű vasút megállója csak néhány száz méterre volt onnan, balra. Ám mihelyt elindultam, leszakadt a bőrönd füle, s a nagy böhöm jószág a földre esett. A dühtől és kétségbeeséstől majd kicsordult a könnyem. Most mitévő legyek a gyűlölt tábor bezárt kapuja előtt? Ebben a pillanatban barátaim visszafordultak, majd együtt cipeltük apám hatalmas öreg bőröndjét a vonathoz. Az utasok némán néztek bennünket. Tudták, hogy szabadon engedett internáltak vagyunk, s mi is tudtuk, hogy ők tudják. A budapesti állomáson egy idősebb társammal taxiba ültünk, s ragyogó napsütésben érkeztünk meg a belvárosi Kígyó utcába. Barátom és a taxisofőr segített felvonszolni a bőröndöt az első emeletre. Sok szerencsét kívántunk egymásnak a jövőre nézve, majd hevesen dobogó szívvel becsöngettem lakásunk ajtaján.

Betegségtől és munkától hajlott hátú anyósom nyitotta ki az ajtót. Kicsit zavartan pillantott rám, s azt mondta, feleségem szabadságra utazott a Balaton mellé, de már nagyon várta, hogy kiengedjenek, s meghagyta a telefonszámát. A kis cédulán az üdülő száma mellett csak néhány szó állt: „Semmiféleképp ne beszélj G. E.-vel, mert csirkefogó!” Fejemben kusza gondolatokkal, de mégis boldogan, amiért újra szabad voltam, felhívtam a feleségemet. Sikerült meggyőznöm, hogy pillanatnyi állapotomban nem tudok a Balatonra menni. „Na jó, akkor a legközelebbi vonattal indulok haza” - mondta vidáman. Megtudtam még tőle, hogy legjobb barátomat, akit az angoloknak folytatott kémkedéssel vádoltak, s akiről azt hittem, hogy a szomszédos cellában ül, soha nem tartóztatták le - amiképpen a két vagy három másik gyanúsítottat sem. Különös! Legjobb barátom tehát szabad, s nem ítélték hosszú börtönbüntetésre, ahogy a kihallgatótiszt mondta...?

Elgondolkodva szálltam föl a villamosra, hogy meglátogassam szüleimet, akik már izgatottan vártak.

EGY KEGYVESZTETT EMBER ELRABOLT ÉVEI

Apámtól kaptam az első tájékoztatást a Nagy Imre által ünnepélyesen meghirdetett „új szakaszról”, valamint a miniszterelnöknek arról az ígéretéről, hogy helyreállítják az úgynevezett „szocialista törvényességet”, s véget vetnek a rendőri önkénynek. Halomba rakva vártak rám a szüleim által félretett újságok. Amit ezekben olvastam, az meglepett újszerű hangvételével, és felcsillantotta az újrakezdés lehetőségét. Ezért érdemes lesz harcolni.

Akkoriban huszonnégy éves voltam, s valóban úgy hittem, hogy egy új élet küszöbén állok. Hamarosan be kellett azonban látnom, hogy velem együtt az az ötezer-hetvenöt internált és tizenhatezer fogoly, aki két évnél rövidebb börtönbüntetést kapott, s így amnesztiában részesült, a még mindig érintetlen kommunista rendszer nagy, láthatatlan börtönébe tért vissza. Már néhány nappal Nagy Imre programbeszéde után megkezdődött az apparátus „mozgosítási kampánya”. A pártvezetőként tevékenykedő Rákosi a budapesti pártaktivisták gyűlésén személyesen szólított fel az ellentámadásra.

Egyelőre engem mindez csak felületesen érintett. Mivel rendes sorkatonai szolgálatom alatt tartóztattak le és interháltak, szabadlábra helyezésem után jelentkeztem utolsó szolgálati helyemen, a karhatalom budapesti laktanyájában. Azonnal szabadságoltak, s szolgálati időm lejártával haladéktalanul megkaptam leszerelési papírjaimat. Ezekkel elmentem az MTI-hírügynökséghez, ahol újra elfoglaltam rovatvezetői állásomat.

Formálisan úgy tűnt, hogy minden rendben van, én mégis az első pillanattól fogva nagyon magányosnak éreztem magam. Egy nagy irodában helyeztek el, munkát azonban nem kaptam. Ott ültem egész nap egyedül, és az újságolvasáson kívül nem volt semmi dolgom. Az MTI már említett vezérigazgatója, Barcs Sándor, a magas beosztású „pártonkívüli” útitársak egyike, nem volt hajlandó fogadni, és telefonon sem kívánt szót váltani velem. Kollégáim sem részesítettek sokkal jobb bánásmódban. Voltak közöttük rosszmájúak, akik most levezethették kisebbrendűségi komplexusaikat és irigységüket; opportunisták, akik négyszemközt köszöntek, de az utcán már nem ismertek meg; végül jó szándékúak, akik a házi telefonon suttogtak el olykor néhány szót.

A sokat magasztalt „szocialista törvényesség” tehát abból állt, hogy bár szabad voltam, továbbra is fölöttébb gyanús személynek számítottam, akit mindenki került, mint a leprást. Pontosan négy héttel azután, hogy újra dolgozni kezdtem, vagyis az első alkalmas időpontban azt követően, hogy sorkötelesként visszatértem munkahelyemre, kaptam egy rövid értesítést, amelyben a vezérigazgató és a személyzeti főnök 1953. december 9-ével felmondott nekem. Még a kéthetes felmondási idő alatt sem tartottak igényt rám. Az indoklás így hangzott: „Ön nem alkalmas a munkája ellátására.”

Hivatkozva a Legfelső Államügyészség egyik osztályvezetőjének szóbeli felvilágosítására, miszerint nincs semmi a rovásomon, s ezért engedtek el a táborból, panasszal éltem az MTI ellen. Korábban szakszervezeti titkárnőként dolgozó feleségem tapasztalatai és kapcsolatai segítségével a pert egészen a legfőbb munkaügyi bíróságig vittem - természetesen sikertelenül! Látszat és valóság a diktatúra számára két különböző dolog volt: a pártközpontból érkező egyetlen telefonhívás eldöntötte jövőmet. Egy bizonyos Balassa László, az agit-prop. osztály rettegett rádiós referense szóban tájékoztatta Barcs vezérigazgatót, hogy politikailag továbbra is megbízhatatlan vagyok. Barcs ezt a felvilágosítást - megint csak telefonon - továbbadta a bírónak, s ezzel újságírói pályafutásomat végérvényesen tönkretették. Ettől kezdve a magyar tömegkommunikáció minden területén nem létező lettem, feketelistán voltam.

Ez egyértelműen annyit jelentett, hogy bár szabadlábon éltem, nem voltak jogaim, nem volt állásom és jövőm. Ne feledjük, hogy abban az időben még el sem kezdődött az a desztalinizálási hullám, amelyet jóval később robbantott ki Hruscsov az SZKP XX. Kongresszusán mondott titkos beszédével. 1953. november 26-án, vagyis mindjárt az elbocsátásom után ötoldalas kérvényt intéztem egy részletes hatoldalas életrajzi melléklettel az újonnan felállított Legfelső Államügyészséghez. Választ nem kaptam.

Annak idején, az ötvenes évek elején úgy tűnt, hiábavaló minden fáradozás, hogy rehabilitáljanak - a szónak abban az értelmében, hogy helyreálljon társadalmi helyzetem és visszanyerjem korábbi politikai jogaimat. Pedig írásban és szóban is folyton hangsúlyoztam, hogy semmit nem követtem el, hogy kémkedéssel vádolt barátaim valamennyien fontos állásban vannak és

megbecsülésnek örvendenek, hogy a kihallgatásomon elhangzott vádak tizenhét-tizennyolc éves koromban folytatott politikai tevékenységemre vonatkoztak, és közvetetten maga a kihallgatótiszt is elismerte, hogy nem szolgálhatnak alapul letartóztatásomhoz, amikor ő tőlem kérdezte meg, tulajdonképpen miért is tartóztattak le engem. Ezenkívül megadtam tizenhat személy nevét, akik tanúsíthatják, hogy ideológiai „tévelygéseim” és Justus-tanítványként elkövetett hibáim ellenére nem voltam sem „jobboldali szociáldemokrata”, sem (bármilyen értelemben véve) „trockista”, hanem mindig derék baloldali s végül kötelességtudó újságíró. Természetesen nem mulasztottam el, hogy a politikai „hitelesség” akkori mércéinek megfelelően utaljak arra is, hogy feleségem munkáscsaládból származik, 1945-től párttag, sót egy ideig párttitkár is volt kiadójában. Erőfeszítéseim mégis hasztalannak bizonyultak.

Mindenekelőtt felvetődött a kérdés, hogy miből is éljen egy „politikailag megbízhatatlan”, munkanélkülivé vált újságíró a még mindig totalitárius módon szervezett társadalom feltételei között. Egy ilyen „nem létező személyt” nem lehetett sem újságnál, sem bármilyen intézménynél, kiadónál vagy könyvtárban foglalkoztatni. A kétségbeejtő körülmények közepette onnan érkezett segítség, ahonnan nem is reméltem. Feleségem a Művelt Nép kiadónál dolgozott szerkesztőként, s bár igazgatónője az én letartóztatásom után érdeklődött ÁVH-s „összekötőjénél”, hogy elbocsássa-e, ó maga nem szorgalmazta a dolgot. Így aztán feleségem nemcsak hogy megtarthatta az állását, de szabadon bocsátásom után az igazgatónő még engem is ellátott korrektúrákkal, majd később fordítási feladatokkal. Mindenesetre ezeket a munkákat álnéven végeztem.

Sem azelőtt, sem azután nem kínzott annyira a „sehová nem tartozás” szüntelen jelen lévő érzése, mint az első hetekben, miután kirúgtak az MTI-től. Még ma is égnek áll a hajam, ha eszembe jutnak találkozásaim a volt kollégákkal, akik nem akartak megismerni az utcán, vagy gyorsan elfordították a fejüket - olykor szemmel látható undorral -, sót néha még a másik oldalra is átmentek. Az amnesztiával szabadult emberek eleinte nagyon szótlanok voltak. Amint arra köteleztük is magunkat, senkinek, még állítólagos legközelebbi barátainknak sem meséltünk arról, amit átéltünk, láttunk és hallottunk. Az újságoknál dolgozó „vonalas” túlbuzgók és opportunisták csak akkor méltóztattak újra megismerni bennünket, amikor már kénytelenek voltak tudomásul venni azt, amiről nem akartak tudni.

Nem sokkal huszonötödik születésnapom előtt a közérzetem abszolút mélypontra zuhant. Feleségemmel, kilencéves mostohalányommal és anyósommal négyesben laktunk egy egyszobás lakásban, amelyet kölcsönbútorokkal rendeztünk be. A legnagyobb gondot azonban nem is a gyötrelmes zsúfoltság okozta számomra, hanem az a fenyegető vihar, amely a nyomott hangulatú politikai légkörben és személyes körülményeim között kitörni készült. Barátaimtól lassanként megtudtam, hogy feleségem a letartóztatásom alatt vagy már katonai szolgálatom idején - az általa sürgetett házasságkötésünk ellenére - összeszűrte a levet egyik kiadói kollégájával. Akkoriban a letartóztatottakról mindenki azt hitte, hogy hosszú évekre kivonták őket a forgalomból. Én azonban azt, hogy szabadon bocsátásom után másnap túláradó hálával még köszönetet is mondtam feleségem barátjának a „gondoskodásért”, utólag elviselhetetlenül megalázónak éreztem. Bár feleségem könnyek közt igyekezett meggyőzni, hogy én vagyok élete egyetlen igazi szerelme, és kezdhetnénk újra mindent elölről, nem tudott maradásra bírni. Visszatértem a szülői házba.

Anyám és akkoriban már hatvannégy éves apám szeretetteljes megértéssel és tárt karokkal fogadott. Kiköltöztek a kis gyerekszobába, nekem pedig átengedték az iroda melletti tágas hálószobát, amelynek ablaka az Üllői útra nyílott. Ugyanannak a háznak egyik utcai helyiségében működött az úgynevezett „ügyvédi munkaközösség”, amelyet apám néhány kollégájával együtt az ötvenes évek elején hozott létre, hogy a felülről elrendelt és mindent átfogó kollektivizmus idején egyáltalán tovább tudjon dolgozni. Egy szabadfoglalkozású embernek bizonytalan volt a megélhetése, az ügyvédek kereseti lehetősége pedig igen szerény keretek közt mozgott. Katonáskodásom idején még én támogattam anyagilag a szüleimet, most viszont fordult a kocka. A katonai szolgálat, a fogva tartás és a munkanélküliség évei után még használható ruhám sem volt. Végül a szabónk apám két régi öltönyét fordította ki számomra.

*

Miközben engem elfoglalt magánéletem fáradságos átrendezése, valóságos frontharcok tomboltak egyfelől az új miniszterelnök, Nagy Imre, aki a kommunista rendszer keretein belül fokozatosan elindított egy nagyszabású, a sztálini modelltől eltérő reformkísérletet, másfelől a Rákosi köré csoportosuló sztálinisták között, akik lépten-nyomon lefékezték és szabotálták Nagy Imre kezdeményezéseit. Anélkül, hogy figyel-

men kívül hagynám vagy kisebbíteni akarnám a tömegek növekvő nyomását, meg kell állapítani, már akkor körvonalazódott, hogy az 1956-os nagy válságot mindenekelőtt magában az uralkodó pártban lezajló bomlási folyamatok váltották ki. Csak Magyarországon következett be már négy hónappal Sztálin halála után - természetesen az aggódó Kreml kezdeményezésére - a sztálinizmus nyílt elítélése és az új szakasz meghirdetése; csak itt harcolt egymással két frakció több mint három évig a követendő útról, miközben az apparátus fölötti rendelkezési jog - amely huszonnégyezer funkcionáriust érintett, akik közül csak a pártban hétezren töltöttek be függetlenített állást - mindvégig a sztálinisták kezében maradt.

Minden elismerés ellenére, amely a magyar forradalom világtörténelmi jelentőségét megilleti, az események előtörténeteként nem szabad megfeledkeznünk sem a már Nagy Imre alatt 1953 júniusa és 1954 novembere közt bekövetkező reményteljes újrakezdésről, sem az 1955 elejétől tapasztalható végzetes fordulatról. A népfelkelés csak akkor vált lehetővé, amikor a desztalinizálás kérdésében a párt - és elsősorban vezető káderállománya - annyira kettészakadt, hogy elvesztette önfenntartó képességét.

Az, ami ma sok nyugati megfigyelő szemében a kommunisták közötti hatalmi harcnak, Nagy és Rákosi személyes rivalizálásának tűnik, valójában két alapvetően eltérő koncepció és módszer konfliktusa volt. A csatározások három fő terepe a következőkben jelölhető meg: a titkos perek és a tisztogatások felülvizsgálata; a gazdaságpolitika prioritásai; a Népfront újraélesztése, de nem olyan intézményként, amely egyfajta „fogaskerék-áttételként” közvetíti az állampárt utasításait, hanem az emberek bizalmának megnyerésére szolgáló intézményként.

Ebben a konfliktusban nem valami elvont ideológiai szőrszálhasogatásról volt szó, hanem több százezer megnyomorított, jogfosztott és részben még mindig börtönbe zárt ember szabadságáról, egészségéről és személyes jövőjéről. Bár hosszan elhúzódó rehabilitálásom ügye mélyen elkeserített, ahhoz képest nekem szerencsém volt, hogy mintegy négyszáz internáltat még 1953-ban bíróság elé állítottak, és sokévi börtönbüntetésre ítéltek. A politikai foglyok ezreinek kellett egészen 1956 nyaráig, sőt akár az októberi felkelésig rács mögött maradnia.

A desztalinizálásért folytatott harc hosszadalmas, csöppet sem veszélytelen és eleinte nagyon egyenlőtlen volt. Magyarországon a pereket túlélő áldozatok, az írók, újságírók és művészek, mindenekelőtt azok a kommunista és baloldali beállítottságú értelmiségiek, akik becsapva érezték magukat a Rákosi-klikk által, és lelkiismereti konfliktusba kerültek, most a vezetésben messzemenően elszigetelt Nagy Imre köré csoportosultak, és diktálni kezdték a reformmozgalom tempóját. Csakhogy Rákosi, valamint a politikai bizottságban és a titkosrendőrségnél tevékenykedő társai a taktikai engedmények ellenére továbbra is kezükben tartották a pártapparátust és a titkosrendőrséget. Rákosira és rendszerére ugyanaz volt érvényes, amit az NDK-val kapcsolatban a volt kommunista német író, Alfred Kantorowicz fogalmazott meg találóan: „Ulbrichttól várni a desztalinizálást olyan, mintha Himmlert bízták volna meg a nácitlanítással...”

Mindennek ellenére Nagy Imre és harcostársai lépésről lépésre tágították a mozgásteret - mind a jogfosztott, kényszerrel kollektivizált parasztok, mind a magasra srófolt normák terhe alatt nyögő munkások számára. Az újságíróknak sok tekintetben egy új korszak beköszöntét jelezte, hogy létrejött egy közvetlenül a miniszterelnöknek alárendelt Tájékoztatási Hivatal. Vezetője a félreállított és külföldre küldött régi kommunista, Szántó Zoltán, helyettese pedig a dinamikus publicista, Vásárhelyi Miklós lett. Számomra - ahogy minden bizonnyal a nem hivatalos feketelistán szereplő más újságírók számára is - ennek a hivatalnak már a puszta léte bátorítást jelentett, hogy tovább küzdjek a rehabilitációért, s remélhessem, hogy van legalább egy olyan hely a párt- és rendőrapparátus áthatolhatatlan labirintusán kívül, ahová fordulni lehet.

Még mielőtt sor került volna a központi vezetőség ülésére, amely aztán látszólag átütő győzelmet hozott az „új szakasz” és hívei számára, a légkör erősen felhevült. Minden bizonnyal ez indított engem is arra, hogy 1954. szeptember 30-án újra írjak a Legfelső Államügyészségnek. Levelemben megismételtem a teljes rehabilitáció iránti kérelmemet, s megneveztem tizennyolc személyt, akik pályafutásomat és kijelentéseimet illetően tanúskodni tudnak.

Ez alkalommal már reagált az igazságügy. Bakos Pál, a különleges ügyek főosztályának vezetője kikérte „V” 103.500 jelzésű operatív aktámat, és négy dossziét

kapott kézhez. Mint már említettem, az internálás előtt aktám száznegyvenhárom oldalt tett ki. Hogy mit intézett Bakos, arról fogalmam sincs, tény azonban, hogy december 7-ére berendeltek az állambiztonság hírhedt nyomozóhivatalába, amely agyúttal börtönként is szolgált.

Annak ellenére, hogy végül hatoldalas jegyzőkönyvet vettek föl, leginkább csak egyetlenegy jelenetre emlékszem. A kihallgatás alatt felbukkant egy számomra nagyon is ismerős alak: az az ÁVH-s tiszt, aki nem egészen két éve kihallgatott, s az eltorzított, hazug jegyzőkönyvek aláírására kényszerített. Látszólag csupán az iratszekrényben keresett valamit, ám én gyanítottam, hogy mindezt tudatosan rendezték így a megfélemlítésemre. Bár a válaszaimat ezúttal helyesen írták le, bizalmatlanul és leverten hagytam el a komor épületet.

Negyven évvel később aztán a rendelkezésemre bocsátott dossziék alapján megállapíthattam, hogy ügyemet - tudtomon kívül - viszonylag jó ütemben és alaposan dolgozták fel. Már tíz nappal a letartóztatásom után újra kihallgatták Justus Pált, 1954 végéig pedig további hét személyt, akik korábban 1952 nyara és 1953 tavasza között többé-kevésbé súlyosan terhelő vallomást tettek velem kapcsolatban, azt állítva, hogy „trockista” vagyok, „az egyesülés ellenzője”, aki „ellenséges nézeteket” hangoztat. Justusszal együtt most saját kezűleg írt vallomásaikban, illetve aláírásukkal hitelesített jegyzőkönyvekben valamennyien nyomatékosan megerősítették, hogy bár becsvágyó és karrierista voltam, sohasem képviseltem „trockista” vagy „más ellenséges” nézeteket.

Elhagyott és ezért bosszúra szomjas idősebb barátnőm is visszavonta azt a vallomását, mely szerint „Lendvai jobboldali szociáldemokrata mozzanatokat érvényesített a munkájában, és megpróbált cikkeibe imperialista propagandát csempészni”. Ezúttal már inkább csak „jellemhibákról” és „mulasztásokról” beszélt, s arról, hogy nem tudta, „mindez szándékosan történt-e”. Mindenesetre felháborodottan utasította vissza azt a „rágalmat”, hogy korábbi vallomásában sértett féltékenységbál mondott rám nézve terhelő dolgokat.

Arról, hogy milyen „technikával” vasalták ki annak idején az ifjúsági mozgalom volt munkatársaiból a terhelő vallomásokat, világos képet ad az egyik „tanú” második megnyilatkozása ugyanazon tényállás tisztázása során. Amikor G. J. visszavonta 1952. július 21-i val-

lomását, mely szerint Justus „trockista szemináriumokat” rendezett, és „Lendvai ennek megfelelően mint diákfunkcionárius ilyesfajta előadásokat tartott”, az ügyemet felülvizsgáló tiszt megjátszott naivitással megkérdezte: „Akkor hát miért állította ezt egyáltalán?” A válasz mellbevágó volt: „Nos, a saját hosszú vizsgálatom alatt hozzászoktam, hogy a már megírt jegyzőkönyvet nem szabad megváltoztatni. Vagyis ha a tiszt azt állította, hogy Justus trockista volt, az ellen én nem tiltakozhattam. Miután világos volt, hogy Lendvai a szóbeli megnyilatkozásaiban egyetértett Justusszal, a kihallgató ebből arra következtetett, hogy ha Justus előadása trockista volt, és Lendvai azt egyetértően kommentálta, akkor ő is trockista...” Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy az illetőt, aki saját kijelentése szerint 1948 tavasza óta, azaz tizennyolc éves korom óta nem találkozott velem többé, négy, illetve hat és fél évvel később ilyen manipulatív faggatásnak tették ki, és annak idején terhelő tanúként vetették be ellenem, akkor felismerhetővé válnak annak a gyilkos gépezetnek a körvonalai, amely éveken keresztül annyi ártatlan áldozatot követelt.

Az új tanúvallomások a velem készült jegyzőkönyvvel együtt mégis új helyzetet teremtettek. Egy négytagú különbizottság, amely egy államügyészből, a vizsgálati osztály főosztályvezetőjéből és az ügyemet feldolgozó két tisztből állt, már 1955. január 17-én megállapította, hogy internálásom alaptalan volt. A dokumentum négy aláírója javasolta, hogy a Minisztertanács rehabilitációs bizottsága és a párt Központi Ellenőrzési Bizottsága foglalkozzon az ügyemmel.

A dolgok azonban másképp alakultak. Dékány István vezérőrnagy, az állambiztonság főnöke és belügyminiszter-helyettes, aki mellesleg Rákosi kedvenc unokahúgának a férje volt, nem fogadta el a jelentést, s egy döcögősen és zavarosan megfogalmazott megjegyzésben „kiegészítő vizsgálatokat” követelt két barátomról (Gömöriről és Korolovszkyról) . Elrendelte továbbá, hogy a IV. ügyosztály „nézzen utána” – így írta szó szerint a vezérőrnagy -, hogy szabadon bocsátásom óta milyen magatartást tanúsítok.

Néhány héttel később az ügyemet feldolgozó hadnagy megnyugtathatta a bizalmatlan miniszterhelyettest: bár két barátomat és kollégámat körülvették az ügynökök, a megfigyelés semmiféle bizonyítékkal nem járt arra nézve, hogy ók maguk „konkrét ellenséges tevékenységet” folytattak volna.

A négytagú bizottság eredeti rehabilitációs javaslatát ezért 1955. február 24-én ismét a miniszterhelyettes elé terjesztették, aki azt ezúttal ellenjegyezte. Így tűnt tehát, hogy minden rendben van. Négy héttel később azonban a vizsgálati osztály vezetője újabb, óvatosan megfogalmazott „jelentést” készített, s ennek a szokásos módon szintén „Szigorúan bizalmas!” megjegyzéssel ellátott iratnak az első oldalára 1955. március 25-én egy nyilvánvalóan még magasabb rangú pártfunkcionárius kézírással odakanyarította: „Ügyével nem foglalkozunk.”

Ez lett hát a négy hónapos felülvizsgálat s az Államügyészség meg a Belügyminisztérium közötti levelezés szomorú vége. Jóllehet semmit nem követtem el, s ezt már 1955 elején írásban minden lehetséges intern formában igazolták is, újabb másfél évig politikai számkivetett maradtam. Fogva tartott a diktatúra bürokratikus hálója, ugyanakkor - s ezt két évvel később már magam is így láttam - az antihumánus rendszer tettestársa voltam, aki nem lázadt fel az eltorzult hatalom ellen, hanem akaratlanul és balszerencsés módon bekerült egy idegen hatalom által létrehozott és tanulásra képtelen gépezet kerekei közé.

Az, ami a marxizmus-leninizmusra hivatkozó pszeudoszocialista rendszer sztálinista és posztsztálinista szakaszában történt az emberekkel, rendkívül összetett dolog volt, és visszatekintve sem ítélhető meg egységes séma szerint. Ha évtizedekkel később Jürgen Habermas az NDK történelmével kapcsolatban úgy fogalmazhatott, hogy: „ezek a folyamatok nagyobb követelményt támasztanak differenciáló és beleérző képességünkkel szemben, mint a náci bűnök, amelyek szörnyűségük okán viszonylag egyszerűen értékelhetők”, akkor ugyanez még inkább érvényes az ötvenes években politikailag aktív magyarok morális megítélésre.

*

Számomra csak jóval később vált világossá, hogy az ígéretes kezdet után miért szakadt félbe rehabilitálásom nem sokkal a megvalósulás előtt. Az a hét személy, akit velem kapcsolatban újra kihallgattak, írásban kötelezte magát, hogy az eljárásról senkinek sem beszél. Attól meg kiváltképp óvakodott mindegyik, hogy engem tájékoztasson. Visszamenőleg úgy tűnik, kedélyállapotom szempontjából jobb is volt, hogy a leghalványabb sejtelmem sem lehetett arról, ami ügyemet illetően a belügyminisztériumban lejátszódott, s csak negyven évvel később tanulmányozhattam aktámat.

A magyarázat ma már kézenfekvő: 1954 ősze és 1955 tavasza között az inga Nagy Imre „új szakaszától” az ellenkező irányba lengett ki. Moszkvában is megfordult a szél.

Az akkori viszonyok közt szenzációszámba ment az a lázadás, amely a párt központi lapja, a *Szabad Nép* szerkesztőségében tört ki. A jelen lévő párttagok nyolcvan százaléka egy három napig tartó gyűlésen állást foglalt a Nagy Imre-féle irányvonal mellett, és név szerint a gazdaságpolitikáért és a médiaügyekért felelős két vezető, Gerő Ernő és Farkas Mihály ellen. A több mint százoldalas gyorsírásos jegyzőkönyvet megküldték a vezetésnek, valamint más szerkesztőségeknek és néhány fontos intézménynek, ami valóságos bombaként hatott.

Ez és Nagy Imrének a Kreml szerint nacionalista programadó beszéde a Hazafias Népfront alakuló kongresszusán, valamint a feltűnően hosszú, két hónapos szovjetunióbeli gyógyüdülésen tartózkodó Rákosi intrikái fordulatot idéztek elő Moszkvában. Nagy visszautasította, hogy „önkritikát” gyakoroljon. Március elején ugyanaz a központi vezetőség, amely októberben még egyhangúlag támogatta, éppily egyöntetűen „jobboldali elhajlónak” bélyegzi. 1955. április 14-én a központi vezetőség úgy határoz, hogy a párt valamennyi testületéből kizárja Nagy Imrét, akit négy nappal később miniszterelnöki posztjáról is leváltanak.

A sztálinisták bosszúhadjárata 1955 késő őszén érte el tetőpontját, amikor is Nagy Imrét kizárták a pártból. Rákosi a hozzá hű apparátus segítségével tucatszámra váltotta le, száműzte vidékre vagy helyezte át a gyanúsnak tűnő vagy egyszerűen útjában álló újságírókat, írókat, állami hivatalnokokat és pártfunkcionáriusokat. A Magyar Nemzet harmincöt újságírójából például huszonegy szerkesztőségi tagot mentettek fel tisztségéből. Rákosi bosszúja nem kímélte a párt központi lapjánál foglalkoztatott neves ellenzékieket sem. Könyveket és folyóinatokat zúztak be, színházi előadásokat tiltottak be, és bárki, aki nem volt hajlandó az „önkritika” nevű visszataszító játékban részt venni és megtagadni „téves” nézeteit, arra számíthatott, hogy elveszíti állását és privilégiumait. E körülményeket figyelembe véve kell tehát megítélni azokat a látszólag érthetetlen fordulatokat is, amelyek a nagypolitika szempontjából jelentéktelen ügyemben bekövetkeztek.

Ám nem csupán Rákosi, hanem akkori kedvencei, mint például a paraszti családból származó és harminchárom évesen miniszterelnökké kinevezett Hegedűs András, valamint a kiváltságaikért aggódó más funkcionáriusok is azt remélték, hogy ezzel a módszerrel urai maradhatnak a helyzetnek. Megítélésüket osztotta az 1953-tól Budapesten tartózkodó, 1956 júliusától pedig nagyköveti beosztásban dolgozó Jurij Andropov is, aki jól értett magyarul, továbbá sajtóattaséja, Vlagyimir Krjucskov, a későbbi titkosszolgálati vezető és kudarcot vallott puccsista.

Az apparátus tagjait persze nem vagy nem csak a szektás fanatizmus vezérelte, hanem kézzelfogható kiváltságaik védelmezése is. A magasabb beosztású állami és párthivatalnokok, mindenekelőtt a központi apparátus tisztségviselői, a köznéptől elkülönülve, villákban vagy tágas városi lakásokban éltek, szolgálati autón jártak, titkos üzletekben vásároltak csökkentett áron, szabadságukat a csak nekik és családjaiknak fenntartott üdülőkben és szállodákban töltötték, amelyeket például a Balaton mellett víz alatti szögesdrótok és persze a mindig és mindenhol jelen lévő fegyveres karhatalmisták őriztek a közönséges halandóktól. A magasabb rangú elvtársak egészségéről néhány kiemelt kórházban és szanatóriumban gondoskodtak.

Hegedüs, aki Nagy Imre megbuktatásának előkészületekor kormányküldöttséget vezetett Kínába, s akkoriban „csupán" miniszterelnökhelyettes volt, visszaemlékezéseiben leírja, hogyan vigyáztak rá a vendéglátói. Az, hogy a kocsija előtt és mögött folyton két-két autó haladt, még szokásosnak mondható. De amikor kifejezte azt a kívánságát, hogy szeretne meglátogatni egy áruházat Sanghajban, a kínaiak pánikba estek. Aztán pillanatok alatt kiürítették a tízemeletes épületet, vagyis minden vásárlót eltávolítottak. Így hát az apró termetű parasztfiú a teljesen üres házat járta be negyven fős kísérettel, hogy megtekintse a polcokat.

Az új szakasz jelképének lejáratása után a rendcsináláshoz hozzátartozott azoknak a Nagy Imre által fokozatosan létrehozott új intézményeknek a szétverése is, amelyek veszélyeztethették volna a párt monopolhelyzetét. Ily módon haladéktalanul megszüntették a Minisztertanács mellett működő Tájékoztatási Hivatalt, amelynek munkatársai - mint Vásárhelyi és Fazekas - odaadóan küzdöttek a szabadon bocsátottak rehabilitációjáért és a még fogva tartottak elengedéséért.

*

A foglalkozási tilalom három éve alatt legnagyobb lelki támaszomat természetesen fiatal korom jelentette. De hát mit csinálhatott egyáltalán egy munkanélküli értelmiségi? Nos, én tovább csiszolgattam angol és francia nyelvtudásomat, s elkezdtem oroszul tanulni. Tanárnőm egyébként egy idősebb szentpétervári hölgy volt, aki még a forradalom előtt menekült Belgrádba, majd Tito és Sztálin szakítása után Budapestre vetette a sors. Mindezek mellett elolvastam Balzac összegyűjtött műveit, időnként megszakítva ezt Arthur Koestler vagy George Orwell egy-egy politikailag izgalmas könyve kedvéért, amelyeket barátaimtól egyetlen napra, sőt olykor csak egyetlen éjszakára kaptam kölcsön.

A legtöbb időt azonban a kávéházban töltöttem. Ott még akkoriban is órákig lehetett üldögélni és olvasgatni egy csésze kávé meg egy pohár víz mellett. Csak épp külföldi napilapok nem voltak már, mint régen. És persze eltűntek a legendás főpincérek is, akik egykor oly szívesen hiteleztek vagy „írtak fel” kisebb összegeket az újságíróknak és íróknak. Ennek ellenére „a kávéház” 1954 és 1956 között az irodalmi és mindinkább a politikai eseményeknek is a központja volt. Mi újságírók, írók és művészek szintén ott ültünk rendszeresen a Hungária Kávéházban, és hangosan vitatkoztunk az ígéretes nemzetközi fejleményekről, a mindenkori apró szenzációkról, amelyek az értelmiség valamivel több szabadságáért és nagyobb mozgástereéért folyó harcát kísérték. Azt, hogy a kávéházban is megfigyeltek és lehallgattak bennünket, sőt ott talán még inkább, mint másutt, valamennyien tudomásul vettük. De minél több idő telt el, magunk között annál kevésbé törődtünk ezzel.

Akárcsak 1953 nyarán az „új szakasz” meghirdetése, az 1955-56-os desztalinizálási hullám is Moszkvából kapott ösztönzést - két, komoly következményekkel járó esemény formájában. Aki éveken keresztül átélte és végigcsinálta az „éberség” jegyében zajló és „az imperialisták láncos kutyája, Tito” ellen irányuló hadjáratot, az az 1955. május 16-án Belgrádból érkező híreket feltétlenül az új kor beköszöntének további nyilvánvaló jeleként fogta fel. Ezen a napon Nyikita Hruscsov szovjet pártvezető elzarándokolt a világkommunizmus „győztes eretnekéhez” (Ernst Halperin), és nyilvánosan megkövette. Azok a vádak, amelyek a Rajk-pernek, valamint „a kommunista pártok soraiba beférkőzött imperialista ügynökök és titoista árulók” ellen tömbszerte lezajlott tisztogatásoknak az alapját képezték, ezzel mint „hazug, piszkos provokációk” össze-

omlottak. Valamennyien éreztük, sőt tudtuk, hogy ezen a napon visszafordíthatatlan folyamat indult el, amely saját életünk tekintetében is messzeható következményekkel jár majd. Ma már nem emlékszem, hogy ezt a számunkra mindenképpen korszakos eseményt a szokásos rummal vagy netán pezsgővel ünnepeltük-e meg, de annyi bizonyos, hogy felszabadító érzés töltött el, mikor arra gondoltam, hogy most végre Rákosinak és társainak is lejár az órája.

Egy nappal később, vagyis még mialatt a szovjet küldöttség Jugoszláviában tartózkodott, három barátom - Gimes Miklós, Vásárhelyi Miklós és Fazekas György - vakmerő kezdeményezéssel lépett fel a lapkiadó pártgyűlésén, ugyanabban a szép régi épületben, amelyben a Hungária Kávéház is helyet kapott. Felszólították a pártvezetést, hogy normalizálja a magyar-jugoszláv kapcsolatokat, s ennek elemi feltételeként kezdeményezze Rajk-ügy perújrafelvételét. Fellépésük híre futótűzként terjedt el a Hungáriában, de az összes szerkesztőségben és intézménynél is, a tudósok és művészek körében. A „szocialista törvényesség megsértésének" vádja a Rákosi-rendszer tulajdonképpeni Achilles-sarka volt. Sem a jugoszlávok, sem mi, akiket az események közvetve vagy közvetlenül érintettek, nem felejtettük el, hogyan dicsekedett Rákosi, „a nagy Sztálin legjobb magyar tanítványa" 1949. szeptember végén egy hétezer pártaktivista részvételével megtartott gyűlésen azzal, hogy milyen sok álmatlan éjszakájába került „a pártba befurakodott ellenséges ügynökök leleplezése".

A pártvezetés keményen visszavágott. Gimest és Fazekast azonnal Kizárták a pártból, Vásárhelyi pedig „utolsó figyelmeztetésként" szigorú pártbüntetést kapott, és könyvtárossá fokozták le a Művelt Nép kiadónál, ahol a feleségem is dolgozott. Az 1955. május 15-én ünnepélyesen aláírt osztrák államszerződés, valamint a Moszkva és Belgrád közötti feltételes kibékülés hatásait azonban többé nem lehetett teljesen figyelmen kívül hagyni. A félreállított Nagy Imre körül már akkor kezdett kialakulni a hasonló gondolkodásúak vagy szimpatizánsok köre, ami persze egyáltalán nem jelentett - mint később állították - szervezett „összeesküvést". Ebben az első, lassan erősödő antisztálinista reformmozgalomban különösen fontos szerepet játszottak az írók, s eleve természetes volt, hogy a jogaikért harcoló egykori foglyok szívvel-lélekkel bátor kollégáik mögé álltak.

Az a tény, hogy a legismertebb kommunista írók és költők is aktívan részt vettek az ellenzéki mozgalomban, már a pártdiktatúra szellemi és erkölcsi szélesesét jelezte. Magyarország esetében talán még inkább érvényes az a mondat, amelyet Hugo von Hofmannsthal Ausztriával kapcsolatban mondott „Az irodalom mint a nemzet szellemi élettere” című beszédében: „A nemzet politikai életében semmi sem válik valósággá, ami irodalmában mint szellem ne létezne.”

Azokban a decemberi napokban, különösen egy élesen megfogalmazott központi vezetőségi határozat után, amely Déry Tibor, Háy Gyula és más, név szerint megemlített írók ellen irányult, az én szakmai pályafutásom folytatása is kilátástalannak látszott. 1956. február 13-án félelmetes hír érkezett: a valamennyiünk által jól ismert Erdős Péter újságírót „államellenes izgatás” miatt letartóztatták. Ez több volt, mint intő jel. Különböző hírek kezdtek el keringeni arról, hogy Rákosi emberei már listákat készítettek a nyugtalanságot szítókról, akiket „el fognak intézni”. Egyszóval a küszöbönálló események szorongással töltöttek el.

Tudtuk, hogy Rákosi a gonoszság zseniális manipulációjának mestere, aki sem a csalás, sem a rágalmazás és zsarolás eszközeitől nem riad vissza, hogy bűneit palástolja. Azt már azonban nem sejtettük, hogy Moszkvában nagy tisztító vihar készül, amely végül elsöpri magát Rákosit is, és véget vet az áldozatok rehabilitálásával kapcsolatos hosszas ellenállásnak.

1956. február 25-én, az SZKP XX. kongresszusának utolsó napján bombaként robbant Hruscsov titkos beszéde, amely a Sztálin-korszak bűneit vette számba. Az apparátus részéről a reformerekkel szemben emelt gátak azonban csak akkor omlottak le igazán, amikor a kivonatos ismertetős után a zárt pártgyűléseken először közölték a teljes szöveget. Rákosit egyszerre több oldalról is szorongatni kezdték - egyrészt a felháborodott kommunista értelmiségiek, másrészt az elszánt áldozatok, de maga Tito marsall is, aki csak Rákosi visszavonulása, illetve Rajk teljes rehabilitációja és a Jugoszláviát érintő vádak visszavonása esetén volt hajlandó Magyarországgal is normalizálni a kapcsolatokat. Március 23-án a mindenható pártvezérnek példátlan kihívással kellett szembenéznie a budapesti XIII. kerületben megtartott pártgyűlésen. Litván György történész a jelen lévő Rákosi arcába vágta, hogy elvesztette a nép bizalmát, és a legjobb lenne, ha lemondana.

Bár a formálódó ellenzék az Írószövetség lapján, az *Irodalmi Újság*on kívül nem rendelkezett tömegkommunikációs eszközökkel, a legfontosabb eseményekről szóló hírek és információk gyorsan terjedtek szájról szájra, s hamarosan a széles nyilvánosság is tudomást szerzett róluk. Egyre több politikus, sót központi vezetőségi tag kereste a kapcsolatot Nagy Imrével és a reformerek vezető képviselőivel.

*

A felpezsdülés évét éltük, és mindenki, aki az emlékezetes nyári estéken ott ült az újságíró-szövetség székházának kertjében, és barátok között elbeszélgetett azokról a viharos összejövetelekről, amelyek az eredetileg ártalmatlan vitafórumnak indult Petőfi Körben zajlottak, úgy érezte, hogy az események feltartóztathatatlanul haladnak a reform és Rákosi embereinek lemondása felé. Június elején ünnepelte Nagy Imre a hatvanadik születésnapját. A félreállított embert a közélet több mint hatvan prominens személyisége látogatta meg a lakásán, köztük két központi vezetőségi tag is. Látványos demonstráció volt ez a változatlanul legnépszerűbb magyar politikus mellett.

A Petőfi Kör aktuális közgazdasági és történelmi kérdésekről tartott rendezvényeit több százan látogatták, a filozófiai vitaesten pedig, ahol meghatározó szerepet játszott a nagy marxista gondolkodó, Lukács György, már ezernél is több érdeklődő vett részt. Érzelmileg kiemelkedő eseményt jelentett a pártveteránok és szabadon bocsátott politikai foglyok találkozása a diákokkal és fiatal értelmiségiekkel. Itt lépett először a nyilvánosság elé Rajk Júlia, a kivégzett külügyminiszter özvegye, hogy követelje férje teljes rehabilitálását.

A gyűlölt diktátor megdöntéséhez persze igazán a Néphadsereg Tisztiházának dísztermében megrendezett, úgynevezett „sajtóvita” adta meg a jelet. Már kora délután zsúfolásig megtelt az épület minden terme és folyosója. A hallgatók száma hat-hétezer körül mozgott. Elképzelhetetlenül nagy volt a tolongás. Nekem sikerült viszonylag jó helyet szereznem valamelyik középső sorban, s a jelenlévők többségével együtt a vita végéig, hajnali háromig maradtam. A kommunista újságírók rendkívül éles hangú hozzászólásokban számoltak le az általuk éveken át buzgón propagált rendszerrel. Az éjszaka legkiemelkedőbb eseménye sokunk számára Déry Tibor író ragyogóan megfogalmazott, hosszú beszéde volt. Déry életében már soha nem is közölt megnyilatkozásá-

ban a személyi szabadság hiányát lelki, szellemi, társadalmi és gazdasági rákfenének nevezte, és rámutatott arra, hogy a hibák gyökerei a mechanizmusban és az eszmék rendszerében rejlenek. Amikor a hajnali szürkületben néhány barátommal együtt elhagytuk a belvárosban álló hatalmas épületet, fáradtak, s mégis lelkesek és bizakodóak voltunk. Úgy véltük, már csak idő kérdése, hogy Nagy Imrét rehabilitálják, Rákosi pedig háttérbe szoruljon.

De aztán minden másképp történt. Június 28-án, vagyis egy nappal a filozófusvita után, a lengyelországi Poznańban munkások ezrei vonultak az utcára, és tüntettek az emelkedő normák meg az elviselhetetlenül alacsony bérek ellen. A rendőrséggel és a hadsereggel történt véres összecsapások után több mint hetven halottat és háromszáz sebesültet számoltak meg. Az esemény az egész keleti tömbben sokkhatást váltott ki, s ha csak rövid időre is, újra megerősítette az elnyomó intézkedések híveit.

Rákosi és emberei szilárdan eltökélték, hogy a poznańi tragédiát kihasználva „felszabadító csapást” mérnek az ellenzékre. Egy éles hangú központi vezetőségi határozat megtámadta Nagy Imrét és a Petőfi Kört, majd az aktivisták az egész országban tiltakozó gyűléseket szerveztek, és hasonló értelmű határozatokat hoztak. Rákosi „a Nagy Imre-féle összeesküvés teljes likvidálására” készült. Azt beszélték, hogy parancsára a belügyminisztérium összeállított egy úgynevezett „négyszázas” listát a legveszélyesebb „ellenzéki elemek” letartóztatása céljából.

A történészek és a levéltárosok egyébként mindmáig nem találtak olyan írásos bizonyítékot, amely igazolná ezt a közismert és mostanáig makacsul emlegetett híresztelést.

*

Ezen a nyáron különböző újságoknál dolgozó barátaim már lényegesen bátrabban érintkeztek a „kompromittált” vagy még nem rehabilitált kollégákkal. Ily módon én is elhelyezhettem néhány külpolitikai témájú cikket egy-egy napi- és hetilapban. Július 18-án bementem a *Béke és Szabadság* nevű hetilaphoz, amely egyre inkább az antisztálinista csoportok szócsövévé vált, hogy leadjak egy hosszabb írást a Szuezi-csatorna történetéről. A főszerkesztő titkárságán izgatott légkör uralkodott, mivel egy ismerős központi vezetőségi tag nem sokkal azelőtt közölte telefonon az

ellenzék egyik újságíró szóvivőjével, hogy a „Kopasz”, azaz Rákosi megbukott. Ez a hír évtizedes uralma és a körülötte kialakult torz személyi kultusz után politikai földrengésként hatott.

A közvélemény csak négy évtizeddel később értesült arról, hogy 1956 júliusában Anasztasz Mikojan, a szovjet pártelnökség tagja egy egész hetet töltött a magyar fővárosban, ahonnan többoldalas táviratokban számolt be Moszkvának a magyar vezetők intrikáiról, de elbizonytalanodásáról is, és jelentós szerepet játszott a budapesti őrségváltás minden apró részletének kidolgozásában.

Elias Canetti megállapítása Rákosira is jól illett: „a hatalom birtokosának igazi szándéka egyszerre groteszk és hihetetlen: ő akar lenni az egyedüli, túl akar élni mindenkit, hogy őt senki se élje túl...” Rákosi nemcsak Shakespeare-idézetekkel árulta el magát, hanem olykor a legszűkebb családi körben tett megjegyzéseivel is. Kedvenc unokahúga, Kardos Éva írja viszszaemlékezéseiben:

> „És egyet tanulj meg, mondta nagybátyám, amikor arra céloztam, hogy sok korlátolt ember van magas beosztásban; nem jó, ha az ember körül sok az okos ember. Az okos emberek veszélyesek - mondotta félig komolyan, félig mosolyogva.
>
> Először azt gondoltam, hogy tréfál. Meg is kérdeztem tőle.
>
> - Matyi bácsi, ezt nem mondod komolyan?
>
> Erre nem válaszolt.”

Ennek megfelelően a bizalmatlan pártvezér előszeretettel nevezett ki kulcspozíciókba viszonylag fiatal, kizárólag hozzá hű embereket, mit sem törődve teljes alkalmatlanságukkal. Mindez persze a legelső válságos helyzetben, vagyis 1956 októberében keservesen megbosszulta magát. Az, hogy Rákosi kegyeltjei kudarcot vallottak, talán majdnem annyira hozzájárult a rendszer villámgyors összeomlásához, mint annak a néhány ezer embernek a hősies harca, akiknek száma (valamennyi komoly kézikönyv szerint) nemigen haladta meg a tizenöt-húszezret.

Nem csoda hát, ha sem Mikojan, sem Jurij Andropov nagykövet nem hitt az új vezetés képességeiben, s a szovjet pártelnökséghez intézett kora nyári beszámolóikban alig titkolták, hogy nem bíznak meg Rákosi örököseiben. Akkoriban hallottuk ugyan, hogy a bukás a

Kreml küldötteinek jelenlétében és kifejezett támogatásával történt meg, de a szovjet irányítás igazi mértékéről csak az 1993-ban közzétett és addig szigorúan titokban tartott dokumentumok adtak felvilágosítást. Ezeknek a szovjet állami és pártarchívumokból származó iratoknak a nagy részét Borisz Jelcin elnök hozta magával jelképes ajándékként, amikor 1992 novemberében Magyarországra látogatott.

A szovjet pártvezetők nagyon hamar megértették, hogy Rákosi leváltását, amely elsősorban persze jugoszláv nyomásra következett be, az újságírók, írók, művészek és értelmiségiek csupán a sztálinizmussal való leszámolás kezdetének tekintik. Ki hitte volna például, hogy néhány barátom, köztük Földes Péter rádiós újságíró fesztelen megjegyzéseit nem kisebb ember, mint az állambiztonság főnöke, Iván Szerov tábornok továbbítja informálásképp egy szigorúan bizalmas beszámolóban a szovjet pártelnökségi tagokhoz és KB-titkárokhoz?

Valójában a közvélemény lelkesen üdvözölte, hogy Rákosi - a hivatalos tájékoztatás szerint „egészségügyi okokból” - mindjárt a központi vezetőség ülése után Moszkvába utazott. A keserű hír azonban rögtön ezután következett: Rákosi helyére a Kreml régi megbízható embere, Gerő Ernő lépett. Még nagyobb volt a csalódás az úgynevezett „Nagy Imre-kérdés” rendezésének elmaradása miatt. A meghirdetett „nagy rendcsinálás” jegyében viszont tagja lett a politikai bizottságnak két olyan, hosszú ideig bebörtönzött politikus, mint Kádár János, és a párt felszámolása miatt annak idején megvetett egykori szociáldemokrata, Marosán György, s ez legalábbis hozzájárult a letartóztatott kommunisták és volt szociáldemokraták rehabilitációjának felgyorsulásához - ami persze nem vonatkozott a többi politikai fogolyra!

*

Mindez az én elakadt rehabilitációmnak is lökést adott. Ebben az összefüggésben levelezést folytattam személyesen Kádár feleségével, akit időközben az MTI, vagyis korábbi munkáltatóm személyzeti osztályának vezetőjévé neveztek ki. Valószínűleg a segítségét kértem végleges szakmai rehabilitációm érdekében, mindenesetre a papírjaim között megtaláltam az ó hivatalos válaszát 1956. augusztus 15-i keltezéssel. A levélben arra kér, hogy keressem fel irodájában a párttagsági könyvemmel és mindazon dokumentumokkal, amelyek igazolhatják a rehabilitálásomat. Mint írja, csak ezután „kí-

vánjuk az Ön személyéről a különböző szerveknek megküldött és ma már nem aktuális információkat megváltoztatni”. Egyenesen hihetetlen állásfoglalás volt ez, ráadásul egy olyan nőtől, aki saját bőrén tapasztalta meg a rendőrállami üldöztetést! Az akkori gyakorlat szerint ugyanis csak akkor lehetett valakit visszahelyezni a jogaiba, ha a régi és „már nem aktuális információkat” (értsd: rágalmakat) ugyanaz a hely nyilvánította semmisnek, amelyik korábban elterjesztette. Kádár felesége azonban megfordított és épp ezért értelmetlen cselekvést várt el egy szakmai és politikai tisztességében igazságtalanul megsértett embertől, vagyis tőlem!

Időközben aztán ügyem mégiscsak jó vágányra került. 1956. szeptember 12-én a Legfelső Államügyészség, név szerint ugyanaz a Bakos Pál főosztályvezető, aki csaknem két évvel azelőtt már átnézte egész dossziémat, megállapította ártatlanságomat, és hozzáfűzte, hogy indokolatlan letartóztatásom és internálásom miatt semmiféle anyagi és erkölcsi hátrányt nem szenvedhetek. Az események most már gyors egymásutánban következtek. Egy héttel később a Központi Ellenőrző Bizottság elé idéztek, s minden vonatkozásban visszahelyeztek jogaimba mint párttagot. Új tagsági könyvemben, akárcsak a letartóztatásom előttiben, ez állt: „belépett 1945-ben”, vagyis abban az évben, amikor apám valamennyiünket beíratott a szociáldemokrata pártba.

Az ülés jegyzőkönyvében szerepei továbbá az is, hogy „mint fiatal SZDP-funkcionárius ideológiai hibákat” követtem el, internálásom azonban megalapozatlan volt. Mivel tehetséges újságíró vagyok, a bizottság az agit-prop. osztály pozitív javaslatának figyelembevételével párttagságom rendezése mellett foglal állást. Végül szeptember 24-én az újságíró-szövetség rehabilitációs bizottsága, melynek elnöke Losonczy Géza, a majdani Nagy Imre-kormány utóbb börtönben elhunyt államminisztere volt, minden tekintetben rehabilitált írásban is. Az újságíró-szövetség jogosnak találta, hogy kártérítési igényemet az MTI elégítse ki, s javasolta, hogy kívánságomnak megfelelően az Esti Budapest nevű lapnál foglalkoztassanak.

Tizenöt havi katonai szolgálat, nyolc hónapi elzárás és háromévi foglalkozási tilalom után, azaz öszszesen öt hosszú (és elpazarolt) év múlva újra teljes jogú és minden vonatkozásban rehabilitált újságíróként dolgozhattam. S hogy miért lettem megint párttag,

ahogy oly sokan mások is, például Gimes, akit a Nagy Imre-perben később halálra ítéltek és kivégeztek vagy Haraszti és Vásárhelyi? Nos azért, mert az egypártrendszerben az állampárton kívül nem létezett politikai élet, a tagság pedig egyszerűen mindenfajta politikai tevékenység előfeltétele volt. Egy újságíró esetében meg kiváltképp igaz, hogy a párttagsági könyv szolgált a legtöbb esetben „belépőkártyául”. A néhány „pártonkívüli” szimpatizáns pusztán kirakati dekorációnak számított, s valójában - amint már egy-két példán bemutattam - tagsági könyv nélkül is a mindenkori vezetés legmegbízhatóbb párthívei közé tartozott.

Mindezen túlmenően pedig - s talán ez a legfontosabb - valamennyien, akik Nagy Imre és az általa megtestesített reformirányzat mögött álltunk, abban reménykedtünk, hogy a szocialista modell demokratikusan átalakítható. A legnagyobb hatást azok a változások tették ránk, amelyek Lengyelországban, illetve mindenekelőtt Jugoszláviában zajlottak le, Kelet-Európa egyetlen olyan kommunista államában, amely kikerült a szovjet befolyási övezethól, és folytonos kísérletezéssel igyekezett megteremteni a kommunista társadalmi rend jövőbe mutató típusát. Mi - azaz legalábbis mindazok, akiket én ismertem - reformerek voltunk, és nem forradalmárok.

Számomra mindenesetre 1956 szeptembere, amely meghozta teljes rehabilitálásomat, egy új élet kezdetét jelentette. Még anyagi szempontból is reménykedhettem, miután Kádár felesége újabb, ezúttal barátságos levelében felszólított, hogy tekintettel a Minisztertanáccsal folytatott előzetes megbeszéléseire, immár forduljak írásban közvetlenül Apró Antal elnökhelyetteshez az anyagi jóvátételem ügyében. Mivel minden igazságtalanul bebörtönzött személy kapott kisebb-nagyobb kártérítést, senki sem kételkedett igényem jogosságában.

Az, hogy már nem az MTI-hírügynökségnél, hanem az *Esti Budapest* nevű lapnál akartam dolgozni, csak részben függött össze kellemetlen, személyes emlékeimmel. Időközben ugyanis elkezdtem írni az említett újságnak. A nem sokkal korábban kinevezett főszerkesztőt, Szirmai Istvánt, aki annak idején a Rádió elnöke volt, szinte velem egy időben tartóztatták le, jóllehet őt mint „cionista-imperialista összeesküvőt”. Az Erdélyből származó és a háború előtt már a mozgalomban tevékenykedő kommunistának ugyancsak sokáig kellett várnia rehabilitációjára, miközben még zálogházi alkalmazott-

ként is dolgozott. A közös sors összekötött bennünket, és Szirmai 1956 nyarán felajánlotta, hogy külső munkatársként foglalkoztat, majd miután az újságíró-szövetség teljes rehabilitációban részesített, főmunkatársi állást helyezett kilátásba számomra. Ötévi értelmetlen megszakítás után októberben készültem újrakezdeni a pályámat.

A CRESCENDÓTÓL A FURIOSÓIG - 1956 OKTÓBERTŐL DECEMBERIG

Alexis de Tocqueville 1856-ban megjelent *A régi rend és a forradalom* című könyvében megállapítja: „A tapasztalat arra tanít, hogy egy rossz kormányzat számára általában az a legveszélyesebb pillanat, amikor reformokra szánja el magát,” s hogy a politikusok sokszor akkor buknak meg, amidőn bármilyen oknál fogva méltatlannak találtatnak vezetői feladataik betöltésére. Ezzel Tocqueville pontosan leírta a száz évvel későbbi magyarországi helyzetet.

A fegyveres felkelés nyitánya az első nagy kirakatper rehabilitált áldozatainak nyilvános temetése volt. Rajk Júlia, Rajk László özvegye, aki maga is öt és fél évet töltött börtönben, leírhatatlan akaraterővel vitte keresztül követelését a pártapparátussal szemben: ha kirakatper volt, a temetés is álljon „kirakatban”. Egy gyakran idézett magyar mondás szerint: „Temetni tudunk”. Az esemény igazi méltóságának és megérdemelt jelentőségének hangsúlyozásaként a lebonyolításra október hatodikát választották, azt a gyászos napot, amelyen 1849-ben a Habsburgok kivégeztették Aradon a szabadságharc tizenhárom tábornokát.

1956-ban október hatodika szombatra esett. A hidegen csapkodó esőben és a viharos szélben mintegy kétszázezer ember vonult el Rajk László, Szőnyi Tibor, Szalai András és Pálffy György tábornok koporsója mellett, majd fagyoskodva meghallgatták az emlékbeszédeket.

Másnap még a párt hivatalos lapjának tudósítója is így írt:

> „Nemcsak a gyász érzése némította el az embereket a koporsók előtt - hanem az izzó gyűlölet is, az az emlékezés, hogy ezeket az elvtársakat, ezeket az embereket mint a haza, a nép ellenségeit végezték ki... Ránéznek egy kisfiúra - ott áll édesapja koporsója mellett, ő is az anyja kezét fogja. A nyolcéves Rajk Laci, aki még nem is eszmélt, amikor a bitó alá hurcolták édesapját, s börtönbe zárták édesanyját...”

Valóban így történt. Némán, méltóságteljesen, esernyő nélkül és fedetlen fővel tisztelegtek az emberek több mint három órán át a halottak előtt. A gyász érzésén túl a fenyegető elszántság uralta az eseményt.

Gerő, Kádár és más vezető funkcionáriusok - véletlenül vagy nagyon is tudatosan - épp ezen az emlékezetes napon Moszkvában tettek látogatást.

Az egyetlen, szívünkből jövő beszédet Szász Béla tartotta, Rajk egyik vádlottársa, akit az özvegy kért fel a rövid megemlékezésre:

> „Koholt vád, bitó vetette hét évre jeltelen sírba Rajk Lászlót, de halála ma a magyar nép és a világ előtt figyelmeztető jelképpé magasodik. Mert amikor százezrek vonulnak el a koporsók előtt, nemcsak az áldozatoknak adják meg a végső tisztességet, de szenvedélyes vágyuk, megmásíthatatlan elhatározásuk, hogy egy korszakot temessenek el: örökre eltemessék az önkény és a szégyenletes esztendők erkölcsi halottait, örökre veszélytelenné tegyék az ököljog és a személyi kultusz magyar tanítványait.”

Ez a nap fordulópontot jelentett a bizonytalan, tehetetlen és főként tanulásra képtelem vezetők által irányított apparátus széthullási folyamatában. A temetés után egy héttel szinte ugyanazon a napon Nagy Imrét visszavették: a pártba; Farkas Mihály volt honvédelmi minisztert, aki Rákosi jobbkezeként szolgált a véres tisztogatásokban, letartóztatták; öt hadseregtábornokot díszsírhelyekre újratemettek; s ugyanakkor egy teljes hétre Jugoszláviába utazott egy párt- és kormánydelegáció, amelyben Gerő, Kádár, Hegedűs és mások között a politikai bizottság csaknem fele részt vett. Miközben a magas rangú urak a Titóval létrejött kibékülést ünnepelték és eszmét cseréltek a szocializmushoz vezető különböző utakról, sőt vadászni is elmentek, odahaza a rendszer napról napra mindjobban szétesett. Az erjedést csak fokozták a lengyelországi események, amelyek arra utaltak, hogy a hosszú évekre bebörtönzött Wladislaw Gomulka a szovjet fenyegetőzések ellenére visszatér a Lengyel Egyesült Munkáspárt élére, ami 1956. október 21-én valóban meg is történt. A lengyelek iránt hagyományosan baráti érzelmeket tápláló magyaroknak ez további ösztönzést adott ahhoz, hogy fellázadjanak saját lejáratódott rendszerük ellen. A fejetlen apparátus képtelen volt mindezzel bármit is szembeállítani, sőt végzetesen téves megítéléseivel elviselhetetlenné növelte a feszültséget.

Azok a nemrégiben közzétett „szigorúan titkos” beszámolók, amelyeket az akkori szovjet nagykövet, Jurij Andropov küldött a pártelnökségnek az egymással civakodó budapesti vezetőkkel, illetve a párton belüli

ellenzék néhány képviselőjével folytatott megbeszéléseiről, egyenesen hajmeresztőnek tűnnek. Alig tíz nappal a robbanás előtt a „meglehetősen ideges és bizonytalan” Gerő, aki mégiscsak első titkári funkciót töltött be, megállapította, hogy a helyzet „rendkívül komoly”, míg Vas Zoltán, korábbi budapesti polgármester és tervhivatali elnök, aki moszkovitaként kezdte, majd egyre inkább Nagy Imre párthíve lett, köntörfalazás nélkül figyelmeztette a nagykövetet:

> „Vas úgy véli, hogy a szovjet elvtársak helytelenül értékelik a magyarországi helyzetet, nem látják a közelgő nemzeti katasztrófát, továbbá az egyre növekvő szovjetellenes hangulatot, olyan emberek tájékoztatására hallgatnak Magyarországon, akik nem rendelkeznek a megfelelő támogatással sem a párton belül, sem a nép körében.”

Még a rendkívül intelligens Andropov is, akit negyed századdal később az SZKP főtitkárává választanak, a propaganda foglya maradt, s a kiutat a magyar pártvezetés kemény intézkedésében látta, máskülönben - mint mondta:

> ...„egyértelműen lehetségesnek tartja, hogy Nagy Imre a párt és az ország vezetője lesz.”

A reformerek, élükön a pártfegyelemhez szigorúan ragaszkodó Nagy Imrével, nem megdönteni, hanem megjavítani akarták a politikai rendszert. De sem Nagy Imre szűkebb körében, sem a reform meggyőződéses híveinek többezres táborában nem tudta vagy nem sejtette - velem együtt - senki, hogy 1956 októberében Magyarországon a rendszer megjavítása már egyet jelentett annak megszüntetésével. A munkásosztály csaknem kilencszázezres „élcsapata” agyaglábú kolosszus volt, a személyi és intézményi változások, valamint az erre vonatkozó ígéretek pedig rendszeresen túl későn születtek meg ahhoz, hogy a rendszer keretein belül tartsák a válságot - amint ezt a forradalom tizenhárom viharos napja bebizonyította.

A régóta halmozódó feszültségek közepette a robbanást kiváltó szikra az 1848-as forradalom tizenkét pontjának mintájára készített program volt, amelyet a Budapesti Műszaki Egyetemen fogalmaztak meg, és amely messze meghaladta az addigi vitákban elhangzó reformköveteléseket. A legfontosabb pontok szabad választásokat, vagyis többpártrendszert és szabad sajtót követeltek, továbbá Nagy Imre miniszterelnökké való kinevezését, valamint a nemzeti ünnepnapok és állami jel-

képek újbóli bevezetését. Az október 22-én több ezer ember részvételével megtartott gyűlésen, amelynek vezetése hamarosan kicsúszott a kommunista ifjúsági szervezet funkcionáriusainak kezéből, a szenvedélyes vita során végül a késő esti órákban a szovjet csapatok kivonásának követelése került a program élére. A Lengyelországból érkező legfrissebb jelentések hatására a tiltakozó mozgalom egyre inkább új minőséget nyert. Amikor a gyűlés küldöttségétől a Rádió vezetősége megtagadta a program beolvasását, a diákok a következő napra felvonulást hirdettek, szolidaritást vállalva Lengyelországgal.

Október 23-án, egy keddi napon a fiatalok már délelőtt vonulni kezdtek Budán a Műszaki Egyetem, Pesten a Bölcsészkar épülete felé. Egyelőre kisebb csoportokban haladtak, vidáman és izgatottan, hiszen mindez újszerű tapasztalat volt számukra. Ne felejtsük, hogy eltekintve az elkeseredett szurkolók dühkitöréseitől, amikor 1954 nyarán a berni futball-világbajnokság döntőjében a németek 3:2-re verték a híres „aranycsapatot", a kommunista hatalomátvétel óta a főváros utcáin nem volt egyetlen olyan spontán tömegmegmozdulás sem, amelyet nem a hatalom bitorlói szerveztek volna.

Délelőtt az egyetemeken és más intézményekben a rendezők megbeszélték a felvonulás tervét, s megállapodtak abban, hogy a Műszaki Egyetem diákjai néma menetben, a bölcsészkariak zászlókkal és táblákkal vonulnak fel. A kommunista befolyás alatt álló különböző ifjúsági szervezeteket azonban hamarosan magával sodorta az „alulról jövő követelések" spontán hulláma. Bár a funkcionáriusok mind a Petőfi Körben, mind egyéb szervezetekben óvatosan hangot adtak fenntartásaiknak és szorongásaiknak, a demonstrációban akár tetszett, akár nem, részt kellett venniük, ha nem akarták teljesen elveszíteni az ifjúságra gyakorolt befolyásukat. A Petőfi Körtől az Írószövetségig, a káderneveIő Lenin Intézettől a politikai tiszteket kiképző Petőfi Katonai Akadémiáig egyre több intézmény és csoportosulás csatlakozott az előkészületekhez. A kisebb csoportokban folyó viták közben óráról órára nőtt a feszültség.

Ezt az emlékezetes, napsütéses őszi napot mindenki másképp élte át. Én éppen második alkalommal mentem be új munkahelyemre, az *Esti Budapest*hez, amely ugyanabban a sajtóházban kapott helyet, mint a párt központi lapja, a *Szabad Nép*. Amikor szerkesztőségi kollégáim közül néhányan úgy határoztak, hogy körülnéznek, mi a helyzet a városban, én is velük tartottam.

Egyelőre csalóka nyugalom uralkodott, de imitt-amott már láttunk nemzetiszín kokárdát viselő fiatalokat. A házfalakon és a fákon rögtönzött, gyakran egyszerű eljárással sokszorosított felhívások és plakátok tűntek fel; némelyek tizenkét, mások tizennégy vagy tizenhat pontban sorolták a követeléseket. A kora délutánra tervezett tüntetés hivatalosan csupán az időközben ~, győzelemre jutott lengyel reformerekkel akart szolidaritást vállalni, de a politika iránt érdeklődő minden magyar tudta, hogy az emberek saját jövőjükért mozdultak meg.

A délelőtti órákban összeült a politikai bizottság, hogy tárgyaljon a válságos helyzetről. A már említett párt- és kormánydelegáció csak október 23-án reggel tért vissza Jugoszláviából. Futótűzként terjedt a hír a vezetés bizonytalanságáról, s később az apparátus és mindenekelőtt a legfelső vezetőség pánikhangulatáról. A politikai bizottság végül úgy foglalt állást, hogy a diákok tüntetését minden eszközzel meg kell akadályozni. „Ha kell, akár lövetni is fogunk!” - kiabálta a politikai bizottság két tagja, Révai József és Marosán György a kommunista újságírók, írók és ifjúsági funkcionáriusok előtt, akik szót emeltek a rádióban 12.53-kor ismertetett felvonulási tilalom ellen. Nem sokkal később az illetékes rendőr- és állambiztonsági tisztek közölték a vezetéssel, hogy a demonstráció feloszlatására nem állnak „megfelelő eszközök” a rendelkezésükre. Mindenesetre 14.23-kor a rádió hírül adta, hogy a belügyminiszter feloldotta a gyülekezési és felvonulási tilalmat.

A legtöbb ember csak a rádió egymásnak ellentmondó bejelentéseiből tudta meg, hogy valami rendkívüli dolog van folyamatban. Maguk a diákok viszont nem törődtek sem a tilalommal, sem annak megszüntetésével.

Időközben kialakult két hatalmas menet, amely a pesti oldalon a Duna-parti Petőfi-szobor felé, a budai oldalon pedig a legendás lengyel, Bem tábornok emlékműve felé haladt.

Miután lapunkat a lengyel reformerek békés győzelméről és a küszöbönálló, illetve már megkezdődött diáktüntetésekről szóló optimista főcímekkel kinyomtatták és kiszállították, néhány kollégámmal megpróbáltam előbb autóval, majd gyalog elérni azt a tüntető menetet, amely késő délután a Bem-szoborhoz ért. A tömeg immár tízezer főre dagadt.

A diákok először nemcsak a Himnuszt, hanem a Marseillaise-t, sőt az Internacionálét is elénekelték, aztán különféle forradalmi és népdalok következtek. Magyar és esetenként lengyel nemzeti zászlókat vittek. Amerre csak elhaladt a hatalmas menet, megállt az élet. Az emberek az ablakból integettek, s az utcák jelszavaktól visszhangzottak.

A tüntetés jellege azonban lassan megváltozott. Mind több fiatal munkás és szimpatizáns járókelő csatlakozott a diákokhoz. Zászlók bukkantak fel, amelyeknek közepéből kivágták a gyűlölt címert. A jelszavak egyre radikálisabbak és hazafiasabbak lettek: „Aki magyar, velünk tart!”, „Ruszkik haza!”, „Menjetek és vigyétek el Sztálint is!” (Ez utóbbi követelés az óriási Sztálin-emlékműre vonatkozott.)

Senki nem volt képes arra, hogy a spontán demonstrációt irányítsa, és befolyásolja az események önálló dinamikáját. Nem akadt egyetlen működő hangosbemondó sem! Veres Péter írószövetségi elnök beszédét és a „Szózat”-ot szavaló Sinkovits Imre hangját elnyelte a lárma. Én pedig - hazamentem.

Nem tudtam, hogy a sötétség beálltakor mintegy kétszázezres tömeg várt órákon át a Parlament épülete előtt és a környező utcákban Nagy Imrére, majd az „elvtársak” megszólítást kifütyülve, csalódottan, sőt részben dühösen fogadta csitító, alapjában semmitmondó fejtegetéseit; hogy a városligeti felvonulási téren az emberek hegesztőkészülékek és teherautók segítségével ledöntötték Sztálin szobrát a talapzatról, aztán fejszével és kalapáccsal próbálták darabokra törni a rendszer gyűlölt szimbólumát; s hogy a Rádió épülete előtt már több ezer rendkívül felajzott tüntető követelte a diákok pontjainak felolvasását. Spontán, nem megtervezett és nem irányított akciók voltak ezek, szó sem lehetett egy „hosszú távú, előkészített” mozgalomról.

Átgondolt felkelés helyett - amelyben elfoglalják a legfontosabb hatalmi és tömegkommunikációs intézményeket, mint például a telefon és távíróközpontokat, a rendőrállomásokat, a minisztériumokat és pártházakat - a világ a magyar nép haragjának elemi kitörését látta. Még *mielőtt* a Rádió székháza előtt lőni kezdtek volna a tüntetőkre, *mielőtt* este nyolckor elhangzott volna Gerő hírhedt rádiós beszéde, amely csak olaj volt a tűzre, és *mielőtt* felbukkantak volna az első szovjet tankok, valójában egy főként fiatal munkásokból álló forradalmi tömegmozgalom, munkásfelkelés bontakozott

ki. Az emberek féktelen haragjukban mindenekelőtt a diktatúra és az idegen uralom jelképeinek estek neki. Az állami és pártszervek épületeiről eltávolították a vörös csillagot. A tömeg hamarosan Marx, Lenin és Sztálin könyveit meg képeit égette. A felhalmozódott gyűlöletnek ez a következő napokban mindenütt megfigyelhető kitörése az emberek és a nemzet elviselhetetlen, cinikus megsértése ellen is irányult. A lenini pártdiktatúra sosem csupán erőszakból állt. Alekszander Szolzsenyicin a Nobel-díj átvételekor tartott beszédében találóan fogalmazta meg ezt: „Az erőszak csak hazugsággal takarózhat, a hazugságot pedig csak erőszakkal lehet fenntartani.”

Azóta egész könyvtárnyi irodalom foglalkozott azzal, hogyan követték egymást Budapesten az események, s miként terjedtek ki később befolyásolhatatlan dinamikával az egész országra.

*

De hát hogyan éltem át én magam ezeket a napokat? A Bem-szobornál lezajlott nagy hatású gyűlés után mindenekelőtt egy személyes kötelességemnek kellett eleget tennem. Gömöri Endre barátom ugyanis, aki akkoriban a rádió különtudósítója volt, felhívott Varsóból, és megkért, hogy látogassam meg a feleségét és pár hónapos kislányát. Mint mondta, a biztonság kedvéért. A külföldi hírügynökségeknek és a budapesti lengyel tudósítóknak köszönhetően á nyilvánvalóan tájékozottabb volt nálam. Késő délután tehát elvillamosoztam még a lakásához, ahol az asszonyt és a gyereket is jó egészségben találtam. Ezt követően együtt vacsoráztam néhány kollégámmal a Kulacs étteremben. Hangosan elvitatkoztunk a politikai helyzetről, majd találkoztam egy barátnőmmel, akit inkább a velem való házasság, mint a politika érdekelt.

Bár az étterem nem volt messze a sajtóháztól, s viszonylag közel esett az időközben elfoglalt Rádió épületéhez is, én csupán néhány, fiatalokkal megrakott teherautót láttam, amint végigrobogtak a körúton. A párton belüli ellenzék vezetőinek visszaemlékezéseiből ma már tudom, hogy miután véget ért a Parlament előtti gyűlés, és Nagy Imre eltűnt a pártközpontban, ők a mi éttermünktől néhány lépésnyire fekvő Hungária kávéházba mentek vacsorázni. Ezek az emberek, akiket később az „ellenforradalom vezérkaraként” bíróság elé állították és sokévi börtönbüntetésre ítéltek, valójában éppoly kevéssé sejtették, mint a közelükben én, hogy eközben már javában zajlott a forradalom. Én pedig

késón, fáradtan és nyugodtan lefeküdtem otthon, és a forradalom alsó drámai éjszakáját egyszerűen átaludtam.

Kora reggel lánctalpak dübörgésére ébredtem. Az Üllői úton egy szovjet tankoszlop haladt lassan a belváros felé. A mi sarokházunk stratégiailag fontos helyen állt, minthogy csak a keskeny Liliom utca választotta el a szomszédos Kilián laktanyától. Néhány száz méterrel odébb, az Üllői út másik oldalán, amely már nem a Ferencvároshoz, hanem a Józsefvároshoz tartozott, kis utcák vezettek a Corvin közhöz, az 1928-ban épült épületegyütteshez az Üllői út és a József körút sarkán; középütt pedig egy nagy mozi állt. Egész gyerekkorom és gimnazista éveim idején itt járkáltam ezeken a jól ismert, szűk kis utcákon a Corvin köz és a laktanya környékén. És épp itt, a tankok számára különösen nehezen megközelíthető Corvin mozi körül, majd a laktanya mögötti utcákban helyezkedtek el a felkelők ellenálló csoportjai, mindjárt az október 23-áról 24-ére virradó éjszakán.

Még mielőtt az első lövéseket hallottam volna, ösztönösen megéreztem, hogy merőben új helyzet állt elő: a szovjet tankok megjelenése és a szovjet csapatok bevetése - amely a pánikba esett Gerő-féle vezetés kifejezett kérésére történt - a sztálinista diktatúra elleni felkelést nemzeti szabadságharccá változtatta. A következő négy-öt napban a harci cselekmények közelében fekvő házak lakói gyakorlatilag el voltak vágva a külvilágtól. Arra, hogy bemenjek a szerkesztőségbe, nem is gondolhattam. Le kellett menekülnünk a pincébe.

A pusztán kézifegyverrel és Molotov-koktéllal felszerelt felkelők - elsősorban fiatal munkások és ipari tanulók - csodálatra méltó bátorságról tettek tanúságot, és jelentős veszteséget okoztak a szovjet csapatoknak. Többnyire a ferencvárosi, józsefvárosi és terézvárosi munkás- és diákotthonokból jöttek, s legalábbis a mi környékünkön harcolók közt csak kevés felnőtt akadt. Ezek a fiatalok a szó legigazibb értelmében vett gerilla- vagy partizánharcosok voltak, akik eleinte kisebb csoportokban, egyeztetett taktikai eljárás és átgondolt politikai célok nélkül ragadtak fegyvert. Ők a szovjet túlerő ellenére a lakosság erkölcsi és sokszor gyakorlati támogatását élvezték.

Számunkra a külső és belső harcok középpontjában álló hatalmas laktanya szomszédságában nem volt menekvés. Paradox helyzet alakult ki, hiszen az események gyújtópontjába kerültünk. Itt, a Corvin köz és a lak-

tanya környékén, valamint a budai oldalon néhány téren pár ezer fiatal a végsőkig elszánta magát a harcra, s ezzel kikényszerítene a fordulatot: előbb az október 24-ére virradó éjjel Nagy Imre újbóli miniszterelnökké való kinevezésével, majd az egész politikában. Mint később kiderült, életünk azon múlott, hogy megvalósul-e a párt szélsőséges hangadóinak és katonai bizottságának az a követelése, hogy ágyúkkal és repülőgépekkel koncentrált támadást intézzenek a Corvin köz ellen. Mi eközben mit sem tudtunk a városban zajló eseményekről, nem is szólva a pártközpont döntéseiről.

Csupán a rádióból értesültünk az állampárt hatalmi monopóliumának gyors megsemmisüléséről és arról is, hogy október 25-én az állambiztonság különleges egységei több száz halottat és sebesültet követelő vérfürdőt rendeztek a Parlament előtt békésen tüntető tömeg között. A pincében ugyanígy mit sem tudtunk a két szovjet küldött, Mikojan és Szuszlov elnökségi tagok tevékenységéről, valamint a szorongatott pártvezetésen belül folyó elkeseredett kötélhúzásról sem.

Csak október 28-án kezdtünk el újra reménykedni. Nagy Imre először a fegyverszünetet hirdette ki, majd néhány órával később, 17.25-kor „nemzeti demokratikus mozgalom”-nak nevezte a felkelést, bejelentette, hogy a szovjet csapatok kivonulnak a fővárosból, hogy feloszlatják az ÁVH-t, nemzeti gárdát állítanak fel, a felkelőknek amnesztiát biztosítanak, és bevezetik a Kossuth-címert. Az események gyors tempóban követték egymást. Bár október 29-én a Kilián laktanya környékén még folytak a harcok, s az összecsapások ezen a napon újabb húsz áldozatot követeltek a fővárosban, a helyzet lassan normalizálódni kezdett. Szüleim könyörgése ellenére immár képtelennek éreztem magam arra, hogy a politikai eseményektől távol várjam ki a további fejleményeket, és elhagytam a házat.

Időközben Nagy Imre és a széthullott állampárt első titkárává kinevezett Kádár János egyre újabb nyilatkozatokat és ígéreteket tett. Október 30-án 14.30-kor történelmi pillanat következett be: Nagy Imre a rádióban bejelentette az egypártrendszer megszüntetését és az 1945-ös négypárti koalícióhoz való visszatérést. Másnap a Kilián laktanyában új nemzeti gárdát állítottak fel az összes fegyveres csapat részvételével, beleértve a felkelőket is.

Az általános lelkesedés közepette s az események gyors sodrában - mint oly sokan mások - magam is a dolgok békés kimenetelében hittem. November 2-ától az

egész országban megszűntek a harcok. Régi és új pártok alakultak, s több mint egy tucat új lap jelent meg. Katonatisztek kiszabadították az 1949 óta bebörtönzött Mindszenty bíborost, s a Nagy Imre-kormány jóváhagyásával visszavitték az érseki palotába. Ugyanakkor háromezer-háromszáz politikai fogoly és csaknem tízezer köztörvényes elítélt került szabadlábra.

Ezekben a mozgalmas napokban a sajtóházban és az újságíró-szövetségben számos ismerőssel találkoztam Szirmaitól Gimesig, akik valamennyien terveket kovácsoltak mint eljövendő lapkiadók vagy főszerkesztők. Bár az *Esti Budapest* már nem jelent meg, emlékszem, hogy a feldühödött tüntetők által meglehetősen megrongált épület egyik oldalbejáratánál még felvehettem egyhavi fizetést vagy valami előleget, mindenesetre az első nagyobb összeget öt év óta.

Mivel mi a kilencedik kerületben el voltunk vágva a fő politikai eseményektől, és én a harcoktól távol maradtam, nem láttam semmiféle kilengést vagy lincselési esetet. Ezzel együtt azonban sohasem fogom elfelejteni azt a látványt, amelyet az Üllői úton, a mellékutcákban, a Corvin közben és a Kilián laktanyában elesett fiatal felkelőknek, valamint a megszálló szovjet páncélosok legénységének a holttestei nyújtottak.

Később tudtam csak meg, hogy a gyűlölettől felajzott tömegek körülvették és megrohamozták a Budapesti Pártbizottság épületét is, s végül szabályosan lemészárolták a védőket, mindenekelőtt Mező Imrét, a Nagy Imrével rokonszenvező budapesti pb-titkárt és ismert reformert, aki fehér zászlóval adta meg magát. Azok a fotók, amelyek a lincselésről és a huszonnégy áldozat - a pártházban várakozó altisztek, ÁVH-s karhatalmista katonák, katonatisztek és pártalkalmazottak - megcsonkított holttestéről készültek, bejárták az egész világot. Bár a kilengéseket és a lincseléses igazságszolgáltatás egyéb eseteit mind a forradalmi szervezetek, mind a szabad sajtó és a felkelők vezetői elítélték, és bár történelmi mértékkel mérve az októberi felkelés viszonylag kevés áldozatot követelt, a reform ellenségei, akik a második szovjet beavatkozást, majd Nagy Imre és harcostársai elárulását előkészítették, politikai tőkét kovácsoltak a budapesti pártház előtt történt szörnyűségekből. Miközben eltussolták azokat a tényeket, hogy az ÁVH egységei Budapesten, Magyaróváron és Salgótarjánban tömegmészárlást rendeztek ártatlan civilek közt, a Köztársaság téren készült megrázó felvételeket a kommunisták Moszkvától Belgrádig ügye-

sen felhasználták. Ezek aztán évtizedeken át a Kádár-rendszernek a forradalom általános elítélésére törekvő propagandáját segítették.

Ugyanez érvényes a hivatalos apparátus úgynevezett fehérkönyvében elterjesztett és sokat idézett állításra is, mely szerint vidéken antiszemita kilengésekre került volna sor. Mindenesetre Budapesten nem fordultak elő effajta esetek. Fejtő Ferenc később az antiszemita kitörések elmaradását abban az országban, ahol a legfőbb vezetők és az ÁVH-s pribékek között oly sok volt a zsidó származású, az októberi felkelés „egyik nagy meglepetésének, majdhogynem csodának” nevezte. Ennek ellenére persze számos zsidó barátom és ismerősöm aggódott amiatt, hogy a nagy felfordulásban, a központi hatalom összeomlásával kirobbanhatnak a felhalmozódott zsidóellenes érzelmek. Valójában semmi ilyesmi nem történt. A zsidó értelmiségiek nagy számban képviseltették magukat a forradalom élcsapatában (Déry Tibortól Háy Gyuláig) és a felkelő csapatok vezetésében (Angyal István, Szirmai Ottó, Nickelsburg László és mások személyében). Déryt és Háyt a forradalom leverése után életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, a három említett forradalmárt pedig kivégezték. A forradalom alatti harcokban és az azt követő összetűzésekben mindkét oldalon álltak zsidó származású emberek. Vagy másképpen szólva: a politikusok és az értelmiségiek származásának semmi köze nem volt politikai meggyőződésükhöz.

Az általánosító címkézések - emitt a gonosz kommunista funkcionáriusok, amott a ragyogó szabadságharcosok - amúgy is nagyon felületesek. Jóllehet az idegen uralom elleni harcban a nép nagyszerű egységbe forrt, ez egyúttal olyan különféle erők koalíciója is volt, amelyben a kommunista reformerektől vagy demokratikus szocialistáktól a szélsőjobb elemekig sokan helyet kaptak. Nem szabad elfeledni, hogy Magyarországon néhány nap alatt száznyolcvan fokos fordulat történt, egy széthulló terrorrendszertől a többpártrendszer helyreállítása felé. A körülmények, a magatartás- és viselkedésmódok hirtelen változtak meg.

A hírekben hallottuk, hogy a reformerek a régi, lejáratódott és 1948 óta MDP (Magyar Dolgozók Pártja) néven működő kommunista pártot feloszlatták, és Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) néven alakították újjá. Ennek élén Kádár vezetésével héttagú bizottság állt, amelyben Nagy Imrén kívül öt másik ismert reformer vett részt.

Mindeközben egyre több jel mutatott arra, hogy a szovjet vezetésen belül „a szövetségi politikáról” szóló, október 30-án közzétett és nálunk is sokat emlegetett határozat ellenére a kemény vonal hívei kerekednek felül. A nyilvánosságra hozott titkos dokumentumokból ma már tudható, hogy október 31-én meg is született a döntés annak a tervnek a megvalósításáról, amely „Forgószél” fedőnéven a magyar felkelés leverésére készült. A művelet kivitelezésével a szovjet hadügyminisztert, Zsukov marsallt bízták meg. Akkoriban persze csak a magyar határátkelőhelyek és vasúti ellenőrző pontok jelentései alapján elterjedt híreszteléseket hallottuk, amelyek arról szóltak, hogy a szovjetek az ígért kivonulás helyett újabb csapatokat indítottak el a magyar határ felé.

November 1-jén Nagy Imre rádióbeszédben jelentette be Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből és az azonnali semlegességet. A kormány ennek elismeréséhez az Egyesült Nemzetek Szervezetétől és a négy nagyhatalomtól kért segítséget. Ezt követően hallottuk Kádár János államminiszternek és MSZMP-titkárnak azt a már előzőleg, a reggeli órákban hangszalagra vett beszédét, amelyben büszkeséggel szólt a kommunista fiatalok és értelmiségiek szerepéről a fegyveres felkelésben, s minden politikai erőt felszólított a fenyegető ellenforradalom és idegen beavatkozás elhárítására. A beszéd sugárzása idején azonban Kádár és az az ember, aki a „kiugrást” megszervezte, vagyis Münnich Ferenc régi kommunista és szovjet ügynök, már úton volt Moszkva felé. Mindketten kora délután hagyták el a Parlamentet, s a szovjet követségre siettek.

Visszatekintve úgy tűnik, hogy a nemzeti és demokratikus forradalom ellenőrizhetetlen dinamikája miatt elkerülhetetlen volt a beavatkozás, ha a szovjetek továbbra is fenn akarták tartani gyarmatbirodalmukat. Ma már tudjuk, hogy a moszkvai döntés még azelőtt megszületett, hogy Magyarország kilépett volna a Varsói Szerződésből és kihirdette volna semlegességét, s hogy a britek, franciák és izraeliek szuezi kalandját is messzire nyúló kezek készítették elő.

*

Amikor november 4-én hajnali négy órakor a szovjet csapatok általános támadást indítottak Budapest ellen, a Kilián laktanyában tartózkodó harcosok tüzet nyitottak az Üllői út felől a belvárosba behatolni készülő tankokra. Ily módon természetesen a laktanya és vele szomszédos sarokházunk is a gránátvetők, a nehéz-

tüzérség és a harckocsilövegek céltáblája lett. Öt teljes napon át alig hagyhattuk el a pincét. Több mint tizenegy évvel a háború befejezése után az ellenállás központja körül lakók rosszabb és veszélyesebb helyzetbe kerültek, mint amilyenben a második világháború végnapjaiban voltak.

Amikor a tankok közvetlenül a mi házunkat is tűz alá vették, a föld alatti összekötő pincéken meg a hátsó udvarokon keresztül másztunk át helyenként négykézláb a tömb túlsó végében lévő épülethez. Pár nap múlva, amint a lövések zaja elült, visszamentünk. Óvatosan közeledtem a lakás felé. Szörnyű látvány fogadott: az Üllői útra néző két szoba kiégett és romokban hevert. Egész könyvtáram a becsapódó lövedékek és az ágyútűz martalékává vált, akárcsak a szép bútorok az apám dolgozószobájában álló iratszekrényekkel együtt. A sors iróniájának köszönhetően csak Marx és Lenin összegyűjtött művei maradtak érintetlenül, amelyeket a fürdőszobában egy régi szennyesládában halmoztunk fel, mert a polcok az érdekesebb könyveknek kellettek, viszont a „klasszikusokat" mégsem mertük egyszerűen kidobni. Néhány megperzselt szótár és regény azonban még ma is emlékeztet azokra a novemberi napokra.

Hajléktalanok lettünk tehát. Szüleim az egyik nagynénémhez költöztek, ahol már amúgy is két család osztozott a konyhán és a fürdőszobán. Később a mi házunkban leltek átmeneti szállásra egy kisebb lakásban, amelynek bérlői Nyugatra távoztak. Eredeti lakásunkat a hatóságok csak hosszabb idő múlva állították helyre úgy-ahogy.

Engem először egyik ifjúkori barátom, Elekes Pál színész családja fogadott be a Lipótvárosban. December elején ebben a házban egy egyedülálló nő öngyilkosságot követett el, én pedig mint „kibombázott", kiigényeltem a kamrával és fürdőszobával ellátott egyszobás lakást a kerületi lakáshivatalban. Így aztán volt már hol laknom, ruházat dolgában azonban az egész család hiányt szenvedett, mivel szinte mindenünket elvesztettük.

A túlélés ilyesfajta problémái mellett persze nagyobb összefüggésben kell látni azt a félelmetes gazdasági és társadalmi helyzetet is, amelybe az egész ország került. Jóllehet a fegyveres ellenállás már november 11-én vagy 12-én összeomlott (hivatalos jelentések szerint a mérleg kétezer-hétszáz halott és több mint tizenkilencezer sebesült volt), még hónapokig eltartott, amíg a tömeges letartóztatásokkal, kivégzé-

sekkel és fenyegetésekkel el tudták fojtani a munkástanácsok által szervezett sztrájkokat, valamint az értelmiségiek és diákok tiltakozó akcióit. (Hatezer embert ítéltek börtönbüntetésre, és kereken négyszáz halálos ítélet született.) Ez a tél a „győztesek” számára is válságos volt.

A „forradalmi munkás-paraszt kormány” november 7-én tette le az esküt Budapesten, a szovjet páncélosok védelme alatt. A jog szerinti miniszterelnök, Nagy Imre, az MSZMP irányító testületének öt tagjával együtt a jugoszláv nagykövetségre menekült, és következetesen megtagadta a Kádár-Münnich-féle kormány elismerését. A hatodik tagot, Kopácsy Sándort, Budapest rendőrfőkapitányát saját irodájában tartóztatták le a szovjetek. Kádár „forradalmi kormánya” csupán egy alkotmányos fikció révén jött létre november 4-én, s csak később vált életképessé. A rendszernek pedig minden majdani engedmény ellenére fenn kellett tartania azt a fikciót, amely éltette.

Az illúziók és hazugságok, az ígéretek és kelepcék, a tragédiák és árulások kora volt ez. Azok az emberek, akik az ötvenes évek elején sokszor együtt raboskodtak, sót egy cellában ültek Rákosi börtönében, de akár a Petőfi Kör fiatal szóvivői is, néhány napon belül elkeseredett ellenfelekké váltak, s egy idő múlva áldozatok és győztesek táborára oszlottak. Nagy Imre, aki a reggeli órákban legközelebbi munkatársaival (a feleségekkel és gyerekekkel együtt negyvenhárom személyről volt szó) elfogadta a jugoszláv kormány által felkínált menedékjogot, és a követségre menekült, nem sejtette, hogy ezt a játszmát már előre lejátszották. A Moszkvában állomásozó akkori jugoszláv nagykövet, Veljko Mičunović visszaemlékezéseiből kitűnik, hogy a beavatkozás minden részletéről, sőt a leendő párt- és kormányfő személyéről is maga Hruscsov és Tito döntött a Brioni szigetén tartott közvetlen megbeszéléseken, negyvennyolc órával a nagy szovjet támadás előtt. Nagy Imre azonban azzal, hogy megtagadta a Tito által követelt lemondó nyilatkozat aláírását, keresztülhúzta számításaikat. A miniszterelnök november 4-től 22-ig tartózkodott a szovjet tankokkal és katonákkal körülvett épületben, s ezalatt többször is sürgették Belgrádból, hogy mondjon le, és ismerje el az új kormányt.

A Kádár-csoport tehát úgyszólván a nulláról indult. Maga Kádár több ízben is személyesen tett ígéretet Nagy Imrének és barátainak a szabad elvonulásra, a

felkelés résztvevőit pedig büntetlenséggel hitegette. Ígéretét végül megszegte, a szovjetek elhurcolták és Romániába deportálták az egész Nagy Imre-csoportot, majd az 1958 júniusában Budapesten lefolytatott titkos per után a miniszterelnököt, Maléter Pál honvédelmi minisztert és Gimes Miklós újságírót más vezető személyiségekkel együtt kivégezték. Mindez három évtizeden keresztül a legutolsó pillanatig eltörölhetetlen erkölcsi tehertételt jelentett a Kádár-rendszer és mindenekelőtt maga Kádár számára. 1956 novemberében és decemberében még a legkülönfélébb hazugságokat terjesztették az eseményekkel kapcsolatban. Ma már azonban tudjuk, hogy nemcsak a magyarok, a románok és a szovjetek keveredtek bele, hanem kezdettől fogva Tito emberei is beavatottak voltak. Maga Kádár a szűkebb pártvezetés előtt már 1956 decemberében feltárta, hogy bár a Nagy Imre-csoport sértetlenségére nézve a jugoszlávok írásbeli ígéretet kaptak, szóban értésükre adták, hogy ezt nem fogják betartani. A magyar származású amerikai újságíró, Leslie Bain joggal állapítja meg Magyarországról szóló 1960-as könyvében, hogy alig akad még egy olyan politikai esemény, amelyről annyi hazugságot hordtak volna össze, mint a budapesti októberi felkelésről.

Vonatkozik ez az amerikai kormányra is. A John Foster Dulles vezette amerikai diplomácia és propagandagépezete - főként a washingtoni ellenőrzés alatt álló müncheni Szabad Európa Rádió - éveken keresztül szóban és írásban radikális lélektani hadviselést folytatott általában a világkommunizmus és különösen a szovjetek közép-európai hegemóniája ellen. Soha nem fogom elfelejteni azt a napot, amikor a lövöldözések szünetében egyszer az Üllői úton a fiatal szabadságharcosok bizakodva elmondták nekem, hogy az ENSZ csapatai már közelednek az osztrák-magyar határ felé! Természetesen a Münchenből sugárzott magyar nyelvű adásokban ezt így sosem jelentették ki a bemondók és kommentátorok, mégis ilyen várakozásokat ébresztettek. Mindenesetre a politikailag tájékozottabb magyarok is úgy vélték, hogy a Nyugat nem fogja „cserbenhagyni” őket, s megbékélésre vagy legalábbis engedményekre ösztönzi, netán kényszeríti majd a szovjeteket.

Visszatekintve, a dokumentumok ismeretében ma már nem is lehet kétséges, hogy Washington tétlensége - különösen az évek óta tartó propagandával összevetve - keserves kiábrándulást jelentett az érintetteknek. A korszak sok ismerettel rendelkező cinikus krónikása, Henry Kissinger később azért kárhoztatta az Eisenho-

wer-Dulles-kormányzatot, amiért „érdektelen szemlélőként” figyelte a magyarországi konfliktus, erőpróba kimenetelét, és nem fizettetett „politikai vagy gazdasági árat” Moszkvával. Sem a forradalom alatt, sem a második szovjet beavatkozás után nem történt *semmi*! Washingtonból nem érkezett diplomáciai jegyzék vagy közvetítési ajánlat, s az amerikai kormány nem gyakorolt semmiféle nyomást. Gyakorlatilag tehát Magyarországon szabad kezet kapott a belsőleg megosztott szovjet vezetés. A Nyugat úgynevezett „felszabadítási koncepciójának” morális csődje sokunk számára már 1956 válságos telén világossá vált.

*

Mit lehetett, mit kellett tenni? A cselekvő csoportok egyike sem alkotott szilárdan szervezett frakciót, mindegyik különféle szárnyakból állt, amelyek maguk is különféle változásokon mentek keresztül. 1956 novembere és 1957 januárja között csaknem kétszázezer magyar menekült ki Ausztriába, illetve egy tizedük Jugoszláviába. A felkelők és vezetőik közül is sokan távoztak.

Bár számos barátomat letartóztatták és elhurcolták, én nem éreztem fenyegetve magam. Öt év rám kényszenített munkaszünet után a történtek ellenére sem akartam elhagyni hazámat. Ráadásul régről ismert kollégák és sokévi börtönbüntetést elszenvedett emberek is voltak azok között, akik folyton azzal próbáltak nyugtatni bennünket, hogy a Rákosi-rendszer visszatéréséről szó sem lehet, s a forradalom lényeges vívmányai meg fognak maradni. Ebbe az irányba mutatott például, hogy november 24-én először fordult elő (és persze utoljára is), hogy az MSZMP, vagyis az új állampárt központi lapja nem jelent meg a szerkesztők sztrájkja miatt. Nyolc kommunista újságíró ugyanis egy olyan konfliktusban, amely a moszkvai *Pravda* és Tito marsall, illetve Jugoszlávia között robbant ki, ragaszkodott az önálló és a szovjetekkel szemben kritikus szerkesztőségi jegyzethez. Még az új átmeneti központi bizottságban is akadtak, akik vitába keveredtek Kádárral, amikor követelték a Nagy Imrével folytatandó tárgyalásokat és a semlegesség megőrzését.

Ezzel egy időben néhány vakmerő újságíró Gimes Miklós vezetésével földalatti újságot készített, más bátor értelmiségiek pedig különböző ellenálló csoportokat alapították, amelyek plakátokat és röplapokat terjesztettek. November első napjaiban, még a nagy szovjet támadás előtt találkoztam is Gímessel, akit a

párt régi lapjánál, a *Szabad Nép*nél együtt töltött időkből ismertem, és mindig csodáltam a Rákosi-klikk elleni harcban tanúsított bátor magatartásáért. A Duna-parton sétáltunk, és a jövőről beszélgettünk. Azt mondta, egy baloldali, értelmiségi hetilap terve lebeg a szeme előtt, olyasvalamié, mint a londoni *New Statesman*, s megkérdezte, nem akarok-e „külpolitikusként" én is beszállni. Lelkesen igent mondtam. A szovjetek beözönlése után Gimes illegalitásba vonult, és roppant aktív tevékenységet fejtett ki. Kádár nyilvános beszédben elhangzott fenyegetései ellenére Gimes elutasította, hogy külföldre szökjön, bár felesége és kisfia már Svájcban voltak. Ezt a szelíd, roppant művelt, s a múlt bűneiért érzett felelőssége miatt lelkiismeret-furdalástól gyötört, rendkívüli embert december 5-én letartóztatták, tizennyolc hónappal később pedig kivégezték.

Az újságok jövője a politikai konszolidálódás ütemétől függött. Decemberben már ismét több lap jelent meg, s a rádió politikai szerkesztőségei is folytatták adásukat. A Kádárék körül csoportosuló centristák és óvatos reformerek, akik - mint erről a legfelső testületek üléseinek nemrégiben nyilvánosságra került jegyzőkönyvei tanúskodnak - egymás közt is sokat vitatkoztak, megpróbálták megnyerni az írókat és újságírókat, s fellazítani egységesen elutasító álláspontjukat.

Szirmai István, az *Esti Budapest*nek, vagyis annak a lapnak a főszerkesztője, amelynek október végétől dolgoznom kellett volna, a felkelés idején véletlenül épp szolgálati úton volt Moszkvában, így semmilyen módon nem „kompromittálódott". Mivel sok újságírót ismert, esélyes közvetítőnek számított a bizalmatlan újságírók és az elszigetelt új vezetés között. Szirmai fogadott engem és egypár kollégámat, hogy megbeszéljük a lap újraindítását, s végül is jóváhagyta azt a kezdeményezésünket, hogy az újságot *Esti Hírlap*ra kereszteljük át, és „független napilap"-nak nevezzük.

A szociáldemokrácia sírásójából a forradalom leverése után a Kádár-kormány államminiszterévé emelkedő és immár ultrabalosként viselkedő Marosán György hevesen tiltakozott e merészség ellen: „Mi az, hogy »független?« Kitől, talán a párttól?" A név azonban maradt, mi pedig megpróbáltunk összeállítani egy jó csapatot, amelyben nem szerepeltek újságírónak álcázott „betonfejek".

Az előzetes megbeszélések idejéből ma is pontosan emlékszem egy jelenetre. Decemberben egy késő délután, amikor néhány kollégámmal elhagytam Szirmai parlamenti irodáját, az egyik folyosón kis csoport sietett el mellettem: négy felfegyverzett testőr vigyázta Kádárt az üres Parlamentben, jóllehet az épületet minden oldalról hermetikusan lezárták. Szinte jelképes találkozás volt ez a Moszkva kegyelméből lett párt- és kormányfővel. Kádár emberei politikailag légüres térben működtek a részben moszkvai száműzetésben, részben Budapesten élő revánsvágyó sztálinisták és az ellenséges, bizalmatlan, de legjobb esetben is közönyös, számszerűleg pedig sokkal erősebb reformista csoportok között.

Szirmai egy napon fél tucat más újságíróval együtt behívatott a Tájékoztatási Hivatalba, hogy megbeszéljük az „ellenforradalmi eseményekről” készítendő fehérkönyv szerkesztését (Nagy Imre peréről akkoriban még nem volt szó és megkért, hogy nézzem át és állítsam össze az addig gyűjtött külföldi sajtóanyagokat. Bizonyára gyávaságból és opportunizmusból nem mondtam azonnal nemet, s néhány órát eltöltöttem azzal, hogy átnéztem és országok vagy nyelvterületek szerint szétválogattam az MTI által rendelkezésre bocsátott újságcikkeket. Ez volt az egyetlen rövid „vendégszereplésem” Szirmai propagandacsoportjában. Később az új napilap körüli számos teendőimre s egy küszöbönálló külföldi utazásra hivatkozva sikerült lemondanom a további megbeszéléseket. Annak ellenére, hogy a hazugságoktól hemzsegő kötetekhez semmi közöm nem volt, máig is szégyellem, hogy egyáltalán - valószínűleg gyávaságból - szóba álltam a szervezőkkel.

ÚT A SZABADSÁGBA

Hol is álltam valójában? Nos, visszatekintve sem akarom öncsaló módon azt állítani, hogy felfedeztem „jobbik énemet”, s a forradalom, majd az ellenállás oldalához csatlakoztam, de az biztos, hogy nem voltam Kádárék híve sem. Támogattam a Magyar Írószövetség közgyűlésének december 28-i határozatát a „történelmi hibá”-nak minősített szovjet invázió ellen, s ugyancsak egyetértettem Déry Tibor ott tartott beszédével is, amelyben az író tudatta a világ nyilvánosságával, hogy a magyar történelem és a magyar munkásmozgalom „legnagyobb, legtisztább és legegységesebb forradalma nyomatott el kevés államférfiúi bölcsességgel”.

Sok más barátommal és kollégámmal együtt azt reméltem, hogy az értelmiség és a munkásosztály egységes ellenállása, valamint a nemzetközi közvélemény és a nyugati hatalmak nyomása, de éppígy Jugoszlávia és Lengyelország szimpátiája is talán képes lesz megnyitni az utat egy elviselhető kompromisszum felé, és megakadályozni egy bosszúálló megtorló kampányt.

Eközben lengyel újságíróktól meghívást kaptam Varsóba, hogy az *Esti Hírlap* számára tudósítsak az 1957. január 20-i lengyel parlamenti választásokról. Az esemény egyúttal a Gomulka-féle reformszárny sikerének is próbaköve volt. Marian Bielicki rádiótudósító, a *Po Prostu* nevű hetilap munkatársa, továbbá a lengyel kollégák közül leginkább elkötelezett Hanka Adamiecka ifjúsági lapíró közvetítése nyomán a párt akkoriban még reformerek által vezetett napilapja, a *Trybuna Ludu* vállalta, hogy fedezi ott tartózkodásom költségeit.

Engem időközben kineveztek külpolitikai rovatvezetővé, és tagja lettem a szerkesztőbizottságnak. Utazásom a reform híveivel egyeztetett politikai küldetés volt, hiszen levert és elnémított országunk számára még mindig reménysugárt jelentett Lengyelország, ahol - legalábbis akkor úgy láttuk - sikerült a sztálinizmusból a reformokhoz való békés átmenet.

Huszonhét éves voltam, s ha eltekintünk az immár Romániához tartozó Erdélyben tett gyermekkori rokonlátogatásoktól, életem első külföldi útja előtt álltam. A szerkesztőség Lengyelországba szóló útlevelet igényelt számomra, csehszlovákiai és ausztriai átutazóvízummal.

Izgatottan készültem hát a nagy kalandra, amely a lengyelországi utazást követően egy prágai és bécsi kitérőt is magában foglalt. Jóllehet a forradalom előtt már megpróbáltam egyszer részt venni egy bécsi hajókiránduláson, útlevelemet nem kaptam időben kézhez. Így aztán az értelmiségiekkel és művészekkel - vagy magukat annak nevezőkkel - zsúfolásig megrakott két hajó nélkülem indult el a Duna-parti metropolisba. Csak később láttam, hogy az útlevelem már a felkelés előtt elkészült. Véletlen volt-e vagy sem, ki tudja.

Még ma is őrzöm azt a megsárgult repülőjegyet, amelyet 1957. január 10-én állítottak ki a MALÉV-nál Budapest-Varsó-Prága-Bécs-Budapest útvonalra. Két nappal később, 12-én már rajta ültem egy kis lengyel légcsavaros gépen. Bizonyára azért is, hogy életem első repülőútján elűzzem a tudat alatt bennem motoszkáló félelmet, néhány mogorván maga elé meredő, előírásosan feketébe öltözött és mozdulatlanul a helyén ülő hivatalnok nyilvánvaló bosszúságára hevesen udvarolni kezdtem egy Eva nevű csinos lengyel stewardessnek - ráadásul angol nyelven!

Az ezt követően Varsóban töltött tizennyolc nap fordulópontot jelentett az életemben. Bár naplót sem akkor, sem később nem vezettem, varsói határidőnaplóm még mindig megvan, s nemrégiben megküldték az *Esti Hírlap* számára annak idején Varsóban készített különtudósításaim fénymásolatát is. Az első perctől fogva mindvégig éreztem, mennyire elkötelezettek a lengyel újságírók és értelmiségiek Magyarország iránt. Utamat azok a lengyel kollégák szervezték, akik részben a magyar újságok meghívására érkeztek Budapestre, s nagy együttérzéssel számoltak be a drámai eseményekről. Októberben és novemberben tíz ilyen újságíró tartózkodott átmenetileg a magyar fővárosban. A hagyományos barátság, amely a valaha még közös királyokkal is rendelkező két ország között fennállt, valamint a második világháborúban elszenvedett hasonló sors (1939-1940-ben a német-orosz megszállás elől menekülve több mint százezer lengyel talált befogadásra Magyarországon) és a Varsóban Gomulkát, Budapesten Nagy Imrét hatalomra juttató reformmozgalmak közös fenyegetettsége azt eredményezte, hogy a világ minden országa közül valószínűleg Lengyelország tanúsította a legnagyobb szolidaritást Magyarország iránt. Az pedig, hogy a lengyeleknek sikerült elhárítani a szovjetek erőszakos beavatkozását, és békés úton, reformok révén végrehajtani a változást, míg a magyaroknak véres tragédiát kel-

lett átélniük, új és egészen különleges minőséget kölcsönzött a régi, kölcsönös rokonszenvnek.

Naponta többször találkoztam a már említett lengyel kollégákkal és másokkal, akik összeismertettek a reformszárny képviselőivel is. Varsóból küldött számos laptudósításom és rádiós jegyzetem mondandója - a választásokra vonatkozó tárgyilagos közlések mellett - az a részint interjúk formájába öltöztetett üzenet volt, hogy a békés reformok lengyel útja - ezt annak idején „októberi tavasz”-nak hívták - Magyarország számára is járható lehet.

Varsóban két alkalommal tehettem szerény szolgálatot a magyar forradalom ügyének. Amikor január 19-én Háy Gyulát három másik íróval és két újságíróval együtt letartóztatták, továbbá betiltották mind az író-, mind az újságíró-szövetséget, barátaim gyors közreműködése révén sikerült megszerveznem egy szóbeli, de mégiscsak hivatalos lengyel kormánytiltakozást a magyar ügyvivőnél (az ilyesmit hívják szóbeli jegyzéknek a diplomáciai nyelvben). Másik személyes akciómat még karácsonykor elindítottam Budapesten, amikor véletlenül megtudtam, hogy India Budapestre és Varsóba akkreditált nagykövete, K. P. S. Menon a Margitszigeti Nagyszállóban tartózkodik. Felkerestem hát, s rövid beszélgetés keretében kértem, hogy járjon közben a világszerte nagy tekintélynek örvendő Dzsawáharlál Nehru miniszterelnöknél egy aktív és nyomatékos diplomáciai segítség érdekében. Az indiai diplomata, aki két héttel korábban már kapott egy „többpárti nyilatkozatot” a különféle pártok és értelmiségi szövetségek, valamint a Központi Munkástanács képviselőitől, hogy továbbítsa azt a szovjet kormánynak, akkoriban még tartózkodó és bizalmatlan volt. Amikor aztán január 23-án sikerült újra beszélnem vele Varsóban, megismert, s ezúttal már barátságosnak és segítőkésznek mutatkozott. A budapesti megtorló intézkedésekkel kapcsolatban arra kértem, hogy emelje fel szavát a magyar kormánynál, és ösztönözze arra Nehrut, hogy hivatalos tiltakozást nyújtson be Moszkvában.

Ezekben a hetekben azonban az is kiderült, hogy a kommunista államok budapesti csúcstalálkozója után - amelytől csak Lengyelország és Jugoszlávia maradt távol - a Kádár-rendszer immár nem érdekelt a kompromisszumos megoldásban, s minden vonatkozásban a kemény vonal mellett döntött. A felkelők két ismert vezetőjét kivégezték, majd újabb baljós hír érkezett, mely szerint számos újságírónak, köztük legjobb barátaimnak is

azonnali hatállyal felmondtak, s többükkel szemben vizsgálati eljárás indult.

Varsóban szinte önmagammal harcolva elkezdtem saját sorsomról is töprengeni. Öt igen nehéz év után végre volt egy jó állásom - külpolitikai rovatvezetőként dolgoztam egy napilapnál -, sót életemben először saját kis lakással is rendelkeztem. Mivel nyilvánvalónak tűnt, hogy Szirmai István, aki Kádárnak még az illegalitás idejéből jó barátja volt, immár a Tájékoztatási Hivatal elnökeként fontos szerepet fog játszani a (december végéig mindössze százháromezer tagot számláló) párt alakuló vezetésében, karrierkilátásaim kedvezőek voltak. Úgy tűnt, hogy nekem mint egykori baloldali szocialistának, akit letartóztattak és üldöztek, s aki nem „kompromittálódott” a felkelés alatt, problémátlanul ívelhet felfelé a pályám. (Szirmai a hatvanas években egészen haláláig a politikai bizottságnak is tagja volt.) Végül pedig otthon éltek szeretett szüleim is, akikkel soha nem váltottam komolyan szót arról, hogy esetleg Nyugatra távozom.

Épp ezekben a napokban különös telefonhívást kaptam Varsóban. Az egyik magyar kiadó szerződést kínált egy Kenyáról szóló külpolitikai szakkönyv megírására. Már elfelejtettem, mi tette akkor aktuálissá ezt a témát, de a furcsa ajánlatra, amely azokban a felbolydult időkben ért, valahogy máig emlékszem.

A Lengyelországban tapasztalható pezsgés és az a csodálat, amelyet a magyar forradalom ügye iránt a vereség ellenére is szinte valamennyi lengyel tanúsított, nagy elégtétellel töltött el. Imitt-amott azonban már érzékelni lehetett, hogy a továbbiakban Varsóban se igen lesz mód őszinte és az igazságnak megfelelő tájékoztatásra. Nem sokkal a választások után betiltották Hanka Adamiecka és Wiktor Woroszylski tervezett riportkönyvét Magyarországról, ami arra utalt, hogy a lengyel cenzúra is szorosabbra fogta a gyeplőt. Ennek ellenére lépten-nyomon érezhető volt, hogy az elnémított Magyarországhoz képest mennyire más légkör uralkodik a még reménykedő Lengyelországban. Természetesen jómagam mindezt a lengyel viszonyok általános eszményítésének szemüvegén át láttam, de akkoriban még aligha volt előrelátható, hogy a lengyel reformok elsorvadnak a tömbszeme elterjedő neosztálinizmus sivatagában.

Lengyel barátaim vendégszeretetének köszönhetően a nagy múltú Hotel Bristolban laktam, ahol sokan találtak szállásra a világ minden tájáról érkező több

mint száz külföldi tudósító közül. Én szinte mindegyikükkel rendszeresen találkoztam a sajtóközpontban, az újságíróklubban, s a kevés szálloda éttermeiben és bárjaiban. Ma már nemcsak nehéz, de szinte lehetetlen is leírni, milyen hatást tett egy teljesen elszigetelt országból jövő újságíróra, hogy hirtelen ilyen széles ablakok nyíltak meg előtte a világra. Egyszerre ott álltam szemtől szemben és beszélhettem is azokkal az emberekkel, akiknek cikkeit addig csak a nyugati rövidhullámú adásokban hallottam kivonatosan, vagy az MTI bizalmas füzeteiben olvastam régebben.

Egy napon beszélgetésbe elegyedtem a *New York Times* akkori varsói irodavezetőjével, Sydney Grusonnal és feleségével, Flora Lewis újságírónővel. Amikor elmeséltem nekik, hogy a Szabad Európa Rádió Nagy Imre ellen uszított, Eisenhower elnök pedig egy számunkra odahaza érthetetlenül békülékeny hangú nyilatkozatot tett közzé, Sydney felsóhajtott, és hangosan megjegyezte: „Mindig is tudtam, hogy Eisenhower alapjában véve ostoba fickó.” Úgy álltam ott, mint akit villám sújtott. A legbefolyásosabb amerikai újság képviselője ilyen tiszteletlen megjegyzést tesz fennhangon a saját államfőjére, ráadásul egy hivatalosan kommunisták által kormányzott ország egyik hivatalos kommunista lapjának tudósítója előtt! Így kezdődött életre szóló barátságom kettejükkel. Sydney később a párizsi *Herald Tribune* főszerkesztője, majd a *New York Times* társkiadója lett, időközben elvált felesége pedig még ma is a *Herald Tribune* egyik világhírű cikkírója.

Sydneynek ezen a megjegyzésén kívül mély benyomást tett rám az a számtalan, éjszakába nyúló beszélgetés is, amelyet olyan kollégákkal folytattam, mint Ernst Halperm, aki hosszú ideig a *Neue Zürcher Zeitung*nál dolgozott, öt évvel később pedig az esküvői tanúm lett, amikor elvettem második feleségemet, Margaretet; Hugo Portisch és Adam Wandruszka, kollégáim és később közeli barátaim Bécsből; Ronnie Preston, a londoni *Times* bécsi tudósítója; Seymour Freidin, különböző nagy amerikai újságok és képeslapok nemzetközi riportere, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Mindezen élmények hatására lassan, de biztosan megváltozott a látásmódom. Gondolataim egyre inkább egy visszavonhatatlan döntéshez vezettek: nem tudok többé hazugságban élni!

Azokban az években, amikor Magyarországon sokadmagammal börtönbe meg internálótáborba kerültem, barátaink és kollégáink még valahogy képesek voltak a dol-

gokat elfojtani vagy becsapni magukat, ám ez a korszak 1956. október 23-a után végérvényesen lezárult. Legalábbis - így szólt legsajátabb felismerésem - az én számomra!

Azok közül a nyugati kollégák közül, akik előtt célzást tettem lassan érlelődő elhatározásomra, senki sem bátorított, és semmiféle konkrét segítséget nem helyeztek kilátásba. Ellenkezőleg! Egyikük, akit a bizalmamba avattam, úgy vélte, kár lenne, ha az a néhány liberális újságíró elhagyná Magyarországot - de talán csak azt sajnálta, hogy elveszít egy lehetséges hasznos kapcsolatot Budapesten.

Amikor később eltöprengtem, mi is indított arra, hogy szüleim és barátaim elképedésére ne térjek vissza Budapestre, oda jutottam, hogy a legfőbb ok bizonyára a már fentebb említett magyarországi eseményekben rejlett. Vendéglátóim költségére számos távhívást bonyolítottam le otthoni kollégáimmal, valamint nagybátyámmal Pozsonyban és nagynénémmel Tel Avivban. Távolabbi jövőmről azonban nem gondolkoztam el. Készen álltam arra, hogy kockára tegyem újrateremtett magyarországi egzisztenciámat, de személyes jövőmről a leghalványabb sejtelmem sem volt. Illúzióktól s ugyanakkor félelemtől is mentesen készültem a választás szabadságára egy szabad világban.

Jómódú rokonok vagy barátok nélkül, tanult szakma nélkül, valamennyi, ám egy újságíró számára semmiképpen sem elegendő mértékű angol és német nyelvismerettel, huszonhét éves létemre anélkül, hogy kilátásom lett volna akcentus nélkül, tökéletesen elsajátítani egy idegen nyelvet, arra készültem, hogy a szó legigazibb értelmében fejest ugorjam a bizonytalanságba. De hát volt más választásom? Írhattam volna Kenya jövőjéről vagy a brit gazdasági helyzetről, miközben barátaim, akik kihoztak az internálótáborból, immár maguk is rács mögött ültek, s a nagyra becsült, általam és sokak által csodált írókat, akik semmi törvénytelenséget nem követtek el, sokévi börtönbüntetés fenyegette? Még *mielőtt* elindultam volna Prágába, utam következő állomására, szilárdan eltökéltem, hogy új életet kezdek.

Amikor felkerestem az osztrák követséget, hogy elhozzam a vízumomat, fogadott a képviselet akkori vezetője, Stephan Verosta, neves nemzetközi jogász, s miután elővigyázatosságból felerősítette a rádiót, barátságosan elbeszélgetett velem. Nem sokkal ezután egyik későbbi közös barátunknak, Adam Wandruszkának, aki akkoriban a bécsi *Presse* külpolitikai rovatvezető-

je volt, majd később a kölni, illetve a bécsi egyetem történelemprofesszora lett, ezt mondta: „Biztos voltam benne, hogy nem fog visszamenni Budapestre.” S valóban, akkor már én is olyan biztos voltam ebben, hogy vigyáznom kellett, nehogy eláruljam magam.

Miközben a gép Prága felé repült velem, újra eszembe jutottak azok a tekintetek, amelyek szinte hetek óta üldöztek. Még Budapesten történt, hogy egyszer az *Esti Hírlap*nál tartott értekezlet után Szirmai elvitt fekete szolgálati autójával - nem is tudom, hogy valami orosz gyártmány vagy egy Mercedes volt-e - szüleim kényszerszállására, vagyis nagynéném kilencedik kerületi lakására. Sokáig egy nyitott teherautó ment előttünk, rajta négy vagy öt munkás. A szemükben gyűlöletet, felénk sugárzó izzó gyűlöletet láttam. Gyűlöltek bennünket mint nyilvánvalóan magas beosztású hivatalnokokat, akik egy megvetett és idegen csapatok által védett, régi-új hatalom szolgálatában álltak. Már akkor és azután Varsóban is, valahányszor felidéztem ezt a jelenetet, sajgó fájdalmat éreztem. Soha többé nem akartam ilyen tekinteteket látni. Amikor úgy tíz évvel később feleségemmel a saját autónkon bejártuk Magyarországot, a gyűlöletnek nyomát sem találtuk. Az emberek barátságosan, kíváncsian, néha talán irigységgel, de soha nem gyűlölettel néztek ránk. Tudták, hogy ez az autó nem az ő szorgalmuk és fáradozásuk ellopott gyümölcse, tudták, hogy magánszemélyek vagyunk, nem pedig egy idegen hatalom képviselői. Ilyen egyszerű ez - utólag...

*

Prágában néhány rövid és nem egészen veszélytelen napot töltöttem. Az a merész ötletem támadt ugyanis, hogy Flora Lewisnál vacsorázom, aki Prága belvárosában, a Nekasanka 7-ben lakott, a férje egyébként Varsóban volt. Bár nem a Palace Hotelbál, a szállásomról hívtam fel, hanem egy nyilvános fülkéből, mégiscsak könnyelműség volt egy ismert amerikai újságírónővel együtt vacsorázni a lakásán. A nyugati újságírókat ugyanis állandó megfigyelés alatt tartotta a titkosrendőrség. Azért a kíméletlenül őszinte beszélgetésért, amelyet akkor folytattunk, örökre hálás leszek. Flora Lewis majdnem szemináriumot tartott nekem a Nyugatról, a médiákról és az intrikákról, amelyekre fel kell készülnöm.

Azután elvonatoztam Pozsonyba, hogy meglátogassam apám bátyját, Oszkár bácsit, akivel utoljára nyolc évvel azelőtt találkoztam Budapesten. Tudtam, hogy soká-

ig nem fogom újra látni. Törzskávéházában, a Carltonban fogyasztottuk el reggelinket, majd Oszkár bácsi megmutatta az egykori magyar koronázóváros nevezetességeit, s Lona asszonnyal, erélyes harmadik (vagy negyedik) feleségével kikísért a pályaudvarra. Mindketten megerősítettek abban a szándékomban, hogy új életet kezdjek a szabad világban.

Visszatérve Prágába meg kellett még hosszabbítanom a tartózkodási engedélyemet, mert a következő gép Bécsbe csak február 4-én, hétfőn indult. A magyar követségen azonban nem voltak hajlandóak szóba állni egy olyan kétes alakkal, mint egy budapesti újságíró, és a csehszlovák idegenrendészethez küldtek. Ott közölték velem, hogy átutazóvízumom csak Varsóba érvényes, Bécsbe nem. Azt tanácsolták, menjek vissza előbb Budapestre, majd onnan Bécsbe...

Pár órás szabadidőmben egy budapesti ismerősöm cseh barátnője végigvezetett a Hradzsinon és az óvároson. Nagyon pesszimistának tűnt, s valami olyasmit mondott: a mi országunk csak akkor fogja kivívni a szabadságát, ha már a keleti tömb összes többi állama szabad lesz, s a rendőrségnek nem lesz fegyvere... Tizenegy évvel később a Moldva-parton történt csoda bebizonyította, milyen igazságtalanok a nemzetekkel kapcsolatos ilyesfajta általánosító ítéletek.

Szombaton még telefonon leadtam egy cikket az újságnak Prága hétköznapjairól, nehogy valamiképp gyanút ébresszek. Prága akkoriban veszélyes terep volt a távozni készülő vagy gyanús újságírók számára.

Február 4-én két bőrönddel jelentem meg a repülőtéren, az egyiket újonnan vettem Prágában, a másikat még Budapesten kaptam kölcsön a barátaimtól, és tudtam, hogy feltétlenül vissza kell küldenem. Magyar útlevelemben az érvényes osztrák vízummal akadálytalanul átjutottam a vám- és útlevél-ellenőrzésen. Másfél órával később leszálltunk Schwechaton. Használtan vásárolt, bokáig érő, viseltes kék télikabátom ellenére Bécsben sem keltettem gyanút az ellenőrzés során. Busszal jutottam el a terminálhoz, amely akkor a központi utazási iroda, a belváros közelében volt.

Ugyanazon a napon érkezett meg Párizsból, csak éppen autóval, későbbi feleségem is. De ez már egy másik történet.

II. RÉSZ
A HIDEGHÁBORÚ TÖRTÉNELMI TANÚJA

ÚJRAKEZDÉS BÉCSBEN

Éppen három hónappal a forradalmi Nagy Imre-kormány elleni nagy szovjet támadás után, 1957. február 4-én, egy borús hétfői napon érkeztem meg Bécsbe, ahol még mindig érezhetőek voltak a menekültáradat következményei. 1956 novemberében ugyanis 113.810-en, decemberben pedig 49.685-en szöktek az újra leigázott országból a szomszédos Ausztriába, és még 1957 januárjában is 12.882 férfi és nő jutott át az akkor már szigorúan lezárt határon. Az újabban érkezettek száma aztán meredeken zuhanni kezdett: a vasfüggöny szinte áthatolhatatlanná vált. Vajda István újságíró barátomnak például, akit decemberben még az *Esti Hírlap*hoz vittem, csak úgy sikerülhetett a menekülés - egyébként ugyanaznap, mint nekem -, hogy egy riport ürügyén külön engedélyt kapott a határsávba való belépésre. A Kádár-rezsim fokozatos megszilárdulásával aztán 1957 májusától már kétjegyűre apadt a havonta érkezők száma.

Jómagam kezdettől fogva azon kevesek közé tartoztam, akiket nem lágerban vagy menhelyen helyeztek el, hanem tudtak önállóan gondoskodni a szállásukról. Egy segítőkész amerikai kolléga, Seymour Freidin - akit mindenki „Sy” néven ismert - kölcsönzött számomra annyi pénzt, hogy az első négy hetet egy szerényebb szállodában tölthettem, és minden erőmet a szakmai újrakezdésre összpontosíthattam. A még Varsóban szerzett rengeteg ismeretség és kapcsolat az indulásnál felbecsülhetetlen segítséget jelentett. Elhatároztam, hogy sem a nyugati rádiók magyar nyelvű adásaival, élükön az akkori Magyarországon annyira lejáratott Szabad Európával, sem pedig emigrációs szervezetekkel nem tartok fenn kapcsolatot. Ehelyett az első pillanattól kezdve inkább nemzetközi újságíróként dolgoztam. Ami azonban oly egyszerűen és könnyeden hangzik ma, a valóságban bizonytalan kimenetelű kaland volt.

Az első nehézséget mindjárt a nyelv jelentette. Az angollal és a némettel jól elboldogultam ugyan a mindennapi élet szintjén, az újságíráshoz azonban ez messze nem volt elegendő. A legfontosabb tehát az volt, hogy a nyelveket igazán megtanuljam. Akkoriban azonban még szó sem volt kidolgozott tervről vagy akár csak elképzelésről. Számunkra, akik a teljes elzártságból csöppentünk ide, Bécsben minden teljesen új, roppant izgalmas, sőt sok tekintetben valósággal felfoghatatlan volt. Amikor osztrák, s különösen bécsi barátaim évtizedekkel később is olykor a szememre ve-

tik, hogy még mindig megszépítem ezt az országot és az itteni embereket, eszembe jutnak ezek a felejthetetlen első benyomások, és igyekszem valóságos színben látni Bécset. Nekünk, késón érkezetteknek, akiket ebből a városból nemhogy elűztek volna, de származásunkra és múltunkra való tekintet nélkül tárt karokkal fogadtak, Bécs nem csupán kirakata volt a Nyugatnak, hanem mindenekelőtt a szabadság, a türelem és az emberiesség világítótornya.

Amikor Hilde Spiel, emigráns és visszatérő író 1986-ban elnyerte az Ernst Robert Curtius-Esszédíjat, ünnepi beszédében Marcel Reich-Ranicki, a neves kritikus ezt mondta a bonni városházán:

> „Senki sem ábrázolta értőbben a bécsi kedélyesség démonjait, senki sem érzékeltette pontosabban »a nép lelkében rejtőzködő és lesben álló« vadállatot, »amely arra vár, hogy kitörhessen, ha a civilizáció belső gyeplője meglazul«, mint Hilde Spiel. A mosolygós álarc mögött, melyet a bécsi kifelé mutat, mondja az írónő kíméletlenül, csalás és ámítás rejlik: »A sötét oldalt leplezik, letagadják, szándékosan elfedik. Az udvarias modor köpenyege alatt halálos tőr lapul.«”

Nem érvényes-e vajon ugyanaz a budapesti, esetleg a varsói polgárra is, amit a szülőhazájához elszakíthatatlan, haragvó szeretettel kötődő írónő a bécsiek rovására ír? A „démonok”, melyek 1944-ben a budapesti nép lelkéből előtörtek, nem voltak-e ugyanolyan elrettentőek, mint a bécsiek, melyeknek 1938 márciusában elkövetett rémtetteit pillanatfelvételek és könyvek őrzik? Az osztrákok segítőkészek és udvariasak, jó kedélyűek és barátságosak voltak, s mentesek az idegengyűlölettől. Ezt hangsúlyozták az általam szervezett „Történelmi tanúk - 30 év múltán” rendezvényén egykori menekült írók, újságírók és tudósok az ‘56-os késő őszi-téli élményeiket fölelevenítve. Sebestyén György író elmesélte, milyen szeretettel vette őt gondjaiba Heimito von Doderer és Alexander Lernet-Holenia. „Magyar vagy, és ennélfogva osztrák is”, kötötte a lelkére Doderer. Ugyanebben a hangnemben fogalmazott Kurt Vorhofer barátom is, a *Kleine Zeitung* helyettes főszerkesztője, mondván, hogy mi, akik Magyarországról származunk, kiváltságosak vagyunk: „A magyar az egyetlen szomszédos nép, amelyikről idehaza nem költenek vicceket, és főleg nem gúnyolják. A magyar többnyire még a bécsi operett torz tükrében is megbecsült, szemrevaló legényként jelenik meg.”

A magyarok iránti osztrák rokonszenv valójában fontos szerepet játszott a „továbbvándorlás vagy letelepedés” kérdésében, és többnyire ez tartott végül mintegy 15 ezer magyar menekültet Ausztriában. Vajda István ezzel kapcsolatban elmondta, hogy a diktatúrában szerzett tapasztalatai alapján már ingerelték a kérdések, melyeket a konzulátusokon szegeztek neki. A bécsi idegenrendészet ugyanis csak annyit kérdezett tőle, evett-e már aznap, tudja-e, hol tölti az éjszakát, és hogy megkapta-e már az igazolványt, amellyel ingyen utazhat a villamoson. Mindez csakugyan épp olyan volt, mint ahogy Grillparzer, az osztrák klaszszikus írta: „Jó ország ez, higgyen nekem!”

Bécsben így én is az első naptól fogva otthon éreztem magam. Soha nyomát sem tapasztaltam az idegengyűlöletnek vagy a megkülönböztetésnek. Több mint 180 ezer Magyarországról érkezett menekülttel együtt a kellemes oldaláról ismertem meg Ausztriát, ahol nem azt kutatták, ki kicsoda, vagy mi a rangja, hanem egyszerűen segítettek nekünk.

A magyar forradalom és annak szovjet leverése Ausztria háború utáni történetében is kétségtelenül politikai és lélektani fordulópontot jelent. Az a tény, hogy egy ország hétévi „Anschluß” és háború, majd csaknem tizenkét esztendős megszállás után, röviddel az utolsó idegen katonák kivonulását követően ilyen megfélemlíthetetlenül természetesen és nagylelkűen fogadta be a magyar menekülteket, egy egész nemzedék számára meghatározó élmény marad, és nem kis részben hozzájárult a Második Köztársaság önmagáról alkotott képéhez is. Itt egy nép kiállta a történelmi próbatételt. A magyar tragédiára adott érzelmi választ kétségkívül meghatározta a tudat, hogy Ausztriát egy sor okból kifolyólag a sors megkímélte a felosztottságtól és az idegen diktatúrának való részbeni alávetettségtől. Így is egyedülálló volt azonban, amit az osztrákok - a rögtönzött táboroktól és önkéntes adakozásoktól a világ közvéleményének és az államok közösségének mozgósításáig - véghezvittek. A nyugati kormányoknak nyilvánvaló bűntudata volt amiatt, hogy szánalmasan csődöt mondtak azokban a novemberi napokban, s ez lehetett a mélyebb oka Svájctól az Egyesült Államokig és Kanadáig oly sok állam ezt követő, ilyen formában azóta soha nem tapasztalt befogadókészségének. Viszonylag rövid idő alatt, 1956 végéig már csaknem százezren, 1957 végére pedig gyakorlatilag minden kivándorolni vágyó menekült, összesen 157 ezren elhagy-

ták Ausztriát, miközben Magyarországra mindössze 8.109-en tértek vissza.

*

Bennem is csakhamar, éspedig kétszer is fölmerült a kérdés: kivándoroljak, vagy maradjak. A kezdeményezés mindkét esetben kívülről jött. Torontóban élő távoli rokonaim már márciusban felajánlották, kezdjek a távoli Kanadában új életet. Kezességi nyilatkozatot, sőt repülőjegyet is küldtek. Kötelességszerűen, de minden lelkesedés nélkül indultam tavasszal a kanadai konzulátusra. Őszinte képet festettem fordulatos pályafutásomról, természetesen nem hallgatva el a tényt, hogy párttag voltam. Számos menekültet, köztük volt vezető beosztású alkalmazottakat, szállodaigazgatókat, főmérnököket 1957-58-ban azért küldtek vissza az Egyesült Államokból és Kanadából Bécsbe, mert, különösen a párttagság tekintetében, „kiigazították” az önéletrajzukat. Én azonban sohasem akartam megszépíteni vagy elhallgatni a tévutaimat. Egy bizonyos idő elteltével, júniusban kaptam meg a konzulátus értesítését arról, hogy nem feleltem meg a kanadai bevándorlási hivatal követelményeinek. Távoli rokonaim csalódottak voltak, annál is inkább, mivel időközben a látszat kedvéért állást is szereztek nekem egy szerelőnél. Mindenesetre 1957 nyarára már annyira magamra találtam Bécsben, hogy nem is akartam onnan elmenni.

Nem sokkal később hasonló tapasztalataim voltak az amerikaiakkal. Ezúttal az amerikai sajtóattasétól indult el a kezdeményezés. Bob Delaney gyűjteményes kötetet adott ki Magyarországról. A sajtóról és az ifjúságról szóló két fejezetet, a szövegnek körülbelül egyhatodát álnéven én írtam. Delaney az elismerés különleges gesztusaként, tudtomon kívül ráíratott a legesélyesebb amerikai bevándorlók névsorára. Ezt kereken ugyan nem lehetett visszautasítani, amikor azonban kíméletlenül sötét színekkel ecseteltem a múltamat, az megtette a hatását, még gyorsabban, mint a kanadaiaknál. Máig nem felejtem el, micsoda megkönnyebbüléssel vettem át az elutasító választ.

Addigra már meglehetősen otthon éreztem magam Bécsben. A világsajtót még mindig foglalkoztatta Magyarország, így nekem ahhoz, hogy kezdetben elég pénzt keressek, elég volt óránként meghallgatnom a magyar híreket és beszámolni a New York Times, a *United Press International* hírügynökség és a londoni *Times* tudósítójának arról, mi történik az elnyomott szomszédos országban. Mint annyi más fiatal magyart, engem is igen

elkényeztettek a bécsi nők. Egy időben egy hietzingi villában még a reggelit is ágyba hozták nekem; igaz ugyan, hogy a szobámat meg kellett osztanom egy barátságos boxerkutyával. Egy angol írónőnél aztán már csak sziámi macskákkal kellett jóban lennem.

Az első naptól fogva igyekeztem két nyelven, angolul és németül dolgozni. A külföldi tudósítókkal való kapcsolattartáshoz alapvető feltétel volt az angoltudás. Még a *Neue Zürcher Zeitung*nak készült első nagyobb cikkemet is döcögős angolsággal írtam, amit aztán németre fordítottak. Az írás „Magyarország sorsa” címen vezércikként jelent meg U. W. aláírással. A rövidítés, a tudósító ötlete, azt jelentette, Ungarn in Wien (Magyarország Bécsben). A bécsi *Die Presse* is több cikket közölt prágai benyomásaimról és a magyarországi helyzetről.

Miután az utazó küléntudósítókkal készített interjúktól az újságírói „villámmunkákig” szó szerint mindent elvállaltam, már az első év nyarán megengedhettem magamnak egy 1950-es évjáratú, 94 ezer kilométert futott kék Opel kabrioletet. Vajda Istvánnal közösen azonban már ezt megelőzően vettünk egy ősöreg magyar taxit, elsősorban gyakorlás céljából. Az akkori bécsi életünknek volt valami késő fiatalkori, olykor kimondottan kamaszos jellege. Nem is az „eltűnt időt” kerestük, hanem valóban mindent akkor és ott akartunk megélni.

Vajdával 1957. október 4-én indultunk el az „új” autóval az első külföldi utunkra, éppen a Nyugatot rémülettel eltöltő szovjet szputnyik fellövésének napján. Első állomásunk München volt, ahol hasztalan próbáltunk német képeslapoknak keleti tudósításokat és rövid elbeszélésekkel kapcsolatos ötleteket eladni, aztán Svájc következett, majd a Simplon-hágón át Olaszország. Nervinél (Genova mellett) könnyes szemmel pillantottam meg életemben először a tengert.

A UPI hírügynökségnél dolgozó egyik cseh kolléga számára érthetetlen volt a viselkedésünk. „Ezek a magyarok! Se rendes állásuk, se állampolgárságuk, se betegségbiztosításuk nincsen, és mégis azzal kezdik, hogy autót vásárolnak, és kiruccannak vele Németországba meg Olaszországba. Látszik, hogy ezek nem komoly emberek...” - mondta egy osztrák szerkesztőnek.

GYÖRGY HOLLÓ, ÁRPÁD BÉCS ÉS PAUL LANDY SZÜLETÉSE

Bécsben ez idő tájt bizonyos értelemben csakugyan egyik napról a másikra éltem. Miután megmenekültem a barna, majd a vörös diktatúra fojtogató szorításából, és végleg szakítottam a hazugság világával, a lebegésnek ezt a szokatlan állapotát a szabadság teljességének éreztem. Visszatekintve, főképp a megőrzött levelezéseim tükrében, egy huszonnyolc éves állampolgárság nélküli menekült elevenedik meg előttem, aki egy sor csalódás ellenére is hihetetlen energiával fog neki, hogy immár harmadszor kezdjen új életet.

A Szabad Európa Rádió vitatott adásainak bíráló elemzésétől eltekintve egy szót sem írtam magyarul. Ezt a beszámolót Vajdával együtt fogalmaztuk Münchenben megállva Bede István, a SZER magyar osztályának vezetője (korábban londoni magyar nagykövet) részére, húszdolláros honoráriumért. Bármit állított és terjesztett is rólam később a magyar titkosszolgálat, a szovjet KGB, az NDK-s Stasi és ezek kiszolgálói a sajtóban, hogy lejárassanak, ez az 1957 októberében, őszinte indulatból született írás volt az első és egyben utolsó szereplésem ennél az adónál, melynek nemzetközi szerepét egyébként állandóan, nem utolsósorban a *Der Medienkrieg* (A médiaháború) című könyvemben, rendkívül kedvezően értékeltem.

Egy evangélikus segélyszervezet hosszú távú kölcsönt nyújtott nekem minimális kamatlábbal, hogy kivehessek egy földszinti egyszobás lakást a Josefstädterstral3e 9-ben. A párizsi székhelyű Kulturális Szabadság Kongresszusának ösztöndíjától eltekintve, mely lehetővé tette, hogy hat hónapra bérbe vegyek egy írógépet, sehonnan sem kaptam támogatást.

Ennek ellenére meg nem érdemelt és hihetetlen szerencsém volt. A még Varsóban szerzett kapcsolataim révén megnyílt számomra Bécsben néhány ajtó. Az Otto Schulmeister publicistával, a bécsi *Die Presse* későbbi főszerkesztőjével és kiadójával való korai megismerkedés egy életre szóló, olykor feszültségekkel teli, mégis mindig nyílt és ösztönző személyes kapcsolat kezdetét jelentette, és ugyanakkor megvetette az Ausztria vezető napilapjával való több évtizedes, különböző okokból néhányszor megszakadt munkatársi kapcsolat alapját is. Előbb csak szórványosan, majd 1959 elejétől rendszeresen jelentek meg itt cikkeim „György Holló” álnéven. A kézenfekvő kérdésre, hogy miért épp ma-

gyar fedőnevet választottam, s miért nem, mondjuk, egy kevésbé föltűnő németet, ma már nem tudnék válaszolni. Könnyen lehet, hogy mindketten, a szerző és a lap is a különleges hozzáértést, tehát az új Magyarország- és Kelet-Európa-szakértő magyar származását akartuk ezzel hangsúlyozni. Az árulkodó név, „György Holló” mindenesetre figyelemfelkeltő adatot szolgáltatott a magyar titkosszolgálat számtalan besúgójának és ügynökének. A bécsi és budapesti „illetékes” szervek pillanatok alatt megtudták, hogy ki rejtőzik emögött.

„Hollót” aztán gyakran idézték, és talán még ennél is gyakrabban másolták le egyszerűen forrásmegjelölés nélkül, amint az a világ tudósítói között máig bevett szokás. A *Pressé*n kívül esetenként az Otto Schulmeister kiadásában megjelenő, mértékadó folyóiratban, a *Wort und Wahrheit*ban is megjelentek tanulmányok Gy. H. tollából. „Holló” szelleme még évekkel az „eltűnése” után is kísértett a különböző Kelet-Európával foglalkozó tudományos konferenciákon és tanácskozásokon. Az amerikai főváros George Washington Egyetemén tett 1966-os látogatásom alkalmával a magyar származású Andrew György, ott tanító politológus például figyelmembe ajánlotta „Holló” korabeli elemzéseit a *Die Pressé*ben, melyekből ő maga is név szerint idézett Kelet-Európáról szóló könyvében. Az idős tudós aztán jót mulatott, amikor fölfedtem neki „György Holló” kilétét...

A hatvanas évek elején még jelent meg néhány cikkem ezzel az álnévvel, de már 1963 decemberében elkezdtem a saját nevemen írni a *Pressé*ben. Így tűnt el végleg „György Holló”. Schulmeister akkori ajánlatát, hogy lépjek be a szerkesztőségbe, a szerény fizetés miatt, és mivel nem akartam egyetlen laphoz kizárólagosan kötődni, a barátság megtartása mellett elutasítottam. Később sem lettem a szerkesztőség állandó belső munkatársa, akkor sem, amikor (1963-tól 1968-ig és 1978-tól 1982-ig) Ausztriában a *Die Pressé*nél volt tudósításaim és kommentárjaim közlési joga.

Második énem, „Árpád Bécs” 1958 tavaszán látta meg a napvilágot, miután Friedrich Katscher, az Osztrák Szocialista Párt (SPÖ) elméleti folyóirata, a *Zukunft* akkori ügyvezető főszerkesztője felkért, írjak a kiadványa számára hosszabb lélegzetű tanulmányokat Kelet-Európa politikai és gazdasági fejlődéséről. Az ő javaslata alapján választottuk az „Árpád Bécs” álnevet. Ezzel az aláírással 1958-59-ben aztán négy vagy öt nagyobb értekezés jelent meg tőlem. Mivel a Zukunft

szerkesztője főállásban az *Arbeiterzeitung* szerkesztőségének volt a tagja, többször is fölkerestem őt az *Arbeiterzeitung* székhelyén, a nagy múltú Vorwärts-házban, és így ismerkedtem meg az AZ legendás főszerkesztőjével, Oscar Pollakckal is. Amikor aztán a magyar felkelés harmadik évfordulóján elbizakodottságból vagy csak lustaságból több „megrendelőnek" is lényegében ugyanazt az írást szállítottam, a kommunista *Volksstimmé*ben vitriolos glossza jelent meg arról, hogy a *Die Presse*, a *Zukunft* és a rádió, ha más neveken is, de „ugyanabból a zavaros forrásból merítik a szomszédos szocialista országról" szóló értesüléseiket. „Árpád Bécs" ezután el is tűnt a színről. Amikor Katscher később egyszer szemrehányóan megkérdezte tőlem, miért nem írok már a *Zukunft*ba, az elfoglaltságomra hivatkoztam. Nem lett volna ugyanis tisztességes közölni vele a keserű igazságot, hogy az ő szocialista folyóirata fizeti a legalacsonyabb honoráriumot, amit Ausztriában valaha kaptam. Tulajdonképpen egyfajta furcsa versengés folyt az osztrák lapok között akkoriban - sőt folyik kevés kivétellel még ma is - azért, hogy melyikük fizeti a külső munkatársaknak a legroszszabb honoráriumot.

„Paul Landy" azonban sokkal fontosabb szerepet játszott. Ezen a néven 1959 és 1961 között írtam rendszeresen cikkeket a *Heute* című hetilapnak, mely közel állt ugyan a Szocialista Párthoz, de sok tekintetben liberális volt, és szembehelyezkedett az ortodox nézetekkel. Az SPÖ vezetőségének dogmatikus tagjai azonban nem sokkal ezután megvonták a laptól az anyagi támogatást. Ekkor viszont már tanulmányok és beszámolók is jelentek meg „Paul Landy" tollából a *Die Welt* című német napilapban, amelynek abban az időben még Hamburgban volt a székhelye. Az írások tárgya a forradalmárok elleni bosszúhadjárat elemzésétől és a rendszert bíráló értelmiség üldözésétől Nagy Imre titkos perének és kivégzésének magyarországi hatásán át a „vasfüggöny mögötti csaló milliomosokról", a tömbön belül elharapódzó korrupcióról, a nők és a fiatalok helyzetéről, az egyházellenes kampányról valamint az úgynevezett „szentséghelyettesítők" erőltetéséről (az egyházi keresztelés, bérmálás, házasság és temetés ellen) szóló tudósításokig terjedt. További témák voltak a keleti tömb akadozó gazdasági egybeolvasztása és a „kirakatjólét" Kádár János „gigantikus Potemkin-falvában".

„Paul Landy" megszületésére, angolul is dolgozó külföldi tudósítóként és politikai hírmagyarázóként a későbbi pályafutásomra kétségtelenül döntő befolyással

volt a John MacCormackal történt találkozásom, aki hosszú éveken át volt a *New York Times* bécsi irodafőnöke. Már a háború vége óta Bécsben dolgozott mint közép-európai tudósító. Az iroda és a lakóhelyiségek két emeletet foglaltak el a Lange gasséban. Aki ennél a világlapnál volt tudósító, az abban az időben még nagystílűen élt, és nem csak az iroda és a lakás alapterületét tekintve. A háztartási személyzeten (szakácsnő, szobalány stb.) kívül MacCormacnak egy hatalmas amerikai luxusautó is a rendelkezésére állt hivatásos sofőrrel, és külön Magyarországgal és Csehszlovákiával foglalkozó szakértőket alkalmazott. Ő azonban ennek ellenére is végtelenül szerény és érzékeny ember volt. Néhány nappal Bécsbe érkezésem után meghívott ebédre. Hosszan elbeszélgettünk, és nem rejtettem véka alá, hogy mennyire borúlátóan ítélem meg a magyarországi helyzetet. Tökéletlen angoltudásom nem tartotta vissza MacCormacot attól, hogy hamarosan a bécsi iroda magyarországi szakértőjéül szerződtessen igen tisztességes havi fixért. Váratlanul bekövetkezett haláláig, 1958 nyaráig MacCormac személyes ügyekben is, szóval és tettel a segítségemre volt.

John MacCormactól hozzájutottam a *New York Times* legkiemelkedőbb szerkesztőinek szakkönyveihez és útmutatásaikhoz az angolszász újságírásról. Megismertetett a jól megszerkesztett *lead*del, azaz a tudósítás elé írt, csak a leglényegesebb elemeket tartalmazó rövid bevezetővel, a mondatszerkesztéssel és a stílusbeli kérdésekkel. Tőle tanultam meg megkülönböztetni a fontosat a lényegtelentől. MacCormac régi vágású tudósító volt, aki gondos kutatómunkával, munkaterületének alapos ismeretével és a lehető legteljesebb objektivitásra való állandó törekvésével nagyon különbözött sok mai kollégától.

Eközben a nagy amerikai hírügynökséghez, a *United Press International*hez (UPI) is szerződtettek mint Magyarország-szakértőt. Máig is hálás vagyok azért, hogy állandó fizetésű munkatársként az első munkahelyem akkoriban egy hírszerkesztőség volt az Opernringhofon, a Staatsoperrel szemben. Amellett, hogy rendelkezésemre állt a létfontosságú infrastruktúra, telefon, telex, újságok és írógép, a napi munkában első tanítómestereim, a Pulitzer-díjas főtudósító Russel Jones valamint az osztrák irodavezető, Franz Cyrus sok mindent megmutattak nekem. Megtanultam tőlük, hogyan lehet száz sorból ötvenet csinálni anélkül, hogy a jelentés információtartalma csorbát szenvedne, hogyan jelenjen meg és váljon érthetővé a hír lényege lehetőleg már az

első mondatban úgy, hogy az újságszerkesztőnek, illetve a felületes olvasónak ne kelljen feltétlenül mindent végigtanulmányoznia.

Mindezt és még sok egyebet is jelentős újságíró-személyiségektől és gyakorlott szakemberektől sajátítottam el az első bécsi évek során. És még valamit, amit az írott és az elektronikus sajtó kőkemény világában szerzett négy évtizedes tapasztalatom is igazolt: aki érti a szakmáját és fel tud mutatni valamit, annak nincs szüksége pártkönyvre.

Természetesen akkor sem volt és máig sincs biztosíték arra, hogy lelkiismeretlen vagy érvényesülni vágyó újságírók és tévériporterek ne élhessenek vissza az úgynevezett elsődleges forrással. A közép-, kelet- és dél-európai politika minden drámai vagy tragikus fordulatánál voltak polgárjogi harcosok, megerőszakolt áldozatok, a részletekről tájékozott menekültek és elővigyázatlan, féllegalitásban működő értelmiségiek, akiket kihasználtak, majd fizetség vagy segítség nélkül, hidegvérrel a sorsukra hagytak. Ebben a tekintetben a késői ötvenes évek óta az erkölcsök kimondottan aggasztó romlásának lehetünk tanúi.

*

MacCormac tartotta a kapcsolatot az amerikai információs hivatallal, a USIA-val (United States Information Agency), illetve Abe Brumberggel, a világszerte több nyelven terjesztett, tudományos és politikai körökben nagy tekintélyű, kéthavonta megjelenő folyóirat, a *Problems of Communism* (A kommunizmus kérdései) főszerkesztőjével. „Magyarország a forradalom óta” című hosszú tanulmányom mindenesetre „Paul Landy” álnéven jelent meg az 1957. szeptember-októberi kiadásban. Ugyanebben a számban olyan tekintélyes szerzők is szerepeltek, mint Richard Löwenthal, a német-brit politológus és közíró vagy Zbigniew K. Brzezinski, aki akkor fiatal vendégtanár volt a Harvard egyetemen, majd később Carter elnök biztonsági tanácsadója lett. Ez a tény jelezte első angol nyelven elért publicisztikai sikerem jelentőségét.

Ebben a kizárólag eredeti forrásokból merítő elemzésben, amely a tankokkal eltiport forradalom és a Kádár-rezsim hatalomra jutása utáni eseményekkel foglalkozott, már elöljáróban leszögeztem, hogy ha általában nem fordítanak is rá annyi figyelmet, a forradalom utáni időszak azért ugyanolyan jelentős és tanulságos, mint maga az októberi felkelés volt.

Amellett, hogy részletesen ismertettem az önkényuralom régi gyakorlatához való visszatérést, hangsúlyoztam általában a „jutalmazás és büntetés régi módszerének rendszeres alkalmazását”, különösen pedig az „igen jelentős tényleges engedményeket a gazdaság bizonyos ágazataiban”. Ennek haszonélvezői elsősorban a parasztok voltak, „akiknek viszonylagos passzivitása rendkívüli módon elősegítette az új kormány hatalomra jutását”, aztán a középosztály, amely a magánüzletek megnyitásának lehetőségéből és az adókönnyítésekből profitált, végül pedig az ipari munkások, akiket átlagosan tíz százalék körüli béremeléssel „csaltak lépre”.

A „szovjetek kegyéből” uralkodó „maroknyi bábfiguráról” elterjedt közhellyel ellentétben már akkor utaltam arra a tényre, hogy a párt-, a kormány- és a katonai bürokrácia, azaz az állítólagosan osztály nélküli társadalom „kiváltságos”, tehát maga az apparátus a lakosság egészéhez viszonyítva ugyan kicsi, mégis „figyelemreméltó tényező”, az apparatcsikok lojalitása pedig „döntő szerepet” játszott a kommunista ellenőrzőrendszer újjászervezésében. Ezenkívül az egyszerű párttagok (körülbelül 345 ezer, szemben a forradalom előtti 900 ezerrel) is „a rendszer tevékeny fenntartói”. Mindent egybevetve az „uralkodó osztály” az akkori Magyarországon nem számlált 400 ezer főnél, azaz az összlakosság négy százalékánál többet (legalábbis a családtagokat nem számítva).

Joggal hangsúlyoztam, hogy az „egyetértés leple alatt elkeseredett harc” folyik „a vezető állásokért, különösen a múlt kritikus megítélése” terén. Akkor alábecsültem ugyan Kádár szerepét és képességeit, és „az örök második garnitúra jellegzetes képviselőjeként” jellemeztem őt, aki „időközben valamikori csekély népszerűségének az utolsó maradékát is elveszítette”. Ugyanakkor a sorok között érződött annak a túlzott reménye is, hogy az írók, az újságírók, a művészek stb. majd tartósan ébren tartják az egész magyar nép „földalatti szolidaritását” és a „hallgatás bojkottját”.

Amikor a *Problems of Communism* 1958 elején egy második tanulmányt közölt tőlem a magyarországi kultúrpolitika helyzetéről, a személyem bemutatásánál - természetesen még mindig „Paul Landy” néven - kitértek arra, hogy a Magyarország a forradalom óta című írást sok országban közzétették, és a Kádár-rezsim politikájáról szóló egyik legalaposabb elemzésként méltatták”.

A legnagyobb személyes örömöt azonban az jelentette számomra, hogy Hannah Arendt *A totalitarizmus eredete* című alapvető művében egyetértően idézte „Paul Landy" ezen esszéjét.[3] A kéthavonként megjelenő amerikai folyóirat az elkövetkező években még hat további Landy-tanulmányt közölt különböző témakörökben, például a korrupció társadalmi-gazdasági gyökereiről és a jugoszláv gazdasági reformok jelentőségéről.

A csupán tudományos, újságírói és diplomáciai körökben ismert, de éppen ezért nagyra becsült közlönnyel való együttműködésem nem egy főszerkesztő és külpolitikai rovatvezető szemében előkelő ajánlólevélnek számított és azt bizonyította, hogy a forradalom utáni zavaros időszakban hitelt érdemlő partner vagyok.

Ennek köszönhetően 1959-tól egy egész sor cikket és beszámolót helyezhettem el Nagy-Britannia egyik vezető vidéki lapjában, a *The Birmingham Post*ban, valamint néhány tanulmányt a híres londoni hetilapban, az *Economist*ban és egyéb újságokban. Ezenkívül 1958 és 1962 között mintegy hatvan cikket írtam az amerikai információs hivatal, az USIA számára, amely tulajdonképpen a *Problems of Communism* kiadója volt. „Paul Landy" ezen cikkei világszerte elterjedtek, és számos európai, sőt ázsiai és latin-amerikai lap is lehozta őket, általában az USIA-ra való hivatkozás nélkül.

---

[3] A szerző állításának némiképp ellentmond John Lukacs történész véleménye: „...Hannah Arendt... *The Origins of Totalitarism* (A totalitarizmus gyökerei) című, 1948-50 között írt és 1951-ben megjelent könyve... ez a nagy izzadsággal készült munka, szerzőjének intellektuális opportunizmusa miatt eleve kérészéletre volt ítélve. Arendt egyik tézise azt vetítette ki folyamattá, ami 1950-ben történni látszott. 1950-ben a sztálini rendszer nyilvánvalóan antiszemitává vált; Arendt ebből azt a következtetést vonta le, hogy az antiszemitizmus minden totalitárius rendszer szükségszerű velejárója. De ez akkor sem volt és most sincs így. Ennél fontosabb Arendt második tézise amely szerint a totalitárius rendszer természetéből adódóan egyre elnyomóbbá és totálisabbá válik, ennélfogva totalitárius rendszerben nem kerülhet sor forradalomra. Néhány évvel a könyv megjelenése után, 1956-ban jött a hruscsovi olvadás és a lengyel meg a magyar felkelés - megannyi élő cáfolata Hannah Arendt tézisének, ami persze értelmiségi körökben mit sem ártott a szerző reputációjának, sőt." (Lukacs, John - *Egy eredendő bűnös vallomásai*). (a dig.)

*

Ugyanakkor továbbra is több világban éltem egyszerre. Az elzártság és a rám kényszerített tudatlanság évei után mindenekelőtt, amilyen gyorsan csak lehetett, pótolni akartam az 1945 utáni korszak történelmével, illetve a világkommunizmus forrongó eseményeivel kapcsolatos ismereteim hiányosságait. Kötelező olvasmányaimmá váltak George Orwell és Arthur Koestler, Franz Borkenau és Manes Sperber, de Otto Bauer és Karl Renner, Isaac Deutscher és John Gunther, valamint a káromolt Lev Trockij (aki miatt állítólag a letartóztatásomra sor került) összegyűjtött művei is és sok más ismeretterjesztő könyv, illetve emlékirat. Sok időt vesztegettem könyvtervekre és számtalan újsággal és folyóirattal folytatott levelezésre.

A napirendem 1958 őszén csakugyan sajátságosan alakult. Délelőttönként a magyar sajtóról és ifjúságról szóló két fejezeten dolgoztam döcögő angolsággal egy később az Egyesült Államokban megjelenő gyűjteményes kötet számára, a délutánt és az estét pedig Gábor Zsazsával és családjával töltöttem. Akaratomon kívül közreműködője lettem a bécsi „Gábor-színháznak”, ugyanis amerikai barátom, Sy Freidin, aki korábban pénzt kölcsönzött nekem, hogy első bécsi hotelszámlámat kifizethessem, azt a megbízást kapta a nagy bulvárlaptól, a *New York Post*tól, hogy tudósítson a botrányairól híres díva és édesapja találkozásáról. Sok év után ugyanis Gábor apuka, egy idős, egyszerű kis ember engedélyt kapott, hogy elhagyja Magyarországot, és láthassa három lányát, Magdát, Zsazsát és Évát Bécsben. Az édesanya, illetve az elvált vagy csak külön élő feleség is megérkezett Amerikából. Az asszonynak „kézzelfogható” kapcsolata volt a magyar fölkeléssel, amennyiben állandó kísérője egy jóvágású, legalább harminc évvel fiatalabb magyar menekült volt. A közreműködésem által Freidin, illetve lapja, a *New York Post* behozhatatlan időbeli és tartalmi előnyre tett szert a konkurenciával szemben. Ha meggondoljuk, hogy egy több mint harmincöt évvel később, négyszáz fiatal üzletember körében, huszonkét országban végzett körkérdés eredményeképpen – a Népszabadság szerint - Gábor Zsazsa egy, a negyven leghíresebb magyar személyiség nevét tartalmazó lista első helyezettje lett, mégsem lehetett melléfogás a *New York Post* érdeklődése.

Újságírói pályafutásom egy másik, felejthetetlen élménye Lukács Györggyel kapcsolatos. Magyarország kétségtelenül legnagyobb marxista filozófusa és iroda-

lomtörténésze, a világkommunizmus történetének egyik legvitatottabb, ugyanakkor egyik legbefolyásosabb gondolkodója és időről időre támadott elhajló, számtalan beszélgetésben játszott fontos szerepet. Az ő személyisége és pályafutása, aki bankár fiából lett az 1919-es Tanácsköztársaságban a kulturális ügyek népbiztosa, aztán harminchét évvel később, 1956 október-novemberében a rövid életű Nagy Imre-kormány kulturális minisztere, tudósként azonban főleg német nyelven írt, sohasem hagyta hidegen az értelmiségieket vasfüggönyön innen és túl. Ennek köszönhető, hogy a német publicisztika akkori nagy öregjével, Immanuel Birnbaummal való első találkozásom alkalmával is a Lukács-téma uralta a beszélgetést annál is inkább, mivel a *Süddeutsche Zeitung* helyettes főszerkesztője és Kelet-Európa-szakértője élénken érdeklődött az úgynevezett Lukács-kérdés és a revizionizmus-vita iránt.

Birnbaummal való ismeretségem egy véletlenből adódott. Washingtonban a *Problems of Communism* 1958. január-februári számában egyszerre jelent meg Birnbaum cikke és az enyém a keleti tömb kultúrpolitikájának különböző vonatkozásairól. Úgy gondoltam, ez a tény egyengethetné az utamat a *Süddeutsche Zeitung* felé. Akkori barátnőmmel és későbbi feleségemmel, Margarettel egyszer a Tegernsee mellett lakó barátaihoz utaztunk, onnan pedig levélben egyeztetett időpontban Birnbaum müncheni szerkesztőségébe.

Hideg téli nap volt, s rajtam új, igen nehéz télikabát. Viszonylag rövid találkozóra számítottam a híres kollégával, s utána úgy terveztük, körülnézünk a városban. Margaret ezért nem is egy kávéházban várt rám, hanem a ház előtt, az autónkban. Birnbaum azonnal, nagyon barátságosan fogadott. Egy elég kis szobában ült egy jókora íróasztal mögött. Fullasztó meleg volt. Alig mondtam magamról és az érdeklődési köreimről néhány szót, amikor Birnbaum máris közbevágott és megkérdezte: „De tulajdonképpen mi van most Lukács Györggyel?”

Ebből kerekedett az előre nem látható bonyodalom. Birnbaum egyre izgatottabb lett, újabb és újabb kérdéseket tett föl Lukács szerepéről a forradalom idején és azután. A válaszaim semmiképp sem elégítették ki ót, sót csak fölébresztették csaknem végtelen kíváncsiságát és Lukáccsal kapcsolatos régi emlékeit. Nekem eközben csak egyetlen, de percről percre súlyosabb, végül minden testi és szellemi ingert elnyomó gondom volt: az elviselhetetlen hőség. Végig rajtam volt

ugyanis a nehéz télikabát. Birnbaum nem ajánlotta föl, hogy vegyem le, fölszólítás nélkül pedig mégsem akaszthattam föl csak úgy a fogasra. A szoba, mint mondtam, aprócska volt, én pedig zavartan ültem benne, de reménykedtem. Egy szó mint száz, másfél-két óra múlva, mire Lukács Thomas Mararaboz és Max Weberhez, sót első fiatalkori szerelméhez fűződő viszonyát is alaposan megtárgyaltuk, ahelyett, hogy a *Süddeutsche Zeitung*hoz jutottam volna közelebb, az ájulás kezdett kerülgetni. A szívélyes búcsúzkodás után izzadtan, támolyogva léptem ki az utcára és botorkáltam a kis autómhoz, ahol éles szemrehányás fogadott: „Kaptál legalább egy tisztességes ajánlatot tőle?” Mozdulni sem tudtam, s levegő után kapkodva dadogtam: „Csak Lukácsról beszélgettünk...”

Birnbaumtól egyébként nem kaptam többé életjelet. Nem sokkal később azonban terjedelmes dolgozata jelent meg Lukácsról és a magyar értelmiségről. Ekkor határoztam el, hogy minden látogatásnál először leveszem a kabátomat, akár felszólítanak rá, akár nem.

A *FINANCIAL TIMES* MINT ZÁSZLÓSHAJÓ

Egy londoni látogatás alkalmával több szerencsével jártam. A híres Szent Pál-székesegyház közelében, a *Financial Times* messzire ellátszó, jellegzetes vörös téglaépületének előcsarnokában lezajlott rövid beszélgetés után a külpolitikai rovatvezető levélben fölkért, küldjek Ausztriáról néhány „próbatudósítást”. Az első 1960. május 4-én jelent meg, az utolsó csaknem huszonhárom évvel később. A gazdasági föllendülésről és az acéltermelésről szóló első jelentések még „egy tudósítótól” jelzéssel láttak napvilágot, a harmadik, az Ausztria és Nagy-Britannia közötti kereskedelmi kilátásokat elemző írás alatt azonban már ez állt: „saját tudósítónktól”.

Jóllehet, ha hivatalosan nem is, gyakorlatilag már együtt éltünk Margarettel, és egymás közt - ahogy ma, negyven év után is - kizárólag angolul beszéltünk, igazából sem ő, sem más nem segíthetett az Európa legnagyobb gazdasági lapjánál éppen megkezdett tudósítói munkámban. Honnan is tudhatta volna egy volt színésznő, hogy hívják angolul a különféle hengerelt árukat, papíripari termékeket vagy a tőzsdén forgalmazott kölcsönöket és részvényeket? Nem volt más választásom, mint a nagy, német nyelvű kelet-európai beszámolókkal töltött napi munka mellett egyedül megtalálni és helyesen alkalmazni olyan dolgok angol szakkifejezéseit, amelyeket sem magyarul, sem németül nem ismertem igazán. Így vált számomra az évtizedek óta jellegzetes rózsaszín papírra nyomtatott újság önmaga az angol gazdasági nyelv tankönyvévé. Később külön iratrendezőkben gyűjtöttem az eltérő szakterületekkel, mint például a papír- és vegyiparral, a sörfőzéssel valamint az olajfinomítással és a csővezetékekkel foglalkozó szakcikkeket és mellékleteket. Iskolai füzeteket töltöttem meg a különösen gyakori vagy nehéz szakkifejezésekkel.

Az „FT”-nél (ahogy a *Financial Times*t újságírókörökben és otthon nevezték) végzett tudósítói tevékenységem kezdetén az első nagy interjút Bruno Kreisky akkori külügyminiszterrel készítettem az Európai Szabadkereskedelmi Övezet (EFTA) semleges tagjainak szerepéről az Európai Gazdasági Közösség és az EFTA közötti kapcsolatok kiépítésében. Ez a kérdés évtizedekig uralta az osztrák kül- és külkereskedelmi politikát, és aláaknázta a különböző koalíciós kormányokat. Hosz-

szú időn keresztül tudósításaim fő témái voltak a Szovjetunióval, az 1955-ös osztrák államszerződés legnehezebben aláíró kormányával való kapcsolatok, ezen belül is a jóvátételi kötelezettségek, különösen pedig a nyersolajszállítás mérséklése Hruscsov látogatásának előestéjén, 1960 júniusában; a Triest-Bécs-kőolajvezeték építése és ellenérzése körüli ellentétek; a túlméretezett, államosított ipar megújításáról kialakult politikai viták; a pénzpiac és a költségvetés megszilárdítása miatti koalíción belüli véleménykülönbségek; valamint az árfolyam- és külkereskedelem-politika liberalizálása és ezek következményei.

Az idők folyamán a *Financial Times* révén olyan tudósító lettem Bécsben, akivel komolyan számolni kellett. Az elődöm egy tekintélyes idősebb, az *Arbeiterzeitung*nál foglalkoztatott újságíró volt, aki londoni emigrációjából hazatérve egy sor brit lapot képviselt. Sok más kollégához hasonlóan, többnyire az ő tudósítói tevékenysége is az országról szóló néhány rövid hírre szorítkozott.

Számomra az *FT* azonban szakmai pályafutásom legfontosabb tényezőjévé vált. Abban a tekintetben szerencsém volt, hogy a munkatársi tevékenységem időben egybeesett az újság nemzetközivé, később európaivá válásával. Számtalan rövid hír és egyre több hosszabb cikk is megjelent „saját tudósítónktól”, Bécsből. 1970. július 1-jéig nem közöltek névvel ellátott tudósítást a lapban. Az *Economist*nál máig is érvényes ez a szabály.

Fáradhatatlan munkával, újabb és újabb ötletekkel és Nagy-Britannia növekvő európai szereplésének révén sikerült az ország tényleges jelentőségét messze meghaladó mértékben teret hódítanom az Ausztriából érkező jelentéseknek. 1961-től elkezdtem Magyarországról és Jugoszláviáról, olykor pedig még Csehszlovákiáról és Lengyelországról is tudósítani. Ehhez járultak az osztrák gazdaságról, politikáról, később pedig az olyan súlypontokról, mint például Bécs városáról, a külkereskedelemről, a befektetésekről és a pénzpiacról szóló, rendszeres évi szerkesztőségi mellékletek, amelyeket többnyire magam állítottam össze és részben magam is írtam.

A *Financial Times* iránti elkötelezettségem viszonylag hamar meghozta számomra az első londoni meghívást. Megfigyeltem ugyanis, hogy a lapot csak a British Council olvasótermében lehet megtekinteni és megvásárolni, és még a bécsi belváros nagy újságárusainál

sincs kitéve. Ajánlottam hát a központban, sürgősen tegyenek valamit az ausztriai piacszervezés területén. Egy szerkesztőségi látogatásom alkalmával beszélni akart velem a külföldi piaci és hirdetési osztály vezetője, Peter Galliner. A kolléga Hitler elől menekült el Németországból, és könyvtárosként kezdte a lapnál. A „külföldi osztály” főnökévé előlépve aztán kimagasló üzleti eredményeket ért el az *FT* számára. Gallinert annyira meglepte, hogy egy tudósítónak egyáltalán ötletei vannak a marketinggel kapcsolatban, hogy egy kiadós beszélgetés után ott helyben ki akart nevezni a saját helyettesévé. Alapos megfontolás után végül elvetettem a meglepő ajánlatot, hiszen jobban érdekelt a politika és a jelenkori történelem, mint az üzlet. Galliner, miután az Ullstein Verlagnál és a British Printing Corporationnél töltött be vezető beosztásokat, csaknem két évtizeden keresztül dolgozott a Nemzetközi Sajtóintézet (IPI) igazgatójaként, és ebben a minőségében úttörő szerepet játszott a kelet-nyugati sajtókapcsolatok területén.

A főszerkesztő, Sir Gordon Newton a legjelentősebb lapszerkesztők egyike volt, aki biztos érzékkel szerződtetett a laphoz sok tehetséges, frissen diplomázott fiatalt, és ragyogó újságíróvá képezte ki őket.

*

Magától értődik, hogy az osztrák politika és sajtó szűk világában nem maradt észrevétlen az *FT* számára végzett munkám, és egy idő után sokrétű kapcsolatokhoz vezetett a politikai és gazdasági élet vezető személyiségeivel. Sok évvel később a hírhedt Stasi, az NDK Állambiztonsági Szolgálata a személyem értékelésére kérte a magyar „testvérszervezetet” egy kelet-berlini élő televíziós beszélgetés iránt benyújtott kérelem kapcsán. A magyar Belügyminisztérium erre egy sajátosan feldúsított életrajzot juttatott el a kelet-berlinieknek, amelyben szerepelt többek közt az a szenzációs adat, miszerint a feleségem a *Financial Times* társtulajdonosa (!), és ő eszközölte volna ki nekem a „saját” lapjánál való munkatársi kapcsolatot. Állítólag később az osztrák Szövetségi Sajtószolgálatnál betöltött állásomat is az ő kapcsolataim tették számomra lehetővé. Egyik állítás sem volt igaz. Egyébként sohasem voltam „állásban” a Szövetségi Sajtószolgálatnál. Nagyot mulattunk harminc évvel később azon, amit a Gauck-hivatal jóvoltából elolvashattunk.

A *Financial Times*nál tanultam meg a brit (és alkalmasint az amerikai) minőségi újságírás alapszabá-

lyait, mint például a tények és a kommentár világos elválasztását és azt a követelményt, hogy az olvasót becsületesen, hittérítői buzgalomtól mentesen, tömören és kiegyensúlyozottan kell tájékoztatni.

Az volt a feladatunk, hogy a saját politikai meggyőződésünktől vagy rokonszenvünktől függetlenül az információt közöljük, ne pedig a hitvallásunkat. Éppen amiatt, hogy a gazdasági újságírók ki vannak téve a befolyásolásnak, hogy a nyílt vagy burkolt megvesztegetésről ne is beszéljünk, a hirdetési üzlet és a szerkesztőség teljes szétválasztása az FT-nél hatásos óvintézkedésnek bizonyult.

A Financial Times, legalábbis az én tapasztalatom szerint, az újságírói függetlenség egyik fellegvára volt. Amikor a hetvenes évek elején a horvát szövetségi állam nemzeti érzelmű kommunista vezetésének megtisztításáról szóló bíráló hangú sorozatom miatt a londoni jugoszláv kereskedelmi tanácsos az FT-nek szóló hirdetési megbízások törlésével, sót hosszabb távú bojkottjával fenyegetőzött, Sir Gordon azzal a fagyos megjegyzéssel búcsúzott a diplomatától, hogy a *Financial Times*t nem lehet zsarolni.

Az, hogy a feleségem angol volt, aki hosszú éveket töltött Bernben és Párizsban, és sok brit újságírót ismert, kétségtelenül hozzájárult a brit viselkedési szabályok, szokások és életmód iránti fogékonyságomhoz.

*

A házasságomat közvetve a Varsóban szerzett újságírói kapcsolataimnak köszönhettem. A *Sunday Times* tudósítója, Anthony Terry révén - akinek két éven keresztül a tanácsadója voltam - ismertem meg egy fogadáson Boris Kidelt, a londoni *News Chronicle* tudósítóját - a lap a hatvanas években megszűnt - és feleségét, Margaret Pollockot. Évekkel később véletlenül összefutottunk, majd ismét találkoztunk, és egymásba szerettünk. A válása után, 1962 júliusában kötöttünk házasságot Bécsben. Eric Bourne, a *Christian Science Monitor* amerikai napilap munkatársa és Ernst Halperm, a *Neue Zürcher Zeitung* korábbi tudósítója voltak a tanúink. Az utolsó pillanatban, mielőtt az „igent” kimondtuk, a mögöttem ülő Halperin a fülembe súgta: „Nézd meg, hogy kinek a képe alatt esküsztök!” És lám, a rövid szertartás az anyakönyvi hivatalban Karl Lueger, a századforduló híres-hírhedt antiszemita bécsi polgármesterének éber, de nem barátságtalan tekin-

tete előtt zajlott. A politikus mindenesetre egy szállóigévé vált mondással enyhítette zsidóellenes magatartását: „Hogy ki zsidó, azt én döntöm el!”

Margaret, mint már említettem, se társtulajdonosa nem volt az FT-nek, se nem szerzett állást nekem az osztrák hivatalnoki apparátusban, ahogy azt a Stasi-jelentés állította. Könnyen fölgerjedő vérmérsékletemmel azonban, az indulás nehéz körülményei közepette nélküle, az ő csöndes segítsége, nemes tartózkodása és belső ereje nélkül nem értem volna el ennyi mindent.

A házasságkötés által ő is osztrák állampolgár lett, pontosabban két, egy brit és egy osztrák útlevél tulajdonosa. Én magam ugyanis 1959. szeptember 29-étól voltam osztrák állampolgár. Oroszlán Pál, egy idősebb magyar szociáldemokrata, aki már hosszabb ideje élt Bécsben, szerezte meg a sajtószolgálatával együttműködő Vajda István barátomnak és nekem az úgynevezett államérdeket bizonyító igazolást, így a bécsi tartományi kormánytól már alig két és fél évvel megérkezésünk után elnyertük az osztrák állampolgárságot. Ennél hamarabb már akkor is csak az élsportolók jutottak hozzá az áhított okmányhoz.

A nap, amelyen a bécsi városházán átadták nekem az ezt igazoló papírt, a szó igazi értelmében életem fordulópontja lett. Eszembe jutott az a magyar író (Aczél Tamás), aki 1956-ban hosszú, meghatott cikket írt arról, hogy harminchat évesen megkapta az útlevelét, melyet mellesleg minden út után le kellett adnia. Számomra az útlevél a „másodrendű állampolgárként” való létezés végét jelentette. Ma sem tekintem ezt egyszerű igazolványnak, hiszen osztrák önazonosságom részét képezi. Anélkül, hogy bármikor letagadnám vagy elfojtanám magamban a származásomat és a múltamat, az évek során útlevél-tulajdonosból meggyőződéses osztrákká váltam.

*

„György Holló” és főképp „Paul Landy” ennek ellenére továbbra is szorgalmasan dolgozott, míg Paul Lendvai újságíróként sehol sem szerepelt. Még a *Statist* című londoni gazdasági lap számára is, amely 1878 óta a tőzsdések és befektetők kötelező heti olvasmánya lett, Landy néven kezdtem el írni. Végül Ernst Halperin, a házassági tanúnk, amikor Bostonba ment professzornak, „rám hagyta” a zürichi *Die TAT* napilapot, amely ausztriai és kelet-európai tudósítóként foglalkoztatott, majd szerződést is kötött velem. A

Gottlieb Duttweiler, Svájc nagy szociálliberális reformere által 1939 októberében alapított független újság nemzetközi hírszolgálatának és a külföldi diktatúrákkal szembeni nyílt bírálatának köszönhetően különösen komoly visszhangot keltett Németországban is. Viszonylag alacsony példányszáma ellenére olyan elismert publicisták írtak a *Die TAT*-ba, mint Fritz René Allemann és Herbert Lüthy, kiknek Németországról és Franciaországról szóló könyvei a politikai irodalom klasszikusaihoz tartoznak. Herbert Tauber volt a külpolitikai rovatvezető, egy szelíd, érzékeny és végtelenül jóindulatú ember, Francois Bondy és Fritz Hochwälder közeli barátja. Ő volt a Franz Kafkáról szóló egyik első monográfia szerzője, újságírói pályafutását pedig külföldi tudósítóként kezdte a háború utáni Prágában. A. A. Häsler *A csónak megtelt* című híres könyve Svájc második világháborús menekültpolitikájáról egyébként először cikksorozat formájában a *Die TAT*-ban jelent meg.

A lap mögött a Duttweiler alapította Migros Szövetkezet és annak politikai képviselete, a Függetlenek Országos Szervezete állt. A ragyogó szerkesztőség ellenére a lapot részben a szókimondó gazdasági beszámolókon felbőszült gyárosok és kereskedelmi csoportok a hirdetések megvonásával, részben pedig a Migros igazgatója a közönyösségével szó szerint éhhalálra ítélte. Az utolsó eredeti kiállítású szám 1977. április 1-jén jelent meg. A régi lap haláláért felelős Migros-főnök, egy bizonyos Pierre Arnold még hatmillió svájci frankot ölt bele egy színes, bulvár jellegű, „új TAT"-tal folytatott és csakhamar zátonyra futott kísérletbe.

Egészen a lap megszűntéig, tehát tizenöt éven keresztül dolgoztam a *Die TAT*-nak. Később aztán hozzájöttek ehhez még más nagy svájci lapok, mint a berni *Der Bund* és a *Basler Nachrichten*. Ez utóbbi váratlan megszűnését is átéltem. Valójában Basel vegyipara kényszerítene ki a két helyi újság egyesülését, így jött létre a *Basler Zeitung*, amely aztán engem tovább foglalkoztatott.

KÉT SZTRIPTÍZSHOW SZERENCSÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Visszatekintve érthetetlennek tűnhet, hogy tevékenységemet mint osztrák hírmagyarázó, brit külföldi tudósító, amerikai szerző és svájci újságíró három álnéven folytattam a Bécstől Hamburgig és Zürichig, Londontól Washington D. C.-ig sok helyütt megjelenő lapok és folyóiratok számára. Egy ígéretes karrier végül is a színfalak mögött, csak a beavatott újságírók, gazdasági szakemberek és politikusok, tehát egy igen-igen szűk réteg szeme előtt bontakozott ki. A sajtó emberei ugyanakkor nem kizárólag, sót sokszor nem is elsősorban az anyagi boldogulást keresik, hanem az olvasók körében elérhető sikert és tekintélyt. Miért vettem hát mindezt magamra? Mire voltak jók ezek az álnevek, ha néhányan úgyis ismerték a mögöttük rejtőző kilétét?

Szakmai sikereim és magánéletem boldogsága ellenére bűntudat gyötört, ha a szüleimre gondoltam. Minden Budapestről érkező szomorú levél után szemrehányásokat tettem magamnak, amiért magukra hagytam éket. El akartam hát kerülni mindent, amiből további nehézségeik támadhattak volna. Ebből eredt a görcsös igyekezetem, hogy álnevek mögé rejtőzzem.

Ezenkívül anyagilag is támogatni akartam őket. A rendszer 1958-han másodszor is törölte apámat az ügyvédi listáról és kényszernyugdíjazta őt. Nemcsak arról volt szó azonban, hogy ettől fogva mindössze egy jelentéktelen havi nyugdíjat kapott (400 Ft-ból, az átlagbér negyedéből kellett megélnie). Sokkal rosszabb volt a tény, hogy ahányszor elhagyta a lakást, a közreműködésével alapított ügyvédi iroda előtt kellett elmennie, ami óriási lelki terhet jelentett neki. Az osztrák külügyminisztérium 1960-ban engedélyezte a szüleimnek, hogy bevándoroljanak és Bécsben letelepedjenek. Már csak a kiutazási engedély hiányzott - amit (orwelli szóval) „nem személlyé” nyilvánított fiuk miatt azonban nem kaptak meg. V. P. már említett, ellenem intézett támadása 1960. december végén félreérthetetlen figyelmeztetés volt. „György Holló” és „Paul Landy” leleplezése megmutatta, hogy a fedőnevek használata nemcsak hogy semmit sem használt a szüleimnek, de engem még „gyanúsabbá” tett.

A szüleim kor, képzettség, alaptermészet és vérmérséklet tekintetében nem illettek össze. Mégis mindkettőjük számára én, az egyetlen gyermekük álltam az életük középpontjában. Nem sokkal a *Népszabadság*beli,

név szerinti befeketítésem után kézbesítette a postás az ötödik, majd hatodik elutasító választ a kivándorlási kérelmükre. Néhány nappal később, 1961. február 8-án apám, miután a szíve nem bírta tovább a megpróbáltatásokat, meghalt. Még csak nem is álmodhattam arról, hogy a temetésére Budapestre utazzam.

Anyám egyedül maradt, és kétségbeesett levelei ellenére a hetedik, aztán a nyolcadik kivándorlási kérelmét is kereken elutasították. Az, hogy 1962 augusztusában a Belügyminisztériumba hívták, hogy még egyszer ünnepélyesen és írásban is biztosítsák róla, a fiát jogtalanul internálták, és ezért nem szenvedhet hátrányt, egy özvegy egyenesen idétlen megcsúfolása volt, akinek megtépázott idegei már nehezen tudtak megbirkózni a valósággal.

Ekkor azonban váratlan, zavarba ejtő fordulat következett, amely bebizonyította, hogy az abszolutisztikus, érinthetetlen és látszólag teljesen megszervezett önkény szabályai alól is van kivétel. A történet főszereplője a néprajzkutató, volt vallás- és közoktatásügyi miniszter és a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora, Ortutay Gyula volt. Az akkor ötvenkét éves tudós mestere volt a túlélésnek. A háború alatt antifasisztának számított, 1945 után a Kisgazdapárt társelnöke, később pedig a kommunista párt jeles társutasa lett. Magyarországon azelőtt sohasem találkoztam vele, de tudtam róla, hogy a forradalom leverése után a Népfront főtitkárává és az Elnöki Tanács tagjává nevezték ki.

1962 szeptemberében, meglepetésemre, egy budapesti kolléga hívott fel. Elmondta, hogy valamilyen alkalomból Ortutay kíséretében jött Bécsbe, és szeretne beszélni velem. Egy közös jó barátra hivatkozva még hozzátette, hogy érdekelhet engem, amit mondani akar.

Egy kávéházban találkoztunk. Mindenekelőtt teljes titoktartást kért tőlem, majd előhozakodott a mondandójával. „Két éve dolgozom »Tutussal« (ez volt Ortutay általánosan ismert beceneve) a Hazafias Népfront sajtófőnökeként, és ő teljesen megbízik bennem. Van egy titkos, de igen határozott kívánsága, amiről a követségnek nem szabad tudnia. Szeretne végre egyszer látni egy jó sztriptízshow-t. Ezt az utolsó mondatot a kolléga szinte suttogva közölte velem.

„Na és? Mi közöm nekem az ő titkos vágyaihoz? A magam részéről egész jól megvagyok anélkül, hogy vala-

ha is jártam volna sztriptízbárban”, feleltem kissé mogorván.

„Hát nem érted? Nincs pénze ilyesmire és nős, én pedig céloztam neki arra, hogy talán te tudsz segíteni!”, bökte ki a sajtófőnök. „Tudom, hogy az édesanyád kivándorlásáért küzdesz. »Tutus« egy úriember, és ha ő valamire a becsületszavát adja, az már szinte el van intézve. Ő most különösen fontos a pártnak. Hidd el nekem, Ortutay sok mindent el tud érni...”

Kétkedve és bizonytalanul ígértem meg neki, hogy este felhívom. Tájékoztattam a dologról a feleségemet, aki azt mondta, az egész „very fishy” (igen gyanús), és ragaszkodott hozzá, hogy ő is eljöjjön a randevúra. Megbeszéltem hát a kollégával egy találkozót másnap estére egy kávéház teraszára a Grabenen. Amikor a feleségemmel megérkeztünk, a magyarok már ott voltak. Nemcsak Ortutay és a sajtófőnöke ült azonban az asztalnál, hanem még három másik, számomra ismeretlen férfi is. Az egyik volt a gépkocsivezető, a másik a titkár, a harmadik pedig a „kísérő” (testőr). Ortutay szívélyesen köszöntött bennünket, és angolul csevegett a feleségemmel. Én eközben odasúgtam a kollégámnak: „Nem vihetek egy egész futballcsapatot egy méregdrága lokálba. Ez már egy kicsit sok!”

Ő erre visszasúgta: „Ne légy ennyire kicsinyes. Tutus megígérte nekem, hogy kihozza az anyukádat. Hihetsz neki. Komoly ember.”

Fél óra múlva elindultunk, összesen heten, hogy megnézzük az állítólag legmerészebb sztriptízshow-t egy belvárosi lokálban, a Kärtnerstraße egyik mellékutcájában. A szép testű lányok igazán tökéletes profik voltak. Ortutay és a többi férfi elbűvölten meredtek az apró színpadra, miközben én az üres pezsgősüvegeket számolgattam. Az én viszonyaimhoz képest csillagászati összegre rúgott a számla végösszege. Éjfél után hagytuk el a szórakozóhelyet. Ortutay és kísérői ragyogó hangulatban voltak, én pedig lopva pillantgattam a feleségemre. Ortutay a búcsúzáskor megígérte nekem, hogy az anyám ügyét „nem felejti el”. A feleségem később halkan, igen fegyelmezetten így szólt: „Nos, most várjuk meg, hogy ezzel az emberrel csakugyan megcsináltuk-e a szerencsénket...”

Két hónappal később anyám hívott föl könnyektől elfúló hangon: „Képzeld el, épp most hozta ki a postás az értesítést, hogy mehetek az útlevelemért. Nem ki-

vándorló, csak egy egyszerű turistaútlevél. Most mit csináljunk?”

„Semmit. Te elhozod az útlevelet, a többit pedig elintézem én. Az a fő, hogy végre kijöhetsz”, feleltem leírhatatlanul boldogan.

Az osztrák hatóságok haladéktalanul megújították az annak idején megadott bevándorlási vízumot. Röviddel 1962 karácsonya előtt anyám megérkezett Bécsbe. Hatévi távollét után meghatottan öleltük át egymást. A sztriptíz számlája „ki volt egyenlítve”, Ortutay beváltotta az ígéretét.

Anyám aztán békésen és boldogan élt Bécsben. Elnyerte az osztrák állampolgárságot, és Németországból jóvátételi nyugdíjat folyósítottak neki. Amíg az ereje engedte, időről időre meglátogatta a húgát, Rellyt Tel Avivban, illetve miután osztrák állampolgár lett, a budapesti rokonokat is. Az osztrák szomszédai között új barátokra is lelt, aztán egy szélhűdés után, nyolcvanhét évesen Bécsben elhunyt.

*

Az én történetem Ortutayval azonban még nem ért véget. Úgy másfél évvel később a sajtófőnöke ismét felhívott. „Egy tudományos konferenciára megyünk a Hofburgba, és a hét végéig maradunk. »Tutus« emlékszik még a szép show-ra, amit te szerveztél. Mit gondolsz, megismételhetnénk?” Ezúttal gondolkodás nélkül beleegyeztem, hisz tudtam, hogy valami fontos dologban segíthetne nekem. Megkönnyebbülten vettem tudomásul, hogy a »küldöttség« most csak három főből áll. A feleségem pedig már egyedül is elengedett.

Egy nagyobb éjszakai lokált választottam, ahol az újsághírek szerint a sztriptízbemutatót részben egy idomított lóval színesítették. „Tutus” ezúttal is lelkes volt, és különösen izgatott lett, amikor az előadás során az egyik lány testével kacérkodva megérintette.

A szünetben aztán szóba hoztam a kívánságomat. Megkérdeztem, tudna-e segíteni a Magyarországgal való kapcsolatom rendezésében, azaz kaphatnék-e vízumot egy riporthoz. Kádár János elvégre új irányzatot hirdetett meg az „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelmondatával. Jártam már akkor Lengyelországban, Jugoszláviában, Csehszlovákiában, sőt az NDK-ban is. Nem volna már itt az ideje, hogy az enyhülésben élenjáró Magyarországot is fölkeressem egy riport erejéig? Ortutay

nem zárkózott el. Néhány hónappal később pedig csakugyan beutazhattam Magyarországra.

Az Ortutay-eset azt bizonyította, hogy egy rendkívül tehetséges értelmiségi képes volt többszöri fordulatait néhány éven belül eredményes túlélési stratégiává fejleszteni. Éppen a legmagasabb szintű jogtalansággal való cinkossága tett lehetővé számára egy sajátos magatartásmódot. Egyetlen kipróbált kommunista tisztségviselő sem merte volna megkockáztatni a beavatkozást az állam egyik „ellenségének" az anyja érdekében. Ortutay azonban, a sikerre beállított kirakatfigura amolyan „csínyt" hajtott végre az apparátus ellen, amikor a külön pártfőtitkári vonalát igénybe vette. Saját szakállára cselekedett, és rendkívül büszke volt a sikerére. A történetet azonban meg kellett tartanunk magunknak. Az, hogy kimondottan Ortutay személyes kezdeményezéséről van szó, a körülményekben is megmutatkozott: engem soha senki más meg nem kérdezett erről, és nem kérte az együttműködésemet. A tény viszont, hogy Ortutay néhány évvel később egy nála sokkal fiatalabb tévébemondónőhöz fűződő, városszerte ismert kapcsolata miatt elveszítette vezető állását és lelki válságba került, következtetni enged a - számunkra oly előnyösnek bizonyult – sztriptízszenvedélyének mélypszichológiai okaira.

*

Egy olyan országban, amely „szabadságot és nemzeti újjászületést remélt, ehelyett pedig banánt és wurlitzert kapott", bekövetkezett az, amit már egy 1959 elején a bécsi *Die Presse*ben megjelent cikkemben „az adagolt szabadság korszakának", egyfelől a legszélesebb néprétegeknek nyújtott korlátozott engedmények, másfelől pedig az ellenzék tényleges és lehetséges központjai könyörtelen elszigetelése és megsemmisítése ügyes összekapcsolásának neveztem. A következő években Kádár és legokosabb sajtó- és kulturális tanácsadói, a budapesti és tőként moszkvai héják által szüntelenül támadott politikai bizottsági tagok, Szirmai István, később pedig Aczél György tovább tökéletesítették a változatlan egypártrendszer arculatát és csomagolását. A rendszer már 1962 és 1965 között, tehát a nagy gazdasági reformokat megelőzően sokat javított a világ közvéleményében róla kialakított képen. Ennek eszköze volt egy sor amnesztia és kiutazási engedély, többek közt a röviddel azelőtt szabadult Déry Tibor számára, valamint a legnagyobb nem kommunista és elhallgatott írók, például Illyés Gyula és Németh László, illetve

az októberi menekültek kegyeinek keresése. Ortutay kezdeményezései tehát ebbe az elgondolásba illeszkedtek. Csupán azért sikerülhettek, mert egy pillanatnyilag épp kedvező légkörben történtek meg.

*

Anyám letelepedése Bécsben fokozatosan megszabadított engem az álnevektől, és lehetővé tette számomra, hogy visszatérjek valódi önazonosságomhoz. A *TAT*-ban, a *Die Presse*ben és a *Statist*ban már 1963 végétől sem „Holló”, sem „Landy” nem jelentkezett többé. Felszabadító érzés volt tudni, hogy anyám végre biztonságban van nálam Bécsben, és hogy az úgynevezett „szocialista világba” tervezett utazásaim során nem vagyok már zsarolható.

A hatvanas évek első felében rám törő utazási lázban mindenesetre megfeledkeztem arról, hogy a keleti tömb országai továbbra is a saját polgáraiknak tekintették a menekülteket vagy emigránsokat. Így kezelték azokat még akkor is, ha már régen egy másik ország állampolgárai voltak, mindaddig, amíg kimondottan „el nem bocsátották” őket a régi állampolgárság kötelékéből. Még a korai nyolcvanas években történt egy cseh származású amerikai idegenvezetővel, hogy egy szovjet menetrendszerű repülőgép előre nem jelzett leszállást hajtott végre Prágában, hogy kiszolgáltassa az illetőt a csehszlovák hatóságoknak. Csak nagy utánjárással sikerült aztán az amerikai külügyminiszternek hosszabb idő után a szerencsétlent kiszabadítania. Én mindenesetre nem törődtem ezzel a veszéllyel, vagy legalábbis alábecsültem azt. Ismét csak a túlszervezettség és a káosz különös keverékének megnyilvánulása volt, hogy a magyar Minisztertanács már 1965. március 19-én helyt adott ugyan az állampolgárságból való elbocsátás iránti írásbeli kérelmemnek, engem azonban csak hét évvel később értesítettek a döntésről - állítólag, mert nem ismerték a lakcímemet!

Ezektől a bürokratikus intézkedésektől függetlenül már 1961 júniusában bemerészkedtem az oroszlán barlangjába, mégpedig éppen Lengyelországba, tehát oda, ahonnan alig négy évvel azelőtt útnak indultam a szabadság felé. A *Financial Times* érdeklődött nálam arról, nem utaznék-e a lap számára külföldre, pontosabban a poznańi vásárra. Nem sokkal ezelőtt közölték első nagyobb cikkeimet a magyar és a jugoszláv gazdasági helyzetről.

Számomra ez nemcsak egy lehetőséget jelentett az FT-nél, hanem valóságos nosztalgiautazást is. Zsebemben az osztrák útlevéllel, brit tudósítóként számoltam be a nem túlságosan érdekfeszítő vásárról és a kiállítók várt egyesült királyságbeli üzletkötéseiről. Az elkövetkező évtizedekben Brnótól Plovdivig és Bukarestig még sok vásáron és kiállításon írtam az éppoly szertartásos mint unalmas, a brit kiviteli ipar szempontjából azonban fontos kereskedelmi tárgyalásokról. A poznańi, utána pedig különösen a varsói utazás mégis rendkívül izgalmas volt, hiszen régi barátokkal találkoztam, akik el sem akarták hinni, hogy az egykor Budapestről jött különtudósító ilyen hamar egy nyugati újságíró köntösében tér vissza.

A minden élményt és találkozást messze háttérbe szorító esemény azonban a varsói repülőtéren történt. Az útlevél- és vámvizsgálat után épp ajándékokat akartam venni a vámmentes üzletben, amikor meghallottam a nevemet a hangosbemondóban. „Lendvai úr, legyen szíves, jöjjön a vámvizsgálathoz”, közölték angolul. Rémület vett erőt rajtam. Tehát mégiscsak egy kimondhatatlanul ostoba fajankó vagyok, hogy „virtusból” Lengyelországba utaztam. Dobogó szívvel mentem oda az ablakhoz. „Véletlenül nem továbbítottuk a bőröndjét, és azt akartuk megtudni, van-e még kézipoggyásza.” Egy kő esett le a szívemről, s mindjárt meg is ittam erre egy lengyel vodkát. Az apró félreértés persze a későbbi szófiai és prágai, rossz emlékű esetek előjele volt csupán.

A hatvanas években aztán a *Financial Times*, a *Die Presse*, a *TAT*, a *Statist* hetilap és a hamburgi *Sonntagsblatt* tudósítójaként beutaztam elsősorban Jugoszláviát és a Szovjetunió kivételével a keleti tömb többi országát. Két nyelven, sok száz jelentésben és kommentárban igyekeztem lehetőleg átfogó és árnyalt képet festeni a magukat szocialistának nevező államok ellentmondásos fejlődéséről. Utóbb aztán több könyvet is írtam németül az egyes országokbeli fejlődésről és ezen országok egymáshoz, illetve a Szovjetunióhoz fűződő viszonyáról.

Nem akarom itt elismételni, amit akkor részletesen és közelebbi emlékek alapján följegyeztem, illetve félórás rádióriportokban elmondtam. Szeretném inkább a keleti tudósító munkájának azokat a rejtett vonatkozásait és csapdáit fölmutatni, amelyeket akkor érthető okokból nem említhettem, és visszatekintve néhány ön-

kritikus megjegyzést fűzni egykori cikkeimhez és azok irányultságához.

„HATÁRESETEK”

A nap, amelyen John F. Kennedyt meggyilkolták, több okból is kitörölhetetlenül az emlékezetembe vésődött. Ekkor, 1963. november 22-én adtam a *Financial Times* nevében és költségére az első, később csaknem évente megismétlődő koktélpartit. Akkoriban egy tágas lakásban éltünk, jóllehet egy öreg, lekopott bérházban a Münzwardeingasse 8. szám alatt a hatodik kerületben, mely nem tartozott éppen Bécs legelőkelőbb negyedei közé. Miután sok közéleti személyiséget is meghívtunk, a lapnak a rendőrség segítségét kellett kérnie a behajtás irányításához, illetve néhány parkolóhely biztosításához a szűk utcában. Természetesen fizetség fejében! Miniszterek, szakszervezeti tisztségviselők és gyárosok jöttek el, hivatalnokok és külföldi tudósítók, diplomaták és jeles osztrák újságírók. Javában tartott a fogadás, amikor először a jelenlévő főszerkesztőket, mint például Hugo Portischt a Kuriertől, Otto Schulmeistert a Die Pressétől és több más újságírót a telefonhoz hívtak, akik ezután szótlanul és sápadtan távoztak. Csakhamar minden vendég megtudta, hogy Dallasban valami szörnyűség történt. Néhányan közülünk rövidhullámú rádión hallgattuk a híreket.

Mindenki megrendült volt és tanácstalan. Talán ezért akart egypár barátunk jóval a parti előre eltervezett, illetve a meghívón feltüntetett vége után is nálunk maradni. Mi azonban kénytelenek voltunk szelíden, de határozottan búcsút venni tőlük, hiszen még előttünk volt egy kényelmetlen éjszakai utazás Prágába. Éppen másnap reggel tíz órakor várt rám ugyanis Vladimír Babaçek helyettes államtitkár a csehszlovák fővárosban, a külkereskedelmi minisztériumban, hogy exkluzív interjút adjon az *FT* számára. A dallasi tragédia és a tovább időző elékelő vendégek miatti éktelen zűrzavar teljesen fölborította a már eleve is percre kiszámított útitervünket.

Ekkor volt Csehszlovákiában a kezdődő desztalinizálás és egy bizonyos átmeneti enyhülés időszaka. A megelőző hetekben megnyitották a csehszlovák-osztrák határt, elsősorban az egyirányú turistaforgalom számára. Egyetlen hét leforgása alatt több osztrák látogatott el az északi szomszédhoz, mint az 1962-es év során összesen. Egy rövid időre élvezhettük a vám- és vízumügyintézés könnyítéseit. Még a határőrökön is látszott a dallasi gyilkosság döbbenete. Ezen a hideg, esős novemberi napon, a fiatal amerikai elnök miatti

közös gyászban ott éreztük az egységes Európa nagyon halvány leheletét. A felfoghatatlan szerencsétlenség Prágában is beszédtéma volt. Beárnyékolta a számomra nosztalgikus kirándulást abba a városba, amelyet annyira más körülmények között, 1957 februárjában, útban a szabadság felé láttam utoljára.

Hogy miről beszéltünk a már említett magas rangú hivatalnokkal, és hogy kivel találkoztam még, régen elfelejtettem. Csak a britek által remélt „nagy, ipari megrendelések ragyogó kilátásai”-ról és a Szovjetunióval való „fokozott gazdasági együttműködési tervek”-ről megőrzött két *FT*-cikk segíthetett az emlékezésben. Azon kívül, hogy viszontláthattam Európa talán legszebb városát, a legfontosabb teendőm volt fölkeresni az NDK követséget. Mivel Ausztria és az NDK között akkoriban még nem állt fönn semmiféle diplomáciai kapcsolat, korábban Prágában nyújtottam be kérvényt újságírói vízumra egy NDK-s riportúthoz, és egyúttal egy interjúra Walter Ulbricht párt- és államfővel. A feleségem is elkísért, és együtt hoztuk el a vízumot. Az autót egy szálloda garázsában hagytuk, és csehszlovák repülőjárattal utaztunk Kelet-Berlinbe.

A nyolcnapos Prága-Berlin-Eisenhüttenstadt-Schwedt-Schwarze Pumpe-Drezda-Lipcse-Berlin-Prága körutazás különös varázsát az adta, hogy valósággal úgy fogadtak, mint a londoni üzleti világ küldöttét, mint hamisítatlan kapitalista újságírót. Kísérőt és egy fekete, Sachsenring típusú autót kellett bérelnünk sofőrrel, napi hatvan NDK-márkáért (hivatalos árfolyamon!). Ezek ketten az egész út során egy pillanatra se vették le a szemüket rólunk. A benyomásaimról aztán cikket írtam angolul az *FT* számára, egy riportsorozatot a német nyelvű lapjaimnak, valamint félórás műsorokat német rádióállomások számára. Első alkalommal közölte a *Die Zeit* egy féloldalas beszámolómat „Az övezet kis Sztálinjai”-ról. A cím egy Lukács György-idézet alapján született, amelyet az óriási, látszólag még mindig olajozottan működő gépezet leírására használtam, a piramisra utalt, „amely lefelé haladva egyre kisebb Sztálinokból áll”.

A legmulatságosabb helyzetek mindig akkor adódtak, amikor pehelykönnyű ideológiai útravalóval ellátott hivatalos kísérőmmel politikáról, gazdaságról és az SED-ről (Német Szocialista Egységpárt) beszélgettünk. Herr Schmidt váratlan és egyre kellemetlenebb helyzetben találta magát. Eredetileg repülőtiszt volt, aki néhány nappal a Szovjetunió elleni hitleri támadás

után egy a szovjetek által ellenőrzött repülőtéren szállt le, mert gépéből idő előtt elfogyott az üzemanyag. A nyugodt és barátságos férfi így lett egyike az első szovjet fogságba esett tiszteknek. Végül a német tisztek Nemzeti Bizottságának alapítói közt bukkant föl, amely egyre fontosabb szerephez jutott a szovjet háborús propagandában. Schmidt szerkesztőként mutatkozott be, ugyanis egy repülés évkönyv kiadását gondozta.

Minél tovább beszélgettünk, és minél inkább boszszankodtam a szakadatlan őrizet miatt, annál mélyebben vájkáltam a rendszer sebeiben. „Árnyékom” rezzenéstelen nyugalommal közölt velem teljesen hamis adatokat például fontos „pártellenes csoportok” felszámolásáról. Hovatovább kész volt egy üveg grúz konyakban fogadni velem, hogy egy bizonyos miniszterelnökhelyettest már 1953-ban kitettek a kormányból. Másnap aztán megkaptam a konyakomat, amely mellesleg Szovjet-Moldáviából származott, grúz konyakhoz ugyanis egész Lipcsében nem lehetett hozzájutni.

Amikor Potsdamból való elutazásunk előtt találkoztunk sofőrünk csinos nejével, az a feleségemnek elmesélte, hogy a férje még az utolsó éjszaka átböngészte az elméleti pártfolyóirat gondosan megőrzött évfolyamait, hogy ellenőrizze a SED vezetésében végrehajtott különböző tisztogatások időpontjait. Az asszonyka egyébként az NDK bajnoka volt lovaglásban. Nyilván nem sok gépkocsivezető akadhatott az NDK-ban, aki hasonló kiadványokat olvasott, hát még hogy meg is őrizze azokat! Nem ok nélkül sóhajtott hát fel szerencsétlen Herr Schmidt egy olyan pillanatban, amikor kettesben maradtunk, hogy a sofőr előtt ne tegyek föl neki ilyen kínos kérdéseket a pártról és a bérpolitikáról.

„De hát miért? Herr Julitsch talán az állambiztonságnak dolgozik?”, kérdeztem.

„Attól tartok”, felelte borúsan a férfi.

Az út során egy szokatlan kitérőt is tettünk Nyugat-Berlinbe. Kreisky külügyminiszter ugyanis személyes levelet irt a kormányzó polgármesternek, Willy Brandtnak, arra kérve őt, hogy fogadjon engem egy beszélgetésre. A politikus azonban épp ázsiai úton volt, így helyette Egon Bahr hívott meg táviratban a lakására. Jóllehet a kormány vendégházában laktunk (természetesen nem mint vendégek, hanem borsos szállodai áron), a berlini fal közelében fekvő Thälmannplatzon, és ha valahonnan, hát innen igazán könnyű lehetett

megteremteni az összeköttetést, mégis tizenkét óra kellett hozzá, hogy Berlin nyugati feléből elérkezzen hozzánk a hír a Bahrral való találkozásunk időpontjáról és helyéről. Az NDK hatóságai tehát egész nap azon tanakodhattak, engedélyezzék-e ezt a (Herr Schmidt szavaival élve) „nem szokásos” kitérőt. Az eszmecsere Bahrral, akit később egy Bilderberg Konferencián láttam viszont Dániában, érdekfeszítő volt; szemmel láthatóan azonos hullámhosszon voltunk az enyhülést kezdeményező politika helyességének megítélésében.

Mindenesetre még a Bahrral való találkozásnál is izgalmasabbak voltak a nyugat-berlini kirándulás kísérőjelenségei. Az ezt megelőző estén az oly elvhű Herr Schmidt elvitt bennünket a Brecht Színházba, utána pedig egy jó étterembe. Ezen az estén, a felesége társaságában mintha kicserélték volna. Az asszony eleinte nagyon idegesnek látszott, később azonban feloldódott, sőt még meg is kérte a feleségemet, hogy hozzon neki Nyugatról egy-két divatlapot. Amikor a kocsi visszafelé jövet elhozott minket a határátkelőhelyről, a feleségem átadott Herr Schmidtnek egy szatyrot az óhajtott divatlapokkal. A sofőr az első adandó alkalommal megkérdezte a feleségemtől, hogy Frau Schmidt kérte-e tőle a lapokat. Margaretnek volt már gyakorlata a vele való érintkezésben, és talpraesetten így felelt: „Hogyhogy? Hát magamtól nem is hozhatok neki ajándékot?”

A rendszer kiváltságos korrumpáltjainak akkori (és még további negyedszázados) elefántcsonttoronyban töltött életére jól rávilágít Hermann Kant, az NDK írószövetsége elnökének példája, aki büszkén mesélte nekem, hogy egy külföldi tartózkodására oly bőséges ösztöndíjat kapott az NDK külügyminisztériumától (a hihetetlenül magas honorárium mellett, ami akkor még a legtöbb nyugatnémet író számára is elképzelhetetlen összeg lett volna), hogy abból a hazatérte után még ezer dollárt vissza is tudott fizetni. Fritz Behrens professzornak, az egyik legkiválóbb marxista közgazdásznak ugyanakkor „illetékes helyről” mindössze évi száz dollárt bocsátottak a rendelkezésére, hogy a tanszéke számára nyugati szakkönyveket vásároljon. A legszomorúbb ebben az volt, hogy milyen büszke volt erre az összegre.

Röviden szólva anno 1963 kétségtelenül az NDK volt az életszínvonal státusszimbólumainak terén a szovjet hatalmi övezet leggazdagabb, ami a vízöblítéses vécéket illeti, a legtisztább, a szellemi légkör

tekintetében azonban a leglehangolóbb országa. A cikkemnek köszönhetően persze Ulbricht sohasem adott nekem interjút. Amit pedig két kísérőmmel az NDK-ban átéltem, újra és újra megismétlődött Magyarországon, Romániában, Bulgáriában és Lengyelországban: az egyik óvott engem a másiktól, és minden valószínűség szerint mindketten beszámoltak mind rólam, mind egymásról, mindenekelőtt a hozzám való viszonyukat illetően.

Ehhez járultak még a hivatalos interjúalanyok jelentései, akiket rendszerint lehallgattak, a látogató szállodai szobájában készült hangfelvételek írásos szövege, és nem utolsósorban azoktól a nem hivatásos összekötőktől származó adatok, akiket ráállítottak a nyugati újságírókra, és akik legtöbbször a politikai besúgóhálózathoz tartoztak vagy legalábbis annak dolgoztak. Az eredmény sok millió, „operatív személyellenőrzéssel", „operatív eljárással" és „vizsgálati eljárással" megtelt akta, melyek archivált állománya egymás mellé helyezve 180 km-es hosszúságot tett ki. Az NDK-hoz önmagában ugyan semmi közöm sem volt, és csak huszonhárom év elteltével engedtek be oda újra, ennek az elmebeteg „elhárításnak" és „felderítésnek" köszönhetően rólam mégis legalább két dosszié készült. Ezen összefüggéseknek a megértéséhez azonban elébb be kell számolnom magyarországi tapasztalataimról.

Magyarországot 1964 márciusában, tehát hét évvel a szökésem után láttam viszont. Látogatásom időben a megszilárdult és óvatos gazdasági reformirányzatra áttérő Kádár-rezsim politikai enyhülésével esett egybe. Nem véletlenül időzítettem első riportutamat az uralkodó párt és a nem kommunista, illetve kommunizmusellenes lakosság közé iktatott, ismét felértékelődött transzmissziós szíj, a Hazafias Népfront országos kongresszusának idejére. Az ügyes rendezés lehetővé tette, hogy a két napig tartó viták során a közélet minden árnyalatának képviselője, egyházi méltóságoktól ismert tudósokig, Kádártól, a párt első titkárától az agg Kodály Zoltánig szót kapjon. A félreismerhetetlen törekvés, hogy a közös érdekre helyeződjék a hangsúly, és legalább látszólag sikerüljön elővarázsolni a „szocialista nemzeti egység" képét, már Kádár két és fél évvel korábbi jelmondatában is megmutatkozott: „Aki nincs ellenünk, az velünk van!" A magyar nyelvű nyugati rádióadások költséges elektronikus zavarásának beszüntetése után mindenesetre még több magyar értesülhetett arról, hogy ezt a helyzetértékelést, ami először a párizsi emigráns lapban, az *Irodalmi Újság*ban jelent meg, a dörzsölt Kádár-propagandisták egyszerűen

ellopták, és a saját céljaiknak megfelelően átértelmezték.

A visszaállított rezsim erős embere, jóllehet a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának első titkára és a Forradalmi Munkás-paraszt Kormány (ahogy az 1956. november 4-én a szovjetek által hatalomra juttatott kormányt hivatalosan nevezték) miniszterelnöke volt, ezen a rendezvényen csak „vendégként" szólalt föl. A mintegy ezer küldött kezdeti udvarias figyelme csakhamar élénk érdeklődésbe váltott át. A szónok többször is eltért az előre megírt szövegtől, a penetráns politikai zsargon helyett köznapi nyelven szólalt meg, újra és újra föleskedött a múlttal való szakításra, csevegett, figyelmeztetett, gúnyolódott és anekdotázott. Általános kacagás mellett idézett például egy parasztot, aki bizalmasan azt mondta neki: „Ha Sztálin még élne, már túl lennénk a harmadik világháborún is..." Egyszóval bármit mondtak is a politikájáról, annyi bizonyos, hogy az akkor ötvenegy éves fémmunkás mesterien tudott bánni mindenkori hallgatóságával.

A visszatérésem után a *Die Presse*ben közzétett cikksorozatomban hangsúlyoztam, hogy Kádár alapjában véve „centrista", a kiegyenlítődés embere. Meggyőződéses kommunista és a hatalom kiváló technikusa, akihez éppoly kevéssé illik egy Rákosi életidegen dogmatizmusa, mint Nagy Imre híveinek forradalmi radikalizmusa, akik - „megbocsáthatatlan bűn" - az októberi történelmi napokban készek voltak föladni a párt egyeduralmát. Pragmatikus, gyakorlati ember, aki sohasem hagyja figyelmen kívül a rugalmas taktika és a hosszú távú stratégiai célkitűzés közötti bonyolult kölcsönhatást. Kádár óvatos reformer, aki esküszik a párt elsőségére, amelyről ugyanakkor azonban tudja azt is, hogy a politikai sivatagban képtelen működni. Ezek voltak a Kádár személyiségéről szóló értékelésem legfőbb megállapításai 1964 tavaszán.

A hatalomra kerülés stratégiái, a hatásfok, amellyel a mindenkori vezető a hatalmat működteti, az állandóan változó hatalmi központok kialakítása, a személyes uralom megújítása és a felelősség-megosztás szerkezete, bármennyire igyekeztem is tartózkodni a személyeskedéstől és az úti beszámolók puszta benyomásokra való alapozásától, sokszor mégis fontosabb volt a folyamatok megértéséhez, mint a felületes magyarázatok vagy az elszigetelt és gyakran kozmetikázott statisztikák. Az emberi tényező nehezen megfogható, sőt

egyenesen kiszámíthatatlan, de enélkül semmilyen történelmi nézőpont nem lehet teljes. Vajon ugyanígy alakult volna-e Magyarország sorsa, ha Kádár Jánost (főképp jugoszláv nyomásra) 1956 novemberében a szovjetek nem teszik meg párt- és államfőnek? Vagy Oroszország (és Kelet-Európa) története, ha Fjodor Kulakov, a központi bizottság titkára nem hal meg váratlanul 1978-óan, és a régóta vidéki pártfunkcionárius Mihail Gorbacsovot nem hozzák föl Sztavropolból a központi bizottság titkárságára? Biztosan nem. Ezért volt rendkívül nagy szerepe a véletlennek és a személyiségnek a szovjet uralom ellenére is, még egy ilyen kis országban, egyetlen párt bürokratikus hatalmának körülményei között is.

Már az első perctől kezdve sem „Moszkva helytartóját” nem láttam Kádárban, sem egy „liberális országatyát”. Azt, hogy ő valójában mindkettő volt egyszerre, de számtalan változatban és mindig más hangsúllyal, a legfelső vezető testületek 1956. november 11. és 1957 nyara közötti drámai üléseinek csak most napvilágra került, szó szerinti jegyzőkönyvei és Kádár egykori közvetlen munkatársainak különböző, időközben megjelent visszaemlékezései (még ha ezek nem mindig teljesen megbízhatóak is) mutatják. A megfigyelők éppen azért voltak már a hatvanas években is kitéve az elhamarkodott ítéletek és a manipuláció veszélyének, mert a látszólagos azonosság álarca mögött oly jelentős változások mentek végbe, és mert a magukat egyöntetűen szocialistának nevező országok annyira különböző, sőt gyakran homlokegyenest ellentmondó nemzeti hagyományokat hordoztak magukban.

Szándékos közreműködésem nélkül, előbb keveredtem bele az ellentmondásos Kádár-rendszer belső ellentéteibe, mint azt gondoltam volna. Beszámoltam a szabadságra való törekvés érezhető átalakulásáról a státusszimbólumok hajszolásává, az „aranyborjú körüli táncról” és az egyetemi felvétel könnyítéseiről, a különböző gazdasági és közigazgatási állások betöltésénél a szakismeretek elsőbbségéről a piros pártkönyvvel szemben, az üzemi légkör elviselhetőbbé tételéről és a lehetőségről, hogy a szakmunkás szabadidejében a Lenin-idézetek párttanfolyamokon való magolása helyett mellékállásban megkeresheti a hűtőszekrényre valót vagy akár egy külföldi út árát. A nyugati utazás lehetőségének rendkívüli lélektani jelentőségét is hangsúlyoztam. 1954-ben 3.040 magyar (funkcionáriusok, hivatalnokok és sportolók) utazhatott hivatalosan Nyugatra, magánszemélyek azonban, írd és mondd, csak 95-en!

1958-bon 21 ezer volt a számuk, 1962-ben már 65 ezer, 1963-bon pedig több mint 120 ezer. Ez a szabadság engedélyhez volt ugyan kötve, a nyugati út mégis mindenki számára, aki azt megengedhette magának, elérhető közelségbe került; feltéve persze, hogy az illető nem tartozott azon 280 ezer személy közé, akikről a belügyminisztérium 1960-bon még mindig „terhelő adatokat” tartott nyilván.

Abban az időben az első nagy magyarországi riportsorozatomat a *Die Presse*ben és a *TAT*-ban a következő szavakkal fejeztem be:

> „A politikai és gazdasági kezdeményezések mindenesetre nem feledtethetik, hogy a rendszer Magyarországon sem ment keresztül elvi átalakuláson, aminek következtében még mindig a többi kommunista országgal való hasonlóság van túlsúlyban. A kezdődő tényleges, de lassú változásokat éppen az olyan hibás számítások hátráltathatják, amelyek a viszonyok alapvető átalakulásának álmából indulnak ki. Nem szabad alábecsülni sem a reformkészség határait, sem azokat az előrelépéseket, amelyeknek a kommunista mindennapokban oly jelentós a szerepük. Az már csak a dolog természetéhez tartozik, hogy a Nyugat elsősorban a korlátokat, a lakosság viszont a reménykeltő könnyítéseket hangsúlyozza.”

Annak az igyekezetünknek, hogy megismerjük az akkor leegyszerűsítően kommunista világnak nevezett valami ingadozó határait, volt talán valamiféle nevelő szerepe is, valami történelmi tanulsága az élet számára, ha ezen nem az öncsalást vagy az önmagunk iránti elfogultságot, hanem az önkritikánk fejlesztését értjük. Akkor - amint később is - a Keletet elemző és arról tudósító tevékenységemre a megengedett és a lehetséges határainak, a tehetetlenség és a mozgás erejének dialektikája nyomta rá a bélyegét. Harmincöt éven át mint könyvek szerzője, külföldi tudósító, televíziós főszerkesztő és hírmagyarázó ezért estem oly gyakran és sokszor fájdalmasan is két, sőt több szék között a pad alá. Némely magyar politikai emigráns, de később jobboldali konzervatív politikusok szemében is túl „naiv”, a hátam mögött esetleg túl „kommunistabarát” voltam, amiért mindig az egyes kommunista országokon belül akartam fölmutatni az átalakulás jelentőségét. A hatalmon lévők, különösen az ideológiai, de még inkább a rendőri „házőrző kutyák” számára, sok nyugati kollégával együtt és a változó igényeknek, valamint a kü-

lönböző válsághelyzeteknek megfelelően, hol „az imperializmus”, hol a „világméretű cionizmus”, hol pedig a „német revansizmus kiszolgálója” lettem. Később, a volt Jugoszlávia változó politikai időszakaitól vagy a háború szakaszaitól függően mint a széthulló ország *népei*, a *horvátok*, a *szerbek* stb. ellenségét támadtak.

A kezdeti nehézségek és a későbbi összeütközések gyökerei, ahogy az várható volt, az eredeti hazámba nyúltak vissza. Utólag nem volt számomra világos, hogy azokban az időkben személy szerint minden tekintetben helyesen viselkedtem-e, és hogy egy hosszú, erősen személyes hangú írásomban, amely a felejthetetlen és intellektuális jelentőségben akkor felülmúlhatatlan folyóiratban, a *Der Monat*ban jelent meg (1965. július), nem lebbentettem-e föl a tényleges viszonyokról túl szemtelenül az ideológiai-propagandisztikus fátylat.

A keleti tömb Hruscsov bukása előtti és utáni erjedése iránt növekvő érdeklődésre tekintettel 1964-65-ben beutaztam Magyarországot, Romániát, Bulgáriát, Csehszlovákiát, Lengyelországot és mindenekelőtt újra meg újra Jugoszláviát. Mindezt a Kreisky külügyminiszter által elindított aktív keleti politikával való szorosabb összefüggésben kell látni, ami a német változatnál sokkal előbb kezdődött. Ebből már magától értődik, hogy én is a Kreiskyt elkísérő újságírók között voltam, amikor 1964. november elején a háború vége óta a nyugati külügyminiszterek között elsőként tett háromnapos hivatalos látogatást Magyarországon.

Sem Kreisky útja, sem az arról szóló tudósításom nem szolgáltatott indokot a színfalak mögött ellenem készülődő politikai viharhoz. Csakis a látogatásaim gyakorisága és az 1965 tavaszán tett tizenöt napos körutamról beszámoló *Monat*-beli nagy cikkem jöhetett szóba ürügyként. Ebben az esszémben meglehetős egyértelműséggel, már-már könnyedén értékeltem újra korábbi magyarországi beszámolóimat.

Megírtam többek közt a Lukács György filozófus nyolcvanadik születésnapjára tervezett, majd gyáván lemondott ünnepség körüli képmutatást és megalázó komédiát; egy nemzetközi paprikakongresszus megtartását a Tudományos Akadémia dísztermében a Lukács tiszteletére tervezett rendezvény helyett, és a befolyásos kultúrpolitikus és központi bizottsági tag gyávaságát, aki nyilvános beszéd helyett csak magánemberként, bizalmasan köszöntötte Lukácsot annak lakásán. (Köpeczi Béla későbbi kultúrminiszterről volt szó.) Nem utolsó-

sorban rámutattam a kis keresetűek, a nyugdíjasok és a bérből élők nagy tömegének gondjaira. Egyszóval, cikkemben kíméletlenül bemutattam az árnyoldalakat is. A befejezés pedig aláhúzta a cím kettős jelentését: „Mérleg helyett kérdőjelek”. Egy meg nem nevezett vezető személyiség szavain keresztül figyelmeztettem arra, hogy a hatalmi elit annyira zárt, az irányítási mechanizmus felépítése lentről egészen a csúcsig anynyira megcsontosodott, hogy még a tervezett gazdasági reformok sem mutathatnak igazi kiutat. Az ellentmondásos rendszert az a veszély fenyegeti, hogy - jelentős politikai mozgástere ellenére is - a stabilitásból akaratlanul a megmerevedésbe, sőt bizonyos körülmények között akár egy újabb bizalmi válságba zuhanhat. A folytonos kompromisszumok a saját maguk építette elefántcsonttoronyban élő korrumpáltakkal és ugyanakkor a „vezércikk-ideológia” elidegenedett védelmezőivel és végrehajtóival, hovatovább a hiányzó pluralista demokrácia egyetlen és elégtelen pótlékaként beígért szociális igazságosságot és biztonságot is veszélyeztetni látszanak. Ez volt a *Monat*-beli írásom kétkedő végkicsengése 1965 júliusában.

Tartalmában és hangnemében nyilván ez a dolgozat sem különbözött számos másiktól, amelyeket a keleti tömb többi országáról, majd újabb utazások nyomán Magyarországról is írtam. A nem sokkal ezután rám kiszabott beutazási tilalom elrendelésében mégis azok a hatalmasok játszhatták a döntő szerepet, akiket én csak „Herr N.” vagy „Dr. N.” néven emlegettem, de akiket épp a magyar politikai életben könnyű volt fölismerni, valamint a nem hivatalos összekötök, akiket ránk állítottak.

ELVTÁRSI SEGÍTSÉG A STASI-FŐNÖKTŐL

Valamely rég elfeledett okból 1966 tavaszán ismét Magyarországra akartam utazni. A megelőző két évben ötször is időztem az országban, így szinte már rutinból töltöttem ki a beutazóvízum iránti kérelmet. Óriási meglepetésemre a magyar követség (csak néhány évvel később emelték nagykövetségi rangra) indoklás nélkül visszautasította. Az akkori beutazási tilalom közelebbi körülményeiről csak egy negyedszázaddal később értesültem „Az egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Szolgálata iratainak szövetségi megbízottja révén", ahogy a Joachim Gauck vezette hivatalt teljes nevén hívják. Berlinben találkoztam vele 1992 őszén, egy rendkívül érdekes nemzetközi rendezvényen, amelyet Melvin Lasky, a *Monat* és annak testvérlapja, a londoni *Encounter* alapítója és hajdani főszerkesztője szervezett. Joachim Gauck, a volt lelkész, aki közel háromezer munkatársával mintegy hatmillió aktát s 35,6 millió nyilvántartó kartont kezel, előadásában ismertette a 90 ezer főállású és még 1989-ben is 173 ezer úgynevezett „informális munkatársat", azaz spiclit és feljelentőt foglalkoztató láthatatlan Stasi-hálózat felépítését és munkáját.

Szerettem volna, hogy úgy mondjam, belülről megismerni a *Médiaháború* (Medienkrieg, ez volt a kommunista hírpolitikáról szóló, 1981-ben megjelent könyvem német címe) túlsó oldalát, és megtudni, mit tartottak rólam nyilván a Stasi archívumaiban, ezért kértem Gaucktól, hogy betekinthessek az aktákba. Az ezt követő levélváltásból kiderült, hogy ha nem is sok, de néhány „kortörténeti szempontból érdekes" dokumentum azért föllelhető velem kapcsolatban. Egy bonni konferenciára utazva 1993-óan aztán tettem egy kitérőt Berlinbe, és eltöltöttem néhány órát a Normannenstraße egykori Stasi-erődítményében. Egy barátságos tisztviselőnő bevezetett egy olvasóterembe, ahová csak kérvényezők léphetnek be, és átnyújtott nekem két iratgyűjtőt. Körülbelül húszan ültek még ott rajtam kívül, külön kis asztaloknál. Némelyikük előtt valóságos aktahegyek tornyosultak.

A kijáratnál egy hölgy ügyelt rá, nehogy egy lap is elkallódjon. Kívánságra ceruzát bocsátott az olvasók rendelkezésére, és egy műanyag tasakban az Állambiztonsági Minisztérium felépítésének rövid leírását és a különböző rövidítések és ügyiratjelzetek jegyzé-

két. Nyomasztó csend honolt a viszonylag kis teremben. A csaknem egymillió kérvényező nagy része csak ebben és két másik olvasóteremben értesült arról, valójában milyen tüzetesen figyelték őt barátai, szomszédai, vagy mint egy híres esetben, a hites férje.

Az Állambiztonsági Minisztérium (Ministerium für Staatssicherheit; MfS) központi archívumának első, rám vonatkozó „zárt irata" (3508/72) tartalmazott egy kézzel írott, tizenhat lapot összefoglaló tartalomjegyzéket. Legnagyobb elképedésemre mindjárt az első dokumentum egy 1965. október 21-én, személyesen az állambiztonsági miniszternek, Erich Mielkének címzett, 1007-es számmal ellátott távirat volt. Benkei András akkori magyar belügyminiszter közölt benne adatokat a személyemről, korábbi párttagságomról és az országból való 1957-es távozásomról, és (kissé döcögős német fordításban) a következő ismertetést adta tevékenységemről:

> „Pillanatnyilag az angol *Financial Times*, az osztrák *Die Presse*, és a svájci *Die TAT* újságoknál dolgozik. Lendvai képzett újságíró. Rövid idő alatt tekintélyt szerzett magának. A Kelet-Európa országaival kapcsolatos kérdések legjobb szakértőjének számít. A *Die Press*éban és más nyugati lapokban ellenséges beállítottságú cikkeket közöl a szocialista országokról, különösen a Magyar Népköztársaságról. Ezek az írások eleinte álnéven jelentek meg, most azonban a saját nevén jelennek meg. Tartalmukban ezek semmiben sem különböznek a nyugati sajtó többi cikkétől. Állandóan a szocialista tábor „megosztottságáról", a KGST „széteséséről" és a „nemzeti-kommunista fejlődésről" ír, valamint a pártbeli ellentmondásokról stb. L. mindeddig a régi tudásából merített. Ahhoz azonban, hogy a jövőben is jó szakember maradhasson az újságírás területén, szüksége van rá, hogy rendszeresen meglátogassa a kelet-európai szocialista országokat.[4]
>
> A fenti tények figyelembevételével arra kérem Önt, tisztelt miniszter elvtárs, hogy a Lendvainak ne adjon az Ön országába szóló beutazási engedélyt.

[4] Az „országokat" szó az eredeti szövegből hiányzik, viszont anélkül a mondat értelmetlen. (a dig.)

Benkei „szocialista üdvözlettel” arra kérte a Stasi-főnököt, hogy közölje vele a döntését „ebben az ügyben”.

Az NDK hatóságai erre lázas tevékenységbe kezdtek, és azonnal körözvényt bocsátottak ki, hogy óriási apparátusukban rábukkanjanak a nyomomra. Egy bizonyos Damm alezredes a X. osztálytól november 3-án közölte a főnökével, a miniszterhelyettes Wolf altábornaggyal, hogy a felderítési főosztályon nyilvántartásba vagyok véve, és kérte a magyar biztonsági szervek megkeresésével kapcsolatban a „tudomásul vételt és a megfelelő intézkedést”. A VII. osztály helyettes vezetője azonban csak 1965. november 30-án juttatta el Damm alezredesnek a X. osztályra az eredményt, miszerint a rendelkezésre álló anyagok alapján a személyem megítélésében, ahogy az másképp nem is lehetett, az ő emberei is egy véleményen vannak a magyar biztonsági szervekkel.

Mielke állambiztonsági miniszter egy táviratban már két nappal később megköszönte magyar kollégájának az információkat, biztosította őt az egyetértéséről „*Lendvai* személyét illetően”, és közölte még, hogy én a *Financial Times* közép-európai irodavezetőjeként 1963 novemberében látogatást tettem az NDK-ban. Végül megnyugtatta Benkeit, hogy számomra nem fognak kiadni további beutazási engedélyt az NDK területére.

Ezeknek az intézkedéseknek a szakmai megsemmisítésem volt a nyilvánvaló célja. Valószínűleg a lengyel és a csehszlovák kormány is ezért utasította el a hatvanas évek második felében a vízumkérelmeimet. Egy ízben indoklás nélkül visszafordítottak az osztrák-csehszlovák határról, amikor egy napra szóló vízummal meg akartam látogatni Pozsonyban a nagybátyámat. A lengyelek viszont úgy küldték vissza a következő vízumkérelmemet, hogy az okmánybélyeg állítólagos hiánya miatt ráadásul tetemes büntetőilletéket kellett fizetnem az elutasító határozat átvételéért a postán.

Bulgáriai tapasztalataim azonban megmutatták, hogy a keleti tömb egyes országainak mégoly sokoldalú összeköttetései ellenére sem működött mindig minden hibátlanul. A hatvanas években gyakran fölkerestem a balkáni országot, egy alkalommal Kreisky külügyminiszter kísérőjeként. Todor Zsivkov, a párt első titkára akkor, egy rejtélyes összeesküvés leleplezése után még interjút is adott nekünk, az osztrák újságírók kis csoportjának. A ZAIG (Zentrale Auswertung und Informationsgruppe - Központi Kiértékelő és Információs Cso-

port) rólam szóló irataiban, a *Tájékoztató a számítógépes adattárolásról* (*Signalisierende Informierung über Zuspeicherungen, SIZ*) című, tehát valószínűleg a keleti tömb elektronikus adat-feldolgozási hálózata számára készült mellékletben megállapították, hogy ellenem 1965 óta a bolgár belügyminisztérium által elrendelt beutazási tilalom van érvényben. A valóságban 1966-67-ben még nyugodt lélekkel jártam-keltem Bulgáriában, terjedelmes cikksorozatokat írtam az országról, és találkoztam Ivan Basev külügyminiszterrel is, ezzel a kiváló képességű emberrel, aki néhány évvel később titokzatos körülmények között baleset áldozatává lett.

*

De Custine márki, az éles szemű oroszországi utazó találóan jegyzi meg híres útikönyvében 1839-ben: „Egy szabad társadalomban mindent ki lehet nyomtatni - - s azt elfelejtik, mert egy pillantással felfogják. Az abszolutizmusban minden titok, de ki lehet találni; ez teszi érdekessé.”

Különösen igaz ez az ideológiára épülő kommunista pártdiktatúrákra. A vezetés csúcsán történő személycsere vagy a hatalmi harc, a legfelső vezető személyisége és politikája tabuként kezelt témák voltak. Ennek folytán előbb vagy utóbb megbüntették azokat az újságírókat, akik tárgyszerű értesülések és háttérismeret birtokában írtak kényes kérdésekről.

Nos, a bolgár kommunista mozgalom története aztán csakugyan drámai tisztogatások és véres leszámolások szakadatlan láncolata. Bulgáriában mindenesetre nem volt pártkongresszus magas rangú funkcionáriusok váratlan bukása nélkül, akik valamilyen okból mindig veszélyt jelentettek Todor Zsivkov ravasz párt- és akkor még kormányfőre. Így történt ez a kilencedik kongresszus alkalmával is, 1966 novemberében. Mitko Grigorov, a trónörökösként számon tartott KB-titkár esett ki akkor a pártvezér kegyeiből, s egy teljesen jelentéktelen, nemzetközi kommunista folyóirat prágai szerkesztőségébe száműzték. Több mint fél évvel később számoltam be többek közt a pártfőnök e sikeres sakkhúzásáról és arról, mennyire föllélegzett az értelmiség a becsvágyó, keménykezű funkcionárius leváltásának hírére.

Az újságíró azonban se nem diplomata, se nem kém, akinek véka alá kellene rejtenie az adatszerzés terén elért eredményeit. Mindig tiszteletben tartottam a források névtelenségét, gyakran azonban olyasmit is

nyilvánosságra hoztam, ami nem dicséretet, hanem kellemetlenséget hozott a fejemre. Egy jól értesült tudós mesélte nekem kárörvendően, hogy Grigorov, a bukott főideológus két nappal a pártkongresszus előtt még törölte egy többé-kevésbé haladó gondolkodású főszerkesztő nevét a Központi Bizottságba javasolt tagok listájáról.

Ő maga azonban a Központi Bizottság zárt ülésén még tíz perccel a Politikai Bizottság megválasztása előtt sem sejtette, mi lesz a sorsa. Ez a körülmény csupán fűszerezett egy beszámolót a távoli balkáni országban, nehezen kimondható nevű politikusok közt dúló hatalmi küzdelmekről, ami a külföldi újságolvasó számára egyébként nem feltétlenül izgalmas. A megcsontosodott agit-prop. funkcionáriusok számára felháborító újságcikk válthatta ki mégis a *Rabotnyicseszko Gyelo* című pártlap nagy terjedelmű, ellenem irányuló támadását. Ez a hivatalos pártszitok vaskos figyelmeztetés volt az értelmiségieknek is, hogy óvakodjanak a hozzám hasonlókkal való kapcsolattartástól, ugyanakkor ez volt a késői következménye a magyar felszólításnak, hogy rendeljenek el beutazási tilalmat velem szemben. Mindez, ismétlem, 1967 őszén történt.

A cikk ellenére évekkel később bolgár diplomaták meghívtak a következő pártkongresszusra. Ekkor azonban a könyveimen dolgoztam, és nem tudtam elutazni Bécsből. Legközelebb csak 1973-ban kísértem el több kollégával együtt Rudolf Kirchschläger külügyminisztert (későbbi köztársasági elnököt) Szófiába. Bulgáriában a külügyminisztérium vendégei voltunk. A hivatalos vacsora alkalmával már az első este érdekfeszítő beszélgetésre került sor Andrej Lukanov külügyminiszter-helyettessel (később kormányelnök, majd az átalakulás után átmenetileg szocialista pártvezető, majd a 90-es évek elején meggyilkolták Szófiában).

Minket újságírókat az ötvenes évek szovjet stílusában épült Hotel Balkanban szállásoltak el. Másnapra városnézés, majd találkozó szerepelt a programban az osztrák külügyminiszterrel, aki tájékoztat bennünket a tárgyalások menetéről.

Reggel kilenc órakor még az öltözködéssel sem készültem el, amikor két civil ruhás detektív lépett a szobámba, és haladéktalanul el akartak vezetni. „Maga velünk jön!”, jelentették ki. El voltam képedve. Még a sztálini Szovjetunióban sem mertek volna egy külföldi államférfi kíséretében utazó vendéget bármilyen ürüggyel letartóztatni.

Villámgyorsan kellett cselekednem. A titkosrendőrök meglepetésére a telefonért nyúltam, és a külügyminiszter rezidenciáját hívtam, ahol épp elkezdődtek a hivatalos tárgyalások. Először egy zavart bolgár fotóriportert értem el, aki a helyzet súlyosságát azért mindjárt fölfogva átadta a kagylót egy bolgár diplomatának. Amíg ennek fölháborodottan beszámoltam az incidensről, az egyik hívatlan látogatóm zsebre dugta az asztalon heverő útlevelemet. „Legjobb lesz, ha ön beszél az urakkal, hisz láthatóan igen türelmetlenek", mondtam a diplomatának. Hosszabb telefonbeszélgetés következett a rangidős állambiztonsági ügynök és valószínűleg több hivatalnok között. Ezalatt én riasztottam két mit sem sejtő bécsi kollégámat, akiknek szerencsére a közelben volt a szobája, és sietve felöltöztem. Ekkor a külügyminisztérium protokollfőnöke rohant be lélekszakadva hozzám. Rövid szóváltás után rábírta a két civil ruhást, hogy hagyják el a szobát. Pár perccel később újra megjelent, és azt mondta, nagyon sajnálja, „félreértés" történt.

Mielőtt még Kirchschlägerrel délben találkoztunk volna, a vendéglátók zavartan siettek megnyugtatni a külügyminisztert, mondván, szó sem volt Lendvai újságíró letartóztatásáról, csak az országból akarták át kiutasítani! Állítólag évek óta „feketelistán" voltam ugyanis, csakhogy a rendőrséget nem értesítették előre az érkezésemről. A nevemet, mint mondták, így csak az általam kitöltött bejelentőlapon fedezték föl. Hivatalos delegáció lévén nem estünk ugyanis keresztül a repülőtéri útlevélvizsgálaton.

A tárgyalásokra való tekintettel osztrák részről az esetet nem szellőztették. Kirchschläger külügyminiszter a hazaérkezése után tájékoztatta Kreisky szövetségi kancellárt a kiutasítási kísérletről, és kijelentette, hogy nélkülem nem lett volna hajlandó viszszaindulni Bécsbe. Sem én, sem a kollégáim nem írtunk erről az „üzemzavarról",amit pedig idehaza mint szenzációs esetet, nagybetűs címekkel tálaltak volna lapok...

Másként bántak azonban a bolgár titkosrendőrök a tőlük menekült újságírókkal. Georgij Markov emigráns író, aki a BBC külföldi szolgálatánál, főként bolgár műsorokban dolgozott, egy szenzációs leleplező sorozatával a végsőkig felbőszítette magát Zsivkovot, úgyhogy távollétében halálra ítélték. Egy a KGB-nél kiképzett bérgyilkos 1978 szeptemberében egy esernyővel beleütközött az íróba egy londoni hídon, és közben

„véletlenül” megsebezte ót. Valójában egy alig gombostűfejnyi, halálos méregszemcsével találta el a combját. A merényletet Oleg Kulagin, a duma ellenzéki képviselőjévé átvedlett KGB-tábornok később minden részletében megerősítette. Zsivkov egyébként haláláig tagadta, hogy a gyilkosságra ó adott volna megbízást.

A következő években a bolgár szervek nagy erőfeszítéseket tettek, hogy javítsák kapcsolataikat Ausztriával. Mindkét részről egymást követték a hivatalos és félhivatalos látogatások. Végül 1978-ban újra elutazhattam egy osztrák újságírócsoporttal Bulgáriába.

Ezúttal már nem voltak szóbeli vagy írásbeli támadások ellenem. Viszont négy évvel később, bolgár oldalon egy újabb hihetetlen ügyetlenség történt velem szemben. Engedélyt kaptam rá, hogy exkluzív tévéinterjút készítsek Todor Zsivkov pártfőtitkárral és az államtanács elnökével az ORF számára. 1982. május 11-én érkeztünk meg a stábbal a szófiai repülőtérre. Az operatőr, a hangmester és végül már minden más túlesett az útlevél-ellenőrzésen, míg nekem várnom kellett. Egyre türelmetlenebb lettem. A bolgár televízió összekötőjének nem volt szabad belépnie az ellenőrzési zónába. Mivel azonban elővigyázatosságból előre tájékoztattam érkezésünkről az osztrák követséget, az osztrák kereskedelmi képviselet mozgékony vezetője is jelen volt.

Diplomata útlevele és jó nyelvtudása segítségével ő aztán meg tudta értetni a repülőtéri útlevélhivatal vezetőjével, hogy másnap reggel személyesen Zsivkovval van találkozóm az Államtanácsban, a közben már kilátásba helyezett visszairányításom az osztrák légitársaság gépével pedig a repülőtéri ellenőrzőszolgálatra nézve is beláthatatlan következményekkel járó botrányt kavarna. További hosszas várakozás után végre túljutottam a vizsgálaton, és a stábbal együtt bemehettünk a városba.

Másnap reggel, az interjú előtti beszélgetés közben beszámoltam Zsivkovnak az országában szerzett korábbi tapasztalataimról. Megemlítettem a csaknem tíz évvel korábbi történetet arról, hogy kis híján kiutasítottak, és hozzátettem, elnézést kértek Kirchschlägertől, én pedig később újra kaptam beutazóvízumot.

„No ugye, mégiscsak tisztességesen bánunk mi a barátainkkal, márpedig maga Bulgária barátja!”, felelte Zsivkov az ő keresetlen modorában, és mindjárt meg

akart inni egy kupica pliszkát, azaz bolgár konyakot az osztrák-bolgár barátságra.

„Még ne, kérem. Nem vagyok benne biztos, hogy ön csakugyan barátként akar kezelni engem”, mondtam a meglepett államelnöknek, aki zavart, majd haragos arckifejezéssel hallgatta a történetemet arról, hogy rendőrei ismét csak föl akartak tartóztatni a repülőtéren.

Visszaérkezésem után Bécsben a bolgár nagykövet sűrű bocsánatkérések közepette magyarázta, hogy ők előre, külön meggyőződtek róla, csakugyan törölték-e a nevemet az akkori, még az egyéni beutazást tiltó „feketelistáról” is. Szófiában azonban elfelejtették, hogy a rendőrség repülőtéri számítógépét is ellenőrizzék, és kitöröljék belőle a nevemet.

ÚJSÁGÍRÓBÓL KÖNYVSZERZŐ – AMERIKÁN KERESZTÜL

Sohasem számoltam, hány kilométert tettem meg számtalan utam során csak Jugoszláviában repülőgépen, autóval, vonaton és lovas kocsin. Ljubljanától Pristináig, Zágrábtól Skopjéig, Újvidéktől Cetinjéig, Szarajevótól Dubrovnikig és Zadarig beutaztam ezt a szép országot a titoizmus virágkora és hanyatlása idején, majd az azt követő politikai zavargások alatt. Jugoszlávia és annak népei, az ottani emberek és a sokféle konfliktus a hatvanas évek elejétől központi szerepet játszanak újságírói tevékenységemben és emberi elkötelezettségemben egyaránt.

Nem tartoztam azok közé, akik egyoldalú, általános, sőt egyenesen elvakult kommunizmusellenességükkel és a reformkommunista vagy szocialista kísérletek egyöntetű elutasításával akarták megtagadni egész múltjukat. Magyarország történelméhez és sokat próbált népéhez - a náci halálmenetek és a kommunista internálótáborok, a mérhetetlen megalázás és elkésett rehabilitáció ellenére – természetesen még ma is létem sok szálával, szorosan kötődöm. A Kádár-korszak jelentőségét, intellektuális és politikai vonzerejét, mindenekelőtt gazdasági és eszmei kísérleteinek hatását azonban össze sem lehet hasonlítani a soknemzetiségű Jugoszlávia népcsoportjainak és azok elitjének útkeresésével.

Albánia kivételével a jugoszláv partizánok mozgalma volt az egyetlen, amely (a régi horvátországi, szlovéniai, vajdasági és koszovói adósságok véres megtorlása ellenére) ellenállást tanúsított a tengelyhatalmakkal és azok csatlósaival szemben, és a saját erejéből ragadta meg a hatalmat. Egyedül a jugoszláv kommunisták szálltak szembe Sztálinnal és roppant hatalmával, és bizonyították be, hogy egy idegen hatalom engedelmes szolgálata nélkül is meg lehet maradni kommunistának. Ebben rejlett a titói eretnekség, a jugoszláv kihívás igazi ereje, még ha a Kreml öreg diktátora azt hitte is, elég az ujját fölemelnie, hogy Titót elsöpörje...

A munkástanácsokkal, az üzemi önigazgatással és a közigazgatási önkormányzattal való titoista kísérletek ilyen háttér előtt voltak izgalmasak, és jelentőségük a „harmadik út” jelképeként messze Kelet-Európa határain túl is sokakat a bűvkörébe vont. Ehhez járult a tömbönkívüliség külpolitikája, ami szintén valami érdekes újdonságot látszott képviselni. Mindezek a tényezők színesítették azt a Jugoszláviáról kialakult

képet, amely évtizedeken keresztül - még a legalapvetőbb tételekben megbúvó üres szólamok leleplezése *után* is - meghatározta sok nyugati politikus és diplomata véleményét, de fölkeltette jó néhány író és költő olykor cinikus, olykor naiv sóvárgását az iránt az „álom-Jugoszlávia” iránt, amely a valóságban *sohasem* létezett.

Jugoszlávia ugyanakkor egy olyan térség központi országa volt, amely több okból is a háború utáni amerikai és európai politika előterébe került. Jugoszlávia három szomszédja, amelyeket általában balkáni országok néven emlegetnek, a saját útját járta. Történelmi és nemzeti okokból Bulgária mint az összes balkáni háború nagy vesztese, Oroszország és a Szovjetunió védence volt, ugyanakkor azonban lappangó veszélyt jelentett. A hatvanas években éltük meg a „román csodát”, a halk csatlós sajátos átalakulását nemzetikommunista rezsimmé, amely kezdetben utánozhatatlan ügyességgel használta ki saját mozgásterének növelésére a Moszkva és Peking közötti viszályt.

Számos utazáson, pártkongresszuson és a pártbürokrácia valamint az értelmiség képviselőivel folytatott beszélgetéseken kísérhettem figyelemmel a nemzeti érdekek megvédésére és a szovjet fennhatóság alóli felszabadulásra irányuló törekvéseket. Egyrészt a Belgrád és Bukarest között kialakuló együttműködés, másrészt a sokoldalú szovjet nyomások képezték azt a nemzetközi keretet, amelyen belül a kisebb és nagyobb külpolitikai manőverek zajlottak. Szinte ezzel egy időben vált tevékenyebbé az egyes nyugati államok keleti politikája. A francia külpolitika de Gaulle idején remekelt a szónoklatokban, Couve de Murville külügyminiszter szapora utazásai mégis szinte egész Kelet- és Dél-Európában kézzelfogható eredmények nélkül maradtak. Más volt a helyzet az olaszokkal és a japánokkal, a németekkel és az osztrákokkal, akik ragyogó üzleteket kötöttek.

Külön fejezetet érdemel a kis Albánia, amely bejárta a jugoszláv csatlósállam szerepéből a szovjet függőségbe vezető utat, hogy aztán éppen ezekben az években szabaduljon föl a szovjet gyámság alól. Albánia iránt történelmi okokból is mindig érdeklődtem. Még kisfiúként követtem egy körúti ablakból gróf Apponyi Geraldine és Zogu albán király ünnepélyes pesti útját házasságkötésük után. Megragadta képzeletemet az albánok magányossága, akik a magyarokhoz hasonló elszigetelt etnikumként élnek, és a nyelvük, amely, mi-

vel a környezetében nincsenek rokonai, a többi nép számára ugyanolyan idegenül hangzik, mint a magyar.

Végtelenül sok cikkhez és tanulmányhoz szolgáltattak anyagot a balkáni államok bonyolult és változó kapcsolatai, ahogy természetesen a nagy lélekszámú romániai és jugoszláviai magyar kisebbség sorsa is, és nem utolsósorban az újra és újra fellobbanó ellentétek Erdély és Macedónia, a dél-szerbiai Koszovó és a Szandzsák körül, valamint Románia és a szovjetek között Besszarábia és Bukovina miatt.

Mindenekelőtt azonban a nacionalizmus sok arca volt az, amely mindent áthatott és végül teljesen új helyzetet teremtett. Újra és újra csak azt tapasztaltam, hogy ha egymással szembekerülnek, a nemzeti érzés sokkal erősebb tényezőt képvisel az ideológiainál. Akármilyen sokat írtam és beszélgettünk is erről a témáról Werner Höfer Németországban akkoriban oly népszerű vasárnapi *Internationaler Frühschoppen* (Nemzetközi reggeli csevegés) című tévéműsorában, egyre határozottabban jelentkezett bennem az igény, hogy egy egész könyvet szenteljek a balkáni országok múltjának és jelenének. Ez a gondolat mindazonáltal nem vezetett volna kézzelfogható eredményhez, ha nem utazom épp ekkor az USA-ba.

*

A *Problems of Communism* című folyóiratban először „Paul Landy” névvel jelzett cikkeimet és tanulmányaimat, illetve a *Financial Times*ban és a *Die Presse*ben közölt írásaimat ismerő főszerkesztők és amerikai diplomaták javaslatára az Egyesült Államok kormánya tanulmányútra hívott meg. Ezeket az ösztöndíjakat Ausztriában korábban általában a két koalíciós párt vezető országos és helyi politikusai és magas rangú tisztviselők kapták, újságírók vagy tudósok azonban viszonylag ritkán.

1966. szeptember 2G. és november 25. között keresztül-kasul beutaztam tizennégy szövetségi államot. Érdeklődésem középpontjában a Kelet-Európával kapcsolatos egyetemi kutatás és amerikai külpolitika, a média és az emberi jogi kérdések álltak. Egyetemek és szerkesztőségek gyakran meghívtak ebédre vagy vacsorára, esténként és a hétvégeken pedig sokszor vendégeskedtem az „egzotikumok” iránt érdeklődő családoknál, így az ösztöndíjasoknak nyújtott szállodai kedvezmények mellett könnyen meg tudtam élni huszonöt dolláros

napi zsebpénzemből, sőt még egy halom könyvet, a családom számára pedig kisebb ajándékokat is hozhattam.

Miután egyik kutatási területemként az emberi jogok kérdését jelöltem meg, a Külügyi Hivatal külföldi látogatókkal foglalkozó irodájának egyik fekete bőrű munkatársa segített az útitervem összeállításában. Szerencsés körülmény volt ez a számomra, hiszen ez a tisztviselő magától értetődően nagyszerűen kiismerte magát a feketék polgárjogi szervezeteinél, valamint a gettókban működő sokféle, különleges képzési és segélyprogram területén, és rendkívül értékes kapcsolatokhoz segített hozzá. Későbbi amerikai útjaim során is, különösen 1971-ben, amikor vendégprofesszor voltam a kaliforniai egyetemen Santa Barbarában és két évvel ezután, egy másik hivatalosan támogatott körutamon, mindig nagy benyomást tett rám, hogy egy ország a társadalmának még a legcsúnyább arcát is aggályok nélkül meri a külföldi látogató elé tárni.

Csak néhány személyiséget említek meg itt a számos jelentős amerikai tudós és újságíró közül, akiket ekkor és további útjaim során megismertem. Újra találkoztam Stewart J. Alsop neves publicistával, aki az egyik Berlinnel kapcsolatos válság csúcspontján a Joseph Wechsberggel, a legendás *New Yorker* prágai születésű tárcaírójával együtt Bécsben fölkeresett. 1960-at vagy 1961-et írtunk. „Mi történne Magyarországon, ha, tegyük föl, Kennedy elnök holnap egy beszédben így szólna a magyar nemzethez: most háború kezdődik Berlinért, ütött a ti órátok is. Rázzátok le magatokról végre a szovjet igát! Nos, mit tenne akkor Magyarország?” Nagyot sóhajtottam, és halkan, de határozottan ezt feleltem neki: „Semmit! Minden hősiességük ellenére, azok után, hogy így félrevezették és cserbenhagyták őket, a magyarok sem volnának hajlandóak megkockáztatni egy újabb kétségbeesett lépést. Ez a magatartás a hála az 1956. október-novemberi mélységes csalódásért, amikor az Eisenhower-Dulies-kormány a döntő napokban a világon semmit, még egy diplomáciai lépést sem tett Magyarország érdekében...”

Emlékezetes volt a találkozás George F. Kennannal, az amerikai diplomácia és Oroszország-kutatás nagy öregjével a legendás Institute for Advanced Studies (Felső Tanulmányok Intézete) épületében Princetonban, ahol egykor Albert Einstein, a zseniális magyar Neumann János és Robert J. Oppenheimer, az atombomba előállítását célzó kutatások vezetője dolgozott. Későbbi életemre nagy hatással volt a sok közül

az első néhány találkozás Richard Pipes lengyel születésű harvardi professzorral, az orosz történelem kutatójával, aki egy ideig Ronald Reagan biztonsági tanácsadója volt. Akaratán és szándékán kívül ő volt egyébként a később útjára indult nemzetközi negyedéves folyóirat, az *Europäische Rundschau* egyik szülőatyja. Pipes valamikor 1971 telén a Harvard Egyetem kari klubjában ugyanis csodálkozott azon, hogy egy országban, amely történelmi, földrajzi és politikai adottságai következtében erre olyan alkalmas lenne, mint a semleges Ausztria, nem létezik a határokon túl is ható nemzetközi folyóirat. Ez a megjegyzés buzdított arra, hogy két évvel később, 1973-ban néhány barátom segítségével és széles körű hivatalos támogatással megalapítsam ezt a negyedéves, politikai, gazdasági és a jelenkori történelemmel foglalkozó folyóiratot mint a Kelet és Nyugat közötti párbeszéd fórumát és kommunikációs eszközét.

Mély benyomást tett rám a Berkeleyn (kaliforniai egyetem) Czeslaw Milosz irodalmár professzor szerénysége, roppant olvasottsága és átfogó műveltsége. A lengyel diplomáciai szolgálatból való szökése után írt műve, *A rabul ejtett értelem* sokak kötelező olvasmánya volt, akik számos országban később - különböző okokból - szakítottak a kommunizmussal. Ki gondolta volna akkor, hogy a nemzetközi föltűnés sodrában, amelyet a Szolidaritás-mozgalom keltett, Milosz majd irodalmi Nobel-díjban részesül? Az októberi forradalom után sajnos elmulasztották az alkalmat, hogy a bebörtönzött Déry Tibornak vagy később Illyés Gyulának odaítéljék a Nobel-díjat. A kis nemzetek keserű sorsa azonban, hogy íróik, akik egy különösen „egzotikus” nyelven alkotnak, csak a politikán vagy egy háborún keresztül, esetleg akár egy elszenvedett igazságtalanság jóvátételeként vonhassák magukra a távoli Észak állítólagos irodalomértő szakembereinek figyelmét.

A találkozásom Norman Podhoretz irodalomkritikussal és egyben a tekintélyes *Commentary* című havilap főszerkesztőjével, amelyet az Amerikai Zsidó Bizottság ad ki {American Jewish Committee, nem tévesztendő össze a Zsidó Világkongresszussal, World Jewish Congress), adott egyébként lehetőséget egy cikksorozatom megírására, amelyből végül a második könyvem született.

*

Flora Lewisnak köszönhetem első kapcsolatomat az egyik legnagyobb amerikai könyvkiadóval. Meséltem neki

a Balkánról szóló, tervezett könyvemről, mire ő felhívta a lektorát a Doubledaynél, és egyúttal az ügynöke telefonszámát is megadta. New York-i tartózkodásom naplójában pirossal alá van húzva ennek a két hónapnak a legfontosabb találkozója: október 7-én 10 órakor kellett a Doubledaynél, a Park Avenue 227. szám alatt, a 8. emeleten megjelennem. Anne Freedgood, a lektor komoly érdeklődést mutatott, és elkérte a könyv szinopszisát. Még New Yorkban papírra vetettem néhány gondolatot a nacionalizmus és a kommunizmus kölcsönhatásáról, különös tekintettel Jugoszlávia kivételes helyzetére. Beszéltem az ügynökkel is, főképp mivel úgy hallottam, hogy az amerikai kiadók szívesebben tárgyalnak a kiadási szerződésről egy ügynökkel, mint az ilyesmiben járatlan szerzővel (akár az osztrák adóhatóságok, amelyek az adózónál többre tartják az adótanácsadót...).

*

A lektorátus vezetője és Nelson Doubleday, a kiadó akkori elnöke és tulajdonosa jóváhagyták a könyv tervét. A szerződés szövegét eljuttatták az ügynökhöz. Ha jól emlékszem, az ügynöknek járó tíz százalékos jutalék levonása után 2.500 dollárt kaptam vagy valamivel többet. Hetekkel később azonban virgin-szigeteki nyaralóhelyéről az ügynök kétségbeesett táviratot küldött nekem Bécsbe: „szerződés téves címre ment stop sajnálom stop helyes címre elküldve stop szívélyes üdvözlet". Ő volt az első a több New York-i és londoni ügynök között, akikre kivétel nélkül ráfizettem, hisz olyan szerződésekért és külföldi kiadási jogokért hajtottak be jutalékot (néha bizony a szerény előleg húsz százalékát), amelyeket pedig én vagy a barátaim közvetítettünk. A tapasztalatom azt mutatja, hogy az ügynök csak a még kezdő vagy már nagyon befutott írónak van hasznára.

Ez a szerződéskötés mindenesetre ösztönzést adott a további anyaggyűjtéshez, a Balkánra vonatkozó ismereteim elmélyítéséhez és újabb jugoszláviai, bulgáriai és mindenekelőtt romániai utazásokhoz. Annak érdekében, hogy a könyvet vagy legalább annak legfontosabb részeit zavartalanul írhassam meg, egy-egy helyettest szerződtettem a német, illetve angol nyelvű lapjaim számára, én magam pedig 1967 szeptemberében visszavonultam egy, a bécsi erdőben meghúzódó kis hotelba. Itt aztán, bármilyen volt is az idő, naponta kiadós sétákat tettem az őszi színekben pompázó sűrű erdőben, hogy aztán ismét elmerüljek az emlékeim és a jegyzete-

im tengerében. Az itt töltött három és fél hónap alatt nem találkoztam senkivel, csak olykor a feleségemmel. Amikor a legnehezebb részek - többek közt a Jugoszláviát, Albániát és Romániát tárgyaló fejezetek - elkészültek, immár újra Bécsben, a napi munka mellett akartam nekifogni a Bulgáriáról szóló fejezet végleges formába öntésének és az utószó megírásának.

Időközben a dolgok azonban nem a balkáni országokban, hanem, számomra is meglepően, először Csehszlovákiában lendültek mozgásba. A régóta pártvezér Antonin Novotny bukása és utódja, a minden mozdulatában Moszkvától függőnek látszó szürke egér, Alexander Dubček különös átalakulása óvatos, de lényegi kérdésekben határozott reformerré még a mozgalom kezdeményezői számára is váratlanul, végül szinte már ellenőrizhetetlen sebességgel szabadította föl az alulról jövő nyomás erejét. Szinte ugyanebben a pillanatban érte el újabb csúcspontját a Lengyel Egyesült Munkáspárton (ahogy az ottani kommunista pártot hivatalosan nevezték) belüli hatalmi harc. Az Izrael és arab szomszédai közötti hatnapos háborúnak a keleti tömb tekintélyére katasztrofális hatásait, és némely ellenzéki diák zsidó származását ürügyként használták föl egy gondosan előkészített antiszemita hadjárathoz.

A Csehszlovákia elleni csapás, a Varsói Szerződés államainak beavatkozása (Románia kivételével, de Magyarország részvételével) és annak drámai következményei végül mindent beárnyékoltak. Miután az 1968. augusztus 20-áról 21-ére virradó éjjel riasztott az egyik hírügynökség, már a kora reggeli órákban továbbíthattam telefonon a zürichi *TAT* különkiadása számára egy hosszú vezércikket. Az, hogy Jugoszlávia és Románia nyíltan föllépett a szégyenletes invázió ellen, Albánia pedig később még látványosan ki is lépett a Varsói Szerződésből, természetesen Délkelet-Európában is új és vészterhes helyzetet eredményezett. Ki kellett hát térnem minderre „Utóirat a csehszlovákiai tragédia” után címmel a már nyomdakész könyvembe betoldott írásban.

Az angol nyelven írt könyv mégis a terv szerint, 1969. január 18-án jelent meg New Yorkban. Lelkesedéstől túláradó szívvel repültünk New Yorkba, hogy ott legyünk a megjelenés napján. Nagy és költséges tévedés volt. A kijózanító valóságra Manhattan szívében, a Fifth Avenue könyvkereskedéseit végiglátogatva ébredtünk rá. Sehol sem tették ki a könyvemet a kirakatba, sőt egyetlen könyvesbolttól eltekintve még a polcokon

sem találkoztunk vele. Ez a nap meghozta számomra a csüggesztő felismerést, hogy egy ismert név vagy legalább egy szenzációs politikai téma (vagy mindkettő), valamint a vezető lapokkal való jó kapcsolatok nélkül semmit sem lehet kezdeni. Ez másutt is érvényes a politikai témájú művekre, de az Egyesült Államok óriási piacán különösen.

A Balkánról írott könyvem azért így is sikeres volt az egyetemeken, s az ezzel foglalkozó újságírók és diplomaták köreiben. Doubleday csakhamar kiadta zsebkönyv formában is tízezer példányban. A legújabb kori történelem és a keleti tudományok diákjai számára kötelező olvasmány lett a Harvardon és más egyetemeken.

A könyv Nagy-Britanniában is nagyon kedvező sajtóvisszhangot kapott. Elisabeth Wiskemann, a két háború közötti Kelet-Európáról írott, sokat idézett művek tekintélyes szerzője, a londoni *Times*ban dicsérte „a balkáni országokról szóló mesteri elemzést”, az *Economist* pedig szó szerint így fogalmazott: „Ez a könyv kötelező olvasmány kellene, hogy legyen mindazok számára, akiknek bármi dolguk van Kelet-Európával.”

A francia kiadás, akárcsak az antiszemitizmust tárgyaló könyvemé, a tekintélyes Fayard szakkönyvkiadónál látott napvilágot. Francois Furet történész, akinek későbbi művei a francia forradalomról és a kommunista ideológia hanyatlásáról világszerte ismertté váltak, kézzel, mikroszkopikus méretű betűkkel írott levelekben értekezett velem, és odaadóan gondozta a francia fordítást. A visszhang jó volt; az eladott példányszámról sohasem értesültem. A legszebb és leghosszabb kritika későbbi személyes barátom, Fejtő Ferenc tollából származott, aki maga is egész életében a „népi demokráciák történetével” és a kelet-európai antiszemitizmussal foglalkozott.

A német kiadásnál szerencsém volt. A *Monat* számára írt számos hosszabb esszé szerzőjeként közvetlen kapcsolatban álltam a neves S. Fischer Kiadóval. Miután a fordító már részletekben megkapta a szerkesztett levonatokat, sikerült a könyvet *Der rote Balkan – Zwischen Nationalismus und Kommunismus* (A vörös Balkán. Nacionalizmus és kommunizmus között) címmel, röviddel az eredeti kiadás után, még 1969-ben megjelentetni. A német, osztrák és svájci kritikák rendkívül kedvezőek voltak. A *Neue Zürcher Zeitung* „a legújabb balkáni fejlemények kitűnő kortörténeti ábrázolásáról” beszélt, Georg Stadtmüller professzor, a Délkelet-

Európa-kutatás doyenje pedig „az utóbbi években német nyelven megjelent legjobb átfogó ábrázolásként” értékelte a könyvet. A legjobban talán az osztrák szocialista publicisztika nagy öregje, Jacques Hannak dicséretének örültem, aki egyébként Karl Renner életrajzát is megírta: „Lendvai korunk egyik leghatásosabb politikai kommentátora; mert ő több, mint kommentátor, mégpedig a politika rangos tudósa. Tudományos meggyőződése épp azért tesz olyan maradandó benyomást az olvasóra, mert ért hozzá, hogy kommentárjaival népszerűsítse a tudományát.”

Lehetetlen itt egy 430 oldalas szöveget utólag és részleteiben górcső alá venni. „A balkáni országok és a szovjet hatalmi övezet többi részének állandó átalakulása ellenére hiszek abban, hogy ennek a könyvnek a lényeges részei ki fogják állni az idő próbáját”, írtam az 1968 májusában keltezett előszóban. Kétségtelen azonban, hogy a leírt változások és a nacionalizmus romboló erejére való figyelmeztetéseim ellenére is - annyi más megfigyelővel együtt - túlbecsültem a titoista rendszer túlélési esélyeit. Ami Romániának a nemzeti függetlenedéstől a demokratikus megújulás felé vezető várható útját illeti, nos akkoriban ebben is egy kissé túl derűlátó voltam. Azokban az években még Ceauşescu és felesége bizarr személyi kultuszát sem lehetett előre sejteni.

*

1968 az ifjúság lázadásának éve volt Párizstól Berlinig. Az úgynevezett 68-asok már természetesen kijózanodott nemzedéke Nyugat-Európában ma fontos szerepet játszik a politikában, a gazdaságban és a média világában (Erre jó példa Joschka Fischer német külügyminiszter). Másként alakult a helyzet Kelet- és Dél-Európában. Mialatt Belgrád és Bukarest között, ha csak ideiglenesen is, „függetlenségi tengely” jött létre a növekvő szovjet hatalmi törekvések ellensúlyozására, a megszállt Csehszlovákia szomorú példáját szolgáltatta annak, hogy a „tankkommunizmus” (a kifejezés Ernst Fischer osztrák marxistától származik) könyörtelenül és pillanatok alatt képes elsöpörni a csehszlovák reformok céljául kitűzött „emberarcú szocializmust”. A tönkretett emberi sorsok és a hírhedt „normalizálás” halálos szorítása, a jóllakott Nyugat közönyös tétlensége - a beavatkozást Michel Debré francia miniszterelnök „közlekedési balesetként” értékelte az enyhülés útján - és némely „testvéri” állam alig titkolt káröröme, a titkosrendőrség bosszúja és egyes tehetséges

emberek lélegzetelállító gerinctelensége tükröződtek Milan Kundera, Václav Havel, Pavel Kohout és Ivan Klima későbbi műveiben.

Ugyanakkor az 1956 októberében belé vetett bizalommal annyiszor visszaélő Wladyslaw Gomulka szűk látókörű bürokratizmussá merevedő uralma a politikai antiszemitizmus legrosszabb hagyományait élesztette fel. Ezt a hatalmi indokokból jelentkező és „anticionizmussal” palástolt antiszemitizmust 1967 júniusától, a hatnapos háború után vezették be, s a csúcspontját 1968 márciusa és szeptembere között érte el. A hivatalos propaganda „alaposan előkészített, veszélyes összeesküvésről” beszélt, és a „cionista elemeket” vádolta „a lengyel társadalom rendje és vezetői elleni nyílt támadás” megindításával a márciusi diáktüntetések után. „Tisztítsátok meg a pártot a cionistáktól!”, hangzott a jelszó. A rezsim bűnbaknak használta a zsidókat, hogy elterelje a figyelmet a fogyatékosságokról és gondokról, mindenekelőtt azonban a saját csődjéről. A kommunista vezetést az sem tartotta vissza attól, hogy az antiszemitizmus politikai fegyverét a maroknyi zsidó ellen fordítsa, hogy a hitleri háború és annak megsemmisítő gépezete épp Lengyelországban oltotta ki mintegy hárommillió zsidó életét. A vezető politikusok ugyanis a népszerűségük növekedését remélték ettől, és előnyöket a párton belüli hatalmi harcban.

Wojciech Jaruzelski tábornok, akkori honvédelmi miniszter, húsz évvel később pedig Lengyelország államelnöke szó szerint ezt írta visszaemlékezéseiben:

> „Személy szerint én ezt a periódust történelmünk egyik legbecstelenebb korszakának tekintem. [...] Ebből az időből mély undor maradt meg bennem. Sajnálom is, hogy nem léptem föl ellene elég határozottan.”

Körülbelül húszezer vagy még annál is több zsidót, „fél-” és „negyedzsidót” távolítottak el, sok esetben nem zsidó házastársukkal együtt, gyakran már vezető állásokból is, és kényszerítenek kivándorlásra ebben a felheccelt légkörben. Számos kimagasló értelmiségivel és művésszel, volt funkcionáriussal és állami hivatalnokkal találkoztam Bécsben az Egyesült Államok vagy egyéb nyugati országok felé - de semmiképp sem csak Izraelbe - tartó útjukon. Sokszor órákon át kérdezgettem őket. Hosszú tanulmányt írtam ennek a kivándorlásnak a hátteréről a *Commentary* című New York-i folyóirat számára, amelynek a főszerkesztője más bará-

taimmal együtt arra biztatott, hogy egy egész könyvet szenteljek az ügynek.

Nemcsak Lengyelországról akartam azonban írni, hanem kimondottan a zsidók szerepéről a kommunista mozgalomban, az októberi forradalomtól a jelenig. Beszámolni az egykori „udvari zsidókkal" való véres leszámolások időszakairól, miután azok már megtették a kötelességüket, valamint az antiszemita közhelyek megfontolás nélküli bevetéséről és hamis összefüggések sugalmazásáról a prágai tavasz lejáratására. Fontos volt számomra továbbá, hogy szembeállítsam az akkori Magyarországot és Romániát, „ahol a zsidók nem cionisták", a „testvéri országokban" tapasztalt elrettentő fejleményekkel.

A téma szomorú aktualitására tekintettel a Balkánról írott könyvem mind a négy kiadója, a *Doubleday*, az *S. Fischer*, a *Fayard* és a *Macdonald* azonnal kész volt az újabb mű gondozására, amelynek az *Antiszemitizmus zsidók nélkül* jellemző címet adtam. (A kifejezés az évek során szállóige lett, egyre gyakrabban emlegették a forrás megjelölése nélkül!) A teljes kéziratot 1969 augusztusában adtam le. A négyszáz oldalas eredeti amerikai változat 1971 januárjában jelent meg. A francia kiadás már 1971 őszén napvilágot látott, jóllehet a párizsi kiadó sokkal később kapta meg a kéziratot, mint az *S. Fischer*.

A kommunista antiszemitizmus jelenségét elemző könyvet kedvezően fogadták az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában és Franciaországban. A brit sajtóban a kelet-európai ügyek első számú tekintélyeként tisztelt Edward Crankshaw így írt róla a londoni *Observer*ben: A szerző „a lelkiismeretes tudományosságot ötvözi az újságírói megfigyelő-képességgel; felbecsülhetetlen tömegű adatot vonultat föl [...], sok mindent megmagyaráz, ami a nyugati olvasó számára eddig érthetetlennek tetszett".

A *New Society* londoni tudományos folyóirat így foglalta össze véleményét: „Rendkívül értékes könyv, amely alapmű marad ebben a tárgykörben". Seymour Martin Lipset professzor, a kiváló amerikai szociológus a *Saturday Review*-ban hangsúlyozta: „A történet, amelyet a szerző elbeszél, érzelmi választ követel, de ő a tudós nyelvén ír, a végkövetkeztetéseket pedig az olvasóra bízza".

Csak Németországban adódtak „műszaki nehézségek a kiadóban", amelyek újra és újra késleltették a megje-

lenést, és a tervezett határidő háromszori elhalasztásához vezettek. Amikor végül kézbe vehettem a német fordítást, elképedve fedeztem föl benne kézzel írott jegyzeteket, amelyek a következőképp kommentálták az antiszemitizmus szovjet válfajának ideológiai és a rendszerre jellemző gyökereit taglaló okfejtésemet: „És mi van Vietnammal?” vagy „[...] és a négerek üldözése Amerikában?” Az ilyen és hasonló megjegyzések azt a gyanút ébresztették bennem, hogy a rejtélyes késedelmek valójában nem a kiadói személyzet hanyagságára vezethetők vissza, amint azt korábban hittem. Személyes találkozót kértem Peter Härtlingtól, a kiadó igazgatójától, akit még a *Monat*tól ismertem. A frankfurti repülőtér éttermében az idézett bíráló széljegyzetekre térve Härtling némileg zavartan, de köntörfalazás nélkül közölte, hogy a kiadó több lektora - „nevezhetném őket a mi balosainknak” - ellenzi a könyvem kiadását, mert agy vélik, hogy egy, a keleti tömb antiszemitizmusáról szóló mű zavarná Bonn és a keleti országok között kialakuló megegyezést.

Härtling biztosított ugyan arról, hogy az ilyen megfontolásoknak nincs semmi szerepe a késésben, és a szerződést be fogják tartani, a határidők viszont a későbbiekben sem teljesültek. Végül azt az ígéretet kaptam, hogy az 1969 szeptemberében leadott kézirat háromszori halasztás után, *talán* három évvel később meg fog jelenni. És mindez Németországban történt, egy magyar zsidó által alapított kiadónál!

Gottfried Bermann-Fischer, az alapító veje mondja el *Wanderer durch ein Jahrhundert* (Egy évszázad vándora) című visszaemlékezésében, hogy Ben Huebsch, a New York-i Viking Press igazgatója 1925-ben egy látogatása alkalmával Samuel Fischernél folyékonyan beszélt németül. Fischer megkérdezte Huebschtől, hogy talán ő vagy az ősei Németországból származnak-e. „Nem, kedves Fischer úr. A szüleim Ausztria-Magyarországról jöttek, egy kicsi, teljesen ismeretlen helységből, Lipótszentmiklósról”, felelte a vendég. Fischer is ebből a kis porfészekből származott. „Ott ült hát az irodalmi életben oly jelentős két férfi”, írja Bermann-Fischer, „az egyik berlini, a másik New York-i, és mindketten ugyanabból a Kárpátok peremén meghúzódó, egyetlen térképen sem jelölt kis faluból származtak.” Mit szólt volna Samuel Fischer ahhoz, hogy a kiadó, amely még mindig az ő nevét viseli, egy *ausztria-magyarországi* szerzőt, akinek a családja szintén a Kárpátok peremén gyökerezik, a kiadón belül gyakorlatilag feketelistára

tesz azért, mert egy-két lektornak nem tetszik az antiszemitizmus témája?

Melvin J. Laskynak, a *Monat* alapítójának írott egyik levelében Härtling utalt arra, hogy nem volna „tanácsos” kiadni egy könyvet a zsidókról, amikor azok épp el akarják hagyni a Szovjetuniót, elvégre kényes kérdésről van szó. Ez az érv tényszerűen valótlan, erkölcsileg pedig hamis. A zsidók, akik el kívánnak menni, *akarják*, hogy valaki elmondja a történetüket, felelte Lasky, és hozzátette: „Mi lett volna, ha az amszterdami S. Fischer Kiadó 1934-ben vagy a stockholmi 1938-ban vagy a New York-i 1942-ben elutasította volna egy, a németországi zsidók sorsáról szóló könyv megjelentetését azzal, hogy [...] sok berlini, frankfurti és müncheni zsidó el akart onnan menekülni?”

Azért mesélem el ezt a szomorú és egyúttal jelképes történetet, mert jól mutatja a képmutatásnak, a tudatlanságnak és a gyávaságnak azt az elegyét, amelylyel a hetvenes és nyolcvanas évek Németországában sokszor lehetett találkozni. Az említett lektorok és némely diplomata hajlamos volt elfeledkezni arról, hogy az újságíró elsődleges kötelessége a nyilvánosság tájékoztatása, nem pedig, hogy föláldozza az igazságot az állam vagy egy nagy konszern úgynevezett magasabb érdekeinek oltárán.

Ezen tapasztalatok után bejelentettem, hogy elállok a szerződéstől, s a német kiadás a bécsi Europa Verlagnál jelent meg ősszel. A számos elismerő recenzióból csak hármat idézek. „Egy éppoly tartalmas, mint árnyalt könyv, melyet józanul és szenvedélyektől mentes hangnemben írtak - [...] éppen nyugodt és tárgyilagos stílusának köszönhetően a kelet-európai országok kommunista uralmának éles és kíméletlen kritikája”, vélekedett a *Neue Zürcher Zeitung*. „Kiváló tárgyismerettel elemez - lebilincselő könyv”, írta Hugo Portisch a bécsi *Kurier*ban. Végül még egy részlet a *Westdeutscher Rundfunk* rádiótól: „Kitűnő, [...] jól tájékoztat, izgalmas olvasmány. Komoly, tárgyilagos elemzés. Mindamellett megrázó, épp azért, mert annyira realista, és mentes minden, az érzelmek felkorbácsolására irányuló szándéktól.”

Egy, a könyvem megjelenése alkalmából az egyik bécsi népfőiskolán megtartott érdekes rendezvény egyébként jól mutatta, mi az, ami összeköti a jobb- és a baloldalt a szovjet vagy kommunista típusú antiszemitizmus kényes kérdésében. Az emelvényen helyet foglalt Simon Wiesenthal, továbbá a KPÖ (Osztrák Kommu-

nista Párt) akkori bécsi titkára, az izraelita hitközség lapjának főszerkesztője és jómagam. A hallgatóságból gondosan válogatott zsidó kommunisták jelentkeztek szólásra, részben a kommunista párt központi lapjától, a *Volksstimmé*től, de szép szál újnáci vagy szélsőjobboldali legények is kiöltözve, a ma is jellegzetes „egyenruhájukban”, akik ha a maguk rejtjelezett nyelvén is, de mind ugyanazon a hullámhosszon nyilatkoztak: az újnácik Wiesenthallal szemben, a sztálinisták ellenem.

Az Europa Verlag semmi esetre sem a jobboldalon állt, hiszen kiadott egy sor fontos könyvet a munkásmozgalom elméletéről és gyakorlatáról, a katolikus ellenállásról és új szellemi áramlatokról. Az *Antiszemitizmus zsidók nélkül* egyébként Izraelben is megjelent. Csak utóbb értesültem arról, hogy a könyvemet lengyelül is kiadták két vékony kötetben. Nyolc vagy tíz évvel később egy földalatti kiadó megkockáztatta, hogy a mélyen katolikus Lengyelországot szembesítse a valósággal. Ezt a lengyel kiadást a legbecsesebb emlékeim közt őrzöm.

BILDERBERGI ÉLMÉNYEK

1968. március eleje lehetett, amikor Bruno Kreisky, az ellenzéki SPÖ elnökének titkára fölhívott, és a főnöke nevében megkérdezte tőlem, volna-e időm és kedvem Ausztriát képviselni Kreisky helyett az az évi Bilderberg-találkozón. Fogalmam sem volt, miről van szó, csak annyit sejtettem, hogy valami megtisztelő dolog lehet, ha oda a korábbi osztrák külügyminisztert meghívták. A konferenciát április végén rendezték a kanadai Mont Tremblant üdülőhelyen, Québec francia szövetségi tartományban. Miután beleegyeztem, hivatalos meghívást kaptam Bernhard hercegtől, a holland királynő férjétől, valamint írásos dokumentációt, köztük a résztvevők névsorával, a tervezett programmal és tájékoztatóval arról, hogy hol szállhatok le esetleg a magánrepülőgépemmel, illetve hogy ebben az évszakban ajánlatos kalocsnit is magammal vinni. A hágai titkárság levelében külön utaltak arra is, hogy a sajtóval való érintkezés és a nyilvánosság minden formája kerülendő.

A résztvevőket a montreali repülőtérről a vezérkari főnök által rendelkezésre bocsátott limuzinokon vitték a körülbelül 130 kilométere lévő stílusos hotelekbe. Mintegy nyolcvanan jelentek meg az Egyesült Államokból, Kanadából és tizennégy európai országból, közöttük nemzetközi intézmények képviselői, mint például a Világbank és az Európai Közösség bizottsága elnöke.

A megbeszéléseken az enyhülési politika jövője, a Nyugat és a kommunista országok közötti kapcsolatok, illetve a tőkeberuházások szabadságának kérdése szerepelt. Az első ilyen jellegű nemzetközi összejövetelre 1954-ben került sor a hollandiai Osterbeek városban, a Hotel Bilderbergben. Innen ered az időközben nemzetközileg ismertté vált Bilderberg Konferencia elnevezés. Hivatalosan ugyan egy intézőbizottság hívja meg a résztvevőket az egyes országok nagysága szerint, működik azonban egy nem hivatalos, bankárokból, nagytőkésekből és vezető újságírókból álló befolyásos mag is. Hogy csak néhány különösen érdekes személyiséget említsek, akikkel akkor Kanadában találkoztam, II. Henry Ford, Marcus Wallenberg, Giovanni Agnelli és Roberto Olivetti gyárosokkal, Stavros Niarchosszal, egy hajózási vállalat tulajdonosával, David Rockefeller és báró Edmond de Rotschild bankárokkal, a politikusok közül Pierre Mendes-France korábbi francia miniszterel-

nökkel, Robert McNamarával és George Ball-lal az Egyesült Államokból, Hollandia, Kanada, Norvégia és Svédország külügyminisztereivel, valamint több ismert újságíróval és tudóssal. Oly sok más, széleskörű programmal rendezett nemzetközi konferenciához hasonlóan itt is a számos kötetlen beszélgetés volt igazán érdekes, amelyek a hivatalos események mellett zajlottak. Személyes ismeretségbe kerültek és eszmét cseréltek egymással olyan emberek is, akik addig sohasem találkoztak.

Ami a rendezvények lefolyását illeti, minden pontos szabályok szerint történt. Egy közlekedési lámpához hasonló kis jelzőkészülék előbb zöldet mutatott, úgy négy perc múlva sárgát, majd a szónoklat engedélyezett időtartama, azaz öt perc leteltével pirosra váltott. Közbevetett kérdésre vagy felszólalásra egy perc állt rendelkezésre.

*

Kétszeres felelősség nehezedett rám ebben a rangos társaságban. Először is egyedül képviseltem Ausztriát, másodszor pedig úgyszólván személyesen helyettesítettem egy nemzetközi szinten oly nagyra értékelt államférfit, mint Kreisky, aki 1953 és 1959 között államtitkárként, majd 1966-ig mint külügyminiszter a világon szinte minden fontos emberrel kapcsolatba került.

Kreisky nagy kockázatot vállalt, amikor olyan valakit jelölt maga helyett egy Bilderberg Konferenciára, akit soha egyetlen rendezvényen nem látott még, és aki sem az SPÖ-höz, sem valamelyik ahhoz közel álló szervezethez nem tartozott. Ezenkívül azt sem tudhatta, hogyan fogok majd én mint független ember, aki senkinek nem tartozik számadással, Bécstől több ezer kilométerre hozzászólni a különböző témákhoz.

Nyilván nem vallottam azonban kudarcot, hiszen Bernhard herceg 1969 májusában meghívott a következő Bilderberg Konferenciára is. A tanácskozás fő témái ezúttal a következők voltak: „A nyugati instabilitás”, illetve „A keleti tömbbel szembeni ellentétes magatartások” a csehszlovákiai beavatkozás után. Daniel Bell professzor, az amerikai szociológus, François Duchène, a londoni Nemzetközi Stratégiai Kutatóintézet új igazgatója és Ralf Dahrendorf írásos beszámolót terjesztettek elő. Nekem rövid kommentárt kellett készítenem írásban a keleti tömbben végbement átalakulásokról. Ebben óvtam többek között a statikus szemlélettől,

hangsúlyoztam a szovjet birodalom gyarmatainak. válságát, és utaltam az előttünk álló fejlődés irányának kiszámíthatatlanságára, különös tekintettel a nemzeti erjedés és a szociális bizonytalanság jeleire.

Az összejövetelre ezúttal Dániában, Hamlet helsingöri várkastélyának közelében, egy luxusszállodában került sor. A szabályok nem változtak, én pedig már felszabadultabban és kötetlenebbül éreztem magam, hisz ezúttal személy szerint engem hívtak meg és nem mint egy kiváló személyiség helyettesét.

Ezúttal találkoztam Ralph Dahrendorffal (akkor még nem lord), a *Times*, a *Neue Zürcher Zeitung* főszerkesztőjével, valamint Helmut Schmidt későbbi német kancellárral és több tudóssal, újságíróval, akiket - aztán később más stratégiai és médiaértekezleteken is viszontláttam. A Bilderberg Konferenciák után mindig kiadnak egy vékony kötetet az előadások és a legérdekesebb hozzászólások összefoglalójával: Neveket sohasem közölnek, csak a felszólalók nemzetiségét jelzik.

Bár Bernhard herceg kiválásával az intézmény veszített fényéből, a résztvevők köre továbbra is előkelő nevekből kerül ki. Az 1992-es athéni konferencián, amelyen szintén jelen lehettem, részt vettek olyan sajtócézárok is, mint Conrad M. Black és Jean Louis Cebrian vagy politikusok, mint Lord Carrington, Volker Rühe volt honvédelmi miniszter és Franz Vranitzky volt osztrák szövetségi kancellár, illetve bankárok, mint James D. Wolfensohn, ma a Világbank elnöke.

Idővel a Bilderberg-kör egyfajta mítosszá vált azok szemében, akik mindenütt valamilyen összeesküvést sejtenek. Az 1994-es osztrák választási hadjáratban például Jörg Haider szabadságpárti ellenzéki vezető azt vetette a kancellár szemére, hogy „bilderberger”. Ez úgy hangzott, mintha az elmúlt negyven év konferenciáinak résztvevői egy zárt társaság vagy egyenesen egyfajta szabadkőműves egyesület tagjai lettek volna.

*

A Bilderberg Konferenciákon a különböző elméleti műhelyek („Think tanks”) vezetőivel való megismerkedésem egy szellemileg rendkívül ösztönző megbízást eredményezett a számomra. Fölkértek, hogy 197(3.szeptemberében, a Nemzetközi Stratégiai Kutatóintézet (IISS) tizenkettedik kongresszusán, a Genfi-tó francia partján fekvő Evian-les-Bains-ben, kétszáz hallgató előtt én tartsam a nyolc vezető előadás egyikét. A szónokok közt szerepelt még többek közt Johann

Galtung az oslói Nemzetközi Békeintézettől, Theo Sommer a *Die Zeit*től, a francia Oroszország-szakértő, Michel Tatu és Christoph Bertram, később az IISS igazgatója.

Beszámoltam a kelet-európai szociális feszültségekről és átalakulásokról, valamint ezek várható kihatásairól Európa biztonságára. A hatalmon lévő kormányok legitimitási nehézségeinek, a szovjet tömb belső magja és három peremállama, Jugoszlávia, Albánia és Románia közötti különbségeknek, valamint a szovjet külpolitika belső ellentmondásainak rövid áttekintése után ismertettem az instabilitás négy legfontosabb tényezőjét: a nacionalizmust; a növekedéssel és az életszínvonallal kapcsolatos problémákat, amelyek megkérdőjelezik a rendszer hitelét; az értelmiség és a fiatalok elidegenedését; végül pedig a vezetés és az utódlás kérdéseit.

Ezek után a legnagyobb veszélyforrásokat mérlegeltem a szovjet támadási tervek és a belső átalakulások figyelembevételével, és kiemeltem Jugoszláviát mint tulajdonképpeni válsággócot, tekintettel nem utolsósorban a szerbek által ellenőrzött hadseregre. Lengyelország és az NDK vonatkozásában a korlátozott engedmények magyar típusú fejlődési irányát jelöltem meg a jövő valószínű útjaként. Nyitva hagytam azonban egy kiskaput az előre nem látható átalakulások számára azzal a megjegyzéssel, hogy óvatosságra intenek az olyan „hihetetlen” események, mint a magyar fölkelés, Albánia kiugrása vagy a prágai tavasz.

Körülbelül tíz évvel később egy bécsi előadásban hivatkoztam a fönti eszmefuttatásomra, és lényegében a következő magyarázatot fűztem hozzá: Jugoszláviában és Romániában nem történt semmi, Lengyelország ezzel szemben három hónap alatt „felrobbant”, és az alulról jövő nyomás ebben az évtizedben két hatalomváltást is kikényszerített. Azóta mindig azt mondom, hogy mi, politikai elemzők és újságírók figyelemmel kísérjük ugyan a folyamatokat és értékeljük a lehetőségeket, de nagyon korlátozott mértékben tudjuk előre megjósolni az eseményeket. Ezért idéztem gyakran a nacionalizmus történésze, a bécsi Hans Kohn profetikus szavait, aki vendégprofesszorként fejezte be az életét Amerikában, és aki szerint a történelem nyitott folyamat; mindig történhetnek váratlan és előre nem látott események.

Az Evian-les-bains-i IISS-konferencián tartott beszédemben utaltam arra is, hogy a hadsereg „a szerb hegemónia legveszélyesebb potenciális fegyvere”, de

mindig számításba vettem a nyílt szovjet támogatást, sőt az erőszakkal való fenyegetést is arra az esetre, ha a hadsereg horvát és szlovén köztársaságbeli helyi egységei és a reguláris állomány egy része szembeszállna a főparancsnoksággal. Tíz évvel később azonban megint minden másképp történt. Csakugyan igaza lett Alexandr Herzennek, a nagy orosz gondolkodónak: „Nem létezik semmilyen szövegkönyv. Ha a történelem egy meghatározott irányt követne, elvesztené minden érdekességét, feleslegessé, unalmassá és nevetségessé válna... A történelem maga a rögtönzés, maga az akarat, spontán módon alakul, és nincsenek határai, sem kijelölt ösvényei.”

*

1971 januárjára és februárjára meghívtak a kaliforniai egyetemre vendégprofesszornak Santa Barbarába, kilenc kihelyezett intézetük egyikébe, amelyben tizenháromezer diák tanult.

Santa Barbara akkor még nem volt világhírű, Ronald Reagan pihenőhelyeként csak később adott okot rá, hogy beszéljenek róla. A diákok azonban így is a világlapok címoldalára kerültek, amikor a Bank of America egyik fióképületét fölgyújtották. Az én otttartózkodásomkor azonban már végleg lejárt - ahogy Kaliforniában nevezték őket - a „limuzinos forradalmárok” ideje.

A két hónapot a feleségemmel együtt, főképp az egyetemen töltöttem. Másutt is tartottam azonban előadásokat a keleti tömb fejlődéséről és a kelet-nyugati kapcsolatokról, a Nemzetközi Kapcsolatok Tanácsának bostoni, Salt Lake City-beli, San Franciscó-i és Los Angeles-i helyi szervezetei előtt, valamint a providence-i (Rhode Island) és a pittsburgh-i egyetemen.

Thomas Klestil osztrák főkonzul (ma köztársasági elnök) kezdeményezésére kétnapos, programokban gazdag rendezvényre került sor Los Angelesben. Ebbe illeszkedett egy előadás az újságíróintézetben, egy beszéd az Ausztria-nap alkalmából a keleti üzletkötések lehetőségeiről és egy főkonzuli ebéd, amelyen dr. Max Nussbaum rabbi is részt vett. Korábbi könyvem Romániáról szóló fejezete előtt egy tőle vett idézetet használtam mottóként. Így most meghívott engem egy esti rendezvényre a Temple Israel of Hollywood zsinagógába, ahol beszédet is kellett tartanom.

Mint minden péntek este, először istentiszteletet tartottak. Ott álltam Nussbaum rabbi mellett a szónoki emelvényen, és izgalmamban meg zavaromban folyt rólam a víz. Utoljára tizenhárom évesen jártam zsinagógában Parajdoh, abban a kis erdélyi faluban, ahol anyai nagyszüleim éltek. Az ő kedvükért tanultam meg kívülről a bár-micvómra (a 13. életévét betöltött fiú nagykorúvá válásának ünnepe - a ford.) az Ószövetségből kijelölt rövid részleteket. Ez azonban már harminc éve volt, és alig emlékszem egyetlen szóra is. Nussbaum rabbi azonnal észrevette, hogy a vallás dolgában igazi analfabétával van dolga. Rám hunyorított és odasúgta: „Hogy megy a héber ma?” Alig volt vége a szertartásnak, amikor a szónoki emelvényre szólított. Mint általában, most is szabadon beszéltem, és anekdotákat is meséltem, előzőleg azonban úgy megizzadtam, hogy alig tudtam összeszedni magam. Ez a szokatlan környezetben tartott előadásom mindenesetre nem tartozott a legragyogóbb teljesítményeim közé.

Éghajlata miatt Santa Barbara a nyugalmazott diplomaták kedvelt pihenőhelye, akik közül többen is meghallgatták az egyetemi klub vacsoráján tartott előadásomat. Volt közöttük egy termetes aggastyán, aki Károly császár magyar királlyá koronázásán 1916-bah alkonzuli rangban képviselte Budapesten az Egyesült Államokat...

BRUNO KREISKY – AZ „ÚJSÁGÍRÓ-KANCELLÁR” KORSZAKA

Életem harminc éve hol szorosan, hol lazán, néha nyilvánosan, máskor a színfalak mögött, sokszor egyetértésben, néha mégis viták közt, de egy pillanatig sem közönyös távolságtartással, Bruno Kreiskyhez, a „Napkirályhoz” és „újságíró-kancellárhoz” kötődött. Mindkét elnevezés egy korán elhalt barátomtól, Kurt Vorhofertől, a katolikus *Kleine Zeitung* szerkesztőségének vezetőjétől származik, aki megítélésem szerint a legszakavatottabb „kreiskyológus” volt. Vorhofer volt az az ember, akit Ausztriában „feketének”-nek neveztek, miután az ÖVP (Osztrák Néppárt) és az előkelő katolikus diákegyesület, a Norika tagja volt. Halála előtt nem sokkal, 1995 májusában egy vitaesten mégis azt mondta, számára Kreisky (Otto Friedländer egyik könyvének címe után) „a mesebeli város”, azaz a századforduló korabeli Bécs „utolsó visszfénye”. Szerinte Kreisky olyan, mint „a természet szeszélye [...), felfoghatatlan tehetséggel van megáldva - az ő képességeiből egy fél tucat politikus kényelmesen megélne...”.

Bruno Kreiskyt külügyminisztersége idején kerestem föl először, mindjárt azután, hogy a *Financial Times*hoz szegődtem, s már 1960. június 21-én elkészítettem vele az első hosszabb interjúmat. Negyvennégy, újságkivágásokkal teli iratgyűjtőmet átlapozva, vele készült beszélgetések és róla szóló nagyobb cikkek tucatjai kerülnek elő különböző politikusi szerepeiben: külügyminiszterként (1959-1966), ellenzéki vezetőként (1967-1970) és mint szövetségi kancellár (1970-1983). Kimagasló intellektusa, politikai leleményessége, taktikai tehetsége és érzékenysége, amellyel fölismerte a kor áramlatait, s a mindehhez járuló nyelvtudása eredményeképp eleinte többre értékelték Ausztrián kívül, mint saját hazájában, főként pedig, mint a pártjában, ahol akkoriban inkább a régi iskola kiskaliberű, sokszor szűk látókörű funkcionáriusai voltak a hangadók. Kreisky kora ifjúságától tevékeny szocialista volt, aki nézetei miatt huszonegy hónapot ült a tekintélyuralmi rendi állam, illetve a nemzetiszocialista rezsim börtöneiben. 1951 elején, tizenkét évi svéd emigráció után tért vissza Ausztriába. Kreisky zsidó származása a háború utáni Ausztriában egy politikusi pályafutáshoz nem volt a legjobb ajánlólevél.

Amikor megismertem őt, nemcsak miniszter volt, hanem a pártelnök egyik helyettese és az SPÖ reform-

szárnyának befolyásos tagja. A bécsi külföldi tudósító munkája iránti különleges megértéséhez kétségtelenül hozzásegítette Kreiskyt az a tény, hogy emigrációban töltött fiatal éveiben maga is újságíróként tevékenykedett („Nem akarom azt állítani, hogy újságíró voltam”). A londoni *Tribune* és átmenetileg a zürichi *TAT* tudósítójaként, Gustav Pichler álnéven pedig svéd újságok külpolitikai munkatársaként mindenesetre szert tett ilyen tapasztalatokra, és mindig is kapcsolatban maradt az újságírókkal.

A külügyminiszter személyes elkötelezettsége az integrációs politika iránt, a dél-tiroli kérdésben, illetve a Duna-medence és Kelet-Európa kommunista államaihoz fűződő kapcsolatok rendezése ügyében nemcsak a külföldi újságírók számára tartott rendszeres sajtótájékoztatókat hatotta át, hanem a legfontosabb német, brit és svájci lapok tudósítóival fönntartott élénk, közvetlen kapcsolatait is jellemezte. Kreisky az általa fontosnak vélt vagy számára rokonszenves fiatal újságírókat is meghívta négyszemközti beszélgetésekre előbb a Ballhausplatzon lévő irodájába, aztán egy uzsonnára, végül pedig, különleges megtiszteltetésként, egy-egy ebédre.

1961 vége vagy 1962 eleje lehetett, amikor először kaptam meghívást Kreiskyékhez a döblingi Armbrustergassén bérelt villába. Éppen egy dél-tiroli utazás előtt álltam, amelyre mint nászútra és egyúttal riportútra is készültem. Kreisky számára akkortájt nyilvánvalóan fontos volt Olaszországgal szemben elsősorban a brit sajtó támogatása. Rossz időérzékem miatt megint bosszantó kutyaszorítóba kerültem, ugyanis későn indultam el autóval a belvárosból Döbling felé, és nem ismertem ki magam a kis egyirányú utcák között. Kétségbeesésemben egy véletlenül arra járó motoros rendőrtől kértem, mutassa meg nekem a külügyminiszter házához vezető legrövidebb utat. Az egyenruhás a jól ismert „fehér egerek” egyike volt, akik a külföldi vendégek fedezetét adták, így aztán pillanatok alatt elvezetett Kreiskyhez az Armbrustergasséba. Amikor elnézést kértem a néhány perces késésért, a házigazda barátságosan megjegyezte: „Maga az első újságíró, aki rendőri díszkísérettel jön hozzám. Ez már önmagában is figyelemreméltó...”

Mi volt hát Kreisky „varázsa”, az a „hipnózis” vagy „ópium”,amiről e nagy politikus bírálói és csodálói annyit beszéltek? Kreisky tekintélyét a kimondott és a leírt szó adta; az az utánozhatatlan fellépés,

amivel világhírű publicistákat a bűvkörébe tudott vonni csakúgy, mint egy-egy bulvárlap vagy a televízió fiatal riportereit. Kreisky volt talán az egyetlen politikus, aki minden újságíróval, még a kezdőkkel is szóba állt, és megadta nekik azt az érzést vagy csak elhitette velük, hogy komolyan veszi őket. Mindig megfelelt a kérdéseikre, és már nyolc órakor, a reggelinél hajlandó volt válaszolni a *Neue Kronen Zeitung* ifjú „külpolitikusának”, a *Le Monde* vagy a *Frankfurter Allgemeine* tudósítójának.

Két évtizeddel az első közös ebéd után a kertjében ültem, kivételesen magnóval, hiszen egy gyűjteményes kötetbe - „A Kreisky-jelenség és a nemzetközi sajtó” címűbe - készülő tanulmányomon dolgoztam. Az újságírókat annyi év után is elbűvölte Kreisky magatartása, amelynek legfontosabb vonásait ő a következőképpen foglalta össze:

> „Mi késztetett arra, hogy viszonylag jól bánjak a sajtóval? Így gondolkodtam: ha nem válaszolok az újságíróknak, nem is csodálkozhatom, ha aztán nem írnak semmit, vagy csupa tévedés, amit leírnak. Ezért állok valójában mindig rendelkezésre, engem föl lehet hívni, meg lehet kérdezni. Második elv: ha viszont mindig homályosan fejezem ki magam, nem lepődhetem meg, ha az újságírók semmire sem mennek vele. Olyan nyilatkozatokat kell kapniuk, amelyek esetleg nem esnek jól vagy tapintatlanul hangzanak; az újságíró számára azonban legyen hírértéke, legyen értelme erről írni, ezért vagyok az újságírók számára talán nem mindig kellemes, de nélkülözhetetlen partner.”

Külpolitikai elképzeléseit kezdettől fogva nemcsak kidolgozta, hanem átvitt értelemben, „el is adta”. Egy személyben vállalta az „előállítás” és a „piacszervezés, a marketing” feladatát. Értékeljük bárhogyan is a külpolitikája hangsúlyait, akár a sikereket (kelet-európai kapcsolatok), akár a problémákat (közel-keleti politika), emeljük ki, Kreisky sajtó- és médiapolitikája testre szabott szerep volt, amely csakis őhozzá illett és senki máshoz. „Az osztrák külpolitika mitologizálása” címmel írott kritikus elemzésében Andreas Unterberger hírmagyarázó (ma a *Die Presse* főszerkesztője) 1981-ben „a Kreisky-mítosz bódító hatásáról” írt. Ebben és nem az egyes melléfogásokban látta ő „Kreisky kisugárzásának” legfőbb veszélyét. A kancellár „nemzetközi arculatkereső szenvedélyével”

való leszámolás mellett a kritikus elismerte a következőket:

> „Az az intelligencia, ragyogó stílus és keménység, amellyel Kreisky számos nemzetközi kérdésben újra és újra állást foglal, az az idő, amit évtizedek óta a külföldi újságírókkal tartott kapcsolatokba fektet, a tapasztalata és a hivatalban eltöltött ideje kétségtelenül sokat jelent a nemzetközi sajtó számára.”

A külügyekben járatos igen kevés politikus egyike, Andreas Khol, jelenleg az ÖVP frakcióvezetője kelletlenül, de hasonló elismeréssel adózott Kreiskynek:

> „A külügyek jelentősen felértékelődtek a belpolitikai játéktéren. Ez annak köszönhető, hogy a kormány elnöke külföldi tapasztalatokkal, nyelvtudással és nemzetközi know-how-val rendelkező vérbeli külpolitikus, aki tudja, hogyan csináljon belpolitikai témát a nemzetközi ügyekből. Az osztrák ember a kormány elnökének kívülről érkező elismerésén keresztül bizonyosodik meg arról, hogy ő is ér valamit: a kormányelnök személyén keresztül kapta a megerősítését annak, hogy a valaha felosztott, romjaiban heverő ország a Monarchia óta először ismét az államok közösségének megbecsült tagjává vált.”

Kreisky már államtitkárként is a külföldi újságírók ellenállhatatlan, kedvelt beszélgetőtársának bizonyult. Akár külügyminiszter volt, akár az ellenzék vezére, aki az első számú politikus székéért küzd, Bruno Kreiskyben valósággal érzéki vonzalom mutatkozott meg az újságírás iránt, függetlenül attól, hogy újságokról vagy az elektronikus médiáról volt szó. Ugyanez a nehezen megfogható és a kívülálló számára gyakran érthetetlen kölcsönös bűvölet volt az Kreisky és a média között, ami örökké szálka maradt egynémely nehézfejű szemében az ellenzék soraiban és sok titkos ellenség számára a saját pártjában, és amit olyan felszínes címkézéssel, mint „showman” vagy „színész” se megmagyarázni, se lerombolni nem lehetett, de ami kétségtelenül mégis e szokatlan politikus bel- és külpolitikai sikereinek egyik kulcsa volt.

Hugo von Hofmannsthal egyszer így írt: „A politika mágia. A hatalmak annak engedelmeskednek, aki meg tudja idézni őket.” Kreisky csakugyan mágus volt, ahogyan azt a Duden értelmezi: „varázsló, hivatásos szemfényvesztő”; szüntelenül színészkedő, rögtönző, gyak-

ran a saját kifejező és társalgó kedvétől megrészegült ember, egyúttal azonban politikai játékos alkat is, aki száz dolgot tart mozgásban egyszerre.

Egy újságíró aligha vonhatta ki magát Kreisky lebilincselő hatása alól. Ahogy első közös ebédünkön rám, úgy számtalan más bel- és külpolitikus kollégámra is hatottak az olyan megjegyzések, mint: „Ez azonban szigorúan bizalmas” vagy; „De ezt csak magának mondom”. Az alkalmanként elejtett közbevetést, hogy „Ezt viszont ne írja le”, csak a gyakorlott „kreiskyológusok” tudták helyesen értelmezni; ilyenkor sohasem volt ugyanis biztos, hogy komolyan gondolja-e, vagy éppen az ellenkezőjére szólít föl ezzel. Számos utódjával, ellenfelével és más miniszterrel szemben Kreisky sohasem alkalmazott teljes és félállású szóvivőkből és sajtótitkárokból álló, egy vezérkarhoz hasonló szervezettségű hivatali gépezetet. Egyetlen sajtótitkártól eltekintve (aki azonban nem volt hivatalos szóvivő) elsősorban mindig önmagára hagyatkozott, a saját képességére, amivel a tömegtájékoztatási eszközöket valódi hírekkel „táplálta”, az újságírói munka iránti megértésére, beleértve azt is, hogy tiszteletben tartotta a lapzárta „nyaktilóját”, a napilap első kiadásába vagy az esti tévéhíradóba szánt tudósítás utolsó leadási határidejét.

Alig akadt olyan ismert újságíró, akinek valamikor ne akadt volna vitája Kreiskyvel; természetesen nem az indiszkréciója, hanem az ítéletei miatt. A politikus és az osztrák, illetve nemzetközi sajtó közötti távolról sem súrlódásmentes kapcsolat egyik magyarázata lehet Jacob Burckhardt nagy svájci történész mondása, amelyet Kreisky egyszer egyetértően idézett: „Mindennek a siker a mércéje.” A bevezetőben idézett beszélgetésünkben többek közt így fogalmazott:

> „Az újságírókkal jó a kapcsolatom, de az átlagos zsurnalizmussal szemben tartózkodó vagyok. A jó ismeretanyaggal rendelkező újságírókkal, akik értenek valamit a dolgokhoz, nagyon bajtársias a viszonyom, mert a legteljesebb mértékben egyenrangú partnernek tekintem őket.”

Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy mi, belföldi és külföldi újságírók akaratlan bábok lettünk volna egy minden hájjal megkent profi kezében. Őt a politikai számítás vezérelte, nekünk pedig a hír és az értékelés volt fontos, ami a lapjainkat, illetve azok olvasóit érdekelték. Kurt Vorhofer találóan írta egyszer:

„Kreiskynél az újságíró mindig megtalálja a számítását, míg sok más sajtótájékoztatón csak az idejét vesztegeti, és legföljebb mint kegyeleti aktust gyakorolja a demokratikus népszokásokat.”

Az, hogy a telefonszáma (37 12 36) és a címe mindvégig megtalálható volt a bécsi telefonkönyvben, hogy bevezette a keddi minisztertanács utáni sajtófogadást, ahol minden szerkesztőjelölt vagy külföldi újságíró közvetlenül, formaságok nélkül megkérdezhette, a mindennapi elérhetőség értelmében vett elsőrangú politikai tett volt. Kétségtelenül sikeres népszerűségnövelő fogás volt, de mély személyes megelégedettség forrása is az ő számára. Többször voltam nemcsak tanúja, de közvetve - Kreisky annyi más látogatójához hasonlóan - áldozata is vadidegen emberek telefonhívásainak, akik meg akartak tudni valamit a politikustól. Kreisky megszakította ilyenkor a másik fél számára oly fontos beszélgetés fonalát, esetleg följegyzett néhány dolgot, és megbízta a titkárságát, hogy nézzen utána a rendkívüli méltánylást érdemlő eseteknek.

Max Weber fogalmazta meg *A politika mint hivatás* című közismert írásában, hogy a politikus számára az egyik döntő tulajdonság a szenvedély, a „szenvedélyes odaadás egy »ügy« iránt”. Az Európai Unió egyik tanácskozásáról hazafelé, Párizsba tartva Jacques Attali, François Mitterrand akkori különtanácsadója megkérdezte a francia államfőt, szerinte mi a legfőbb politikusi tulajdonság. „Szeretném azt mondani: az őszinteség. Valójában azonban a közöny.” Nos, ez a cinikus megállapítás sok mindent megmagyaráz a francia államférfi nem mindig hízelgő életrajzában. Kreiskynél ez fordítva volt. Persze hogy a politikus Kreisky is törekedett a hatalomra, és még hetvenkét évesen, fél szemére vakon, súlyos vesebaja miatt hetente háromszori, négyórás dialízisre szorulva is meg akarta tartani azt.

Mégsem az a döntő, hogy egy politikus ragaszkodik-e a hatalomhoz vagy annak egy részéhez, hanem, hogy *hogyan* él a hatalmával, és *mit* akar vele elérni. Fiatal kora óta Kreisky számára a hatalom nemcsak annak érzetét, hanem a szolgálatot jelenti, és az iránta érzett felelősséget. Az ügy pedig, amelyben már a fiatal Kreisky a cselekvés legfőbb vezércsillagát látta, a szociáldemokrata mozgalom volt, a pártja mélyen emberi, történelmi küldetésébe vetett őszinte hit. Egy mozgalom, amelyet Kreisky minden tévút és átalakulás ellenére is a szolidaritás és a nyitottság szellemi

közösségének tekintett, nem pedig gyáva karrieristák és bátortalan alkalmazkodók klikkjeiből kisebb-nagyobb bürokratikus szervezetekbe rendeződött gyülekezetnek.

Az, hogy Kreisky egy vezető politikus elfoglaltságához mérten túl sok időt fordított a közbenjárásért folyamodó írásos kérelmek elolvasására és elintézésére, a telefonon, sokszor őrültektől és tréfás kedvű telefonbetyároktól érkező panaszok meghallgatására, csak azt lepte meg, aki nem tudta, mennyire elkeserítette Kreiskyt a bürokratikus érzéketlenséggel kísért emberi szenvedés. Hogyan magyarázható akkor az, hogy oly sok felszínes barátja és átmeneti munkatársa „hűvös és számító" embernek írta le Kreiskyt, aki nem mutatott együttérzést pártbéli tagtársai és azok iránt, akik nem voltak annyira „elgyötörve és túlterhelve"? Szétválaszthatatlanul ötvöződött benne a valódi együttérzés és a szerepével való teljes és tudatos azonosulás. A Conrad Ferdinand Meyertől vett idézet, amelyet Kreisky az indiai miniszterelnök, Nehru temetésén említett meg, őrá is illik: „Nem volt ő kieszelt könyv, ember volt minden ellentmondásával."

*

Több oka is volt annak, hogy személyes kapcsolatunk az évek során egyre szorosabbra fűződött. Ennek alapja természetesen a közös érdek volt. Kreiskynek, mint minden politikusnak, „jó sajtóra" volt szüksége, én pedig az osztrák külügyminiszter számára oly fontos londoni, zürichi, hamburgi és bécsi, a hetvenes évektől pedig már baseli és berni lapokba is írtam. Számomra ugyanakkor, a többi újságíróhoz hasonlóan, rendkívül fontos volt, hogy hozzájussak meg nem szűrt, eredeti értesülésekhez és az európai és kelet-európai politikai színtér egyik legtájékozottabb megfigyelője és alakítója véleményéhez. Hozzájárult az irántam való bizalmához, hogy Magyarországról jövök, hogy a balszélen bejárt tévútjaim ellenére is magamon hordom a szociáldemokrácia „istállószagát", és hogy nem vezettek kisszerű csoport- vagy személyes érdekek. Ehhez járult még a közép- és kelet-európai folyamatokról álkoton nézeteink hasonlósága, ami a számos közös kelet-európai útfáinkon és négyszemközti beszélgetéseinkben vált mindkettőnk számára nyilvánvalóvá.

Kreisky sokkal veszélyesebb ellenfele volt a kommunista diktatúráknak, mint sokan, akik a gomblyukukba tűzve hordták kommunistaellenességüket, hisz kezdeményező enyhülési politikát folytatott. A kommunista világ átalakulási folyamatainak nagyon korai felismerése

annak a sok irányban nyitott keleti politikának az úttörőjévé avatta őt, amely mindig tudatában van a nyugati befolyás korlátainak éppúgy, mint lehetőségeinek.

Egy bizonyos meghittség mutatkozott meg abban, amikor Kreisky 1966 tavaszán, a Ballhausplatzon lévő miniszteri irodája melletti apró szobácskában egy csésze tea mellett elmondta nekem, hogy néhány támogatója „a szövetségi tartományokban és más elvbarátai” rá akarják venni, jelöltesse magát pártelnöknek a következő kongresszuson. Röviddel a Néppárt elsöprő választási győzelme után voltunk. Az SPÖ a korábbi szakszervezeti vezető, Franz Olah miatti megosztottsága és a pártvezetés többségének hajlandósága következtében, hogy elfogadja a már nem induló, de teljesen lejáratott kommunista párt választási támogatását, az ÖVP 1945 óta először nyerhette el a mandátumok abszolút többségét.

Franz Olah a szocialista mozgalom egyik nagy tehetsége volt, hosszú évekig a dachaui koncentrációs tábor foglya, és kora ifjúságától Kreisky közeli barátja. Olah zabolátlan becsvágya és az, hogy ellenőrizetlenül használta a szakszervezeti pénzeket újságok támogatására, végül az SPÖ-tisztségből való bukásához vezetett, és a belügyminiszteri posztról is visszahívták. Kreisky ki is tartott a barátja mellett, és támogatta a párt képviselői előtt. Az Olah-ellenes szövetség azonban túlerőben volt, így Kreisky kisebbségben maradt. Olah erre saját pártot alapított, amelynek kezdeti bécsi sikerei hozzájárultak az SPÖ vereségéhez.

Annak ellenére, hogy Olah-t később egy büntetőeljárásban elítélték, Kreisky pártbéli pozícióját erősítette a népszerű Olah-hoz való hűsége, mert az emberek fölismerték, hogy ha valamiről meg van győződve, azt a saját pozíciójának kockáztatásával is vállalja.

Az Olah-ügy és a vereség után ültünk hát együtt, és Kreisky esélyeit latolgattuk. Céloztam a leglényegesebb kérdésre, ami később sokakat foglalkoztatott: tekintettel a lakosság minden rétegében, még a saját pártjában is jelenlévő antiszemitizmusra, lehet-e, szabad-e és kell-e egy zsidónak pártelnökké, majd automatikusan kancellárjelöltté elélépnie? Hogy az efféle aggályok nem voltak alaptalanok, azt később az ÖVP választási plakátja mutatta, amely Josef Klaus szövetségi kancellárt „igazi osztrákként” beállítva toborozta a választókat. Nem volt ez más, mint az előítéletek

húrjainak jól átgondolt megpendítése, ami azonban végül mégsem vezetett sikerre.

Ebben a tekintetben is megmutatkozott közöttünk egy bizonyos kimondatlan lelki rokonság. Az olyan kényes kérdésekben, mint Simon Wiesenthal és a múlt feldolgozása, Izrael és a palesztinok, Aratat és Kadhafi, kibontakozó későbbi vitáink során így nem kellett eltitkolnom olykor kritikus véleményemet. Mindketten zsidó származásúak voltunk, mégis elsősorban a szocialista internacionalizmus mellett és a zsidó nacionalizmus ellen foglaltunk állást. Pártoltuk a szabadelvűséget és a nyitottságot, elvetettük az előítéleteket és a bezárkózást. Végül is mindketten agnosztikusok voltunk, olyanok tehát, akik tisztelik ugyan mások vallásos meggyőződését, a maguk részéről azonban nem hisznek Isten mindenhatóságában.

Ma már elképzelni is nehéz, hogy az 1967. február 1-jei, mindent eldöntő pártkongresszuson a küldötteknek csak alig hetven százaléka voksolt Kreiskyre, az előzetes szavazásnál pedig a pártvezetőségben mindösszesze 33:19-hez volt az arány az ő javára.

A bécsi hatalmasságok az utolsó pillanatig ellenezték Kreiskyt, az egyikük pedig egyenesen az arcába mondta, hogy egyes igen befolyásos párttagok bárkinek jobban örülnének, mint épp Kreiskynek. Ugyanez a csoport később kulcsszerepet játszott a Kreisky és kegyvesztett trónörököse, Hannes Androsch közötti súlyos összeütközésben.

Az SPÖ elnökévé való megválasztása után Kreisky, mint mindig, szédítő iramot diktált. A közte és Franz König bíboros közötti jó kapcsolatoknak és a kölcsönös személyes nagyrabecsülésnek köszönhetően létrejött a katolikus egyház és a szociáldemokrácia közötti történelmi megbékélés. Az irányváltás legfontosabb tényezői voltak a sajtóhoz és a szabadságpárthoz való újszerű viszony, mindenekelőtt pedig az ezernégyszáz szakember híres mozgósítása. A csehszlovákiai szovjet beavatkozás 1968 augusztusában alkalmat adott Kreiskynek arra, hogy egy háromezer szocialista párti tisztségviselő előtt mondott ragyogó beszédében rámutasson a tragédia három tanulságára: csalóka az a remény, hogy egy kommunista diktatúrát „demokratizálni” lehet; a katonai beavatkozás minden diktatúra eszköztárának része; végül pedig, hogy a diktatúráknak nem a jóakarat és a meghunyászkodás vet gátat, hanem az összefogás és a határozott fellépés. Egy év múlva született meg a diktatúra és a KPÖ-vel (Osztrák Kommunista Párt) való

bárminemű együttműködés elleni, nagy jelentőségű eisenstadti nyilatkozat. Kreisky már egy évvel a csekély többséggel történt megválasztása után kivívta magának az elsöprő többség bizalmát. Az SPÖ következő kongresszusán a szavazatok 97,4 százalékával erősítették meg posztján.

Az SPÖ 1970. március 1-jén nyerte meg első ízben a képviselőházi választásokat, és Bruno Kreisky lett (Kart Renner 1945-ös ideiglenes kormányát nem számítva) a Második Köztársaság első szocialista kancellárja. Bruno Kreisky vezetése alatt, a Friedrich Peter szabadságpártja által (a választási törvény megreformálása fejében) eltűrt kisebbségi kormány megalakításával, majd az 1971 októberében megszerzett abszolút többséggel kezdetét vette az osztrák szocialisták Európában egyedülálló diadalmenete. Soha egyetlen más szociáldemokrata párt sem ért el olyan mértékű, szakadatlanul növekvő népszerűséget, mint az osztrák négy választási fordulón keresztül, 1970 és 1979 között.

„NAPKIRÁLY” ÁRNYOLDALAKKAL - ÉS AZ ÉLETRAJZÍRÓ

Mindjárt egy nappal Kreisky szövetségi kancellár kormánynyilatkozata után politikai bomba robbant. Az új földművelésügyi miniszter, Johannes Öllinger egy interjújában elismerte, hogy annak idején az SS-nél szolgált. Amikor Kreiskyt fölhívtam, kertelés nélkül kijelentette, hogy semmit sem tudott Öllinger náci múltjáról. A kormányalakítás sietségében a karindai pártbeli barátai javaslatát fogadta el, hisz nem volt fölkészülve arra, hogy valaha földművelésügyi minisztert kell állítania.

Beszámolóm másnap ezzel a címmel jelent meg a zürichi *TAT* első oldalán: Kínos hiba Bécsben - egy miniszter SS múltja. A részletek összefoglalása után többek közt így fogalmaztam:

> „A vita azonban nem is elsősorban Öllinger személye körül folyik. A megfigyelő számára az a meglepő, hogy a Második Köztársaság történetében épp egy szocialista kormányfő emelt elsőként miniszteri rangra egy volt SS katonát. [...] A vezető szocialista politikusok eddig csak hallgatással, vagy az ÖVP nemzetiszocialista múltú tisztségviselőire való célozgatással fogadták az Öllinger-botrányt. Tény, hogy mindkét pártban volt és van számos olyan ismert politikus, aki a nemzetiszocialista ifjúsági mozgalomban aratta első sikereit. Az egykor 567 ezer bejegyzett NSDAP-tagot (Német Dolgozók Nemzetiszocialista Pártja) számláló Ausztriában nem csoda, ha a nemzedékváltás során »halvány« vagy esetleg »sötétebb barna« múlttal rendelkező politikusok is szerephez jutnak. [...] Politikai körökben mégis aggódva figyelik, hogy most már a volt SS-tagok is szalonképesek lettek. Elvégre annak idején csak 22 ezer osztrák lépett be a halálfejes rendbe. Ezek pedig nem megalkuvók, önkéntes vagy kényszerű szimpatizánsok voltak, hanem többnyire fanatikus nemzetiszocialisták. Arról van tehát szó, ahogy egy ismert katolikus gondolkodó egy magánbeszélgetésben fogalmazott, hogy egy SS-tag kinevezésével már átléptük a határvonalat.”

Ehhez a szó szerinti idézethez csak két kiegészítést kell hozzáfűznöm. Nem Öllinger volt az első SS-tag a háború utáni osztrák kormányokban. A kiváló pénzügyminiszter, Reinhard Kamitz, az osztrák „gazda-

sági csoda” egyik megvalósítója is egy SS-alakulatnál szolgált. Oskar Helmer, az akkori szocialista belügyminiszter a koalíciós egyetértés jegyében állítólag még a Gau-aktáját (Gau területi szervezeti egység az NSDAP-ban) is átnyújtotta neki születésnapi ajándékként. Az „ismert katolikus gondolkodó”, akit a *TAT*-cikkben idéztem, az azóta elhunyt nagy humanista és történész, Friedrich Heer volt.

A *TAT* tudósítását természetesen azonnal átvették a bécsi és tartományi polgári lapok, az ÖVP újsága ráadásul nagybetűs címmel az első oldalon. Csakhamar a világlapok is beszámoltak Kreisky kínos botrányáról. Néhány nappal később egy sajtóértekezleten talán a legkényesebb kérdést tettem föl a kancellárnak az Öllinger-ügyben: vajon visszalép-e a szóban forgó miniszter, és ha igen, mikor. Kreisky, akit minden oldalról kérdésekkel bombáztak, észrevehetően bosszús volt, hisz válaszában nem is a nevemen szólított, ahogy szokta, hanem - mint rosszkedvében máskor is - csak „szerkesztő úrnak”.

Öllinger egyébként mindössze egy hónapos hivatali idő után, „egészségügyi okokból” lemondott. A feldolgozatlan múlt kérdése az SPÖ-ben ezzel azonban még korántsem került le a napirendről. Időközben, épp az SPÖ-pártkongresszus előestéjén, a *Der Spiegel* hamburgi hírmagazin Simon Wiesenthalra, a bécsi zsidó dokumentációs központ vezetőjére hivatkozva fölfedte, hogy Kreisky első, kizárólag szocialista kormányában tizenegy miniszterből annak idején nem kevesebb, mint négy egykori náci párttag volt. Az 1970. júniusi pártkongresszuson aztán Leopold Gratz oktatásügyi miniszter egy éles hangú felszólalásában, természetesen Kreisky megbízásából, nem vitatta ugyan a *Der Spiegel* beszámolójának igazságtartalmát, de magánvésztörvényszéknek nevezte a dokumentációs központot, és a szociáldemokrácia elleni célzott hadjárat folytatásával vádolta meg azt, majd a Wiesenthal-központ működésének betiltásával fenyegetett.

Bár alig ismertem Wiesenthalt, és azt is tudtam, hogy közel áll az ÖVP-hez, a „lehető legvilágosabban” nyilvánítottam véleményt a *TAT*-ban:

> „Mintha valami furcsa szövetség lenne kialakulóban: a fölingerelt szocialisták, a lengyel antiszemiták, akik Wiesenthalnak az »anticionista hadjáratot« érintő leleplezései miatt a dokumentációs központot kémszervezetnek nevezték, a kommunista Volksstimme és a Nationalzeitung, vala-

mint azon lapok részvételével, amelyeknek az »Eichmann-vadász« kellemetlen tevékenysége mindig is szálka volt a szemében. Az SPÖ vezetésének - bizonyára majd értékes szavazatokat hozó - emberséges türelme iránti legnagyobb megértésünk mellett is különös, hogy huszonöt évvel a háború vége után a volt nácikat és SS-tagokat mint feddhetetlen embereket még miniszteri rangra is alkalmasnak lehet minősíteni, miközben azokat, akik a nemzetiszocialista bűnösök földerítését életük céljává téve a tétlen bíróságok ellenállásával szemben is az igazságosságot szolgálják, hovatovább politikai indítékú támadások célpontjává szemelik ki.”

A következő években további cikkeket írtam arról, hogy az esküdtszékek vélhetően náci tömeggyilkosokat mentettek föl; és bíráltam a szocialista kormányt, amiért az „elvtelenségből vagy restségből, eddig semmit sem tett azért, hogy az elszomorító helyzet megváltozzon”. Utaltam még az NSZK ettől élesen eltérő gyakorlatára.

Újabb botrányos fölmentések után Kreisky és igazságügy-minisztere, Christian Broda 1972-ben elhatározták, hogy leállítanak minden további eljárást, hogy a nemzetközi szégyent elkerüljék. Találóan fogalmazott Wolfgang Petritsch diplomata, a kancellár volt munkatársa a Kreiskyről írott számos könyv közül a legutóbbiban, aki szerint ez egy „taktikai meghátrálás volt a náci rezsim borzalmaiban Ausztriát terhelő felelősség alapvető kérdésében”.

Ezzel kapcsolatban persze Bruno Kreiskyre is érvényes Max Weber intése a politikusi nagyravágyással kapcsolatban: „...a hatalom érzésében való hiú öntetszelgés [...], amely halálos ellensége az ügy iránti minden odaadásnak és minden távolságtartásnak - ez esetben a politikus önmagával szembeni távolságtartásának.” Ez a veszély azzal párhuzamosan nőtt, ahogy Kreisky „győztesnek” bizonyult mint olyan „karizmatikus” személyiség, akinek „hívei - a tanítványok, követék és személyes pártbarátok - odaadással viseltetnek személye és egyéni tulajdonságai iránt.” (Max Weber)

*

Néhány hónappal a második, nemcsak elsöprő, de döntő választási győzelem: az abszolút többség elnyerése után két kiadó is elhatározta, nyilván egymástól

függetlenül - vagy talán Kreisky célzása nyomán? -, hogy megjelenteti az új szövetségi kancellár életrajzát. Elég az hozzá, hogy egy napon fölhívott az azóta már többször is gazdát cserélt Paul Zsolnay Verlag igazgatója, hogy beszélni akar velem. Zsolnay és a német Econ Verlag, amelynek akkori tulajdonosa osztálytársa volt Kreiskynek a középiskolában, egy közös képes album kiadását tervezték két életrajzi jellegű esszével. Az egyiket Karl Heinz Ritschel, a tekintélyes konzervatív *Salzburger Nachrichten* főszerkesztője írta volna, a másikat pedig én (mindkettőnket Kreisky ajánlott). Sejtelmem sem volt akkor arról, hogy a Molden Verlag hasonló könyvet tervez, csak éppen egyetlen szerzővel, Viktor Reimann-nal, a *Neue Kronen Zeitung* állandó publicistájával, de képek nélkül. Egyik cím sem árult el különösebb eredetiséget. A miénk így hangzott: „Kreisky. Egy államférfi arcképe”, a másik: „Kreisky. Az államférfi arcképe”. Elfogadtam a megbízást. A szerződés aláírása előtt hangsúlyoztam, hogy Kreisky iránti odaadó barátságom és csodálatom ellenére kizárólag stilisztikai javításokat vagyok hajlandó elfogadni, a hozzájárulásom nélkül azonban semmilyen tartalmi változtatást nem tehetnek.

Ritschel, Reimann és én aztán egy halom dokumentumot kaptunk arról, hogy Kreisky ősei, a Kreisky és (anyai ágon) a Felix család tagjai már több mint kétszáz éve jó szolgálatokat tettek az államnak mint orvosok, tanárok, katonák, gyárosok, sőt az egyikük mint a morvaországi dragonyos ezred lovas kapitánya, később pedig bécsi városi tanácsos, egy másodfokú nagybácsi pedig az Osztrák Birodalmi Tanács képviselője volt. Hála a Ritschellel való szóbeli megegyezésünknek, én inkább a külpolitikával és az ideológiai kérdésekkel foglalkozhattam, bár a két tanulmány, különösen a Kreiskytől vett idézetek tekintetében, néhol fedte egymást.

Az egyetlen ember, aki mindhárom kéziratot olvashatta mind a megírás, mind pedig a végső szerkesztés folyamatában, nyilván maga Kreisky volt, aki a villachi pártkongresszus előkészületei és az Osztrák Rádió (ORF) jövője körüli zűrzavar ellenére is végtelenül sok időt áldozott a három szerzővel folytatott beszélgetésekre.

Az én esszémre (címe: „A kezdő. A befejezetlenség bátorsága”) fordított munka semmiképp sem állt arányban annak viszonylagos rövidségével. A sok Kreiskyvel eltöltött óra, a megbízottaival és a lektorral folyta-

tott barátságos viták eredménye meglátszott ugyan a szövegen, az mégsem tartalmazott semmi olyat, amit ne vállalhatnék ma is. Inkább az okoz gondot, amit (a másik két szerzőhöz hasonlóan) *nem* írtam meg. Részben az ismeretek hiánya miatt, részben pedig azért, mert a Wiesenthal- és az Androsch-ügy szenvedélyes és gyűlölettel teli megnyilvánulásait csak sokkal később éltem át.

A náci múlt feldolgozása, a zsidósághoz, Izraelhez és a palesztinokhoz való viszony és a közel-keleti problémák megoldásának kérdései gyakran vezettek heves szócsatákhoz. A palesztinokkal és törvényes jogaik elismerésével kapcsolatban, ha Kreisky gyakran szükségtelenül kihívó és sértő hangnemét nem is, de kétségkívül sok érvét idővel elfogadtam. Ugyanakkor azonban többször is éles vitára került sor közöttünk amiatt, hogy hajthatatlan és túlzottan merev határozottsággal utasította el Dollfuß és Schuschnigg rendi államát, kiáltó ellentétben azzal az elképesztő megértéssel, amellyel a nácikat kezelte. Az utóbbiakkal kapcsolatban fáradhatatlanul hangsúlyozta, hogy mindenkinek joga van a politikai tévedéshez.

Egyszer az Arlberg melletti Lechben, egy ebéd közbeni vita során titkárnője jelenlétében Kreisky megint a kedvenc érvét hozta föl: „De hisz maga is tudja, hogy huszonegy rokonomat veszítettem el a holocaustban.” A saját érintettségem és a magam halottai miatt példátlan indulattal vágtam vissza: „És megkérdezte azt a huszonegy rokonát, hogy nyilatkozhat-e *az ő* nevükben?” Kreisky erre felháborodva otthagyta az asztalt. „Hogy engedhet meg ilyet magának? Hallatlan pimaszság!”. Már a kávénál tartottunk. Még egy ideig ott ültem, aztán hosszabb sétára indultam, és azon morfondíroztam, nem kellene-e a tervezettnél előbb hazautaznom.

Amikor visszaértem, egy üzenet várt Kreiskytől, hogy menjek be hozzá. A szobájában, mintha mi sem történt volna, azt mondta, sietnünk kellene az interjúval, hisz fél hatra Gracia monacói hercegnőhöz (Grace Kelly) vagyunk hivatalosak, aki épp Perzsiából visszaérkezve kaviárral és vodkával vár bennünket. „Bennünket? De hisz én nem is ismerem a hercegnőt”, szabadkoztam zavartan. „Hogyhogy? Be vagyunk jelentve mind a ketten”, zárta le Kreisky a kérdést, és a svédországi kommunista emigráció hosszas korholásába kezdett...

A látszólag önkéntelen kitöréseknek és az azokat követő hűvös közöny időszakainak ez a keveréke, a mo-

nologizáló bizonykodás és a türelmes párbeszédkészség, a nyitottság és az elzárkózás közötti hirtelen váltások hozzátartoztak ennek az összetett személyiségnek a rejtélyéhez. Ugyanakkor szelíd, érzékeny ember volt, aki olykor önmagát játszotta. Ahogy a színész a közönséget, úgy igényelte Kreisky is a visszajelzést, melyet ha kellett, ki is kényszerített.

A sikerének egyik kulcsa volt kettős hovatartozása. „Van, aki a szocialistát látja benne, van, aki a liberalizmus hívét", mondta annak idején egy barátom. Mindkét tábor szemében hitele volt, még cselekvéseiben is egyesíteni tudta, ami látszólag összeegyeztethetetlen. Az, hogy Kreisky a munkásosztály ügyének szolgálataként fogta föl az életét, és a gyári munkások, nyugdíjasok, parasztok és diákok társaságában élvezte a tömegben való közmondásos „megmerítkezést", nem zárta ki, hogy félreismerhetetlen előszeretettel forogjon művészek, tudósok vagy akár gyárosok, bankárok és arisztokraták között is. Bérelt villájában találkoztam például a világhírű karmesterrel, Leonard Bernsteinnel, olyan énekesekkel, mint Hilde Güden, szobrászokkal, mint Fritz Wotruba, John F. Galbraith neves közgazdásszal vagy a tudós Viktor Weißkopffal, de néhány újságíró és fiatal politikus is otthonosabban forgott nála, mint akár a kormány némely tagja.

Kreiskyt az ostobaságon kívül csak a közvetlen munkatársai tartós és kihívó (tehát nem az alkalmi vagy kicsinyes) hitszegése ingerelte föl. Természetesen rá is igaz volt, mint más nagy egyéniségekre, akik sokáig gyakorolták a hatalmat, hogy végül már alig bízott meg valakiben. Az ő esetében mindenesetre a gyanakvás, különösen a hetvenes évek közepétől, az indokoltnál erősebb volt. Amikor Kreiskyt kancellársága kezdetén a „legprofesszionálisabb politikusnak" nevezték, ő ezt válaszolta: „Micsoda képtelenség. Én vagyok az egyetlen amatőr az úgynevezett hivatásos politikusok között." Mégis a világon az egyik legsikeresebb államférfiként vonulhatott be a háború utáni idő történelmébe. Franklin Delano Roosevelten és Francois Mitterrand-on kívül ki tudta még demokratikus választásokon egymás után ötször olyan győzelmekre vinni a pártját, három alkalommal abszolút többséggel, mint ő?

Kevésbé ismeretes az a tény, hogy ez a zseniális államférfi, aki kilencévi önálló kormányzás után, 1979 májusában, hibái és mulasztásai ellenére is az érvényes szavazatok 51,3 százalékát kapta, sohasem vált teljhatalmú pártvezérré, hanem mindvégig a párton be-

lüli támadások célpontja maradt. A már életében legendássá váló Kreisky alapjában magányos ember volt, különösen a késői korszakában, betegesen, megkeseredve és saját elvbarátaitól cserben hagyottan.

Többször is találkoztam vele ebben az időben, amelyet beárnyékoltak a párton belüli cselszövések. Az egyik bokszerkutyával, Titusszal vagy Biancával tett hosszú, vasárnap délutáni sétákon a kertben vagy magyarországi utazások alkalmával, az időszerű kül- vagy gazdaságpolitikai témáktól eltérve újra meg újra szóba hozta nyomasztó személyes gondjait. Kreisky tudott ugyan a Willy Brandt, Herbert Wehner és Helmut Schmidt közötti hasonló ármánykodásról és személyes ellenségeskedésről az SPD-ben, mégis mindig hangsúlyozta: „Nálunk ez egészen másképp van. Willy néha naiv és könnyelmű; Wehner számomra kiismerhetetlen és kiszámíthatatlan; Helmuth Schmidt pedig túl rámenős és túl konok. Maga tudja, mindig mennyire rábízhattam magam Willyre. A barátságunk sohasem függött, és most sem függ a körülményektől.” Fiatalkori barátján, a hosszú időn keresztül svéd külügyminiszter Torsten Nilssonon kívül csak Brandtot (akit még a svéd emigráció idejéből ismert) és Olof Palmét emlegette őszinte jó barátjaként. „Csak igen kevés emberben bízhat meg az ember, kedves barátom”, mondta Kreisky olykor csüggedten, máskor harciasan.

Mi is volt tulajdonképpen az a híres Androsch-ügy? A felszínen a becsvágyó, türelmetlen „trónörökös” hatalmi harca folyt az öregedő, beteges „Napkirály” ellen, viszály a kormányfő és huszonhét évvel fiatalabb alkancellárfa, a pénzügyminiszter Hannes Androsch között. Természetesen nem sok köze volt a valósághoz a nagyon ügyesen és gátlások nélkül terjesztett híreknek, melyek a fiatalabbat a „gonosz öreg karmai közt vergődő ártatlan bárányként” igyekeztek föltüntetni, aki irigységből és egyéb komplexusai miatt tönkreteszi eltaszított „nevelt fiát”.

Az ügy gyökerei a már említett Olah-válságig nyúltak vissza, amikor Kreisky a támadott szakszervezeti vezetőt pártfogolva védekezésbe szorult, és fölébresztette nagyhatalmú ellenfelei bosszúvágyát. Néhányan már 1974-ben megpróbáltak kedvet csinálni Kreiskynek a Franz Jonas halála miatt megüresedett szövetségi elnöki székhez, ő azonban - akárcsak annak idején Adenauer - nem akarta elvállalni ezt az inkább reprezentatív tisztséget.

Kreiskynek egy zseniális sakkhúzással sikerült meglepnie pártbeli barátait. Rudolf Kirchschlägert a pártonkívüli katolikust, korábbi kabinetfőnökét mutatta be jelöltjeként, aki mint külügyminiszter is már sikeresen működött. Az SPÖ vezetőségéből sokan csak fogcsikorgatva egyeztek bele a sokéves hagyománnyal való szakításba, aminek alapján az SPÖ-ből kellett volna jelöltet állítani.

Kreisky számítása bevált. Kirchschläger nemcsak hogy toronymagasan megnyerte a választást, de második hivatali periódusára már az ÖVP is őt jelölte, így mindenki megelégedésére tizenkét éven keresztül töltötte be a szövetségi elnöki tisztet. Ha a törvény lehetővé tette volna, Kurt Waldheim helyett még harmadszor is őt választják meg.

A zátonyra futott vállalkozás mögött, hogy Kreiskyt rábírják a jelöltségre, az a terv húzódott meg, hogy az akkor harminchat éves Androschból kormányfőt csináljanak.

Kreisky jobb szemének sérülése, ami évekkel később félvakságához vezetett, és a zwentendorfi első atomerőmű üzembe helyezéséről rendezett népszavazáson elszenvedett kudarc óriási lendületet adott a kancellár eltávolítására irányuló erőfeszítéseknek. Pártbeli ellenfelei meglepetésére azonban Kreiskynek 1979 májusában sikerült növelnie a szocialistákra leadott szavazatok arányát, ami két újabb mandátumot jelentett. Kudarcot vallott viszont az az igyekezete, hogy rábeszélje Hannes Androsch pénzügyminisztert és alkancellárt, hogy váljon meg adótanácsadó irodájától, a Consultatiótól. A *Profil* című heti magazin, majd más újságok is, már 1979-től kezdve visszatérő, súlyos vádakkal illették a jó üzleti érzékű miniszter és barátai magánvagyonának gyarapodását.

Valamikor 1980 nyarán történhetett, hogy a kancellár egy vasárnap délután kávézni hívott az Armbrustergasséba, és ott hirtelen fölindulva így szólt hozzám: „Szövetkeznek ellenem. Hát nem összeesküvés az, ha a fél kormány vagy még többen összejönnek, és a hátam mögött ellenem áskálódnak? Androsch le akar győzni engem, de nem fog sikerülni neki. A párt, az emberek mégiscsak ott vannak mögöttem...”

A későbbi fejleményeket tekintve Kreisky nagyon előrelátónak bizonyult. Nem is Androschról volt szó vagy nem csak róla, hanem a hatalom és az erkölcs összefüggéséről a vezető szocialista személyiségek meg-

vesztegethetetlenségéről, az osztrák szociáldemokrácia alapelveihez való visszatérésről vagy Kirchschläger szavaival a korrupció „mocsarainak lecsapolásáról”. A megfigyelőket azonban az a tény lepte meg, hogy a bécsi Általános Kórház (AKH) építése körüli megvesztegetési botrányról az újságokban naponta megjelenő nagybetűs címek ellenére az SPÖ legfelső testületei nem sorakoztak fel egyértelműen a politikai tisztaság Kreisky-féle „tízparancsolata” mögött.

Az adótanácsadó iroda ügyében született kétes kompromisszumot Kreisky vereségeként értékelték. Ekkor azt írtam a *Financial Times*ban, hogy ami Shakespeare-drámának indult, úgy végződött, mint egy Strauss-operett, ahol a szereplők a színpadon kecsesen, egymás kezét fogva dicshimnuszt zengenek volt ellenfelükről és a pártról.

1980. november 20-án exkluzív tudósításban számoltam be a *Financial Times*ban azokról a színfalak mögötti törekvésekről, amelyek a Creditanstalt akkori vezetője, Heinrich Treichl helyébe Androscht akarták ültetni. Egy nagyrabecsült kolléganő néhány nappal később azt írta a *Frankfurter Allgemeiné*ben, hogy ez a jelentés alighanem hiteles lehet, hisz ismeretes a kormányfőhöz fűződő jó kapcsolatom. Finom utalás volt ez arra, hogy a hír forrása maga Kreisky lehet. Az értesülést valójában a Creditanstalt felügyelő-bizottságának (azóta elhunyt) akkori vezetője, egy ÖVP-képviselő játszotta a kezemre. A nemzetközi gazdaságban és politikában kedvelt sakkhúzásnak számít idő előtt kiszivárogtatott információkkal meghiúsítani egy készülő lépést. Ezúttal azonban ez nem sikerült. A kormányból kivált Androscht kinevezték a legnagyobb, többségében állami tulajdonú bank elnökévé.

Az úgynevezett Androsch-ügy egészen a kilencvenes évekig, még Franz Vranitzky kormányzati ideje alatt is számos meglepő bonyodalmat okozott. Akár miniszter volt, akár bankelnök, akár keleti kereskedelemmel foglalkozó üzletember, Androsch állandóan bizonyította rendkívüli képességeit. Kormányzása elején, illetve középső időszakában Kreisky még úgy beszélt róla, mint aki olyan „kiegyensúlyozott, akár egy hatvanéves”, úgy emlegette őt, mint a „szemmel láthatóan legtehetségesebb” embert, mint „egy öntetszelgő Dorian Grayt” (Oscar Wilde nyomán). Később aztán egyre haragosabbá, egyenesen gyűlölködővé váltak a tulajdonságait leíró jelzők.

Kreisky féktelen dühkitöréseit részben a vesebántalmai, részben pedig előrehaladott kora magyarázhatják. A személyes sérelmek mindenesetre elfedhették a válság alapját és természetét éppúgy, mint a kancellár Ausztriának tett rendkívüli szolgálatait. Már sokkal később, az egyik legutolsó interjúban Kreisky keserűen vonta meg a mérleget:

> „Egy szocialista pedig legyen megvesztegethetetlen. A legnagyobb természetességgel tette túl magát [ti. Androsch - a ford.] a szociáldemokrácia becsületbeli normáin. Egyszerűen nem volt meg benne az a szellemiség. Ez a felismerés, meg kell mondanom, nagy csalódás volt a számomra. Aki szocialista, az nem lehet korrupt. A szocialistának magától értődően tisztelnie kell bizonyos szabályokat. [...] Nagyon elszomorított, amikor 1980-ban vagy már valamivel előbb rá kellett ébrednem, hogy ez nem így van. Mi sem bizonyultunk jobbnak [másoknál]. Sajnos. Még korruptabbak lettünk. Nem tartottunk ki az elveink mellett. Ez nagyon keserűvé tett. És az, hogy sok barátom sem értette meg ezt.”

Egyetlen ember volt még, aki ellen ugyanilyen konoksággal, ugyanilyen féktelen indulattal, sőt valóságos bibliai gyűlölettel hadakozott: Simon Wiesenthal. Nemcsak 1970-ben, hanem 1975-ben is sor került még komolyabb, nyílt összetűzésre. Wiesenthal azzal akarta megakadályozni a tervezett, de az SPÖ időközben megszerzett abszolút többségének köszönhetően meghaladott „kiskoalíció” létrejöttét az FPÖ-vel (Osztrák Szabadságpárt), hogy nyilvánosan leleplezte Friedrich Peter SS-es múltját, és az ezzel kapcsolatos aktákat átadta a szövetségi elnöknek. Kreisky magánkívül volt a dühtől. Fékevesztett nyilvános indulatkitöréseiben egészen odáig ment, hogy Wiesenthalt közvetve a Gestapóval való együttműködéssel gyanúsította.

Mi volt az oka a Wiesenthal elleni értelmetlen kirohanásoknak és az Izraellel szembeni állásfoglalásaiban megmutatkozó érzelmi túlfűtöttségnek; az aránytévesztésnek és a gyakran sértő, sőt indulatos szóhasználatnak, ellentétben az általában a náci múlttal kapcsolatos, feltűnően elnéző magatartásával? Nem volt, és ma sem létezik bizonyíték az állítólagos, illetve mendemondákban szereplő „zsidó öngyűlöletére”, „zsidó antiszemitizmusára” vagy a „szülőkkel, különösen az anyjával szembeni ellenszenvére”. Ami a Wiesenthallal folytatott „szóháborút” illeti, abban

nem csak az Izraellel és a múlt feldolgozásával kapcsolatos kétféle magatartás éles szembenállása játszott fontos szerepet, hanem egészen sajátságos tényezők is. A mélyen gyökerező ellentétek: egyrészről a teljesen beolvadt, őslakos zsidó család önmagát egyszerre osztráknak, szocialistának és zsidónak tekintő sarja, aki elsősorban a hazája és az elvbarátai iránt tartozik hűséggel, másrészről pedig a Galíciából származó menekült és a koncentrációs tábor túlélője között, a maga életútjával és a zsidó állam, valamint a holocaust bűnöseinek üldözése és megbüntetése iránti elkötelezettségével.

Ehhez járult még Kreisky neheztelése amiatt, hogy az enyhén fogyatékos, az Anschluss óta Izraelben élő bátyját, Pault csakugyan rosszízű hangulatkeltésre használták föl ellene. Kreisky állandóan, a saját körülményeihez képest nagylelkűen támogatta őt. A kancellár haragját az elviselhetetlenségig hergelték az izraeli és a német sajtó manipuláló képes riportjai Paul Kreiskyről, akit úgymond cserbenhagyott a testvére, az anticionista kancellár, a „zsidó Kreisky”, valamint az állítólagos kísérletek, hogy a bátyját Németországba vigyék és kihasználják egy Kreisky-ellenes színjátékban. Hogy Wiesenthalnak köze lenne ezekhez a dolgokhoz, és hogy egyáltalán „kétes” volna a múltja, azt a családtagok szerint a lengyel titkosszolgálat súgta Kreiskynek.

Ejtsünk még néhány szót Kreiskynek a zsidósággal és a Közel-Kelettel kapcsolatos álláspontjáról, ami politikájában élete legutolsó évéig központi szerepet játszott. A bécsi Kreisky-fórum egyik vitaestjén, 1995 májusában Uri Avnery, az eretnek izraeli közíró és szélsőbaloldali politikus vázolta legszókimondóbban és legtalálóbban a kérdés mindkét oldalát:

> „Az Izraelhez és az ottani testvérpárthoz, az Izraeli Munkáspárthoz való viszonya mindig nagyon ellentmondásos volt, ami összefüggött azzal, hogy Izrael is éppolyan, enyhén szólva ambivalens módon állt Kreiskyhez. Az izraeli cionisták sohasem tudták megbocsátani Kreiskynek, hogy zsidó. Ezt úgy kell érteni, hogy Izraelben úgy gondolják, egy zsidó politikus abszolút, feltétlen és kritikátlan hűséggel tartozik Izrael iránt. Kreisky ennek természetesen sohasem felelt meg, rendkívül kritikus ember volt, ami nagyon megnehezítette a kapcsolatot.

> [...] Ő osztráknak érezte magát, és a zsidósággal szándékosan alig tartott fönn kapcsolatot. Úgy emlékszem, egyszer azt mondta, hogy csak azért érzi zsidónak magát, mert azok után, amik történtek, valahogy méltatlan volna megtagadnia a származását. Szerintem azonban ez nem egészen így volt. [...] Az ő Izrael iránti magatartása inkább az elutasított udvarlóéhoz hasonlított. Sohasem tudta megérteni, miért kezelte őt Izrael olyan ellenségesen. Ez mélyen megbántotta őt.
>
> Kreisky bölcs ember volt, aki sokkal jobban megértette Izrael egzisztenciális nehézségeit, mint azok az izraeli politikusok, akik nap mint nap ezzel a kérdéssel foglalkoznak. Ennélfogva nagyon hamar fölismerte azt is, amit a legtöbb izraeli politikus még ma is nehezen ért meg, tudniillik, hogy Izrael fő feladata békét teremteni a környezetével, az arab Közel-Kelettel.”

Avnery szavai természetesen nem a tipikus izraeli véleményt tükrözik, mégis vannak jelei annak, hogy egy napon sokkal több izraeli fogja majd megérteni Kreiskyt, mint ma. Bruno Kreisky minden stílusbeli kisiklása ellenére elkötelezetten és hátsó gondolatok nélkül mutatta meg Izraelnek és szomszédainak a közeledés útját még akkor is, ha az elvakult fanatikusok mindkét oldalon el akarták torlaszolni azt. Magában Ausztriában Kreisky magatartásával „lecsillapította az ország kollektív lelkiismeretét” (Werner Perger). Mint zsidó megengedte magának az áldozatok érzései iránti, gyakran fájó közömbösséget, és a szóhasználatában is sutba dobott néhány szentként tisztelt tabut. Mélylélektani szakemberek kezdettől fogva állítják, hogy Kreisky még a lappangó antiszemitizmusból, az elfojtott bűntudatból is hasznot húzott, valamint kihasználta a tényt, hogy a lakosság széles rétegei a megtestesült tekintélyt és szavahihetőséget látják benne éppen azért, mert nyilvánvalóan nem rendelkezett azokkal a jellegzetességekkel, amelyeket az antiszemita propaganda a zsidóknak tulajdonított.

Izrael, a zsidóság és a náci múlt kérdéseiben gyakran elvesztette az önuralmát, s ilyenkor cserbenhagyta az arányérzéke. A személyes élményeit túlontúl erősen befolyásolta a nemzetiszocialisták és a szociáldemokraták időlegesen közös szenvedése az ausztrofasiszta állam idején, ami az ő emlékezetében különös hangsúlyt kapott. A legnehezebb náci időkről nyilván csak „másodkézből” értesült.

Az izraeli politikusok és a zsidó bírálói elleni dühkitörései mellett sem gondolatban, sem a barátaival való beszélgetésekben nem tagadta meg soha a zsidósághoz való tartozását mint sorsközösséget. Ugyanakkor semmi sem okozott neki olyan mély belső elégtételt, mint a tagadhatatlan tény, hogy az osztrák nép több ízben is, méghozzá abszolút többséggel éppen őrá, az annak idején jogfosztott, kitaszított és üldözött fiára szavazott. A Kreisky és az osztrákok közötti kapcsolat rendkívüli sokrétűségét tekintve, azt hiszem, szinte törvényszerű volt, hogy a nemzetiszocialista bűntettekben Ausztriát terhelő felelősségről egy nem zsidó szociáldemokrata szövetségi kancellár mondta ki (sajnos túl későn) azokat az egyértelmű szavakat, amelyeket Kreisky belpolitikai megfontolásokból és bizonyára belső meghasonlottsága miatt is nem akart vagy nem tudott megfogalmazni.

Amikor Kreisky az abszolút többség elvesztése után, 1983 tavaszán elhagyta a politika színpadát, Marion Grófin Dönhoff, a német publicista így írt a *Die Zeit*ben:

„Páratlan volt a hatalmi becsvágy híján senkit sem fenyegető kis ország és kormányfője egymásra találása, kinek világpolitikai érzéke és az emberek, a nemzetiségek és a történelem iránti fogékonysága minden kortárs európai és azon kívüli kollégájáét toronymagasan túlszárnyalta.”

*

Mint a liberalizmus felvilágosult követője és az ország szociáldemokrata megújítója, mint a nemzetköziség meggyőződéses híve és tősgyökeres osztrák, Bruno Kreisky rendelkezett azzal a ritka tulajdonsággal, hogy bizakodást és eszményeket tudjon közvetíteni a fiatalság felé, köztük a polgári származásúak felé is. Megvalósítani, ami lehetséges, de úgy, hogy közben ne veszítsük szem elől azt sem, amire csak vágyunk, sőt amiről csak álmodunk - ebben láttam én Kreisky személyiségének leglényegesebb és legmaradandóbb vonását.

*

1989 tavaszán arra kértek telefonon a nagy londoni napilaptól, a *The Independent*től, hogy amilyen gyorsan csak tudok, írjak egy egész oldalas értékelést Bruno Kreiskyről. A beteg államférfi ekkor mallorcai házában tartózkodott. A nemzetközi hírügynökségek már beszámoltak egészségi állapotának drámai hanyatlásáról. Hozzáláttam, hogy rendezzem a gondolataimat, és a

biztonság kedvéért ellenőriztem néhány adatot. Amikor a vázlatban a külügyminiszteri tevékenységéhez értem, abbahagytam az írást, fölvettem a telefonkagylót, és Kreisky mallorcai házát tárcsáztam. Tudni akartam, hogy van, és reméltem, valamelyik munkatársnője vagy az egyik családtag majd fölveszi a telefont. Alighogy a hívás kicsöngött, meghallottam az annyira ismerős hangot: „Mi újság Bécsben?” Nem mondhattam neki, hogy épp a nekrológját írom, dadogtam hát valamit a koalíciós kormány szokásos viharairól. A jelentkezése okozta nagy öröm miatt aztán csak napokkal később tudtam valahogy befejezni a cikket.

Bruno Kreisky 1990. július 29-én hunyt el, hetvenkilenc éves korában. A hír az Altaussee-i nyári lakásomon ért utol. Visszautaztam Bécsbe, és részt vettem augusztus hetedike esős napján a Parlament oszlopcsarnokában rendezett gyászünnepségen. A professzorok mellett aztán, akik ezúttal már nem tudták megmenteni az életét, végigmentem a gyászmenetben a Parlamenttál a Ringstraßén át a Ballhausplatzon lévő kancellári hivatalig és tovább, az SPÖ központjáig, a Lövelstraßéba. Ott voltam délután a bécsi Zentralfriedhofban is, amikor a díszsírhelyen eltemették át. Este a gyerekei meghívására (Vera Kreisky már másfél évvel előbb meghalt) a barátai és tisztelői összegyűltünk a villában az Armbrustergasséban, ahol még minden úgy állt, ahogy az elhunyt hagyta.

Sokan azok közül, akikkel ezen a langyos nyári estén az ismerős környezetben emlékeinkről beszélgettünk, ugyanúgy érezhették magukat aznap, mint én. A Parlament oszlopcsarnokában és a nyitott sír mellett a könnyek ellenállhatatlanul végigfolytak az arcomon. A morgolódó, félvak és hatalom nélküli, nyugdíjazott kancellártól végleges búcsút véve a mi életünk és talán az álmaink egy része is visszavonhatatlanul odaveszett. Bruno Kreisky nélkül Ausztria kisebb, szürkébb és unalmasabb lett.

III. RÉSZ
EGY KORSZAK VÉGET ÉR

FEKETELISTÁKON

Amikor Karl Marxtól 1865-ben megkérdezték a lányai, mi a kedvenc jelmondata, azt felelte: *de omnibus dubitandum* (mindenben kételkedni kell). A lelkiismeretes újságírók is állandóan hódolnak ennek az alapelvnek, még ha talán soha nem olvasták is Marxot, vagy nem hallották ezt a szólást. Elvégre a szabad sajtó lényegéhez tartozik, hogy elutasítsa a vélemény korlátozását, és megakadályozza a médiával való visszaélést.

A hetvenes és nyolcvanas években - különösen azután, hogy 1975. augusztus 1-jén harminchárom európai ország, valamint az USA és Kanada képviselői aláírták az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) 40 ezer szavas, úgynevezett Helsinki záróokmányát - a nemzetközi érdeklődés középpontjába kerültek a sajtószabadság érvényesülésének kérdései a keleti tömb egyes országaiban, valamint a Kelet és Nyugat közötti szabad információáramlás. A nyugat-keleti kapcsolatok jövőjéről folytatott széles körű vita egyik döntő tényezőjévé vált a hírek szabad terjesztése, ezen belül a külföldi tudósítók munkakörülményeinek javítása, és a külföldi rádió- és tévéadások vételének, illetve a külföldi kiadványok elérhetőségének megkönnyítése.

Alekszandr Szolzsenyicin nyílt levele a Szovjetunió vezetéséhez, a „Ne éljetek hazugságban!” (1973. szeptember), majd néhány évvel később Václav Havel és a Charta 77 lázadása „a hazugság rendszere ellen” mozgósította a világ közvéleményét. Szolzsenyicin szavai nemcsak az akkori Szovjetunióra illettek: „Országunkban jelenleg az élet legkínzóbb terhe ez a hazugságokkal való általános és kötelező kényszertáplálás - súlyosabb ez, mint egész anyagi nyomorúságunk, súlyosabb még a polgárjogok hiányánál is.”

Ebben a helyzetben Közép-, Kelet- és Dél-Európa csaknem 400 millió lakosa számára az értesülések nélkülözhetetlen csatornáját jelentették a nemzetközi rádióadások, illetve az NDK-ban, Magyarország, Csehszlovákia és a balti államok egyes részein fogható televíziós műsorok. A költséges zavaróállomások működtetése, illetőleg a „kémközpontok” és az „imperializmus felforgató eszközei” elleni gyakori, hovatovább hisztérikus kirohanások ékesszólóan bizonyították a nyugati műsorok életfontosságú szerepét.

Mindent egybevetve, a hetvenes évek második felében az orosz és tizennégy egyéb nyelven sugárzott nyugati rádióadásokat heti átlagban a Szovjetunió felnőtt lakosságának egyharmada hallgatta. Ezenkívül hozzávetőlegesen öt cseh és szlovák lakos közül négyen, a magyarok, románok és lengyelek háromnegyede, valamint minden második bolgár hallgatta a müncheni Szabad Európa, az Amerika Hangja, a BBC, a Deutsche Welle, illetve a Deutschlandfunk az adott ország nyelvén sugárzott rövidhullámú adásait.

Románia és Magyarország kivételével, ahol 1964, illetve 1963 óta már egyetlen nyugati állomást sem zavartak, a keleti tömb minden állama rövid megszakításokkal napi huszonnégy órán át működtetett zavaróadókat. Amerikai becslések szerint csupán ez a tevékenység a hetvenes évek közepéig dollármilliárdokat emésztett föl. Jiri Pelikan, a csehszlovák televízió volt igazgatója visszaemlékezéseiben úgy vélekedett, hogy azok az anyagi eszközök, amelyeket a hatvanas években Csehszlovákiában az elektronikus zavarásra fordítottak, elegendőek lettek volna egy színes adásokra is alkalmas, korszerű televíziós központ megépítéséhez.

A kommunista rezsimek minden külföldi újságíróban felforgató eszmék megtestesítőjét látták, aki potenciális veszélyt jelent a nemzet biztonságára. Az EBEÉ záróokmányában megígért „méltányos és ésszerű határidőn belül történő vízumkiadás” helyett a csehszlovák hatóságok két, illetve három éven át megtagadták a beutazást a szakterületüket jól ismerő újságíróktól, így például a *Frankfurter Allgemeine* vagy a *Le Monde* bécsi székhelyű Kelet-Európa-tudósítójától.

Tekintettel a média jelentőségére, Peter Galliner leleményes és tevékeny vezetése alatt a londoni, illetve zürichi székhelyű Nemzetközi Sajtóintézet is mindig újra az éves kongresszusainak és szemináriumainak napirendjére tűzte a kelet-európai sajtószabadság és az ott dolgozó újságírók munkakörülményeinek kérdését. Galliner volt az, aki engem arra buzdított, hogy könyvet írjak a kommunista sajtópolitika kényes és sokrétű témájáról.

A kötet 1981-ben jelent meg Londonban *Az igazság bürokráciája* címmel. Az angol kiadást francia, japán és német fordítások követték. Az első rész a kommunista tömegtájékoztatás fölépítését, szerepét és ellenőrzését tárgyalta, nemcsak a közös vonásokat, hanem az egyes országok közötti eltéréseket is figyelembe véve. A második rész a Kelet-Európába irányuló nemzetközi

rádióadásokról szólt, sorra vette a legfontosabb adókat és azok közönséghatását, de kitért a szovjet és a kelet-európai ellenintézkedésekre (például a zavaróadókra), a politikai nyomásgyakorlásra és a propagandafogásokra is. Szó volt még ebben a részben a müncheni SZER-adóhoz beépült ügynökök tevékenységéről és a titkosszolgálatok „dezinformációs műveleteiről”, melyek a közvélemény félrevezetését szolgálták. A könyv harmadik része a helsinki szerződés jelentőségét és következményeit elemezte, illetve a keleti államok megvalósítási gyakorlatát 1975 és 1980 között.

A médiaháború megértéséhez tudni kell, hogy a kommunista funkcionáriusok nem csupán a saját propagandájuknak estek áldozatul, hanem foglyai voltak a külső és belső ellenségtől való félelem ügynökpszichózisának is. Ez különösen a csehszlovák állambiztonsági szolgálat és a külügyminisztérium tisztviselőire volt érvényes, akik az 1968-as sokkhatás óta tudatában voltak a szervezetük gyöngeségének, és amellett mint afféle politikai és ideológiai mintagyerekek, jó pontokat akartak szerezni szovjet megmentőiknél és védelmező uraiknál. Bécs egyébként a csehszlovák, magyar és NDK-s kémkedés egyik kedvelt célpontja volt. Miután 1968-69-ben sok diplomata és vezető ügynök disszidált Csehszlovákiából, Bécsben rábizonyították a kémtevékenységet többek közt a belügyminiszter személyes sajtótitkárára, a Külügyminisztérium rejtjelezési osztályának vezetőjére, a Szövetségi Sajtószolgálat egyik régi munkatársára, valamint a Kereskedelmi Minisztérium, illetve a polgári repülés több alkalmazottjára. Sőt a román titkosszolgálat egy szökött tagja 1981-ben a bécsi idegenrendészet főnökét mint a hírhedt bukaresti Securitate sokéves munkatársát leplezte le: az illető több mint egy évtizeden át kémkedett a románoknak.

Az osztrák lapok a hatvanas években „legalább hatezerre” becsülték az Ausztriában főállásban tevékenykedő ügynökök számát. A szocialista *Arbeiter Zeitung* gúnyosan úgy jellemezte a helyzetet, hogy „Ausztriában egy titkos ügynökre legalább akkora veszély leselkedik, mint egy autósra a nagyvárosi forgalomban”. Berlinen kívül nemigen volt még egy olyan város, ahol ennyire nyüzsögtek volna a fő- és mellékfoglalkozású titkos ügynökök, informátorok és hírszerző tisztek.

Határozott különbséget kell tenni mindenesetre az újságírói munka, tehát az értesülések és benyomások közzététel céljából történő gyűjtése és a valamely

kormány megbízásából végzett hírszerző tevékenység között. Azok az újságírók, akik nem hivatalosan valamelyik titkosszolgálat munkatársaként dolgoznak, éppúgy elítélendők, mint azok az ügynökök, akik újságírónak adják ki magukat. Mindkét változatra bőven ismerünk példákat - Kim Philbytől a kevésbé látványos szovjet vagy német esetekig.

*

Én sem kerülhettem el az idevonatkozó tapasztalatokat. A korai hatvanas években megkeresett telefonon egy magyarul törve beszélő amerikai, és találkozót kért tőlem. Igen titokzatosan viselkedett, és célzott rá, hogy „egy bizonyos szolgálattól" érkezett. Visszahívni őt nem lehet, hisz sehová sincs bejelentve. Csupán egy rövid személyes beszélgetést óhajt velem. A különös telefonhívás egész ideje alatt az volt az érzésem, hogy az oroszok vagy a magyarok provokációjáról lehet szó. Az illető ismerte a lakcímemet, és csak be akart „ugrani" hozzám. A feleségemmel megbeszéltük, hogy ő majd kiment engem a látogatónál, és egy későbbi találkozás ígéretével röviden elbúcsúzik tőle. A férfi megérkezett, és némileg csalódott volt, amikor megtudta, hogy nem vagyok otthon. Azt mondta, majd később újra próbálkozik. A feleségem szerint kis kockás kalapjában olyan volt, mint egy ismert kémfilm szereplője, már csak a pipa hiányzott a szájából...

Miután jól ismertem az amerikai sajtó- és információs hivatal (USIA) bécsi irodájának vezetőjét, megkértem őt, kérdezze meg a CIA-nál dolgozó kollégáitól, valóban igazi amerikai ügynök volt-e a kissé esetlen látogatóm. Még mindig arra gyanakodtam, hogy valamelyik keleti szolgálat akart tőrbe csalni. Néhány nappal később fölhívott a sajtótanácsos, és kissé zavartan közölte velem, hogy valóban egy amerikairól volt szó. Nagy kő esett le a szívemről. Egyébként sohasem hallottam többé arról a férfiról vagy a CIA más ügynökéről.

Jóval később, a hetvenes évek közepén, sokkal előkelőbb környezetben, egy ismert bécsi szálloda éttermében, egy ebédnél kérdezett meg az egyik skandináv állam magas rangú diplomatája, hogy hajlandó volnék-e egy bizonyos hivatalnál dolgozó „kollégáival" rendszeresen találkozni. Udvariasan, de habozás nélkül nemet mondtam, mire ő más témára tért. Társasági alkalmakkor feleségeinkkel együtt is többször találkoztunk még, de a diplomata soha nem is célzott többé az akkori ajánlatára. Ezen a két eseten kívül nem is keresett meg

más szervezet. A magyar származású CIA-ügynök amatőr fellépése oly emlékezetes volt a számomra, hogy a legendás amerikai titkosszolgálat későbbi, közszájon forgó felsülései nem is leptek meg igazán.

Miután, ahogy azt Kreisky egyszer mondta nekem, „vegytiszta” ember voltam, hosszú újságírói pályafutásom alatt is teljesen fesztelen lehettem a kollégákkal, tisztviselőkkel és diplomatákkal folytatott mindennapi érintkezésben. A jövőkutató és újságíró Robert Jungk igen találóan jellemezte visszaemlékezéseiben az újságírói alapállást: „Ha értesülésekhez akarsz jutni, ahelyett, hogy a saját tulajdonodnak tekintve fölhalmoznád, neked magadnak is késznek kell lenned továbbadni azokat. [...] A nyitott ajtón nemcsak kifelé, de befelé is áramlanak az ismeretek. Csak azt kell diszkréten kezelni, amit kifejezetten bizalmasan közölnek veled.” Jungk, a saját bevallása szerint, nem bánta meg, hogy ezt a bölcsességet követte.

A kelet-európai tudósítások legfőbb forrásai a manipuláció és a cenzúra ellenére is mindvégig az adott ország újságai és elektronikus sajtója maradt, miközben például a kiváló értesülésekkel rendelkező jugoszláv tudósítók elemzései a keleti tömb fővárosaiból különösen értékes adatokat tartalmaztak. Mint minden kolléga, aki a munkáját komolyan veszi, én is naponta két-három órát töltöttem újságok és folyóiratok, valamint a hírügynökségi jelentések olvasásával. A sajtófigyelő-szolgálat, illetve a két müncheni adó, a SZER és a Szabadság Rádió (ez utóbbi csak a Szovjetunió számára sugárzott) napi és heti összeállításai és elemzései mindnyájunk számára igen fontos támpontot nyújtottak.

A SZER és az SZR mint „magánpénzekből fenntartott rádiók” tekintélye mindenesetre súlyosan csorbult, amikor az Egyesült Államok kormánya 1970-71-ben kénytelen volt elismerni, hogy azok a CIA csatornáin keresztül, leplezett állami támogatásban részesültek. Egy átmeneti időszak és az USA-beli nyilvános viták után külön felügyeleti hatóságot hoztak létre, melynek tagjait az elnök nevezte ki és a szenátus hagyta jóvá. 1973 óta az USA kongresszusa állapította meg az éves támogatás (100 millió dollár fölötti) összegét, és ellenőrizte a SZER és az SZR tevékenységét. A keleti tömb összeomlása után a SZER sok műsorát leállították, a személyzetét a töredékére csökkentették és áttelepítették Prágába.

Amerikai sajtójelentések már korábban fényt derítettek arra, hogy a párizsi Kulturális Szabadság Kongresszusát, amely az ötvenes évek elejétől nemzetközi értekezleteket, szemináriumokat szervezett és folyóiratokat alapított, valójában nem magánalapítványok tartották fönn, hanem a CIA. Ez a tény időlegesen az olyan, akkor már igen ismert folyóiratok nimbuszának is károkat okozott, mint az *Encounter* Londonban, a párizsi *Preuves*, a *Monat*, a bécsi *Forum* és a római *Tempo Presente*.

Mint az egyik vezető brit napilap tudósítója és osztrák újságok munkatársa, valamint 1973-tól az *Europäische Rundschau* főszerkesztője, nemcsak a munkám velejárója, de kötelességem is volt, hogy kapcsolatokat tartsak fönn az egyes fővárosokban működő osztrák és brit diplomatákkal. Hogyan is tudósíthattam volna az adott ország Nagy-Britanniához vagy Ausztriához fűződő gazdasági kapcsolatairól, ha nem érintkezem az ottani diplomáciai és kereskedelmi képviseletekkel? Mindezt mindenütt és állandóan teljesen nyíltan intéztem. Ilyenkor általában táviratban, esetleg telefonon kértem időpontot vagy még Bécsből, vagy csak az illető országból, a megérkezésem után. Ugyanilyen nyíltan, tehát minden konspiráció nélkül kerestem föl követségükön vagy rezidenciájukon azokat az amerikai nagyköveteket és sajtóattasékat, akiket három évtized alatt Bécsben vagy Washingtonban megismertem. Ami a helyi értelmiséggel, a szakemberekkel és a sokat emlegetett „utca emberével" való kapcsolatomat illeti, az mindig az adott ország politikai viszonyaitól függött.

A rendőri megfigyelés mértéke országról országra eltérő volt. Ebbe nemcsak a telefon lehallgatása és a külön erre a célra fönntartott, „poloskával" fölszerelt szállodai szobában való elhelyezés tartozott, hanem az is, hogy a titkosrendőrök napi huszonnégy órán át (sokszor teljesen észrevétlenül) követtek. Romániában például már a késői hatvanas években fölfedeztem, hogy szüntelenül figyelnek.

Miután egy 1976-os körutamon följegyeztem az összes autó rendszámát, amelyek Románia különböző tájain „díszkíséretben" részesítettek, Vasile Gliga akkori külügyminiszter-helyettes elé tártam a tapasztalataimat. „Önök utol akarják érni a Nyugatot, és közben négy vagy hat életerős fiatalembert fizetnek, számos gépkocsit használnak, pazarolják a drága benzint csak azért, hogy megállapítsák, melyik vendéglőbe térek be útban az önök minisztériuma által kiközvetített inter-

júalanyaimhoz.” Gligával fesztelenül társaloghattam, miután többször szerzőként szerepelt az *Europäische Rundschau*ban, természetesen csak a rendszer számára elfogadható írásokkal, amelyeknek azonban nemritkán szovjetellenes élük volt. Kollégáival ellentétben a legalább annyira cinikus, mint művelt diplomata nem tagadta a megfigyelés tényét. Mosolyogva válaszolt: „Látja, amit egy nyugati országban egy ember elvégez, ahhoz nálunk hat kell. Ez is a lemaradásunkat mutatja!”

*

A magyar kormány 1970 októberében éppolyan meglepetésszerűen és közelebbi magyarázat nélkül oldotta föl az ellenem érvényben lévő beutazási tilalmat, mint ahogy azt öt évvel korábban elrendelte. A mosoly politikájának jegyében, a látszólagos engedmények ügyes taktikája és a Nyugattal való finomabb érintkezés részeként, ugyanakkor pedig, hogy igazolják az önállóságra való korlátozott, mégis észrevehető törekvést, a szalonképességért és a „csomagolásért” felelős agitprop. funkcionáriusok igyekeztek elfogadható mederbe terelni a kapcsolatokat a legfontosabb nyugati lapokkal és rádióadókkal, illetve azok tudósítóival. Ebben a tekintetben Ausztria kitüntetett helyet foglalt el. Ahogy általában a nyugati sajtót, azon belül pedig engem kezeltek, az része volt a reformerek és a „héják” között a Kádár-rezsim felsőbb régióiban zajló küzdelemnek. Később magam is meggyőződhettem arról, hogy különösen a Kreisky-életrajz megjelenése után, Magyarországon számításba veszik a szövetségi kancellárhoz fűződő viszonylag közeli kapcsolatomat.

Magyarországtól eltérően a Varsói Szerződés szomszédos államában, Csehszlovákiában még az EREÉ tárgyalásainak megindulása után is jégkorszak uralkodott. Az „Európa szívében” fekvő ország még tíz-tizenöt évvel a „prágai tavasz” elfojtása után, az élénk idegenforgalom ellenére is hermetikus ideológiai és politikai elzártságban élt. A polgárjogi mozgalom kiáltványa, a Charta 77 mellett állást foglaló ezernyolcszáznyolcvanhat aláírás átmenetileg megfélemlítette ugyan a hatalom birtokosait, mégis beletörődés és reménytelenség, közöny és cinizmus jellemezte a légkört. Írásaimban, mint mások, én is részletesen foglalkoztam ezzel a helyzettel.

A csehszlovák hatóságok rendszeresen panaszkodtak az osztrák média híradásaira. Hivatalos prágai látogatása alkalmával 1976 februárjában egy sajtóértekezle-

ten föltették Kreisky szövetségi kancellárnak a kérdést, hogy nem ártanak-e a jószomszédi viszonynak a Csehszlovákia-ellenes újságcikkek. Kreisky mosolyogva nyugtatta meg a kérdezet, hogy a prágai kormányt érintő kritika semmi ahhoz a rengeteg támadáshoz képest, amit az osztrák sajtó naponta zúdít személy szerint őrá és kormányára... Közöttünk, a kancellárt kísérő újságírók között általános derültséget keltett ez a megjegyzés, az osztrák média pedig élvezettel számolt be róla másnap. Szinte magától értődik, hogy az „újságíró-kancellár” talpraesett válaszáról mélyen hallgatott az egész ellenőrzött csehszlovák sajtó.

Két hónappal később a KPČ (Csehszlovákia Kommunista Pártja) kongresszusáról tudósítottam Prágából, a következő években pedig Lennyid Brezsnyev szovjet pártfőtitkár, Rudolf Kirchschläger osztrák köztársasági elnök és John Smith brit kereskedelmi miniszter látogatásairól, valamint gazdasági ügyekről a *Financial Times*, a svájci lapjaim, néhány éven át pedig az osztrák *Kleine Zeitung* (Graz, Klagenfurt) részére. 1978-ban néhány Prágába akkreditált osztrák újságíró és bécsi külföldi tudósító automatikusan, általában huszonnégy órán belül juthatott beutazóvízumhoz. A megbízást azonban félévente meg kellett újítani, amit a legtöbben aligha tudtak teljesíteni.

A helsinki záróokmányt ugyanakkor kirívóan megsértették. Az 1975 augusztusától számított egy éven belül legalább tizenhat külföldi tudósítót zaklattak. A titkosrendőrök például előszeretettel kobozták el jegyzeteiket, miután csehszlovák polgároknál tettek látogatást.

Igyekeztem kihasználni a pillanatnyi, nyilvánvalóan csalóka és rövid életű könnyítést, és 1978 júniusában akkreditáció iránti kérelmet nyújtottam be a csehszlovák külügyminisztériumhoz Bécsből, a *Financial Times* pedig számomra Londonból.

Akkoriban álmomban sem gondoltam volna, hogy az állambiztonsági szolgálat tisztjei és besúgói különös legendákat költenek a személyemről és képzeletbeli kapcsolataimról, s két „szigorúan titkos” dossziéban összesen százötvenkét oldalt töltenek meg vele. Prágai magas rangú barátaim (akiket nem nevezhetek meg) nemcsak betekintést engedtek nekem ezekbe az iratokba, hanem később másolatban megkaptam az egész rólam szóló anyagot.

Legelőször azzal keltettem gyanút, hogy már 1976 februárjában egy, az állami tervbizottságnál tett látogatás alkalmával makacs kérdéseket tettem föl a nyersanyag-, ár- és iparosítási politikáról. Egy „megbízható forrás” azonnal jelentette az állambiztonsági szolgálatnak, hogy túl sok és túl erőszakos kérdés hangzott el. Erre mindjárt aktát nyitottak nekem, mint aki ipari kémkedéssel gyanúsítható. A szervezet azonban csak 1978 elejétől kezdett komolyan foglalkozni velem. Egy főhadnagy ötoldalas tervet dolgozott ki a „Host” (vendég) fedőnevű nyomozás elindításához, és megnyitotta számomra a 14.346-os számú aktát. Az ebben gyűjtött iratok fönnmaradtak. Az anyag eredetileg hetvenöt beszámolót tartalmazott, amiből tizenkettőt eltávolítottak, mivel állítólag más személyekre vonatkoztak.

A szorgalmas nyomozók több akciótervben gondoskodtak arról, hogy bármely határátkelőhelyen lépjek be az országba, azt mindig jelentsék Prágának, hogy minden szállodában működésbe lépjen a „TA 122, TA 211 és TA 144” (azaz állandóan lehallgassák a telefonomat és a szobámat, a holmimat pedig titokban vizsgálják át), hogy a csehszlovák állampolgárokkal, valamint az osztrák, amerikai, később még a brit képviseleti irodákkal fenntartott kapcsolataimat is rögzítsék és elemezzék, illetve minden jegyzetemet és a címfüzetemet lemásolják, a telefonjaimat pedig hangszalagra vegyék. A pályám, a „megrögzött antiszocialista és antikommunista” cikkeim, 1980 óta pedig a Csehszlovákiáról és mindenekelőtt Lengyelországról szóló „rágalmazó” televíziós hírmagyarázataim részletes leírása után elutasították a *Financial Times* tudósítójaként kérelmezett prágai akkreditálásomat. A Külügyminisztérium a „»Host« elleni operatív titkosszolgálati nyomozás tervéhez” csatolt mellékletében 1981 tavaszán megállapította, hogy „vezető szerepet” játszom „az Ausztria, Anglia, az NSZK, Svájc, az USA és Kanada sajtójában, rádióiban és televízióiban a Csehszlovák Szocialista Köztársaságról és a többi szocialista országról megjelenő negatív tájékoztatásban”.

Az egyik legkülönösebb jelentés egy bizonyos S. B. alezredestől, a XI. főosztály 1. osztályának vezetőjétől származik, amelyiknek a gazdasági kémkedés elhárítása volt a feladata. K. J. főhadnagy, az illetékes előadó a bevezetőben tömören kijelenti, hogy Lendvai „NSZK, brit, osztrák és USA útlevelet használ”, tehát négy ország állampolgára, és „az USA-ban és Németországban különleges kiképzésben részesült”. A ke-

let-európai antiszemitizmusról írott könyvemnek köszönhetően szerepel egy megjegyzés arról, hogy „cionista irodalmat publikálok”.

Számos más dokumentum mellett ebben a jelentésben is utalás található egy rejtélyes történetre, amely vörös fonalként végigvonul az egész dosszién. Valamikor a hetvenes évek végén állítólag megtalálták a szobámban két személy, egy bizonyos Karol Levicky és egy Adolf Kreibich nevezetű úr névjegykártyáját vagy címét. Az ő életük minden részletére kiterjedő beszámolót később adatvédelmi okokból eltávolították az aktámból. Maradt azonban egy 1980. május 8-i megjegyzés S. B. alezredestől arról, hogy az egyik személy részt vett „a vatikáni kémszervezet” egyik akciója kapcsán „papok külföldre segítésében”. A másik személlyel kapcsolatban, akit „egy nem azonosított kémszolgálat összekötőjeként” tartottak nyilván, állítólag még felderítésre lesz szükség. Végezetül a „célszemélyt”, tehát engem meg kell figyelni, hogy tisztázódjanak a csehszlovák polgárokkal való kapcsolataim és érdeklődésem egy pozsonyi lakás iránt, mivel fönnáll a gyanú, hogy a lakás egy összeesküvés céljait szolgálná. Egy másik ügynöki jelentés beszámol arról, hogy 1970. június 25-étől július 12-éig a szlovákiai Léván egy bizonyos Jozef Židovičnál laktam.

Számomra ez az értesülés valóságos szenzációval ért föl, ugyanis 1965 és 1976 között be sem tettem a lábam Csehszlovákia területére. Egyszer sem szálltam meg a számomra teljesen ismeretlen embernél, és sohasem beszéltem a két államellenes tevékenységgel vádolt személlyel, de még csak a nevüket sem hallottam. Ugyancsak a képzelet szüleménye volt, hogy konspirációs célból lakást kerestem volna Pozsonyban. Azelőtt élt ugyan ott egy rokonom, az unokatestvérem, Lendvai Tibor mérnök, ő azonban már 1968-ban elhagyta Csehszlovákiát.

Mindezt tehát a titkosszolgálat fáradhatatlan munkatársai ötlötték volna ki, akik látványos sikereket akartak elkönyvelni a nyugati osztályellenségekkel folytatott harcban? Vagy épp csak összecserélték a névjegykártyákat vagy a címeket olyanokkal, amelyeket évekkel korábban egy másik utazónál, Brno egy másik szállodai szobájában találtak? Mindenesetre tény, hogy az aktámban tizenkét különböző irat foglalkozik a titokzatos Levickyvel és Kreibichhel, a családjukkal, az életrajzukkal és a tevékenységükkel. Valóságos kafkai történet. A megfigyelés és a gyakran borús nemzetközi

politikai kilátások ellenére be kell vallanom, hogy minden látogatásom alkalmával újra és újra rabul ejtett az arany Prága varázsa. Tudtam ugyan, milyen a mindennapi élet azokban a negyedekben, amelyekről a turisták alig vagy egyáltalán nem vesznek tudomást, mégis leírhatatlan megkönnyebbülés volt unalmas és álszent félhivatalos megbeszélések után az óváros zegzugos utcácskáiban sétálni vagy belépni a székesegyházba, a zsinagógákba, bolyongani a régi zsidó temetőben, és megint végigjárnia „királyok útját” az óvárosból a Károly hídon át föl a Hradzsinba, mint egykor a cseh uralkodók. Késő este pedig, amikor barátaimmal a sötét óvárosban egy kocsmát kerestünk, szóba került olykor a hatalom birtokosainak félelme a már fél évszázada halott Franz Kafka regényeitől és novelláitól, amelyekre most egyetlen könyvesboltban sem lehetett rátalálni, még idegen nyelvű fordításban sem - ellentétben sok egyéb mellett például egy thai-német, német-thai szótárral, melyhez jutányosan hozzájuthattam volna.

A különböző operatív tervekből mindenesetre kitűnik, hogy a titkosszolgálat több alkalmazottja is rám volt állítva, mint „célszemélyre”. A II. főosztály I. osztálya 6. alosztályának 1981. február 9-i nyomozati tervében a „Host-akció” keretében nyolc pontban szó szerint a következő intézkedéseket határozták meg:

> Együttműködni a biztonsági szolgálat II. főosztályának I. alosztályával a célszemélynek az USA prágai képviseletének alkalmazottaival való érintkezéseinek felderítése céljából.
>
> Határidő: 1981. 4. 30.
>
> Együttműködni a biztonsági szolgálat II. főosztályának 3. alosztályával a Nagy-Britannia prágai képviseletének alkalmazottaival való kapcsolatok felderítése céljából.
>
> Határidő: 1981. 4. 30.
>
> Megérkezésekor megszervezni többek közt a csehszlovák polgárokkal való érintkezéseinek ellenőrzését és leírását a II. főosztály 4. alosztálya eszközeinek felhasználásával.
>
> Határidő: állandó
>
> Prágai tartózkodása alatt végrehajtani ügynökök operatív működését a szállodákban, és a biztonsági szolgálat IV. főosztályának operatív munkatársaival a szállodában és annak közvetlen környeze-

tében a kapcsolatfelvétel, a találkozás és az egyéb tevékenységek követését.

Határidő: állandó

Hírközlési eszközöket bevetni a szállodában (fedőnév: Ztu-átépítés és Diagram) a fogadott és továbbított információk és telefonbeszélgetések tartalmának rögzítése és az érintkezési bázis felderítése céljából.

Határidő: állandó

Házkutatás megszervezése, biztosítása és végrehajtása a „Host-akció” célszemélyének szálláshelyén. Dokumentálni a feljegyzéseket, címeket és a csehszlovák állampolgárokkal és a tartósan Csehszlovákiában tartózkodó külföldiekkel folytatott telefonbeszélgetéseket, megállapítani és dokumentálni a gyanús iratokat, anyagokat és technikai eszközöket, amelyek a Csehszlovák Szocialista Köztársaság területén végzett törvényellenes tevékenységre utalnak.

Határidő: folyamatos

Az útlevél- és vízumhatóságon keresztül megállapítani a Csehszlovákiával és a többi szocialista országgal kapcsolatos jelenlegi újságírói tevékenységének jellegét. A vizsgálat eredményétől függően adott esetben törölni őt a nemkívánatos személyek jegyzékéről, és lehetővé tenni beutazását a Csehszlovák Szocialista Köztársaságba, ami szükséges lehet az ellene folytatott további nyomozáshoz.

Határidő: 1981. 4. 30.

Kiterjeszteni a célszemély érintkezési bázisát olyan alkalmas személy megtalálása céljából, akit föl lehetne használni a „Host” elleni hatásos kémelhárítási földerítésre.

Határidő: 1981. 6. 30.

A fönti elhárítási intézkedések kiértékelése és elemzése után határozni arról, hogy milyen módon lehet végrehajtani a „Host-akció” célszemélye elleni további hatásos nyomozást. [...]

Határidő: 1981. 10. 30.

Az első nyomozati tervben már két évvel korábban, 1979 februárjában javaslatot tettek a „magyar és lengyel barátainkkal való együttműködésre”, és elhatároz-

ták a „célszeméllyel kapcsolatban föltárt adatok továbbítását szovjet barátainknak”.

Mik voltak hát a tárgyi bizonyítékok, amelyeket a nagyszabású nyomozás felszínre hozott? A berni *Bund* egyik cikkének másolata a Jugoszlávia és Csehszlovákia közötti feszültségekről, amelyet a berni csehszlovák követség juttatott el Prágába még 1976-ban a „megrögzött antikommunista és antiszocialista magatartásom” bizonyítékaként; egy, az osztrák államfő látogatásáról a kölni *Deutsche Well*ének szóló telexjelentés másolata, amelyet az egyik szállodában tevékenykedő szemfüles ügynök megkaparintott; és egy 1980 nyarán Weinberger osztrák és Meehan amerikai követ között folyt telefonbeszélgetés jegyzőkönyve, amelyben a velem és a feleségemmel tervezett közös ebédről volt szó. Az államok közötti, teljesen mindennapos látogatásról írott beszámoló megszerzésének és archiválásának abszurd voltát jól mutatja, hogy a *Deutsche Welle* rádió azt röviddel ezután sok nyelven sugározta. Azt a tényt, hogy 1981 tavaszán vendégprofesszor voltam a kaliforniai egyetemen Santa Barbarában, egy mesélő kedvű összekötő vagy előadó az USA-ban és az NSZK-ban történt „különleges kiképzésemként” értelmezte.

Mindenesetre újra csak megállapítást nyert, hogy beszámolóim „teljességgel elfogultak”, és vezető szerepem van az osztrák, brit és svájci sajtóban a Csehszlovákiáról szóló negatív tudósításokban. Ezen megsemmisítő bizonyítékok alapján egy csoportvezető, J. D. hadnagy javasolta, vezessenek rá végleg a nemkívánatos személyek listájára, a „Host-akciót” zárják le, és tizenöt évi beutazási tilalom elrendelésével archiválják az aktámat. M. S. alezredes, osztályvezető 1981. augusztus 4-én jóvá is hagyta ezt az indítványt.

Azt, hogy maga a rendszer sokkal előbb, már nyolc év múlva össze fog omlani, nyilván sem az alezredes egész stábjával együtt, sem én, úgy is mint a veszélyes „»Host« célszemély”, nem láthattuk előre.

Annak ellenére, hogy tizenöt évig a feketelistán kellett volna maradnom, már 1982-ben újra beutazhattam Csehszlovákiába, sót ott még egy interjút is fölvehettem Gustav Husák pártfőtitkárral és államelnökkel. Mindezt annak köszönhettem, hogy közben az osztrák rádióhoz és televízióhoz, az ORF-hez szerződtem le.

„VENDÉG”-BŐL „VIRÁGPOR”. AZ ORF VESZÉLYEZTETI A KELETI TÖMBÖT

Az ORF-fel - az osztrák televízióval és rádióval - való szorosabb együttműködésem valójában már 1980 februárjában elkezdődött, amikor Gerd Bacher, az akkori főintendáns szerződtetett mint kelet- és dél-európai főtanácsadót és kommentátort. Ezzel együtt azonban továbbra is a *Financial Times*, a *Die Presse* és a svájci lapjaim tudósítója maradtam. 1982 nyarán aztán teljesen „átnyergeltem” az ORF-hez: az újonnan alapított kelet-európai szerkesztőség vezetője lettem.

Míg korábban csak a politikusok és az újságolvasók szűk tábora ismert, immár mind Ausztriában, mind a szomszédos országokban, mindenekelőtt Magyarországon, Horvátországban, Szlovéniában és Csehszlovákiában is a szélesebb közönség elé léptem.

Azt mindenesetre csak kevés megfigyelő tudhatta, hogy Gerd Bachernak az én kinevezésemmel úgyszólván át kellett lépnie a saját árnyékát. 1970-ben ugyanis több, igen szókimondó cikkben tettem közzé a véleményemet az elkeseredett bécsi sajtó- és rádióháborúról, elsősorban pedig az ORF szerepéről; az ORF bel- és külpolitikai tájékoztatását úgy jellemeztem, mint „államot az államban”. Bacher végül egy táviratban majdnem fél újságoldalt megtöltő felháborodott választ küldött az „országunkban nagyra becsült svájci *TAT*”-nak. Írásában minden szemrehányást visszautasított, és azzal vádolt engem, hogy „bizonyos érintettek” szóhasználatát átvéve „pártpolitikai érdekfelek minden gyanú felett álló koronatanújaként” szálltam be az ORF függetlensége ellen indított harcba. Feleletemben visszautasítottam a feltételezéseket.

Bacher magatartása, amellyel az akkori ellentétünket nekem soha nem tette szóvá, és hogy így is fölvett az ORF-hez, ennek az összetett személyiségnek és ragyogó médiamanagernek azon tulajdonságait bizonyította, amelyeket csak a beavatottak ismerhettek. Egy férfi, kinek a fiatalsága a Harmadik Birodalom iránti lelkesedésben telt el, aki sohasem bocsátotta meg Kreiskynek, hogy az megfosztotta őt a hatalomtól, aki szenvedélyesen elutasította a szociáldemokratákat, a vereségeik láttán pedig legjobb esetben is megvetéssel vegyes részvétet érzett, nos ez a férfi kinevezett egy magyar születésű, zsidó származású, volt baloldali szocialistát s exkommunistát, ráadásul Kreisky életrajzíróját kommentátorrá, majd később az egész, két

médiumot átfogó kelet-európai hírszolgáltatás főnökévé! A megbízáson túl Bacher mindjárt harcba is szállt a védelmünkben, ha a munkatársaimat és engem támadtak. Természetesen megvoltak a nézeteltéréseink a politikával és a politikusokkal kapcsolatban.

Egy dolog azonban vitán fölül állt: Gerd Bacher totális és bátor támogatása nélkül, amellyel a kelet-európai szerkesztőség mellett kiállt, a kelet-nyugati kapcsolatok egy kritikus szakaszában nemcsak a sikereink, de még a létünk is kérdéses lett volna. Ezt a tényt minden egyébtől függetlenül ma is el kell ismerni.

*

A televíziós hírszolgáltatás általában, a kelet-európai tudósítás pedig különösen megkívánta az írott sajtó munkatársaitól, hogy alaposan tisztában legyenek a szakma minden fogásával. A nyolcvanas évek kezdetén a televíziós tudósítók és a dokumentumműsorok készítői még rá voltak utalva a filmre és a másolóberendezésre, a vágóasztalra és a kép és hang nehézkes összevágására. Hányszor kellett például a forrongó dél-szerbiai Koszovó vidékén vagy Macedóniában épp a legizgalmasabb vagy legveszélyesebb pillanatban filmet cserélni! Milyen nehéz dolog volt a lengyelországi zavargások alatt még időben stúdióhoz jutni. Ma már hírközlő műholdak és táskában hordozható kis kompakt elektronikus egységek gondoskodnak arról, hogy a televíziós képeket szinte pillanatok alatt a föld bármely pontjára továbbítani lehessen. Ha a gyorsaság a tét, elég a videokamera előtt „felkonferálni” az eseményt, és a CNN-től vagy bármely más nagy hálózattól kapott képhez villámgyorsan hozzákeverik a tudósító hangját. Egy másik megoldás, ha a szerkesztők a saját stúdióban összevágják a más televízióktól vagy hírügynökségektől beérkezett képsorokat, a tudósító pedig a műsorvezetővel való előzetes megbeszélés után egy elektronikus kamera elé állva elmondja, amit az eseményekhez, illetve az adott felvételekhez hozzá akar fűzni.

A technikai eszközöktől függetlenül és a kommunikációs forradalom ellenére továbbra is érvényes marad az egyik ismert német televíziós újságíró megállapítása: Miről ismerni meg a félresikerült szöveget? Arról, hogy azt magyarázza, ami nyilvánvaló, és elmondja szóban is ugyanazt, ami a képeken látszik ahelyett, hogy valami újat tenne hozzá. Manapság már nem a technikai üzemzavar a legnagyobb vagy az elsődleges veszély, hanem a kérdező értetlensége egy bonyolult helyzetben,

vagy a tudósító ügyefogyottsága, amikor fogalma sincs még a legújabb fejleményekről, az esetleges drámai mozzanatokról, amikor a műsorvezető azokra rákérdez.

Ami a nyolcvanas évekbeli kelet-európai tudósításokat illeti, a dokumentumfilmek és a riportműsorok készítése során újra és újra rá kellett ébrednem, hogy egy összetett helyzet bemutatásakor mennyire törvényszerű, ha a bemutatható látvány lemarad a leírt szöveghez képest, hogy mennyire nehéz elmélyíteni a televíziós képek látszólagos felszínességét az elmondott szavakkal, az elemzéssel, és megteremteni közöttük az értelmes összefüggést. Ha pedig a tévériporter körül a kelet- és dél-európai válsághelyzetekben ráadásul még egy lerázhatatlan hivatalos (és több nem hivatalos) kísérő is ott lábatlankodott, nemegyszer szinte megoldhatatlan feladattal kellett megbirkóznia. Ilyenkor a tévés főszerkesztőnek vagy magának a tudósítónak kellett eldöntenie, hogy a felvigyázókkal (akik például az akkori Magyarországon huszonhét dolláros napidíjat kasszíroztak a nyugati televízióállomástól), esetleg az illetékes hatóságokkal való összetűzés következményeinek árán is be akarja-e bizonyítani a függetlenségét, vagy inkább a „kiegyensúlyozottságra”, értsd: megalkuvásra törekszik pusztán azért, hogy továbbra is jelen lehessen az országban.

Ilyen és sok más nehézséggel is szembe kellett néznem, amikor 1982 júniusában átvettem az ORF-nél a frissen alakult Kelet-európai Iroda vezetését, és föladtam a külföldi tudósítói tevékenységemet. A változás életem örök tanulásának új és bonyolult fejezetét nyitotta meg, hiszen már ötven fölött kellett egy egész új szakmával megismerkedni, s arra vigyázni, hogy az évtizedek során fáradságosan felépített tekintélyt ne romboljam szét felületes vagy túl gyors, kapkodó munkákkal.

A Kelet-európai Iroda elnevezés kétségtelenül nem volt szerencsés. Egyrészt nyilvánvalóan nevetséges, de elkerülhetetlen volt, hogy az ORF-en belüli okokból meg akarták változtatni a régi szerkesztőség nevét. Másrészt Gerd Bacher nyilván azt akarta kihangsúlyozni vele, hogy az én feladatom szervezéspolitikai jellegű, amely a kapcsolatok, ülések, konferenciák, írásos anyagok és az ezekhez kapcsolódó publikációk kiadásának megtervezését is magában foglalta.

Ennek megfelelően Peter Galliner Nemzetközi Sajtóintézetével (IPI) együttműködésben az ORF részére, annak központjában már 1981 októberében megszerveztem

egy kelet-nyugati szimpóziumot „A sajtó és az elektronikus média fontossága és szerepe a kelet-nyugati kapcsolatokban” címmel. Az ülésen a legtöbb keleti államot is beleértve tizenhat ország negyven vezető újságírója vett részt. Ez a maga nemében szokatlan nemzetközi sajtórendezvény külföldön is komoly visszhangot váltott ki.

Az ORF rendezésében 1983 májusában „Vallásszabadság, emberi jogok és enyhülés” címmel egy második nemzetközi tanácskozásra is sor került Bécsben, amely átfogó mérleget próbált vonni a helsinki záróokmány megvalósulásáról. A tizenöt országból érkezett mintegy százhúsz neves újságíró, tudós és kimagasló egyházi személyiség előtt előadást tartott többek között Franz König bíboros és Bruno Kreisky szövetségi kancellár. Az ezeket követő rövid beszámolók az egyház és a vallás helyzetét tárgyalták a keleti tömbben, Jugoszláviában és Albániában, valamint értékelték a Vatikán keleti politikáját. Az általam kiadott gyűjteményes kötet és az ülésekről szóló aktuális beszámolók figyelemreméltó visszhangot keltettek a bel- és külföldi sajtóban.

Mindennek ellenére a keleti tömb propagandistáinak és dezinformációs szakembereinek sikerült az ügyetlen elnevezést, különösen az abban szereplő „iroda” szó miatt, valami gyanús dologként feltüntetni. A Kelet- és Délkelet-európai Szerkesztőséggé való átkeresztelés 1983 végén ezért még az új elnevezés körülményessége mellett is ésszerű, sőt már régen esedékes intézkedés volt. A szerkesztőség személyi állományának és programjának bővítése valamennyi kelet- és délkelet-európai országról szóló híradás mennyiségi és minőségi emelkedését eredményezte.

Miután az ORF adásait milliók foghatták Szlovákiában, Csehországban, Nyugat-Magyarországon, Horvátországban és Szlovéniában, a beszámolóink, kelet-európai dokumentumfilmjeink és vitaműsoraink, mint például az *Oststudio* és a *Club 2* elsőrendű politikai tényezővé léptek elő. Az egyes kelet- és délkelet-európai országokban növekvő feszültségek és a keleti tömbön belüli differenciálódási folyamat kapcsán nem is kellett sokáig várni az első botrányra.

A csehszlovák rezsim az 1968 augusztusa óta tartó hosszú, feszültségekkel teli időszak után 1982 őszén javítani szeretett volna fontos szomszédjához, Ausztriához fűződő kapcsolatán. Barbara Coudenhove-Kalergi, az ORF munkatársa megkapta a hozzájárulást egy „Cse-

hország ősszel" című dokumentumfilm forgatására. Nekem még egy interjút is engedélyeztek Husák köztársasági elnökkel, miután a prágai hivatalos szerveknek egy kazettán eljuttattam a Todor Zsivkov bolgár pártfőtitkárral, az Államtanács elnökével néhány hónappal korábban készült beszélgetésem felvételét. Akkor még fogalmam sem volt arról, hogy már több mint egy éve (tizenöt évre szóló!) feketelistán vagyok.

Mindenesetre 1982. november 10-én megkaptam a jóváhagyást, hogy első hivatalos bécsi látogatásának előestéjén tévéinterjút készítsek az államfővel. A Hradzsinban, ahogy az az ilyen protokolláris alkalmakkor szokás volt, technikusok, titkárok és biztonsági emberek tucatjai serénykedtek. A kétoldalú kapcsolatokról készítendő félhivatalos beszélgetés megkezdése előtt, amelyet szinkrontolmácsok segítségével folytattunk volna, amíg a zakónkra tűzték a mikrofont, váltottunk néhány szót németül. Megkérdeztem tőle, igaz-e a mendemonda, ami szerint a Varsói Szerződés hamarosan csúcstalálkozót tart Prágában. Husák ezt megerősítette, de nem volt hajlandó elárulni nekem a pontos dátumot. Homályos utalást tett december első felére.

Amikor arra voltam kíváncsi, hogy Lennyid Brezsnyev szovjet pártfőtitkár és államfő (aki akkoriban rendszeresen betegeskedett) is részt vesz-e majd rajta, miközben a technikusok még egyszer ellenőrizték a mikrofonokat, Husák határozott hangon így felelt: „Természetesen Brezsnyev elvtárs is Prágába jön."

Másnap reggel még Prágában tudtuk meg, hogy Brezsnyev akkor már jó ideje halott volt. A szovjet vezetés Husák és nyilván a „testvérpártok" többi főtitkára elől is éppúgy eltitkolta a halálhírt, mint ahogy arról a Szovjetunió lakossága és az egész világ sem értesülhetett. Egy későbbi hírmagyarázatomban utaltam is ennek a ténynek a szimbolikus jelentőségére.

A moszkvai temetési ünnepségek miatt Husáknak körülbelül két héttel el kellett halasztania hivatalos ausztriai látogatását. A megérkezése előtt aztán eredeti formájában adásba került az interjú. Az ebéd alkalmával, amelyet Kreisky szövetségi kancellár adott a tiszteletére, újra találkoztam Husákkal. Kimondottan barátságtalan volt velem, Csehszlovákia Kommunista Pártjának központi lapja, a *Rudé Právo* pedig név szerint bírált engem egy bécsi tudósításában. A hiú és merev Husákot fölbosszantotta, hogy a Brezsnyev halála körüli titkolózás miatt nevetségessé vált. Még Moszk-

vában is hevesen tiltakozott emiatt, de erről akkor még semmit sem tudtunk.

Eközben azonban másféle politikai felhők gyülekeztek a keleti szerkesztőség egén. Élesen támadták vezető riporterünket, Coudenhove-Kalergit a Csehországban készített dokumentumfilmje miatt. A prágai hatóságokat különösen az háborította föl, hogy az ORF műsorát egy olasz televíziós filmfesztiválon is bemutatták. Jómagam az 1982 decemberi, Horvátországról szóló dokumentumfilmem miatt váltam a jugoszláv média és az ottani titkosszolgálat, az UDBA egységes irányítása alatt álló ausztriai jugoszláv egyesületek és intézmények összehangolt támadásainak célpontjává. A kilencvenes évek tragikus fejleményei aztán lehangolóan igazolták, hogy távolról sem voltak felületesek vagy eltúlzottak a horvát népben felgyülemlett csalódásokról és feszültségekről szerzett benyomásaim. Nem csoda, hogy a hatalom birtokosai ilyen érzékenyen reagáltak, hiszen az osztrák tévé híradásait a horvátok és szlovének százezrei kísérték rendszeresen figyelemmel.

A bomba azonban csak 1983. január 26-án robbant, amikor az *Izvesztyija*, a szovjet kormány lapja „Hazugságok a képernyőn” címmel egy hosszú és rendkívül éles hangú cikkben támadta a keleti szerkesztőséget, elsősorban pedig engem és Coudenhove-Kalergi asszonyt. A kommunista párt olvasótábor nélkül megjelenő és a keleti tömb nyomdai megrendelései által fönntartott lapjából, a *Volksstimmé*ből vett idézetekkel, személyes sértések és téves életrajzi adatok mellett azzal vádoltak bennünket, hogy „ideológiai aknamunkát” folytatunk, „tervszerűen fejlesztjük az együttműködést a Szabad Európa Rádióval”, „visszaélünk a vendégjoggal” és a „legkomiszabb hálátlanságot” tanúsítjuk. A szovjet kormánylap végül leszögezte, hogy szerkesztőségünk tevékenysége nem egyeztethető össze a semlegességgel és az államszerződéssel.

A hazugságoktól és elferdítésektől hemzsegő moszkvai vádiratot nemcsak az ORF vezetése, hanem Kreisky szövetségi kancellár, Alois Mock, az ÖVP akkori elnöke, az újságíró-szakszervezet és az egész osztrák sajtó is azonnal visszautasította. Az ORF hivatalos közleménye hangsúlyozta:

> „...a vendégjoggal való visszaélésről már csak azért sem lehet beszélni, mert az érintett országok minden szolgáltatást nemzetközi viszonylatban is a legmagasabb áron fizettetnek meg. Míg Ausztriában minden külföldi tudósító bármiféle enge-

> dély nélkül, zavartalanul végezheti a munkáját, az ORF szerkesztői esetében szó sem lehet hasonlóan szabad tevékenységről a kommunista államokban.”

Egy hivatalos állásfoglalásban Kreisky „félreérthetetlen egyértelműséggel”, védelmezőn állt ki a megtámadott osztrák újságírók mellett: „Az alkotmányból következően nem engedhetjük meg, hogy az osztrák újságírók munkáját bármilyen módon ellenőrizzék vagy cenzúrázzák. Biztosítanunk kell, hogy akadálytalanul folytathassák a munkájukat.” Az osztrákok sohasem engedték zsarolni magukat, hangsúlyozta Kreisky.

1983. január 31-én egy, az *Izvesztyija* szerkesztőbizottságához, a bécsi szovjet nagykövetséghez, a szovjet Külügyminisztérium sajtóosztályához és a *Volksstimme* főszerkesztőjéhez eljuttatott levélben, amelyet egyébként Johannes Koplenig, a KPÖ elhunyt vezetőjének lánya fordított oroszra, cáfoltam ezeket a nevetséges és fölháborító valótlanságokat a keleti szerkesztőségről és a személyemről, és visszautasítottam az állítást, miszerint együttműködtem volna a Szabad Európa Rádióval. Nemhogy helyreigazítást, de még csak választ sem kaptam.

A szovjet kormánylap ezzel szemben február 6-án újabb heves kirohanást intézett „rágalmazó riportjaink” ellen. Ezek „ellenségeskedést és bizalmatlanságot szítanak a népek között”, állította a cikk, „a CIA szócsövei, a müncheni Szabadság és Szabad Európa adók rádiós diverzánsainak kézírására” emlékeztetnek, és „félrevezetik az osztrákok millióit”. Az Izvesztyija Kreisky nevének említése nélkül visszautasította az osztrák-szovjet viszony megnehezítésével kapcsolatos szemrehányásokat, és mondandójában éppen az „ezen kapcsolatok miatti aggodalmát” hangoztatta. Jellemző volt az az otrombaság, amivel a szovjetek Kreisky figyelmeztetésére válaszoltak:

> „Az osztrák főváros magas rangú személyiségei közül valaki, aki nyilvánvalóan nem egészen ismeri ki magát az ügyben, vagy pedig teljesen más, a valóságtól messze elrugaszkodott megfontolásokból indul ki, védelmébe vette Lendvait és Coudenhove-Kalergit, akik a szocialista országok elleni áskálódásra szakosodtak. A helsinki záróokmány azonban közismerten valami mást ajánl a figyelmünkbe: a kölcsönös megértés és jó szándék erősítését a népek közötti kapcsolatokban.”

Miután az *Izvesztyija* elhallgatta az olvasói elől, hogy az a „valaki, aki nyilvánvalóan nem egészen ismeri ki magát”, nem más, mint maga az osztrák szövetségi kancellár, bennünket már meg sem lepett, hogy a szovjet kormánylap közönsége arról sem értesült soha, hogy mi szerepelt az én helyreigazításomban. Az *Izvesztyija* ehelyett inkább a *Volksstimmé*vel támasztotta alá bírálatának helyességét, és részletesen idézte azt. Az Osztrák Kommunista Párt, amelynek már 1959 óta egyetlen képviselője sem volt a parlamentben, az évek során teljes jelentéktelenségbe süllyedt. Érdektelen napilapja azonban jelentős szócsöve maradt a szovjet irányítóközpontnak,amely megadta az irányvonalat és gondoskodott az anyagi háttérről. Az újság a szovjet birodalom összeomlása miatt bekövetkezett megszűnéséig szívesen idézett, „hiteles forrásként” szolgált nemcsak az osztrák kormányok és média elleni különböző rágalomhadjáratokban, hanem szükség szerint Jugoszlávia elpártolt kommunistái, az 1968 augusztusi bevonulás után a „csehszlovák revizionisták” vagy a kínai „háborús uszítók” lejáratására, egyszóval mindenkivel szemben Keleten és Nyugaton, aki a „szovjetellenesség” bármilyen formájának gyanújába keveredett.

*

Azután, hogy az ORF egy sajtótájékoztatón előadta az *Ostreport* (Keleti Riport) című dokumentumfilmsorozatára és hasonló műsoraira vonatkozó terveit, a keleti szerkesztőség - még az *Izvesztyija* össztüze előtt - Kelet-Berlintől Budapestig, Prágától Moszkváig izgatott meg beszélések középpontjába került. A Stasiaktámban ezzel kapcsolatban rábukkantam egy táviratra, amelyben Krätsch vezérőrnagy, a 10. osztály vezetője arról értesíti a magyarországi biztonsági szerveket, hogy én a keleti szerkesztőség vezetőjeként „az ORF főszerkesztőségével összhangban fokozni” akarom „a Kelet-Európa szocialista országaival. szembeni ellenséges hírközlést”. Kiegészítésként még hozzátette: „Nem hivatalos értesülések arra engednek következtetni, hogy ezeknek a tudósítóknak a kiválasztását és felhasználását hírszerzési érdekek vezérlik.” Különösen fölkeltette a vezérőrnagy gyanúját, hogy Lendvai „több ízben beszámolt az 1980-as és 1981-es lengyel népköztársaságbeli ellenforradalmi eseményekről”. A rólam szóló csehszlovák iratokban is újra és újra föltűnik Lengyelország mint rémkép.

Ami a „hírszerzési érdekeket” illeti, a szerkesztőség minden tervét közzétettük, az eredmény pedig az

elkészült tudósítások és az *Ostreport*ok formájában hozzáférhetővé vált a nézők számára. A televízió és az írott sajtó munkatársainak hétköznapi hírszolgáltatása az idő tájt különösen olyankor jelentett veszélyt a kommunista diktatúrák számára, ha azt az ő alattvalóik láthatták, illetve a saját anyanyelvükön hallhatták. Így volt ez például az NDK, de - és ennek a jelentőségét sokszor még ma sem ismerik föl - az Ausztriával szomszédos országok, tehát Csehszlovákia, Magyarország és Szlovénia, közvetve pedig Horvátország esetében is. Amikor tehát az osztrák tévéműsorok a magyarok vagy a szlovének mozgásterének bővüléséről szóltak, vagy bemutatták, ahogy a nyugati baloldal elítéli a lengyelországi Szolidaritás elnyomását, ha olyan kortörténeti anyagok, mint például a „Jalta öröksége” című, a szovjetek által szinte hisztérikusan támadott osztrák-német televíziós dokumentumfilm-sorozat emlékezetbe idézték a szovjet megszállást és a kommunista hatalomátvételt, joggal félhettek attól, hogy ez fenyegeti ezen rezsimek legitimitását. Ugyanez érvényesült a politikai légkör és a „kis szabadságok” tekintetében, a Magyarország és Csehszlovákia között fennálló nyilvánvaló különbségeknél. Műsorterveink elkészítésénél mi azonban az osztrák közönség igényeit vettük figyelembe, s a híradásainkat a hazai nézőknek sugároztuk.

Az, hogy ezek az adások politikai bombaként robbantak a gúzsba kötött Csehszlovákiában, már a földrajzi adottságok óhatatlan következménye volt, és semmiképp sem az ottani rezsim aláásását célzó tudatos mesterkedésé. Az összehasonlítások mindenesetre elkerülhetetlenek voltak. Kreisky szövetségi kancellárt például az évente megtartott „szezon végi” sajtóértekezletén egyszer (1977. július 8-án) megkérdezték, hogyan értékeli az eurokommunizmust és Ausztria kapcsolatait a szomszédos kommunista országokkal. Kreisky méltatta a haladást Jugoszlávia és Magyarország vonatkozásában, majd megállapította:

> „A Csehszlovákiával való kapcsolatok rendezéséhez még rögös út vezet. A tartós feszültségek okát azonban nem az eltérő társadalmi berendezkedésben kell keresni, hisz akkor Ausztriának Lengyelországgal vagy Magyarországgal sem lehetne olyan kielégítő a kapcsolata. Prágából viszont sajnos utasítgatni próbálják Ausztriát ahelyett, hogy nyugodtan szemlélnék a dolgokat. Ez ugyanolyan, mintha Budapesten a szememre vetnék, hogy évek óta barátságban vagyok Lendvai szerkesztő úrral. Ilyet pedig senki sem mond nekem. Prága azonban

mindannyiszor fölhánytorgatja, ha nem kommunista cseheket is vendégül látok...”

Kreisky itt arra célzott, hogy röviddel azelőtt nemcsak egy szlovák kommunista vezetőt, hanem az ismert cseh ellenzékit, Zdenek Mlýnárt is fogadta egy beszélgetésre a Ballhausplatzon lévé irodájában.

Ez a példa jól mutatja, hogy a keleti tömb „jó” államainak kijátszása a „rosszak” ellen teljesen jogos és igen hatásos eszköze volt annak, hogy például a Csehszlovákiában élő emberekben is tápláljuk a reményt. Mind az ORF vezetősége, mind az összes demokratikus osztrák párt támogatásának köszönhetően semmi okunk sem volt megijedni a kommunista államok propagandafőnökeitől Éppen ellenkezőleg! Szilárd elhatározásom volt, hogy ezeknek az országoknak az eltérő fejlődését a saját javunkra fordítsam, és az ellenünk kovácsolt egységfrontot a lenini taktika értelmében „a leggyengébb láncszemnél”, azaz Magyarországnál megtörjem. A Magyarországról szóló beszámolókban, hírmagyarázatokban és dokumentumfilmekben újra és újra megpróbáltuk felmutatni a változások mértékét és azok határait.

Azt, hogy ez a taktika eredményeket is hozott, egy, a bécsi csehszlovák követségen Jiri Götz sajtóattasé és Nyikolaj A. Muravljov, a szovjet követség másodtitkára közötti, orosz nyelven folyt beszélgetés bizonyította 1983. szeptember 6-án. Az egyórás eszmecsere témája az arról készült (6681/83 ügyszámú) feljegyzés távúsága szerint többek közt „a szocialista államközösség országainak az ORF televízió Keleteurópai Irodájával, név szerint pedig P. Lendvaival szembeni magatartása” volt. A bevezető összefoglalásban az irat készítője megállapítja, hogy a szovjet barátok kezdenek komolyabban foglalkozni a keleti szerkesztőséggel. A követség Lendvainak nem fog vízumot kiadni. A Szovjetunió képviselete abban érdekelt, hogy a kelet-európai szerkesztőséggel szemben minden szocialista ország egységesen járjon el. Az ORF bojkottjáról van ugyanis szó. A Szovjetunió részéről a zárlatnak azt a formáját választják, amelyben csakis az ORF tartományi stúdióival működnek együtt (így akarták a kényes politikai témákat ártalmatlan zenei műsorokkal helyettesíteni). Nehezíti a dolgot mindenesetre, hogy például a Magyar Népköztársaság önálló úton jár, s ennek következtében Lendvai számára, úgy is, mint aki magyar emigráns, Magyarország felé nyitva áll az út. Az egyes szocialista országok eltérő magatartása köz-

vetett módon a Kelet-európai Irodát támogatja. A Szovjetunió továbbra is abban érdekelt, hogy a szocialista államközösség országai összehangoltan lépjenek föl a Kelet-európai Irodával, különösen pedig Lendvai személyével szemben.

Egy ötoldalas melléklet részletesen elemzi a Varsói Szerződés minden egyes tagállamának a keleti szerkesztőséggel szembeni magatartását, és többek közt megállapítja: „Magyarország úgy kezeli Lendvait, mint egy ismert nyugati újságírót, és eközben tekintettel van a jó magyar-osztrák kapcsolatokra. (Az ötvenes években Lendvai beutazási tilalmi listán volt Magyarországon.)”

*

A tevékeny enyhülési taktika jegyében, épp egy hónappal a bécsi követségen zajlott eszmecsere után, megbeszélést kezdeményeztem a csehszlovák televízióval és a prágai Külügyminisztériummal. El akartam érni többek közt, hogy oldják föl a munkatársnőmmel, Barbara Coudenhove-Kalergivel szembeni beutazási tilalmat, melyet az 1982 őszén forgatott dokumentumfilmje miatt rendeltek el. Épp ekkor kezdődtek az osztrák-csehszlovák kulturális napok, amelyek kedvező lehetőséget kínáltak a kapcsolatok javítására. Mivel szolgálati útlevelem volt, amelyhez nem kellett vízum, a bécsi csehszlovák követség csupán az időpontokat egyeztette számomra. Október 6-án repültem Prágába. Szolgálati okmányom és hivatalos találkozóim ellenére az útlevélvizsgálatnál mégis elutasítottak. Kénytelen voltam ugyanazzal a géppel visszaindulni Bécsbe.

Ebből értesülhettem arról, hogy feketelistán vagyok. Azt azonban nem is sejtettem, hogy már 1981 augusztusa óta a nemkívánatos újságírók között tartottak nyilván, és hogy a Husákkal készített interjúm is csak kivételes alkalom volt. Bacher főintendáns harcias nyilatkozata, a nagy hírügynökségek kiutasításomról szóló jelentései és az általános bécsi felháborodás nyomán mindkét fél számára kellemetlen nemzetközi bonyodalomtól lehetett tartani. Helmut Zilk akkori oktatásügyi miniszter ugyanis a kulturális napok alkalmából épp Prágában tartózkodott, a felesége, Dagmar Koller pedig számos más bécsi művész társaságában vendégjátékon vett részt ugyanott. A Bécs és Prága közötti lázas telefonálgatás után Zilk végül kieszközölte számomra a beutazási engedélyt. Bacher azonban, mielőtt jóváhagyta számomra az újabb hivatalos utat, ahhoz is

ragaszkodott, hogy a csehszlovák hatóságok bocsánatot kérjenek az esetért.

Miután Milan Kadnar, az akkori bécsi csehszlovák nagykövet (ma egy német biztosítótársaság prágai irodájának igazgatója!) szóban kifejezte sajnálatát, október 8-án ismét Prágába repültem, ezúttal azonban már a feleségem mint „testőröm” kíséretében. Az osztrák nagykövet a biztonság kedvéért elém jött a repülőtérre. A titkosrendőrök nyilván utasítást kaphattak arra, hogy jelenlétüket feltűnően demonstrálják. Most már sikerült lebonyolítani az eredetileg tervezett találkozókat. A prágai Külügyminisztérium egyik tisztviselője értésemre adta, hogy „az elnök személyének megsértése” miatt tettek indexre. Annyi mindenesetre világosan kiderült, hogy sem én, sem Coudenhove-Kalergi nem kaphat egyhamar újabb beutazási engedélyt.

*

A szovjetek és csehszlovák csatlósaik igyekezete, hogy ártalmatlanná tegyék az ORF keleti híradásait és megzabolázzanak mindenekelőtt engem, már négy héttel ezután meglehetősen látványos kudarcot vallott, mégpedig a magyar hatóságok vonakodása miatt, amellyel azok kivonták magukat az ORF szovjet bojkottjából. A Club 2-t ugyanis 1983. november 17-én, első ízben közvetítették Budapestről. A mindkét ország neves tudósainak és újságíróinak részvételével folytatott élénk vitát felvételről, teljes szinkronizálással és némileg rövidítve ugyan (elsősorban az 1956 októberét taglaló részek elhagyásával), de a budapesti televízió is sugározta. Ezt 1984 januárjában egy hasonló adás követte Belgrádból, márciusban pedig az elektronikus média együttműködéséről folytatott lengyel-osztrák tárgyalásokon sikerült Varsó elvi hozzájárulását is elnyernünk egy élő Club 2 adáshoz. A műsor, amelyet aztán májusban vettünk föl, később rövidítés nélkül adásba is került.

Ezeknek az eredményeknek a fényében világossá vált, hogy az enyhülési politika következtében is és azáltal, hogy az egyes államok fölismerték saját érdekeiket, a moszkvai és prágai „betonfejek” egyre inkább háttérbe szorultak. Az új helyzettel élni is tudtunk, hiszen nemcsak Bruno Kreisky, hanem utódjai, illetve minden külügyminiszter és azok munkatársai a legnehezebb időkben is kitartóan védték a kommunista világról szóló híradások szabadságát, a bel- és külföldi feljelentőket pedig elutasították.

*

Akaratlanul is komikus helyzetekhez vezetett, hogy a prágai hatalmasságok a hivatalos utak alkalmával éppen velem, az osztrák újságírók közül is az első számú közellenséggel tettek kivételt, és engedélyezték számomra a beutazást. Az *Austria Presse Agentur* (APA) a Lanc osztrák külügyminiszter 1984. március 30-i látogatásáról írott tudósításában például így számolt be erről:

> „Ami azonban eddig elő sem fordulhatott, az az, hogy egy feketelistára tett újságíró, akit különben, ha megkísérli a beutazást, már a határőrizeti szervek azonnal visszafordítottak volna, meghívottként vegyen részt Prágában egy hivatalos ebéden, jobbján a csehszlovák kulturális miniszterrel, balján pedig a külügyminiszter-helyettessel. Az ORF Kelet- és Délkelet-európai Szerkesztőségének vezetőjéről, Paul Lendvai professzorról van szó, aki úgymond csak a külügyminiszteri látogatás alkalmából, kivételesen léphetett be az országba. Amikor a múlt októberben, miután a prágai Külügyminisztériumon keresztül egyeztette találkozóit, Csehszlovákiába akart jönni az osztrák kulturális napokra, mint ismeretes, a repülőtéren arra kényszerítenék, hogy ugyanazzal a géppel, amellyel érkezett, azonnal térjen haza. A legmagasabb helyről kellett közbeavatkozni ahhoz, hogy az utazása mégis lehetővé váljon. A kérdésre, hogy Lendvait törölték-e most már a feketelistáról, Jili Soukup, a Külügyminisztérium frissen kinevezett szóvivője kijelentette, ebben az ügyben nincs semmiféle új fejlemény. Lendvainak a szemére vetik, hogy megsértette a szocialista köztársaság elnökét. Interjút készített Husákkal 1982-ben az elnök hivatalos látogatása alkalmából, a kísérőszövegből pedig, Lendvai elmondása szerint szándéka ellenére, kiderült, hogy az elnök még semmit sem tudott Leonyid Brezsnyev elhunytáról. Nemcsak Lendvait, de Barbara Coudenhove-Kalergit is beutazási tilalommal büntették.”

Ez után a különös prágai út után nemhogy javult volna az ORF és Csehszlovákia kapcsolata, de újabb váratlan botrány következett. A látogatásról tudósító újságírók Pozsonyba repültek, hogy a határátkelőhelyről egy kisbusszal térjenek vissza Bécsbe. A határon azonban körülbelül egy órán keresztül föltartottak

bennünket, a csomagjainkat pedig udvariatlanul átkutatták, ami nem éppen a jószomszédi viszonyt bizonyította. Természetesen erről az összes hírközlő szerv beszámolt. Az újságírók ügyében illetékes pozsonyi tisztviselő (egyben a biztonsági szolgálat munkatársa) azt közölte a prágai hatóságokkal, hogy én voltam a tiltakozás tulajdonképpeni elindítója és szóvivője.

Mindenesetre, amint az a rendelkezésemre álló dossziékból kiderül, 1985. július 11-én másodszor is fölkerültem a nemkívánatos személyek jegyzékére. Ezt a „Pel" (virágpor) nevű aktát 1983. július 12-én nyitották meg. I. M. százados ebben megállapítja, hogy Lendvai „erősen szocializmusellenes beállítottságú újságíró", aki durván támadja a Csehszlovák Szocialista Köztársaságot, a Szovjetuniót és a szocialista közösség más államait is. Az említett tények alapján a százados „megelőző és nevelő céllal" azt javasolja, hogy a „Pel" aktát ötéves időtartamra archiválják. I. J. őrnagy, a biztonsági szolgálat II. főosztálya 6. alosztályának vezetője ezzel egyetértett. Előbb tehát mint „vendéget", később mint „virágport" tettek nem kevesebb, mint összesen húsz évre a feketelistára.

Alois Mock, akkori külügyminiszter csak 1987. július 9-én, egy prágai látogatása előestéjén közölte büszkén a nyilvánossággal, hogy hivatalosan feloldották a Coudenhove-Kalergi asszony ellen és ellenem érvényben lévő beutazási tilalmat. Az, hogy időközben mindenhol, még a Szovjetunióban is megfordulhattam, láthatóan semmilyen hatással sem volt az északi szomszédnál, személyes haragból elrendelt zárlatra. Csupán egyetlen kivétel fordult elő 1986 januárjában, amikor egy pozsonyi villámlátogatásra elkísérhettem Kirchschläger köztársasági elnököt, akinek magánjellegű találkozója volt Husákkal. A vár előtt fölvett rövid kommentárral bizonyíthattam a nézőknek határon innen és túl, hogy az ORF minden nehézség ellenére élőben számolhatott be az egyébként (teljességgel lényegtelen) eseményről.

*

Ami a Szovjetuniót illeti, az ellenem, illetve a keleti szerkesztőség ellen folytatott hadjáratot 1984 őszén, Fred Sinowatz szövetségi kancellár hivatalos moszkvai útja alkalmából állították le. A vízumot egyébként novemberben, az utolsó pillanatban kaptam meg, miután a kancellár kereken kijelentette, csak akkor repül Moszkvába, ha az összes bejelentkezett osztrák újságíró is vele tarthat.

Csupán tíz évvel később tudtam meg egy volt attasétól, aki a KGB embereként (1980-tól 1986-ig, illetve 1990-től 1994-ig) nem kevesebb mint tíz évet töltött Bécsben, és „mindent, de igazán mindent” tudott rólam, hogy az utazást a szovjet nagykövet, Jefremov beavatkozása mentette meg, akit nyilván a személyes jövője iránti aggodalom is vezérelhetett. Jefremov nemcsak keresztülvitte, hogy megadják nekem a vízumot, hanem huszonnégy órával az indulás előtt a biztonság kedvéért még egy hosszabb beszélgetést is folytatott velem.

A kancellár következő útja során, amelyre 1986 áprilisában, egy osztrák kiállítás megnyitása alkalmából került sor, már egy élő *Club 2* adást is megszervezhettünk Moszkvából. Az első, közvetlen vitaműsorról, melyet nyugati adó Moszkvából közvetített, a *Le Monde*, a *Neue Zürcher Zeitung*, a *Frankfurter Allgemeine* és más lapok is beszámoltak.

Valentyin Falin, a mindenkori irányvonalhoz alkalmazkodó és azt buzgón hirdető volt bonni nagykövet, akinek hosszú idő után először volt alkalma a nyugati tévénézőkhöz szólni, kérkedve jelentette ki, hogy az adást „természetesen” a moszkvai televízió is sugározni fogja. Semmi ilyesmi nem történt! Mégis, legalább mi rövidítés nélkül leadhattuk a műsort, ha nem is élőben, de felvételről.

A különös kísérőjelenségekről azonban mi sem számolhattunk be. A hatalmas televíziós központban, ahol 22 ezren dolgoztak, egyetlen állólámpa sem volt, amivel a klubot berendezhettük volna; egy szállodából kellett odaszállítani. Röviddel a felvétel megkezdése előtt hirtelen füstölni kezdett a stúdió szőnyege, mert egy ősrégi kábel kigyulladt. A tüzet adtán közös erővel sikerült eloltani. Már megnyitottam a műsort, és a beszélgetés javában zajlott, amikor váratlanul újabb tűz keletkezett. A kisebb tűzoltó munka alatt mindannyian a helyünkön maradtunk, úgyhogy a nézők észre sem vehették az üzemzavart...

A kancellári látogatásokkal és a róluk szóló közvetítéseimmel, valamint a *Club 2* adásával Moszkvában mindenestre megtört a jég, és szabaddá vált az út az ORF és a szovjet hivatalok közötti kapcsolatok rendezéséhez. Ettől kezdve, akárcsak korábban, ismét részt vettek a Szovjetunió képviselői az *Oststudio* című, vasárnaponkénti műsoraimban. Ezentúl is számolnunk kellett azonban azzal, hogy a meghívottaknak - még a hatóságaik hozzájárulása után is! - négy-öt hetet kellett várniuk a kiutazóvízumra.

*

A televíziós felvételeik kapcsán Romániával robbantak ki a legkeményebb összetűzések. Nicolae Ceauşescu pártfőtitkár és köztársasági elnök a saját maga és felesége, Elena körüli féktelen személyi kultusz miatt a nyolcvanas években a külföldi bírálatok kedvelt céltáblája lett. Az emberjogi szervezetek és a nyugati sajtó részletesen foglalkozott az országban uralkodó állapotokkal, és mindezért személyesen a „Kárpátok legnagyobb géniuszát" tették felelőssé. A lakosságra, különösen pedig a népes magyar és a rohamosan csökkenő német kisebbségre nehezedő elviselhetetlen nyomás teljességgel és visszavonhatatlanul lerombolta „a román nép hőn szeretett fiának" tekintélyét. A televíziós stábokat csak a pártkongresszusokon és hasonló rendezvényeken látták szívesen. Csalt a diktátor diadalmas megjelenését és a fönttről jövő intésre mindannyiszor ütemes tapsban kitörő, sőt lelkesen tomboló küldötteket fényképezhették, azt azonban nem, hogy milyen következményekkel járt az esztelen beruházási politika a mezőgazdaságra, az iparra, mindenekelőtt pedig a románok mindennapi életkörülményeire.

Amikor 1985-ben megbíztam egyik munkatársamat a Kelet- és Dél-kelet-európai Szerkesztőségben azzal, hogy forgasson dokumentumfilmet a torz Ceauşescu-kultuszról és Románia általános nyomoráról, tudtuk, hogy ezzel a vállalkozással aztán igazán a kondukátor legveszedelmesebb ellenségeivé lépünk majd elő. A befejezéshez hiányzott a gigantikus kormánypalota már előrehaladott állapotban lévő építkezésének filmes megjelenítése. Kihasználtam hát az alkalmat, hogy 1985. december elején elkísérhettem bukaresti hivatalos útjára Leopold Gratz osztrák külügyminisztert.

Egy vasárnap este érkeztünk meg. Hétfőn, a hivatalos megbeszélések és a vendég számára elmaradhatatlan városnézés ideje alatt, egy fiatal diplomata kíséretében külső felvételeket készítettünk Bukarestben. Keddre tervezték a látogatás csúcspontját, a Ceauşescuval való találkozót.

Fogtunk két taxit, és látszólag céltalanul kocsikáztunk a városban. Az operatőr eközben azon igyekezett, hogy a nyílt utcán, tehát semmiképp sem titokban, különböző látószögekből filmre vegye a hírhedt Fehér Palota már jól látható körvonalait. Váratlanul felbukkant a Securitate egy munkásnak öltözött ügynöke, kezében hosszú bottal, és fenyegetően követelte a

videokazettákat. A háttérből több komor tekintetű „munkás” is ránk meresztette a szemét. A „hivatalos státusunkra” való hivatkozással visszautasítottam ezt a sértő fellépést, és a szószólónak felmutattam kék szolgálati útlevelemet. Ez nem tehetett rá különösebb benyomást, hisz felszólított bennünket, hogy menjünk be vele az „illetékes hivatalba”. A bennünket kísérő diplomata útján közöltem vele, hogy nemcsak hogy nem engedelmeskedem, de kérni fogom a külügyminiszterünktől, hogy személyesen Ceauşescu párt- és kormányfőnél tiltakozzon a „szégyenletes eljárás” miatt.

Több mint két órán át várakoztunk a csípős hidegben a taxiban ülve, mire a félelemtől reszkető diplomata visszatért, és velünk jöhetett a szállodába. Az operatőr és a hangmester ezalatt kicserélték ugyan a kazettákat, ami azonban, ha letartóztatnak bennünket, és elkobozzák minden anyagunkat, aligha segített volna rajtunk. Az esetről mind Gratz, mind kollégáink előtt hallgattunk, hisz nem akartunk feltűnést kelteni, és semmiképp sem szerettük volna kockára tenni, hogy filmre vehessük Ceauşescu tárgyalását az osztrák külügyminiszterrel.

Az államfővel való találkozó reggelén a fiatal diplomata holtsápadtan megkérdezte tőlem, hogy Gratz külügyminiszter meg fogja-e említeni az előző napi kínos élményünket, és hogy panaszt tesz-e majd emiatt. A különböző hatóságok egész éjjel erről értekeztek egymással, illetve vele, ugyanis - úgy tűnt fel - pokolian féltek az indulatos kondukátortól. Megnyugtattam őt, de nem árultam el, hogy még csak nem is értesítettük miniszterünket az esetről. Ismét érezhettük, milyen vékony is a jég egy diktatúra kiszolgálóinak talpa alatt.

Világszerte nagy sikerrel mutatták be aztán a „Késői Caesar” című alkotást. Egy román követségi tanácsos következményekkel fenyegetett engem, egy másik pedig a szerzőt arra az esetre, ha a dokumentumfilmet - mely „sérti elnökünket és az egész román népet” - nem vesszük le a műsorról. A román szervek ezzel egyidőben erélyesen közbenjártak a bukaresti osztrák követségen és Bécsben. Még a kancellár külpolitikai tanácsadója és személyesen a külügyminiszter is aggódva tudakozódtak nálam arról, terhelheti-e az államközi kapcsolatokat „az elnöknek és feleségének” román részről hangoztatott „durva, személyes megsértése”. Tudomásul vették a válaszomat, miszerint a film tárgyilagos kritikával bár, de semmiképp sem sértően ábrázolja

kettejük személyiségét és politikáját, és osztrák részről nem is került sor olyan beavatkozásra, amely az adás beszüntetését célozta volna.

A „Késői Caesar” kazettája bestseller lett a magyar és mindenekelőtt a román feketepiacon, ahol azt a Ceauđescu bukása előtti hónapokban száz dollárért árusították. Mellékesen megjegyezhetem, hogy 1990 októberében engedélyt kaptam egy - terjedelmes és természetesen immár cenzúrázatlan - tévéinterjú felvételére az új elnökkel, Ion Iliescuval Bukarestben. Az új vezetés ezzel nyilvánvalóan hangsúlyozni kívánta a nyugati hírközlő szervek előtt a múlt gyakorlatával való jelképes szakítást.

*

Csehszlovákia mellett az NDK volt az ORF-szerkesztőség tevékenysége számára a legnehezebb terep. A Szovjetunióval és a keleti tömb többi országával szemben az NDK vezetői elzárkóztak az elől, hogy az ORF kerekasztal-beszélgetést rendezzen és sugározzon Kelet-Berlinből annak kapcsán, hogy Sinowatz kancellár oda látogat. A Gauck-hivatal engedélyezte számomra, hogy az Állambiztonsági Minisztérium és a magyar Belügyminisztérium közötti levelezésbe is betekinthessek. Az NDK minisztériuma 1984. szeptember 20-án (1074/84. számon) táviratot küldött Budapestre (egy orosz nyelvű fordítást pedig Moszkvába!) az országban tervezett újságírói tevékenységünkkel kapcsolatban, és felvilágosítást kért „a politikai magatartásáról (mármint az enyémről) és az esetlegesen fölmerülő operatív fontosságú adatokról”. Egy bizonyos Damm vezérőrnagy 1985. február S-én a X/1252/85. számú levél mellékleteként megküldte a vizsgálati eredményt „tudomásulvétel és operatív felhasználás céljából”. A magyar Belügyminisztérium a bevezetőben „Szigorúan titkos!” jelzéssel közli, hogy egy bizonyos Lendvai Pál „nyilvántartásunkban mint ellenséges személy szerepel”. Két és fél sűrűn teleírt lapon többek közt tanúsítják, hogy bécsi tevékenységemet a magyar biztonsági szolgálat 1959 óta „kíséri figyelemmel”, hogy a keleti szerkesztőség vezetőjeként „differenciáltan - de továbbra is antikommunista és szovjetellenes” tevékenységet folytatok, és hogy az *Ostreport* műsorai „antikommunista alapon” állnak.

Mindez megerősítette az NDK-s „testvérszervezet” sötét gyanúját, mire udvariasan elutasították a kancellári látogatás kísérőeseményeként tervezett élő adás közvetítését Kelet-Berlinből. Ez persze nem meg-

lepő, különösen azután, hogy 1981. augusztus 17. óta mint „beutazási tilalom alá vont személyt” és „a PID egyik központjának tiszteletbeli munkatársát” tartották nyilván a (felderítési) A-főigazgatóság 011194.-es számú nyilvántartási iratán. A Stasi szótárában, amely a berlini Gauck-hivatal olvasótermében megtekinthető, rábukkantam ennek a titokzatos fogalomnak a magyarázatára. A PID annyit jelent, mint „politikai-ideológiai diverzió”. A magyar és bolgár „testvérszervek” számítógépes nyilvántartásáról adott tájékoztató jelzésekben engem különös módon „a politikai-ideológiai diverzió egyik meg nem nevezett-központjának tiszteletbeli munkatársaként” jellemezték. Az NDK nyilvántartása azonban kifejezetten a müncheni Szabad Európa Rádiót tüntette fel a PID szóban forgó központjaként, és engem mint „tiszteltbeli munkatársat (szabadúszó újságírót)” jegyzett.

Egy felvilágosítás iránti kérelemre aztán Berlinből ugyanezt az információt egy szeptember 8-án kelt, számítógéppel nyomtatott, orosz nyelvű szövegben végül Moszkvának is eljuttatták. A velem kapcsolatos adatok a SOUD-ba, az ellenség adatainak közös nyilvántartó rendszerébe is bekerültek. A rövidítés a keleti tömb, valamint Mongólia, Kuba és Vietnam 1977 végén létrehozott információs szövetsége orosz elnevezésének kezdőbetűit tartalmazza. A *Der Spiegel* egyik beszámolója szerint (1995/17.) a tárolt információk egynegyede, mintegy 74.800 nyilvántartási adat az NDK állambiztonsági minisztériumából. származott. Nemcsak a vélt ügynökökrí5l, hanem a nyugati újságírókról, tudósokról, a kulturális élet képviselőiről és a diplomatákról is mindent számon tartottak.

Mint már korábban említettem, sohasem dolgoztam a SZER-nek. Honnét származhatott hát ez a téves értesülés? A berlini állambiztonsági minisztérium fönt idézett nyilvántartási iratának negyedik oldalán, kiegészítő adatok címmel a következő megjegyzés áll: „L. barátságban áll Stephan Vajda osztrák újságíróval, a Szabad Európa Rádió függetlenmunkatársával.” Ez a tény megfelelt a valóságnak. Vajda István, az 1987-ben elhunyt író a kezdeti nehéz időkben (kellő nyelvismeret hiányában) átmenetileg dolgozott a SZER magyar osztályának, és különösen az első években Bécsben, jó barátok voltunk. Illetékes helyen abból éles elmével arra következtettek, hogy én is a SZER-nél tevékenykedem.

Így keletkezik és terjed tehát a legenda. Ma visszatekintve, az én esetemben ez mulatságosnak tű-

nik. Másokkal kapcsolatban azonban a hasonló besúgói jelentéseket akkor örömmel használták föl az „ellenséges” elemek bebörtönzésére, sőt fizikai megsemmisítésére is. Ezeknek és az ehhez hasonló adatoknak („Lendvai kapcsolatokat tart fönn magyarországi bűnöző elemekkel”) még kommunista szemszögből nézve is némi abszurd színezetet ad az, hogy a nyolcvanas évek elején már interjúkat készíthettem Kádár Jánossal, a párt első titkárával és számos vezető funkcionáriussal, valamint ellenzéki értelmiségiekkel. Tekintve, hogy ugyanebben a jelentésben, amint arra korábban utaltam, a feleségemet a *Financial Times* társtulajdonosává tették meg, engem pedig úgymond az ő révén az osztrák kormány Szövetségi Sajtószolgálata alkalmazottjának léptettek elő, joggal merül föl kétség a Stasi-archívum 180 km-es aktamennyiségének sok más adatával szemben is.

*

A kommunista rendszer lényegéhez tartozott, hogy a valamilyen okból haszontalanná vált egyezményeket tetszés szerint megszegjék, s ugyanakkor nagy nyugalommal tegyenek javaslatokat újabb együttműködési jegyzőkönyvekre, megállapodásokra és szerződésekre. A keleti tömb televízióival kötött egyezmények számunkra bizonyos oltalmat jelentettek, hogy a protokolláris szólamokat az újságírói tevékenységhez védelemül használjuk.

Ezért repültünk 1983 májusában egy kollégával - mint az ORF kétszemélyes küldöttsége - Európa legszegényebb és legelzártabb országába, Albániába. Egy megállapodást kellett előkészítenünk a két televízió között, de a tulajdonképpeni célunk persze egészen más volt. A megegyezéssel lehetőséget akartunk teremteni ahhoz, hogy a televízió számára politikai dokumentumfilmet forgathassunk a szkipetárok földjén, amely négy évtizede Enver Hodzsa, a kegyetlen és kiszámíthatatlan kommunista diktátor fojtogató uralma alatt sínylődött.

Látogatásunk idején még mindig nem létezett vasúti személyforgalom a két szomszédos állam, Görögország és Jugoszlávia felé, de még személyszállító hajóval sem lehetett Albániát megközelíteni. A repülőforgalmat csak hétfő és csütörtök között engedélyezték. Csütörtöktől hétfőig kizárólag országúton lehetett elhagyni az országot.

Az albán-osztrák televíziós megállapodást aztán mindkét főigazgató szabályszerűen aláírta azzal a bekezdéssel együtt, amely rögzítette az ORF stábja által

Albániáról készítendő film tervét. 1984 júniusában egy forgatócsoporttal együtt megérkeztem Tiranába. A két, összesen több mint négyhetes utazás alkalmával legalább 3.300 km-t tettem meg keresztül-kasul az országban. Eközben három állandó és számtalan „nem hivatalos" kísérő vigyázott ránk. A követék gyalogosan vagy kerékpárral szegődtek a látogatók nyomába például Shkodra óvárosának kusza, koromsötét utcácskáiban, az egykori, sportcsarnokká átalakított katolikus székesegyház körül. Soha, még csak meg sem kísérelték álcázni magukat. A „kényesnek" ítélt helyszíneken, mint például a tiranai régi piacon, a televízió igazgatóhelyettese személyesen ellenőrizte a forgatást; Maras Hajad, a televízió főigazgatója pedig hosszan kioktatott bennünket, amiért filmre mertünk venni egy szamáron ülő öregembert. Követelésétől, miszerint a leforgatott anyagot a továbbiakban naponta be kell mutatnunk neki, csak azután volt hajlandó eltekinteni, hogy kijelentettem, akkor azonnal hazautazunk.

Az ORF csaknem egyórás dokumentumfilmjét, amely 1984 augusztusában került adásba „Szkander bégtől Enver Hodzsáig" címmel, tíz külföldi televíziós csatorna is átvette. Operatőrünknek, a szoros ellenőrzés ellenére is sikerült a nézőknek nemcsak az ország szépségeit, de azt a félelmetes légkört is megmutatnia, amely a beteg Enver Hodzsa utódlásáért folytatott harc utolsó szakaszában jellemezte az országot.

Eközben két okból lettem Albániában is az állam első számú újságíró-ellensége. Először, mert beszámoltam Hodzsa kultuszáról, az államfő bosszúvágyáról és a manipulációról, amellyel eltávolították lefokozott helyettese, Mehmet Shehu képét egy albumból; másodszor pedig azért, mert elkövettem azt a megbocsáthatatlan bűnt, hogy a filmhez interjút készítettem Zogu király özvegyével, az egykori magyar grófnővel, Apponyi Geraldine-nal Párizsban. Akkoriban szertelen, trónkövetelő fia is vele volt, aki Leka királynak nevezte magát.

Mivel a „király" ausztrál feleségével akkor Johannesburg közelében élt, az interjú időpontjának levélben történt megfelelő egyeztetése után hivatalos útra indultam Dél-Afrikába. Leka királyt azonban nem találtam ott. „Őfelségének Párizsba kellett repülnie", közölte velem telefonon „Susan királyné". A dél-afrikai kormány nyilván azt tanácsolta neki, hogy a feltűnés elkerülése érdekében ott-tartózkodásom idejére hagyja el az országot. A pillanatnyi tanácstalan-

ság, lázas telefonálgatás és mérhetetlen bosszúság után végül még hálás is voltam neki. Az ott töltött időt ugyanis legalább kihasználhattam arra, hogy benyomásokat gyűjtsek az országról - röviddel a feketék és fehérek közötti politikai ellentétek kirobbanása előtt. Nem utolsósorban a Nadine Gordimerrel, a későbbi Nobel-díjas írónővel és polgárjogi harcossal való találkozás jelentett maradandó élményt.

Újságíróként és tévériporterként Albániában figyelemmel kísérhettem a kettészakadt nemzet szomorú sorsának aktuális következményeit. Kétmillió albán él ma Koszovóban, Szerbiában és Macedóniában. Ez indított arra, hogy már az első balkáni utam alkalmával foglalkozzam a szkipetárok múltjával is. Különös véletlen volt, hogy éppen azon a napon mutatták be a bécsi közönség előtt *A magányos Albánia. Tudósítás a szkipetárok földjéről* című könyvemet, amikor Enver Hodzsa halálának híre bejárta a világot. A diktátor 1985. április 11-én, hetvenhat éves korában hunyt el Tiranában. Fejtegetéseimet és a könyv részleteit ezért sok osztrák és külföldi kolléga használta föl, idézte számos cikk és hírügynökségi jelentés. Már 1986-ban napvilágot látott a második, a legújabb fejleményekkel kiegészített kiadás.

Akkor álmomban sem gondoltam volna még, hogy az ORF számára készült dokumentumfilmemet tíz, évvel később, új bevezetéssel és szinkronizálva az albán televízióban is bemutatják majd; hogy Maras Hajatit, a televízió főigazgatóját, az újságírószövetség elnökét és a központi bizottság nagy hatalmú tagját, aki a nevemet annak idején „örök időkre a nemkívánatos újságírók” listájára tette, 1993. szeptember végi látogatásom alkalmával mint szorgos vegyeskereskedőt láthatom majd viszont Tirana egyik mellékutcájának kis bódéjában; és hogy Sali Berisha, az ország első demokratikusan választott elnöke, foglalkozása szerint kardiológus, kötetlen ebédre hív majd meg engem. A szabad Albániában tett első utazásomat egy abszurd színjáték élményével színesítette, hogy éjszakánként körülbelül 125 dolláros áron egy egész hetet tölthettem az időközben kilenc évre bebörtönzött özvegy, Nexhmije lakosztályában, a Hodzsa-villában.

*

A kelet-európai szerkesztőség tevékenysége, a dokumentumfilmjeink, híradásaink, interjúink és éld vitaműsoraink komoly visszhangra találtak a nemzetközi sajtóban. A *Neue Zürcher Zeitung*, a londoni *Observer*

című vasárnapi lap és a *New York Times* is méltatta „a Kelet- és Délkelet-európai Szerkesztőség elemzéseinek és műsorainak megbízhatóságát és kiváló minőségét”.

Időről időre támadtak ugyan bennünket, elsősorban a szlovák és szovjet lapok, mégis a nyugati, de a keleti televízióállomásokkal is elért együttműködési megállapodásoknak köszönhetően sikerült állandóan bővítenünk rádiós és televíziós hírszolgáltatásunk működési területét, és túljárnunk a kommunista cenzorok eszén.

Sikerült tehát - nem utolsósorban a Mihail Gorbacsov kezdeményezte glasznoszty politikájának köszönhetően - fokozatosan áttörnünk a személyem és az általam vezetett ORF-szerkesztőség ellen szervezett blokádot. A különbözd titkosszolgálatok és azok naiv vagy csak anyagilag érdekelt segédei azonban mégsem szándékoztak teljesen fölhagyni az aknamunkával.

A „WALDHEIM-ÜGY”

1987-ben föladtam a szerkesztőség vezetését, mert kineveztek – egy megnyert pályázat után - a Deutsche Welléhez vagy a Radio Schweiz Internationalhoz hasonlítható Radio Österreich International (RÖI), tehát a külföldre sugárzott rövidhullámú adások intendánsának tisztjére. Ez a hivatal annyiban egyedi, hogy a szövetségi kormányzat fizeti ugyan, de az intendánst a főintendáns nevezi ki a kormánnyal egyetértésben. Az SPÖ és az ÖVP koalíciós kormánya annak ellenére is egyhangúan támogatta 1987. április 1-jével történő kinevezésemet, hogy egyetlen párthoz vagy ahhoz közel álló szervezethez sem tartoztam. Én ezt a tényt bátorításnak tekintettem arra, hogy tevékenységemet Ausztria és csakis Ausztria érdekeinek vessem alá.

A médiaháborúról szóló könyvem megjelenése és a *Párbaj az éter hullámain* című televíziós dokumentumfilmem 1980 őszén történt forgatása óta különösen érdekeltek a határokon túlra sugárzott rádió- és tévéadások. Az intendánsi feladat még nagyobb lehetőségeket kínált, hogy új kezdeményezéseket dolgozzak ki, anélkül hogy föl kellene adnom a keleti kérdésekről szóló TV-vitákat és kommentálásokat.

Hirtelen mégis teljesen váratlan feladattal találtam magamat szemben. 1986-ra kitűzték az elnökválasztást. Az SPÖ egy orvost, korábbi egészségügyminisztert állította jelöltnek; az ÖVP pedig a pártonkívüli diplomata és volt külügyminiszter, hajdani ENSZ-főtitkár Kurt Waldheimet. „Egy ember, akiben megbízik a világ”, hirdették büszkén a választási plakátok Waldheim arcképével és a háttérben az ENSZ New York-i üvegpalotájával. Alighogy megindult a választási harc, az osztrák hírközlő szerveknek és a New York-i Zsidó Világkongresszusnak a kezére játszották Waldheim katonai nyilvántartási lapját, amelyen ott volt a bejegyzés arról, hogy a nemzetiszocialista diákszövetség és az SA egyik lovasezredének tagja volt. Az embert, aki tíz éven keresztül a világ lelkiismeretének megtestesítője volt, világszerte közvetlenül vagy közvetve összefüggésbe hozták a náci háborús bűnökkel, Ausztriát pedig azonosították az ő személyével, illetve azokkal a gaztettekkel, amelyelvet az ellene felhozott, de sohasem bizonyított, tarthatatlan vádak által fölidéztek. A sajtóhadjárat mögött az SPÖ választási kampányának irányítóit lehetett sejteni. Mindez kivál-

totta a lakosság együttérzését a külföldi támadásokkal szemben.

Eközben sajnos aggasztó antiszemita túlkapások is eléfordultak, hisz a nem szerencsés Zsidó Világkongresszus elnevezés mögött (mely csupán egy a többi amerikai zsidó szervezet között) sokan az egykor a nácik, valamint a szélsőjobb és a szélsőbal által is hangoztatott „világméretű zsidó összeesküvés”, illetve a „nemzetközi cionizmus” szellemét vélték fölfedezni.

Én magam sem közvetlenül, sem közvetve nem keveredtem bele a Kurt Waldheim választási jelöltsége körül dúló vitákba, a hadjárat nemzetközi jelentőségére tekintettel azonban mégsem maradhattam tétlen. Számomra annak az Ausztriának a tekintélyéről volt szó, amelyben én új otthonra találtam, és amely mellett különösen most, a nehéz időkben ki akartam állni.

A korai hatvanas évek óta ismertem Waldheimet, amikor még politikai főosztályvezető volt a Külügyminisztériumban. Hivatalos ügyekben találkoztunk olykor. Az ENSZ-nagykövet tisztétől a külügyminiszterségig meredeken ívelő karrierje során és az ENSZ-főtitkári székében töltött két ciklusa alatt több interjút is készítettem vele. Tudtam azt is, hogy Kreisky és Waldheim, nem utolsósorban pedig feleségeik, baráti kapcsolatban voltak egymással. Kreisky személyesen is közbenjárt Waldheim ENSZ-főtitkári kinevezése és hivatali idejének újabb ciklusra történő meghosszabbítása érdekében. Waldheim háborús múltjáról éppoly keveset tudtam, mint az az osztrák újságíró, aki aztán a nevében megírta az emlékiratait.

Tizenegy nappal azután, hogy Kurt Waldheimet a második fordulóban (nyolcvanhét százalék fölötti részvétel mellett) a szavazatok csaknem ötvennégy százalékával szövetségi elnökké választották, megfogalmaztam egy memorandumot. Ebben „Ausztria tekintélyének drámai rosszabbodására” való tekintettel a napi politikai csatározásokon túllépve, egy közös nemzeti újrakezdés jegyében javasoltam, hogy mozgósítsuk képességeinket és erőtartalékainkat. Nem rövid távú tűzoltóakciókra vagy látszattevékenységekre van szükség, hangoztattam, hanem egy átfogó tervre. Javasoltam, hogy egy lehetőleg kis létszámú bizottság gyorsan és felesleges bürokrácia nélkül dolgozzon ki egy bizalmas jelentést és egy intézkedési tervet. A következő napokban átadtam az egyetlen, sűrűn teleírt lapot megtöltő memorandumot Vranitzky szövetségi kancellárnak és több más vezető személyiségnek. Ezenkívül tagja lettem a Külügyminisz-

tériumon belül felállított, elvi kérdésekkel foglalkozó bizottságnak. Ez a testület aztán egy tizenhárom oldalas intézkedési tervben foglalkozott a külföldi vádakkal, és kidolgozta az Ausztria kedvező külső képének kialakításához szükséges főbb teendőket.

Egy időközben elhunyt bankár barátommal alakítottunk egy nem hivatalos kis csoportot. Az 1986 nyara és 1987 ősze között megtartott négy ülésen több ízben részt vett König bíboros, Simon Wiesenthal, valamint körülbelül tíz közismert újságíró, gyáros, menedzser és tudós.

Schwarzenberg herceg és mások segítségével különkülön látogatásra hívtuk meg a *Financial Times* és a *Le Monde* főszerkesztőjét, illetve a Boston Globe című napilap főszerkesztő-helyettesét, akik átfogó, részben bíráló, alapvetően azonban tájékoztató jellegű cikkeket közöltek lapjukban Ausztria politikai és gazdasági helyzetéről.

Az '56-os októberi forradalom harmincadik évfordulójára, magyar történelmi tanúk részvételével rendezett, korábban már említett sajtóértekezlet éppúgy ennek a mozgalomnak a kereteibe illeszkedett, mint a bécsi *Zeit-forum* előkészítése és lebonyolítása, amely „A múlt és a múlt földolgozása Németországban és Ausztriában” témájával foglalkozott. A tekintélyes hamburgi hetilap a provokatív „Kié Hitler?” címmel két rendkívüli mellékletben közölte az eszmecserénk rövidített szövegét. A legfőbb cél azonban annak a kárnak a helyrehozása volt, amit Ausztria hírneve az Egyesült Államokban elszenvedett. Ennek jegyében 1987 októberének második felében kéthetes előadó- és tájékoztató körútra indultam Los Angelesbe, Chicagóba, Bostonba, New Yorkba és Washingtonba. Ez az út komoly lelki, emberi és erkölcsi próbatétel volt a számomra. Egy zsidó származású, magyarból lett osztráknak sokszínű és sokeredetű amerikai hallgatóság előtt úgy beszélni, hogy a Waldheim-ügy sem az arányérzéket, sem a politikai ízlést, sem az előadó tisztességét ne sértse meg - nem könnyű feladat. Mindent elmond az USA-ban akkor uralkodó légkörről, hogy a hatalmas New York-i Columbia Egyetemen nekem mint osztrák előadónak először nem is akartak termet biztosítani, és hogy végül csak Deák István professzor segítségének köszönhetően, az ő intézetében állhattam ki az egyetem professzorai, diákjai és a többi meghívott vendég elé.

A szövetségi elnöknek, a kancellárnak és a külügyminiszternek írt beszámolómban megállapítottam,

hogy az Ausztriáról kialakított kép rosszabbodása távolról sem csak az USA keleti partjára vagy a zsidó szervezetekre korlátozódik. Arra nincs lehetőség, hogy alapjaiban javítsuk Waldheim elnök imázsát, az Ausztriáról szóló hamis, igazságtalan, egyoldalú és felületes híradásokon azonban tárgyilagos érvekkel, megfelelő öntudattal, de ugyanakkor a kellő önkritikával lehet javítani.

> „A kedvezőtlen híradás ellensúlyozása és az Ausztria-kép tartós megjavítása szempontjából nem annak van döntő jelentősége, hogy mi volt korábban, hanem annak, ami ma történik. [...] Ha magában Ausztriában nincsenek meg a kellő feltételek, eleve kudarcra van ítélve minden próbálkozás, hogy az ország jó hírén esett csorbát kiköszörüljük. Ehhez elengedhetetlen, hogy fenntartások nélkül és hitelt érdemlően elutasítsuk és leküzdjük az antiszemitizmust és az idegengyűlöletet, valamint haladéktalanul ítéljük el a politikai funkcionáriusok által tett antiszemita és rasszista kijelentéseket.”

Hazatérésem után mintegy két héttel a *Washington Post*, a *New York Times* mellett a legbefolyásosabb amerikai lap, hosszabb írást közölt tőlem „Ausztria bemocskolása” címmel. Ebben a cikkben - akárcsak kevéssel azelőtt az USA külügyminisztériumában, egy amerikai és külföldi diplomaták előtt tartott előadásomban - visszautasítottam az egész osztrák népet ért sommás és elcsépelt vádakat. Írásomban hivatkoztam Shlomo Avineri professzorra, a tekintélyes izraeli politológusra is, aki a hatvanas években az izraeli külügyminisztérium egyik vezető munkatársa volt, és aki rendkívül élesen és találóan ítélte el „a Zsidó Világkongresszus bosszúszomjas, rosszul előkészített és szenzációhajhász hadjáratát”. Arra is felhívtam a figyelmet, hogy a Szovjetunióból 270 ezer, a többi kelet-európai országból pedig több tízezer zsidó vándorolt ki Ausztrián keresztül Izraelbe és az Egyesült Államokba, és szorgalmaztam az ausztriai helyzet árnyaltabb megítélését.

Fejtegetéseimre csakhamar meg is érkezett a válasz. A világkongresszus magas rangú tisztségviselői támadtak meg azzal, hogy „Waldheim védelmezőjévé” szegődtem.

*

A Waldheim-ügyben utoljára 1988 februárjában léptem a nyilvánosság elé, miután a nemzetközi történészbizottság megtette jelentését, amely nem tudott semmi olyan, a szövetségi kancellár személyét érintő bűnös magatartást megállapítani, ami háborús bűnnek vagy egyéb bűnténynek minősülhetne. Felkértek ekkor, hogy vezessek egy Club 2 vitaműsort „Sokat próbált Ausztria” címmel a televízióban. Annyiféle érzékenységre kellett egy ideszakadt „belső” idegennek tekintettel lennie a beszélgetés során, hogy ez volt addigi életem minden szempontból legnehezebb adása. A beszélgetésben részt vett (kiegyensúlyozott magatartása miatt a múlt megszállottainak, és a világkongresszus elvakult Ausztria-ellenes propagandistáinak össztüzébe került) Simon Wiesenthal, Leopold Unger prelátus, a Caritas független, katolikus segélyszervezet vezetője, Schwarzenberg herceg s neves újságírók és diákok.

Sem azelőtt, sem azóta, egyetlen vitaműsorommal kapcsolatban sem telefonált annyi néző, mint akkor. Az ORF közönségszolgálata négyszáztíz - részben kifejezetten gyűlölködő - hívást jegyzett föl.

Az összes föllelhető anyagot elolvasva meg voltam és vagyok győződve arról, hogy nem a Zsidó Világkongresszus szószólóinak, hanem Simon Wiesenthalnak volt igaza, és Kurt Waldheimet semmilyen büntetőjogilag üldözendő cselekmény nem terhel. Mindazonáltal kétségtelen, hogy az emlékirataiban és más önéletrajzi beszámolóiban meglepő lyukak tátonganak. Emellett Waldheim védekezési stratégiájában is kínos következményekhez vezetett a háborús múltjával kapcsolatos bizonyos tények eltussolása vagy elhallgatása. Waldheim elgondolkodtató és később helyesbített kijelentése is, miszerint ő akkoriban „csak a kötelességét teljesítette”, kétségbe vonta a Moszkvai Nyilatkozatban meghirdetett és az állam önigazolásának alapját képező tétel hitelességét, amely kimondja, hogy Ausztria a hitleri agresszió első áldozata volt.

Az Ausztria elleni eltúlzott, olykor már gátlástalan kampány okait azonban elsősorban nem is Waldheim személyiségében vagy múltjában kell keresnünk, hanem ennél sokkal mélyebben. Részben ez a hadjárat egyenlítette ki azokat a kifizetetlen számlákat, amelyeket Kreisky vitatott közel-keleti politikája hagyott maga után; márpedig azt a politikát hosszú éveken át az ENSZ főtitkáraként Waldheim is szolgálta és képviselte. Másrészt pedig, a mi elvi kérdésekkel foglalkozó bizottságunk állásfoglalása szerint központi szerepet

játszott az is, hogy a háború utáni osztrák kormányok pusztán mint jogi kérdést intézték el a mintegy százezer emigrációba kényszerített osztrák állampolgárral szembeni jóvátételt, és nem ismerték el annak politikai és elsősorban erkölcsi jelentőségét. Nemcsak pénzről volt itt szó, hanem az elűzöttekkel szembeni magatartásról általában. Waldheim Ausztria nácizmushoz való ellentmondásos viszonyának jelképévé nőtt.

Ezzel együtt azonban az amerikai magatartás Ausztriával kapcsolatos kétszínűségét is górcső alá kell vennünk. Az USA titkosszolgálatai és hatóságai ugyanis a hidegháború idején egykori, olykor magas rangú nácikat is fölhasználtak a céljaikra. A washingtoni kormány - egyébként a jeruzsálemi is - hallgatólagosan elfogadta az Ausztria áldozati szerepéről szóló tézist. A legfontosabb azonban az, hogy az amerikaiak két ízben is sikeresen támogatták - a szovjetekkel, franciákkal és britekkel együtt - Waldheim jelöltségét az ENSZ-főtitkári tisztére, sőt még harmadszor is megválasztották volna, ha azt a kínai vétó meg nem hiúsítja. A jelenkor történésze számára kétségkívül izgalmas feladat volna kinyomozni, mit is tudtak a nagyhatalmak *valójában* Waldheim múltjáról, feltéve persze, ha az illető kutató használhatná Washington D. C. és Moszkva, Párizs és Belgrád titkos irattárait.

A Waldheim-ügy talán mindennek ellenére is gyógyító sokkot jelentett. Mindenesetre Klestil szövetségi elnök és Vranitzky kancellár beszédei a Knesszetben és a Washington D. C.-ben, de a Zsidó Múzeum megnyitása, a náci áldozatok javára tett alapítványról szóló, sokat bírált törvény és a holocaust-emlékmű felállítása is egy új korszak kezdetét jelzik a múlt feldolgozásában.

Ebben a helyzetben az osztrák rádió nemzetközi adásainak is megnőtt a szerepe. A Waldheim-ügyre, illetve a megemlékezésekre és Ausztria bekebelezésének ötvenedik évfordulója előkészületeire való hivatkozással sikerült kiharcolnom, hogy megemeljék a műsoraink költségvetését. Minden cinizmus nélkül megállapíthatjuk, hogy éppen az ország többéves külpolitikai elszigeteltsége és az Ausztriáról külföldön kialakult kép megjavításának általánosan elismert szükségessége segítette hozzá a külföldre sugárzó osztrák rádiót (RÖI) helyzetének megszilárdításához és szerény mértékű javításához. Hangozzék bármily furcsán, mi a rövidhullámú adásokban a Waldheim-válság haszonélvezői voltunk.

PEKINGI SZÍVROHAM –
ÉS A KÖVETKEZMÉNYEK

Életfontosságú volt számunkra, hogy együttműködjünk más rádióállomásokkal. 1988 tavaszán sikerült is Montreálban a Radio Canada Internationallel kedvező megállapodást kötnöm napi kétórai műsor cseréjéről. Egy évvel később hasonló megegyezésre készültünk a Kínai Népköztársasággal. Hosszú előkészítés után 1989. április 4-én végül az ORF két műszaki szakemberével együtt útnak indultam Pekingbe.

A tárgyalások jól haladtak, úgyhogy már április 6-ára kitűzhettünk egy megbeszélést a Központi Bizottság lapja, a *Népújság* főszerkesztőjénél. Előtte megtekintettük még a Mao-mauzóleumot a világ legnagyobb, a Mennyei Békéről elnevezett terén, ahol a kulturális forradalom idején a felvonulások és népgyűlések alkalmával egymillió ember szokott összesereglení. Miközben a ránk várakozó kisbuszhoz igyekeztünk az erős szélben, magamban megpróbáltam összehasonlítani Mao bebalzsamozott testét Leninével és Dimitrovéval, és eltöprengtem a különböző halotti rítusokon és túlvilággal kapcsolatos hiedelmeken. Hirtelen égető fájdalmat éreztem a mellkasomban. Egy pillanatra megálltam, és a bordáimra szorítottam a kezem, aztán le kellett ülnöm egy lépcsőre. Szétharaptam egy Adalat kapszulát, amelyet a biztonság kedvéért bécsi orvosom adott az útra, s amely szerencsére épp nálam volt. A két osztrák műszaki ember és három kínai kísérőnk tisztes távolságban várakoztak. Néhány perc múlva a fájdalom lassan enyhülni kezdett, és úgy éreztem, képes vagyok folytatni az aznapi programot.

A szívroham ezen a tavaszi reggelen kitörölhetetlenül az agyamba véste ennek a rendkívüli méretű térnek a képét. A párt lapjánál történt megbeszélésből azonban, amelyre még így is időben odaértem, alig emlékszem valamire.

A következő és az az utáni reggelen aztán újra éreztem ezt a fájdalmat a mellemnek ugyanazon a helyén. A követség német orvosa az elektrokardiogram alapján azt tanácsolta, szakítsam félbe az utamat, és térjek vissza Bécsbe. A következő, egy fiatal osztrák-kínai orvos házaspár kis klinikáján elvégzett vizsgálat leletei is aggasztóak voltak, s itt is azt ajánlották, hogy alaposabb kardiológiai kivizsgálásra repüljek haza.

Amíg a küldöttségünk továbbrepült Hszianba és Sanghajba, nekem Pekingben kellett maradnom, és ott megvárnom a Bécs felé induló leggyorsabb és legkényelmesebb járatot. Vendéglátóim a pekingi rádiónál egész nap gondoskodtak arról, hogy jól érezzem magam, és megmutatták nekem a fővárosnak azokat a nevezetességeit, amelyeket autóval meg lehetett közelíteni. A kis osztrák képviselet is törődött velem, hol személyesen, hol telefonon érdeklődtek. A késő esti és különösen az éjszakai órákban mégis rendszeresen nyomasztó félelemérzet fogott el. A szobám nem volt messze a szovjet mintára berendezett emeleti recepciótól, ahol a fiatal kínai alkalmazottak teljes hangerőre csavarták a rádiót, és sokszor gajdoltak, ordítoztak is. Az angoltudásuk mindössze néhány szóra és a számokra terjedt ki, s így reménytelen lett volna angolul kérni segítséget tőlük. A kiejtési nehézségek miatt a zsebszótáramnak vagy a társalgási könyvemnek sem igen vehettem volna hasznát, ha a szívpanaszaimat meg akarom értetni a személyzettel.

Nagyon hosszú és nyugtalan éjszakákat töltöttem el így. Gyakran elfogott a vágy, hogy beszélhessek valakivel, csak hogy ne figyeljek szüntelenül, már-már betegesen a szívizmom működésére. Soha, még a későbbi kórházi tartózkodásaim idején sem éreztem többé ezt a fajta, mindent betöltő, tehetetlen félelmet a teljesen idegen környezetben. Ezek a napok Pekingben, néhány hónappal a hatvanadik születésnapom előtt véget vetettek egészségügyi gondatlanságom korszakának. Azóta csak valami ideiglenes lénynek érzem magam, akit megrohan a félelem, ha hosszabb útra kell indulnia egyedül.

Bécsbe való visszaérkezésem után először, de sajnos nem utoljára találkoztam közelebbről a szívkatéterrel. Nem örültem a gondolatnak, hogy a lágyéktól az aortán keresztül bevezessék a szívembe. Az orvost ez nemigen hatotta meg. Elenyésző a veszély, hogy a katéter hegye megsértse a szív falát, még csak heg sem marad a nyomán. Már csak a tájékoztatón kell elolvasnom a magyarázatokat, és a megjelölt helyen az aláírásommal megadni a beleegyezésemet.

Néhány nappal később a műtőasztalon feküdtem, és bepillanthattam a saját szívembe. Lopva néztem a monitorokra, de annyira izgatott voltam, hogy nem tudtam pontosan követni az apró fejű, vékony katéter útját a szív ereiben. A vizsgálat csakugyan meghozta az egyér-

telmű eredményt és a döntést a műtéti beavatkozást elkerülő gyógyszeres kezelésről.

A tervezett megállapodást Kínával a rövidhullámú adásokról egyébként sohasem írtuk alá. A Mennyei Béke terén rendezett mészárlás keresztülhúzta a számításainkat. Azok után, hogy páncélkocsik gázoltak át alvó és tiltakozó diákokon, és vidékről felhozott katonák lőttek agyon fiatal férfiakat és nőket, sem én mint a RÖI intendánsa, sem pedig az osztrák kormány, amelynek egy nemzetközi megállapodást jóvá kellett volna hagynia, nem kívánt szorosabb kapcsolatot ápolni a hitelét vesztett rezsimmel.

A pekingi zavargások még egy másik okból is mélyen érintettek. Az elutazásom előtt ugyanis azok közül, akikkel a helyszínen beszéltem, egyetlen tudósító, diplomata vagy Kína-szakértő sem látta előre, hogy a legrövidebb idén belül véres összecsapásokra, a pártvezetésen belül pedig hatalmi harcokra kerül majd sor. Igen komolyan eltöprengtem ekkor azon, hogy nem volna-e helyénvaló mindnyájunknak sokkal nagyobb elővigyázatossággal mondani ítéletet a jelenről és jósolni a jövőről.

A VISSZAKAPOTT ÉLET

Két és fél évvel a pekingi szívroham után, 1991. október 1-jén az ORF-beli irodámban elülső fali szívinfarktusom volt. Abban a pillanatban, amikor a fiatal mentőorvosnőnek, Maria Anna Hradilnak el akartam mondani, hogy egy negyedórája megint erős mellkasi fájdalmat éreztem, elveszítettem az eszméletemet. Később a Mentősök Lapja dr. Hradil által írt cikkéből értesülhettem arról, mi történt velem ezután. Az írás a korai defibrilláció fontosságáról szólt, vagyis az elektrosokk-készülék idejében történő használatáról a szívizomzavarok elhárításában. Az én esetemben hirtelen kamraremegés lépett föl, magyarán percekig klinikailag halott voltam, mielőtt szívmasszázst és mesterséges lélegeztetést alkalmaztak rajtam, majd kétszáz wattal „defibrillálták”, azaz áramütésekkel visszahoztak a túlvilágról.

Több szempontból is kimondhatatlan szerencsém volt. A mentőautó tíz percen belül megérkezett az ORF központjához, a doktornő pedig azonnal mentőhelikoptert rendelt; a mentők értesítésétől a kórházba érkezésemig, az újraélesztést is beleértve, csupán negyvenhat perc telt el. Az orvosnő időben meghozott döntése és gyors beavatkozása, valamint a mentőszolgálat egységeinek jó együttműködése „lehetővé tette egy életveszélyes állapotban lévő beteg sikeres kezelését”, állapította meg befejezésül a szaklap cikke.

Az AKH (Általános Kórház) kardiológusai nem egy áthidaló ér beültetése mellett döntöttek, hanem az úgynevezett dilatációs megoldást választották, azaz a szűkület ballonkatéterrel történő kitágítását. Két és fél ével a pekingi sokk után tehát ismét a műtőasztalon feküdtem, ezúttal mindenesetre az AKH sokkal jobban fölszerelt, ultramodern műtőjében, a dilatációt végző kardiológus, Peter Probst pedig a koszorúértágítás művészetének egyik legkiemelkedőbb szakembere volt.

A korábban leírt szívkatéterezéshez hasonlóan, helyi érzéstelenítés mellett vezető katétert juttatnak a lágyéktól a beteg koszorúerébe. Ezután a vékonyabb ballonkatétert az előző segítségével a szűkülethez vezetik, majd húsz-hatvan másodperces időtartamokra, többször felfújják. A kezelést röntgenes ellenérzés mellett végzik. Ahhoz, hogy az ér és a szűkület láthatóvá váljon a monitorokon, több adagban kontrasztanya-

got kell a koszorúérrendszerbe juttatni. A ballondilatáció nem veszélytelen beavatkozás, de összehasonlíthatatlanul kevésbé megterhelő, mint egy érbeültetés. A betegnek azonban tudnia kell, hogy ennek meg kell fizetni az árát, hisz a kitágított ér az esetek legalább harminc százalékában három hónapon belül újra beszűkül.

Körülbelül négy hetet töltöttem a kórházban, többnyire az intenzív osztályon, majd további négy hétre a burgenlandi Bad Tatzmannsdorf rehabilitációs klinikájára küldtek.

A kommunizmus összeomlását követően azonban az évek során keleti szakértőből „szívspecialistává" lettem, hisz a dilatációt többször is meg kellett ismételni.

Egy vastag dosszié tartalmazza az egész országból, sőt külföldről is küldött táviratokat és leveleket, melyek barátok és ismerősök, de sok néző vagy olvasó aggódását és jókívánságait fejezték ki. Mindez akaraterőt adott és bizakodással töltött el. Könnyes szemmel olvastam régi kollégák vagy barátok Pestről küldött lapjait. A szívroham másnapjának reggelén a fehér köpenyes orvosi csoportban megláttam Gerd Bachert, az ORF akkori főintendánsát, szintén fehér öltözetben. Ránéztem és azt mondtam energiájáról híres főnökömnek: „Na mi van? Már az AKH-t is átvetted?!" Mindenki nevetésben tört ki, csak én nem, mert minden hirtelen mozdulat fájdalmat okozott.

A bécsi polgármester, Helmut Zilk, az akkori tudományos miniszter, Erhard Busek, barátom, a volt néppárti elnök, ma sikeres üzletember, Josef Taus látogatásai, a virágcsokrok és az üzenetek meg nem szakadó áradata éreztette velem, hogy Ausztriában sokan értékelik tevékenységemet és a kritikus időkben tanúsított elkötelezettségemet az ország iránt, amely egy új élet lehetőségét nyitotta meg számomra. Egyébként két és fél év múlva, 1994 februárjának végén Probst professzor egy úgynevezett „stent"-et, egy milliméternyi acél-protézist ültetett az érbe az új beszűkülés megakadályozására.

Az óriási AKH-kórház nagy szerepet játszott életemben. A kórház építését sok korrupciós és egyéb botrány kísérte. Egyszer Kreisky kancellár meghívott vacsorára otthonába, melyet sajtótitkára búcsúztatására rendezett. Szóba került a hatalmas kórházkomplexum kérdése, és én felkiáltottam: „Akármit is mondanak, én

csak remélem, hogy sohasem kerülök oda!” Nem gondoltam volna, hogy ott mentik meg az életemet, hogy édesanyámnak egy pesti szívroham után az ottani orvosok biztosítanak még néhány szép évet. Vannak elegánsabb kórházak jobb étlappal, de amikor életről és halálról van szó, akkor csak az AKH-ba vezethet az út. Ezért álltam ki egy televíziós vitában az ott dolgozó bevándorolt vagy menekült orvosok és ápolónők, takarítónők és beteghordárok mellett.

A rehabilitációs klinika után el akartam kezdeni teljes erével dolgozni, és a sok lemondott előadást - Münchentől Washingtonig - legalább részben pótolni. De a kardiológia vezetője még négyheti pihenésre kényszerített. Mivel feleségem sem volt akkoriban jól, kivettünk egy szobát egy belvárosi szállodában. Néztem ablakomból a korcsolyázókat a bécsi jégpályán, miközben cikket írtam a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*nak a nacionalizmus veszélyéről Kelet-európában, főként a Balkánon.

Hamarosan a jugoszláviai háború sodrában újra befogtak kommentálni, s közben tovább igazgattam a külföldre sugárzott rádióadásokat. Jó lelkierő és a szerencse segített e nagy testi és lelki megrázkódtatás legyőzésében.

Azóta életem minden fontos eseményénél Hradil doktorné ugyanúgy jelen van, mint László Alfréd professzor, legrégibb élő iskolai barátom. S a későbbi nagy, talán legnagyobb szakmai sikerek ellenére Radnóti Miklós gyönyörű (1944. április 30-án írt) verse szívbemarkoló élmény marad számomra:

Sem emlék, sem varázslat

Eddig úgy ült a szívemben a sok, rejtett harag,
mint alma magházában a négerbarna mag,
és tudtam, hogy egy angyal kísér, kezében kard van,
mögöttem jár, vigyáz rám s megvéd, ha kell, a bajban.
De aki egyszer egy vad hajnalon arra ébred,
kis holmiját elhagyja s jóformán meztelen,
annak szép, könnyűléptű szívében megterem
az érett és tűnődő kevésszavú alázat...
[...]
magamban élem át már mindazt, mi hátravan,
nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem
sem emlék, sem varázslat, - baljós a menny felettem;
ha megpillantsz, barátom, fordulj el és legyints.
Hol azelőtt az angyal állt a karddal, -
talán most senki sincs.

A CIFRA HAZUGSÁGOK
ÉS A KAFKAI TITKOSRENDŐRSÉG BIRODALMA
A KOMMUNISTA MAGYARORSZÁGON

Marx írta *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* című könyvének legelső mondatában a gyakran idézett szellemes szavakat Hegelre utalva, hogy minden nagy világtörténelmi esemény úgyszólván kétszer történik meg: először mint tragédia, másodszor mint komédia. Valahogy így volt a rettegett titkosrendőrség szerepével az én életemben is, leleplezésem előtt - és után. Az előző fejezetekben részletesen írtam a Rákosi-terror légköréről és arról, ami velem és persze százezernyi más magyarral történt.

Ki gondolta volna, hogy az állambiztonsági szervek emigrálásom után is oly nagy, szinte hihetetlenül részletes figyelmet szentelnek bécsi és nemzetközi tevékenységemnek? Miután Kuncze Gábor akkori belügyminiszter és Gyekiczki András kabinetfőnök segítségével majd negyven évvel később megkaptam a régi aktákat, kivéve persze az időközben megsemmisített jelentéseket, újra és újra megpróbáltam az „illetékesektől” további „új” dokumentumokat megszerezni. Horn Gyula miniszterelnök személyesen biztosított arról, hogy - az illetékes hatóság vezetőjének tájékoztatása alapján - rólam a titkos archívumokban semmi sincs. Amikor a kormányfőt megkérdeztem, hogy ő ezt valóban elhiszi-e, széttárt kézzel megismételte állítását. Amikor a bécsi *Die Presse*ben megjelent cikkemben, majd a magyar világtalálkozón a parlamentben elmondott beszédemben, Charles Gáti politológus kollégámmal együtt bíráltam a titkosszolgálatok töretlen hatalmát az archívumok felett, Somogyi Tamás vezérőrnagy, a titkosszolgálatokat irányító tárca nélküli miniszter kabinetfőnöke a *Magyar Nemzet*nek adott interjújában megerősítette: „Lendvairól semmiféle dokumentum nincs az archívumokban.” Az újságíró szkeptikus kérdésére, hogy miként lehet ez, hiszen én az ORF munkatársaként gyakran megfordultam a rendszerváltás előtt az országban, s feltehetően a titkossszolgálatok megfigyeltek, Somogyi elmondta, Lendvai 1957-ben hagyta el az országot, s á azt tartja valószínűnek, hogy 1956 előtt készültek róla jelentések... A hiedelmekkel ellentétben a Kádár-rendszerben nem érvényesült olyan titkosszolgálati munka, amelyből az következne, hogy Lendvairól dokumentumoknak kellett volna készülniük.”

Ez a kijelentés teljesen ellentétben állt azzal, amit az állambiztonsági szolgálat a Stasinak Kelet-Berlinbe küldött két és fél oldalas jellemzésében 1985. január 31-én rólam megállapított : „1959 óta osztrák állampolgár és ettől az időponttól kezdve kíséri figyelemmel állambiztonsági szolgálatunk Lendvai tevékenységét.” Pontosan így volt. Sőt, az első jelentés már alig egy évvel Bécsbe érkezésem után ott feküdt a titkosszolgálat irattárában.

Egy „Galambos” fedőnevű ügynök 10-60172 számú dossziéjában található „szigorúan titkos” jelzésű, 1958. március 17-én írt jelentés rólam és időközben elhunyt barátomról, Vajda Istvánról. Egy év múlva újra jelentett rólunk, még azt is, hogy hol dolgozott Vajda felesége, hová írtam én, s hogy a Filharmonia Hungarica menekült zenészek által alapított zenekar tagjaival a Graben egyik mellékutcájában, az Ilona Stüberl vendéglőben szoktunk találkozni. Különösen fontos tényként azt is megemlítette, hogy én Gömöri Endre barátomnak két detektívregényt akartam küldeni! „Galambos” úgy felizgatta a belügyiek fantáziáját, hogy valaki kézzel ráírta az aktára: „Feltétlenül továbbítandó a hírszerzőknek és kémelhárítóknak a megfelelő rész. Javaslatot kell készíteni: Lendvai, Vajda hazai kapcsolatainak lefedezésére, a Filharmonia Hungarica robbantására, feldolgozásra (akár beszervezéssel, akár lejáratás célzatával).”

Az ügynök identitása alapjában érdektelen, noha valószínűleg egy ismert, talán ma is aktív külpolitikai újságíróról van szó. Sokkal érdekesebb és szimbolikusabb annak az államvédelmi tisztnek a személye, illetve pályafutása, akinek „Galambos” és annyi más személy jelentett. Egy Harangozó Szilveszter nevű akkori rendőrszázadosról van szó. Harminc évvel később egy másik „forrás” jelentette, hogy én a rákövetkező tavaszon, 1988-ban egy nemzetközi újságíró-konferenciát fogok vezetni Budapesten. Ezt a hírt is annak a bizonyos Harangozónak jelentették, „csak” közben ő már altábornagy és miniszterhelyettes, az állambiztonsági szolgálat vezetője lett a Belügyminisztériumban. Magyarán szólva, három évtizeden keresztül a rólam szóló jelentések hozzá, illetve kollégáihoz kerültek. Sót, nevével először egy, a rehabilitációs küzdelmemre vonatkozó aktában találkoztam. Már 1955-ben megbízták, hogy vizsgáltassa felül viselkedésemet szabadulásom után, tájékozódjon, hogy barátaim, Gömöri és Korolovszky „kémek”-e, mint ahogy egy ügynök jelentette. Mindezeket s a következőkben részletezett in-

formációkat végre az 1997-ben megalapított Történeti Hivataltól kaptam meg.

Az elmúlt két évben több mint kétszáz oldal „Szigorúan Titkos! Különösen Fontos!” jelzésű anyagot adtak ki nekem, közülük sok úgynevezett Napi Információs Operatív Jelentést, amelyekben rólam valamilyen formában említést tettek. Teljesen nyilvánvaló, hogy csak egy töredékről van szó, olyan dokumentumokról, amelyek a belső elhárítás, az úgynevezett BM III/III Csoportfőnökség iratai között voltak. Tekintettel arra, hogy külföldön éltem, a legtöbb anyag a hírszerzésnél, vagyis a III/I-es Csoportfőnökségnél gyűlhetett össze. Amit megkaptam eddig, az csak a jéghegy csúcsa. Ennek ellenére még ezek a töredékek is roppant jellemzőek arra, amit Kenedi János írt hallatlanul tanulságos Kis állambiztonsági olvasókönyvének bevezetőjében a Kádár-korszak-beli „közéleti hazudozás intézményes rendszeréről”.

*

Az úgynevezett napi jelentések, amelyek a belügyminiszter és helyettesei s nyilván az akkori politikai vezeték asztalára kerültek, gyakran foglalkoztak személyemmel, elsősorban az ORF kapcsán. Filmjeim és riportjaim, TV-kommentárjaim és cikkeim bő anyagot szolgáltattak, de az „illetékeseket” elsősorban az érdekelte, kivel, hol és mikor beszéltem - és miről. Amikor 1964-ben először mentem Budapestre, majd 1971-től a négyéves feketelista után újra, természetesen tudtam, hogy telefonjaimat lehallgatják és abból indultam ki, hogy mindig követnek, akkor is, ha a módszerek rafináltabbak voltak, mint például Romániában. Azt, amit nem sejtettem, az az én esetemben is érvényesülő „működési mechanizmus” volt.

„Galambos” csak egy volt az 1958 elején már aktív 4332 ügynökből, akiknek száma egyébként a Kádári „puha” diktatúra végére, vagyis 1989 júniusára már (hírszerzés nélkül) 8479 főre emelkedett, vagyis 343 fővel többben voltak, mint az 1956. október elején működött hálózati létszám (Lásd Kenedi, id. mű. I. kötet 82., II. 328. o.).

Két életem - '56 előtt és '56 után - kötődött a „kemény” és „puha” diktatúrák titkosrendőrségi apparátusához anélkül, hogy én ezzel tisztában lettem volna, s ez a kettősség szinte párhuzamosan jelentkezik az akták tükrében is. Mint ahogy már megírtam, 1962 nyarán, tehát majdnem tíz évvel letartóztatásom után, hi-

vatalosan közölték a Belügyminisztériumban édesanyámmal, hogy jogtalanul csuktak le és internáltak, s ezért én nem szenvedhetek kárt. 1965 januárjában a Belügyminisztérium zúzdájában megsemmisítettek 143 oldalt s az év novemberében további 15 oldalt a felülvizsgálati anyagból. Ezt a Lendvai-dossziét, a V-103500-at lezárva az irattárba tették. Amit nem tudtam, hogy ugyanannak a minisztériumnak egy másik főosztálya már 1962. december 10-én hivatalosan érdeklődött a lengyel, csehszlovák, bolgár, román és NDK szerveknél, hogy tudnak-e rólam valamit. Akkor az információ negatív volt. Három évvel később, mikor újságírói pályafutásom felfelé ívelt, küldte az idézett táviratot Benkei belügyminiszter Mielke kollégájának. Közben most kezembe jutottak az ugyanakkor elküldött szolgálati jegyek a többi „testvéri” szervezetnek. Ekkor már ismertek s mindenütt magyar kérésre hivatalosan feketelistára tettek. Érdekes módon a románok csak azt válaszolták, hogy én addig kétszer jártam országukban mint újságíró s „a kapott információkat figyelembe veszik”, de ellentétben a többi tömbországgal, semmit sem ígértek. Az irántam mutatott várakozó álláspont persze kifizetődött, hiszen kollégáimmal együtt én is sok (gyakran túl pozitív) cikket írtam a román önállósodási lépésekről a hatvanas évek elején.

*

Mit jelentett mindez? Sem többet, sem kevesebbet, mint azt, hogy a Kádár-rendszer indirekt módon befolyásolta jövőbeli tevékenységem fő irányait. Mivel annyi országban feketelistán voltam, szinte szükségszerűen fordultam a Balkán felé s lettem végül úgynevezett Balkán-szakértő. Hogy aztán később, a hetvenes és főként a nyolcvanas években először a románoknál, majd a szerbeknél „kegyvesztett” lettem, nem változtat ezen a tényen.

Miután újra beengedtek Magyarországra, többet tudtam lapjaimnak, a londoni *Finanical Times*nak, a bécsi *Die Presse*nek s a svájci újságoknak írni. Az irántam mutatott figyelem azonban akkor nőtt meg igazán, amikor 1976-ban, a forradalom huszadik évfordulójára első TV-dokumentumfilmemet forgattam Magyarországról, s különösen akkor, amikor átvettem a szerkesztőség vezetését, és állandó Tv-kommentátor lettem.

Néhány kiragadott példa: 1979, január 2-án az 1. számú napi operatív információs jelentésben jelenti a BM III/III Csoportfőnökség Operatív Koordináló, Ellenőrző és Titkársági Osztálya a roppant fontosságú ese-

ményt, hogy „Eörsi István költőt felkereste Manuel Lucbert francia állampolgár, a *Le Monde* kelet-európai tudósítója, aki üzenetet hozott részére Lendvai Pál, jelenleg Bécsben élő disszidens újságírótól”.

1983. május 2-án a 85. számú jelentés hivatkozik egy elázó értékelésre, miszerint „az osztrák televízió Lendvai nevű, magyar származású, jobboldali beállítottságú munkatársa beutazásai során kapcsolatot épített ki a belső ellenzék számos képviselőjével”, s közli, hogy én a Külügyminisztérium sajtóosztályán hivatalos interjúkat kértem a gazdasági és pénzpolitikai helyzetről. „Intézkedés: A III/II-10 Osztály soron kívül tájékoztatta a III/II-2, valamint a III/I Csoportfőnökséget. A III/II-9. Osztály tájékoztatja III/III Csoportfőnökséget.”

1983. novemberében Földesi Jenő r. altábornagy, miniszterhelyettest informálják, hogy P. L. „disszidens újságíró, az osztrák televízió egyik vezető munkatársa f. hó 9-én engedély nélkül forgatott a Hilton Szállóban.” Az igazgató engedélyezte a forgatást 13 órára, „amikor a kaszinó üres”, de aztán tudomást szerezve a vendégek jelenlétében folyó forgatásról - lévén az tilos -, a felvételt azonnal leállíttatta.

1985. október 18-án a napi jelentés közli Harangozó Szilveszter r. altábornaggyal, miniszterhelyettessel, hogy az osztrák TV egyik munkatársa meghívta Mészöly Miklóst egy közös műsorra a Hungária Kávéházba *Cafe Central* címmel Lendvay Pál vezetésével. Ezt a nagy fontosságú hírt a Miniszter és Államtitkár elvtársnak s néhány meg nem nevezett, de „elosztó szerint” felsorolt vezetőnek küldték el.

1986. augusztus 8-án a 155. számú napi jelentés közli Harangozó altábornaggyal, hogy „Lendvay Pál, az osztrák TV kelet-európai főosztályának vezetője elmondta, hogy az elkövetkező időszakban olyan személyekkel keresi a kapcsolatot, akiket az elmúlt 10-15 évben leváltottak beosztásukból. Július 24-én - állítása szerint - együtt vacsorázott egy ilyen személylyel, és az őszre várható politikai és gazdasági döntésekről beszélgettek. Az információ forrása megbízható, tartalma nem ellenőrzött.

> Intézkedés: figyelemmel kísérik Lendvay tevékenységét; tájékoztatják a BM III/III Csoportfőnökséget.”

A rendelkezésre álló anyagok jelentéseket és információkat tartalmaznak arról, kiket akartam tudósí-

tónak küldeni Magyarországra, értékeléseket pozíciómról, ami 1985 szeptemberében így hangzott: „az osztrák TV kelet-európai osztályának szerepe Lendvai odakerülése óta nagymértékben megnőtt”, de a következő év novemberében egy osztrák tudósítót idéz a BM informátora, aki egy vacsorán azt mondta, hogy „Lendvai egy bukott ember!” Az utolsó jelentés Harangozónak 1987. december 18-án arról szól, hogy 1988 márciusában kezdeményezésemre *Glasznoszty a sajtóban* címmel kelet-nyugati újságíró-találkozó lesz a Hilton Szállodában Budapesten.

A 246. számú jelentésben mint „angol állampolgár, a Nemzetközi Újságíró Szövetség alelnöke” szerepelek, egy ugyanaznapi „Szigorúan titkos! Különösen fontos!” jelentés már „osztrák újságírónak” titulált.

Néhány anyag külföldi vonatkozású volt. Így például 1983 tavaszán valaki jelentette Földesi Jenő vezérőrnagy, miniszterhelyettesnek, hogy tanulmányt készítek „A keleti országokból akkreditált riporterek és a kommunista hírszerzés” címmel, és tervezik a tanulmány nyilvánosságra hozatalát. Erről tájékoztatták a BM III/I és a III/III Csoportfőnökséget, valamint a szovjet szervet. A témáról írt könyvem két évvel korábban már megjelent, de forgattunk egy filmet Párbaj az éterben címmel. Nyilvánvalóan sok más átirat is fekszik a titkos irattárban abból az időből, amikor szovjet és cseh listákon voltam.

Jellemző, hogy az ilyen levelezések a testvéri szervezetekkel orosz nyelven folytak. Így például 1971. július 23-án a lengyel állambiztonsági szervek közölték a BM Nemzetközi Kapcsolatok Osztályával, hogy Loránt László Endre, az MTI volt bécsi tudósítója feleségével együtt Ausztráliába disszidált, ahol feleségének rokonai élnek. A következő bekezdés törölt, de az utolsó mondat így hangzik: „Loránt Bécsben kapcsolatot tartott Paul Lendvaival, aki összeköttetésben állt az amerikai hírszerzéssel és a cionista szervezetekkel.”

A volt kollégát ismertem, de fogalmam sem volt, mikor és miért tűnt el. Tapasztalataimat az amerikai hírszerzésről már korábban elmeséltem. Ami a cionista szervezeteket illeti, nyilván az abban az időben megjelent *Antiszemitizmus zsidók nélkül* című könyvem (főként a lengyel „anticionista” kampányról szóló része) tett „cionistává”! Így születnek a kommunista titkosszolgálatok kafkai birodalmában a nemzetközi összeesküvés fantazmagóriái.

Egyébként 1995-ben az Orosz Állambiztonsági Szolgálathoz fordultam a rám vonatkozó anyagok ügyében. Moszkvai nagykövetünk felkereste Jevgenyij Primakovot, aki akkor a Titkosszolgálatot vezette és átadta levelemet, melyben emlékeztettem, hogy a Nemzetközi Sajtóintézet moszkvai konferenciáján már találkoztunk, s előzőleg az *Europäische Rundschau* folyóiratomban lehoztam egy cikket, amikor még egy szovjet tudományos intézet igazgatója volt. A glasznosztyra és a csehszlovák, valamint német példára hivatkozva kértem magamról információkat. A *Russian Intelligence Service* sajtóirodájának vezetője, a KGB volt londoni rezidense, Jurij Kobaladze közölte velem egy udvarias levélben, hogy a titkosszolgálat archívumában nincs rólam dosszié, de a volt szocialista országok állambiztonsági szerveinek közös irattárában szerepelek „mint egy személy, akit azzal gyanúsítanak, hogy a nyugatnémet titkosszolgálattal vannak kapcsolatai."

A régi és új anyagok olvasása közben gyakran eszembe jut a nagyszerű lengyel szatirikus író, Jerzy Stanislaw Lec egyik „fésületlen gondolata" (ez volt első aforizma-gyűjteményének címe): „A valóságot meg lehet változtatni, egy fikciót mindig újra ki kell találni." Így volt ez a rám vonatkozó állításokkal, kombinációkkal és rágalmakkal.

Amikor a németül írt memoárjaim megjelentek, az egyik svájci kritikus csodálkozott, miért erősködtem annyiszor, hogy sohasem dolgoztam a Szabad Európa Rádiónak. Ezt nem azért mondtam, mert az kompromittáló lett volna, hanem egyszerűen azért, mert nem volt igaz. Önmagában az a tény, hogy az ellenem irányított szovjet és csehszlovák kampány kellős közepén az *Oststudio* adásain magyar vendégek, mint például Bognár József, a Világgazdasági Kutatóintézet igazgatója vagy Nemeskürty István részt vehettek (Aczél György személyes jóváhagyásával), s én Magyarországon forgathattam, mutatta, hogy a Kádár-rendszer ebben az időben jó kapcsolatokra törekedett az osztrákokkal. Nemcsak Kreiskyvel való személyes kapcsolatom, hanem az osztrák médiavilágban elfoglalt pozícióm is szerepet játszhatott ebben.

Kafkai szituáció volt, hogy az egyik épületben bezúzták a régi hazugságokat, a másikban vagy talán ugyanabban a házban új hazugságokat és új rágalmakat találtak ki vagy terjesztettek. A régi dossziék részben eltűntek, az újak megszülettek. Ilyen értelemben beszélhetek két életemről a dossziék tükrében.

Mikor a kilencvenes években Bossányi Kati, a fájdalmasan fiatalon elhunyt kitűnő újságírónő egy hosszú interjút készített velem a *Mozgó Világ*ban, kapott egy érdekes, kettőnknek címzett levelet egy volt BM-elhárítóstól. A névtelen levélíró megírta, hogy engem a magyar elhárítás megpróbált befeketíteni Ausztriában az ottani szolgálatnál. Ez a lejáratás kedvenc módszere volt a kommunista titkosszolgálatoknak, mint ezt már Fejtő Ferenc esetében egy előbbi fejezetben megemlítettem. Ebben a levélben azt is közli, hogy az én úgynevezett „fellázító” írásaim felkeltették a belső elhárítás figyelmét s külön feldühítették Benkei belügyminisztert. A beutazási tiltólistára azért is tettek, mert az egyik ügynök, a levélíró szerint alaptalanul, összefüggésbe hozott néhány zsidó származású íróval, állítólag Kardos Györggyel is.

Úgy értékelték, hogy fokozza az antiszemitizmust, ha „hitközségi alapon” kivételezett disszidensek beutazhatnak az országba és kapcsolatokat építhetnek ki volt és új kollégákkal, amikor más disszidensek még a családjukat sem látogathatják meg. Aczél György ekkor állítólag magához kérette az összes rám és másokra vonatkozó anyagot, s az értéktelen ügynöki jelentések és más dezinformációk intrikák megismerése után változott meg addigi rossz véleménye.

Ami megragadott[5] ebben a levélben, az az antiszemita ügynökökre való utalás és Aczél szerepének taglalása. Abban, hogy beengedtek; hogy 1976-ban filmet forgathattam, sőt Kádártól interjút is kaptam, ugyanakkor, amikor a belügy ellenséges elemnek tekintett; hogy az *Oststudió*ban gyakran szerepeltek magyar vendégek, és hogy az ORF kelet-európai főszerkesztősége és személyem elleni szovjet támadásokat a magyar sajtó ignorálta, nyilvánvalóan a rafinált aczéli politikához tartozott, aminek mozgatórugóit és ellentmondásait Révész Sándor könyvében oly érzékletesen ecsetelte.

*

Ugyanakkor a nyugati sajtóval és tőkével, a szociáldemokráciával és az osztrák szomszéddal ápolt kapcsolatok joggal háborították fel a szovjet és a többi testvéri ország pártfunkcionáriusait. Kétségtelen tény, hogy a viszonylagos jólét és viszonylagos szabadság, s főként a többé-kevésbé megnyílt határok felforgató hatással voltak azokra a cseh és szlovák, ro-

[5] Az eredeti szövegben „megragadt” szerepelt, de annak nemigen van értelme. (a dig.)

mán és bolgár emberekre, akik a külföldi rádióadásokból és tv-programokból értesültek a sajátos magyar helyzetről.

A külföldi sajtóval való viszony a belső pártharcok fontos része volt minden kommunista országban, így Magyarországon is. Ebben nekem mint volt menekültnek és aktív nyugati újságírónak különleges helyzetem volt. Talán ezért nem kerestem a kapcsolatot túl sok ellenzékivel, mert nem akartam a belügynek ürügyet adni, hogy provokációt szervezzenek vagy kiutasítsanak. De azért találkoztam Eörsitől Csoóri Sándorig, ifj. Rajk Lászlótól Vásárhelyiig és Donáthig az ellenzék néhány fontos és bátor képviselőjével. Visszatekintve egyik súlyos mulasztásomnak tekintem, hogy nem méltattam kellőképpen az ellenzék pozitív szerepét. Legsúlyosabb politikai hibám volt, hogy túlértékeltem az előbb miniszterelnökké, majd pártfőtitkárrá emelkedett Grósz Károly szerepét, s lebecsültem a rendszert szétbomlasztó ellentmondások dinamikáját. Talán megemlíthetem enyhítő körülményként, hogy Illyés befolyása alatt viszont felismertem a nemzeti kérdés hallatlan fontosságát, és igyekeztem minden módon az erdélyi és szlovákiai magyarság helyzetét kritikus kommentárokkal segíteni. Magam és külföldi újságírók mozgósításával segítettem visszaverni a Fazekas János, Király Károly s az utolsó periódusban az erdélyi ellenzékiek és Tőkés püspök elleni támadásokat.

Az együttműködés a magyar állami televízióval kényes volt és nem veszélytelen. A forgatási tervet a Külügyminisztériummal, illetve a televízió külföldi kapcsolatok osztályával kellett egyeztetni. A ránk kényszerített úgynevezett „felvételvezetők” fő- vagy mellékállásban természetesen elsősorban a másik oldalnak dolgoztak, az osztrák televízió mindezért még fizetett is nekik. Mint az ORF volt főszerkesztője és kommentátora, bepillanthattam a mechanizmus belső működésébe. Az például, hogy Rényi Péter, a Népszabadság örökös második embere oly gyakran megjelent dokumentumfilmekben és az *Oststudio* vasárnap délelőtti vitaműsorán, melyet én vezettem, két okból történt: először is anyanyelvi szinten beszélt németül, mert Hamburgban járt részben iskolába, másodsorban személye, még akkor is, amikor összeveszett Aczéllal, segítséget jelentett a „betonfejűek” elleni állandó küzdelemben. Azt, amit néhány emigráns a kommunizmus előtti kapitulációnak tartott, valójában a „fellazítás” nagyon fontos eszköze volt.

Nemrégen véletlenül, tulajdonképpen Konrád György aktájából került a kezembe egy hétoldalas, sűrűn gépelt jelentés első nagy filmemről, amit két 45 perces részben mutatott be az ORF 1976-ban, a forradalom huszadik évfordulójának előestéjén. A jelentést egy bizonyos „Harmat Gábor” fedőnevű tmb., vagyis titkos megbízott adta, aki az állambiztonsági hálózatban az ügynök fölött áll.

Az első részben röviden jellemezte életemet, majd részletesen leírta a forgatással kapcsolatos összes fontosabb eseményt, minden politikailag érdekesnek látszó kérdést, s végül még külön foglalkozott a filmes személyével, annak feleségével, sőt az asszisztensével is. Ez az ügynöki jelentés egy kis mestermű; tanítani lehetett volna az állambiztonsági képzéseken, hiszen nemcsak azt foglalta össze, ami a 90 perces filmben elhangzott, hanem az összes kérdésemet, illetve a válaszokat is elmesélte. „Előételként” tálalta jó kapcsolataimat Randé Jenővel, a külügy akkori sajtóosztály-vezetőjével, Gellért Endre tv-koprodukciós főszerkesztővel („aki házassági tanúja volt, tehát rokon”), Pethő Tibor, a *Magyar Nemzet* főszerkesztője „szintén barátai közé tartozik”, Rényi Pétert nem nevezte ki barátomnak, de megemlítette, hogy ír az *Europäische Rundschau* című folyóiratomba.

Felsorolta tizenhét kérdésemet, melyeket Rényinek feltettem Nagy Imre esetleges rehabilitációjáról, Kádár utódlásáról, a szovjet csapatok állomásozásáról, Konrád György, Nádas Péter és más írók cenzúrázásáról, illetve betiltásáról, a nemzeti önállóság és az ifjúság kérdéséről. „Harmat” ezután könnyedén hozzáfűzte, hogy „néma felvételekről, érdektelen helyszínekről, piaci felvételekről” nem beszél. Viszont beszámolt az „érdekes interjú” részleteiről Bognár József professzorral vagy a Déry Tiborral folytatott beszélgetésről az író lakásán.

Itt az ügynök Déry válaszait ‘56-os szerepéről, majd háromévi bebörtönzéséről, Nagy Imre és Kádár értékeléséről szóról szóra leírta. Utána minden fontosabb interjúpartnert név szerint, témával együtt felsorolt a maszek autószerelőtől egy sebészig és egy disk jockeyként dolgozó néger diákig, a Bazilika prépostjától Darvas Iványig és a Rába művek akkori vezérigazgatójáig, külön megemlítve, hogy kikkel folytattam német nyelvű beszélgetést. „Harmat” megemlíti, hogy „Lendvai írásban nem tervezte, de szeretett volna találkozni és felvételeket készíteni Vas Zoltánnal, Hel-

ler Ágnessel és Konráddal. Fenti személyekkel való találkozását úgy intéztük, hogy részint ne sikerüljön létrehozni, részint objektív okok miatt nem sikerült megtalálni neki őket.” Még azt is közölte az alapos „Harmat Gábor”, hogy az operatőr felesége „csehszlovák disszidens, németül alig tud”, és hogy a segédoperatőr szintén régebben Csehszlovákiából disszidált, de ma már osztrák állampolgár. A hangmérnök osztrák állampolgár.

A. R. rendőrszázados, aki a jelentést felvette, hozzáfűzte, hogy a filmet 1976. október 19-én sugározza az osztrák televízió.

> „Értékelés: A tmb. Lendvai Pál magatartásáról, a riportalanyokhoz intézett provokatív kérdéseiről a megszólaltatni kívánt személyekről részletes tájékoztatást adott.
>
> Feladat: Kísérje figyelemmel Lendvai Pál további magatartását.”

*

Az egy hónapig tartó forgatáson végig a Magyar Televízió által kijelölt Spánn Gábor nevű munkatárs volt a gyártásvezetőnk. Spánn ott volt minden fontosabb interjún, Rényitől Déryig. Rajtam, a stábon és az interjúalanyon kívül más személy nem volt jelen. Spánn Gábor szervezte a beszélgetéseket, és elkísért a forgatás minden helyszínére.

A Belügyminisztérium III/III-4-c. alosztályának adott jelentésében „Harmat Gábor” mindenkit névvel említ meg: „Városképek Óbudán... betértek egy maszek suszterhoz, Hemming nevű sváb öreg bácsihoz...”

Csak egyetlen személy nem szerepel ebben az oly részletes jelentésben: Spánn Gábor, a gyártásvezető!

De a titkos megbízott „Harmat Gábor” 1980. július 21-én megint jelentést adott ugyanannak a rendőrszázadosnak az általam vezetett forgatócsoport *Tömegkommunikáció* című film budapesti és győri forgatási munkáiról s arról is, hogy én június 27-én 2′ 27 másodpercben kommentáltam az aznapi országgyűlést, illetve kormányváltozást.

Mivel csak háromnapos tartózkodásról volt szó, a jelentés is csak két oldalt tett ki. Mint mindig, mikor Magyarországon forgattam, úgy ez alkalommal is Spánn Gábor volt a kirendelt gyártásvezető, más hivatalos személy soha nem volt jelen.

A „Harmat" fedőnevű titkos megbízott azonban ugyanezen évben szeptember 23-án találkozott százados-ával a „Bőrös" fedőnevű titkos T. lakásban. (Kenedi *Állambiztonsági Szleng-szótár*a szerint ez titkos lakást jelent. A „T" lakás gazdája általában az állambiztonsági hálózathoz tartozik, és az operatív szervek találkozóhelyeként tartják fenn a bérleményt.)

A találkozón „Harmat" fn. tmb. szóban az alábbiakat jelentette:

> „Az ORF Lendvai Pál által vezetett forgatócsoportja ez év júniusában hazánkban filmet készített a tömegkommunikációs munkánkról.
>
> A film laborálási, vágási stb. munkája elkészült, és 1980. október 21-én 10 órakor Bécsben sajtóbemutató elé kerül. E bemutatóra a magyar gyártásvezetőt szóban meghívták. Tekintettel arra, hogy ez időben egyéb vonatkozású látogatást tesz Bécsben, lehetősége adódik a sajtóbemutatón történő megjelenésre is.
>
> Értékelés: A jelentés operatív információt tartalmaz a film sajtóbemutatójára és azon történő részvételre.
>
> Intézkedés: A BM III/I-3. osztályt a kiutazás lehetőségéről tájékoztatjuk.
>
> Feladat: A sajtóbemutatón történő részvételre külön feladatot dolgozunk ki."

A jelentést a rendőrszázados három nappal a titkos lakásban történt találkozás után fogalmazta és terjesztette fel. A magyar gyártásvezető, tehát ismét Spánn Gábor, megjelent a bemutatón, mi fedeztük természetesen utazási és szállásköltségét és homályosan emlékszem, hogy egy modern autórádióval is megajándékoztuk az ORF nevében.

Egyébként „Harmat Gábor" júliusi jelentésében megint minden interjúalany névvel szerepel. Itt is csak a gyártásvezető, Spánn Gábor neve hiányzik.

Spánn Gábor egyébként az elmúlt években, a rendszerváltás után is mellékállásban német televíziós forgatócsoportokat kísér. *Lomtalanítás - Derűs rádiójegyzetek* című, 2001-ben megjelent könyvecskéjében, amely a Kossuth Rádióban szerda reggelenként elhangzott jegyzeteinek szerkesztett változatát tartalmazza, beszámolt arról, hogy a *Südwestfunk* délnémet televízió forgatócsoportját kísérte, mely Toma bácsiról „Az el-

felejtett katona” címmel riportfilmet készített. Egy másik jegyzetében „Pénzeszsákok” címmel ír arról, hogy állítólag „Stasi ügynökök több százmillió márkát helyeztek el magyar bankokban, a márkát kérik vissza, az ügynökök maradhatnak.... Az csak fantáziám szüleménye, hogy esetleg a Fradi-pálya fölött kinyílt a csomagtér ajtaja, és így oldották meg, ezzel a pénzzel a Fradi anyagi gondjait. Az sem valószínű, hogy ez az összeg előleg lenne a Stasi-pénzekből.” Sokatmondóan teszi hozzá Spánn Gábor: „...nálunk nem szokás ilyen gyorsan fizetni... „

Nem tudom, hogy a „Harmat Gábor fedőnevű titkos megbízottal” mi lett; eddig csak ezt a három anyagot láttam róla. De Spánn Gábor változatlanul informálja a magyar rádióhallgatókat és segíti a külföldi német nyelvű televíziós stábok munkáját az időközben szabad Magyarországon.

*

Mint az ORF főszerkesztője, az akkori főintendáns, Gerd Bacher aktív támogatásával több együttműködési egyezményt kötöttünk és koprodukciókat szerveztünk Magyarországgal is. A magyar oldalon voltak kemény partnerek, mint például Chrudinák Alajos, akkori külpolitikai fűszerkesztő, aki telefonon üvöltött velem és a filmcsereprogram leállításával fenyegetőzött, mert a mi riporterünk, Barbara Coudenhove-Kalergi Zalaegerszegen megemlítette Mindszenty bíboros nevét (aki tudvalevőleg ebben a városban is élt és működött), és egy képen mutatta az egyik templomból a Habsburg-címert. Karl Stipsitz fiatal munkatársam (később, a kilencvenes évek végén a TV2 programigazgatója Budapesten) szintén főnöke dührohamát váltotta ki azzal, hogy elkísérte a vonaton Coudenhovét, nem tudva, hogy egy ellenzéki természetvédővel készült riportja miatt feketelistára került. A legnagyobb erőfeszítésbe került, hogy rávegyem az akkori helyettes külügyminisztert, hogy vegyék le őt a nemkívánatos újságírók listájáról.

*

A Szovjetunió és a kommunizmus összeomlása előtt és után a Nemzetközi Sajtóintézet (IPI) valamint a Bertelsmann Alapítvány keretében aktívan részt vettem a kelet-európai, így a magyar médiákkal való kapcsolatok kiépítésében. Előadásokat tartottam és sok külföldi kollégámat hívtam meg a Bécsben és Budapesten szervezett konferenciákra. Mindig azt tartottam alapelvem-

nek, hogy az adott országokban élő újságírók és írók, esztéták és történészek, költők és kritikusok döntsék el, meddig mehetnek el a diktatúrák alatti és a tekintélyuralmi tendenciák elleni harcban a demokratikus rendszerek körülményei között. Miután magam átéltem a félelem és terror korszakában a gyávaságot és az árulást, a denunciálást és a szerecsenmosdatást, nem ítéltem és nem ítélek el senkit, aki nyomás alatt, félelemből és számításból egy rendszert szolgált, ha - *és ez egy nagy ha* - nem ártott kollégáinak, mint besúgó és feljelentő. Ezt azonban csak az eredeti akták ismerete alapján lehet eldönteni.

Ezért egyetértek Joachim Gauckkal, aki hosszú évekig mint szövetségi megbízott az egykori Német Demokratikus Köztársaság állambiztonsági szolgálata aktáit gondozta és az archívumok szabályozott és nagyvonalú hasznosítása mellett állt ki. Sajnos egyetlen posztkommunista országban sem választották ezt az utat. Csak az utóbbi években tettek és tesznek, így Magyarországon is lépéseket a helyes irányban. De még csak a kezdet kezdetén vagyunk és nagy derűlátásra nincs ok.

*

Hogy mennyi gyűlölet és irigység halmozódott fel a diktatúrák korszakában, azt magam is tapasztaltam. Bármennyi hibát követtem el ifjú koromban, a korábbi fejezetekben részletesen elemzett politikai vakságom korszakában, sohasem voltam a régi vagy új magyar vagy külföldi titkosszolgálatokkal kapcsolatban - kivéve mint támadások vagy rágalmak célpontja. Valamikor 1990-ben egy nemzetközi konferenciára jövet egy magyar diplomata, aki értem jött a repülőtérre, a kocsiban megmutatta az éppen megjelent könyv - A tábornok vallomása - 37. oldalát, ahol a szerző, Horváth József, a BM III/III-as, röviddel azelőtt lemondásra kényszerült, gyakorlatilag utolsó csoportfőnöke elmondja, hogy őt, mint húszéves szakaszvezetőt a politikai tiszt a szombathelyi karhatalmi ezred pártbizottságának agit-prop. titkárává nevezte ki. A mindössze négy elemit és egy kéthónapos pártiskolát végzett Horváthnak kellett irányítania az ezred agit-prop. bizottságának a munkáját, „melyben olyan személyiségek voltak, mint Lendvai Pál, a nagy műveltségű és nagy tehetségű fiatal újságíró, akit később Paul Lendvaiként, jeles osztrák sajtószemélyiségként ismert meg a világ. Így, utólag is hálával tartozom neki. Végtelen tapintattal irányított. Ő úgy javasolta a tennivalókat, hogy nekem

csupán bólogatni, egyetérteni kellett. Hiába bújtam én a „klasszikusok”, főként Sztálin műveit, hogy kiokosítsam magamat.”

Miután elolvastam a bekezdést, mosolyogva adtam vissza a könyvet a barátságos külügyesnek, mondván, hogy még homályosan sem emlékszem Horváthra, de nincs semmi okom letagadni ezt a tényt. Mindenki tudta akkor, vagyis negyven évvel azelőtt, hogy tényleges katonai szolgálatot teljesítettem a karhatalomnál. A besorozott újságírókat a katonaságnál szinte természetesen előbb vagy utóbb propagandista munkára osztották be. A kiképzés alatt az agit-prop. bizottságban talán tízen vagy tizenöten a politikai szemináriumokat készítettük elő, természetesen a politikai tisztek felügyelete alatt. Horváth maga évekkel később lett segédtiszt, s 1957-ben mint főhadnagy ment át a karhatalomból az elhárításhoz, tehát az „igazi” állambiztonsági szervezethez. A következő évtizedek alatt karriert csinált, és a rendszer összeomlása előtti években már tábornoki rangban csoportfőnök lett.

Amikor 1990 végén egy magas német kitüntetést kaptam és ugyanakkor a *Profil* című bécsi hetilap megkérdezett a tábornok könyvéről, újra elmondtam, hogy legjobb akarattal sem tudok visszaemlékezni az akkor húszéves tizedesre vagy szakaszvezetőre, de nincs okom kétségbe vonni állítását. Kollégák és ismerősök tucatjai tudtak arról, hogy a karhatalomnál szolgáltam mint sorkatona. Szombathelyen két vagy három hónapot töltöttem kiképzésen. Mindenesetre soha többé nem találkoztam Horváth Józseffel. Ő húszéves volt, én huszonkettő, és minden ilyen egységnél voltak propagandabizottságok. A már korábban említett V. P. informátor „barátommal” együtt látogattunk könyvtárakat és szerkesztettünk elég primitív külpolitikai füzeteket. Semmilyen hivatalos magyar anyagban nem szerepelt más, csak az, hogy én besorozott katona voltam.

Miért hangsúlyozom ennyire mindezt? Mert a rendszer bukása után megdöbbenésemre engem a rendszer volt kiszolgálói mint „Ávóst”, sőt „Ávós tisztet” próbáltak megtámadni. Sem időm, sem kedvem nem volt az indítékokat - irigység, bosszú, szereplési vágy vegyítve egy kanál antiszemitizmussal - elemezni. Miután a titkosszolgálatok különféle állampolgárnak, németnek, amerikainak és angolnak neveztek, magyar ellenségeim „politikai tisztté” vagy alhadnaggyá, illetve legutóbb egy rendőrfőiskola tanárává „léptettek elő.”

Ezért kértem és kaptam a Magyar Honvédség Központi Irattár Parancsnokától 1994. november 29-én 517/1G27/2/HI szám alatt a hivatalos igazolást, hogy 1951. november 2-tól 1953. október 19-ig tényleges katonai szolgálatot teljesítettem mint honvéd. „Tiszti rendfokozata ezen szolgálati idő alatt nem volt.” Ez okmány szerint.

A már emlegetett lengyel író, Lec írta egyszer: „Ha a híresztelések megöregednek, mítosz lesz belőlük.” Körülbelül így volt az én esetemben is. Szélsőjobboldali elemek újra és újra megpróbálták a szombathelyi szúnyogból egy bécs-budapesti elefántot csinálni. Titkosszolgálati besúgók és volt pártújságírók, vagy egyszerűen a körükben karrierre vágyó otromba hamisítók időről időre előjönnek ezzel a „szenzációs” leleplezéssel.

A cifra hazugságok nem tudták életem talán legszebb hetét elrontani, amikor tavaly nyáron Budapesten Mádl Ferenc köztársasági elnök a Corvinus-díj átadásánál, néhány nappal később pedig Bécsben Thomas Klestil köztársági elnök a Nagy Aranyérem-kitüntetésénél méltatta munkámat. S legnagyobb örömöm az, hogy a 2001-ben magyarul is megjelent kötetem, a *Magyarok – kudarcok győztesei* minden szinten elismerést kapott, s méltatták mint az ország igazi és sokoldalú arcának ábrázolását.

*

Aki foglalkozása és sorsa miatt annyi hazugság ellen harcolt, és akiről élete során annyit hazudtak, sohasem lehet közömbös, különösen ha szülőhazájáról van szó. Ahogy Márai Sándor írta 1942-ben megjelelt *Ég és Föld* című kötetében: „A hivatalos hazában, a történelmi hazában, a címeres és törvénytáras, a rendőrös és katonás, a lobogós és jelszavas hazában mindig, újra, egyre makacsabbul, egyre fájdalmasabb figyelemmel, kitartással, gyöngédséggel és elnézéssel kell megkeresni az igazi hazát, amely talán a nyelv, talán a gyermekkor, talán egy utca, melyet platánok szegélyeznek, talán egy kapualj, ahol álltam valamikor, s egy dallamot hallgattam, mely az emeleti lakás nyitott ablakán át szállongott a világba, talán ez a szó: „esthajnal!...” Mindig keresem ezt a hazát, annál makacsabb figyelemmel, ahogy a másik, a hivatalos és történelmi, a címeres és lobogós elfedi előlem.

Márai sorsa ismeretes. Kevésbé köztudott, hogy hány „külföldi” lett „belföldi”, mégis valahol mélyen

„külföldi” maradt. Így volt ez a nagy angol íróval, Joseph Conraddal, aki Józef Teodor Korzeniowskiként született és akit akcentusa miatt gúnyoltak Angliában, hazájában pedig azért támadták, mert nem csinált a varsói kormánynak propagandát, s fiait angol iskolába járatta. Milan Kundera cseh íróként kezdte, ma franciául ír. A judaisztika nagyhírű oxfordi professzora, Geza Vermes franciául kezdte a pályáját s harmincéves kora után váltott angolra, de erős akcentusa megmaradt. Hasonló a helyzet a Vilnában született, később Péterváron, majd Angliában tanult történetfilozófus Isaiah Berlin orosz-zsidó-angol gyökereivel vagy Koestlerrel, aki magyarul álmodott, németül írt, majd angol szerző lett.

Magam is átéltem, hogy ha az ember felnőttként telepedik le egy országban, amelynek nyelvét nem gyerekkorában sajátította el, sohasem szabadul meg akcentusától. Zilk, egykori bécsi polgármester sok évvel ezelőtt így vigasztalt: „Emiatt ne aggódj, ez csak egy sajátos ízt ad a beszédednek...” Külön szerencse, hogy a bécsiek és az osztrákok általában szeretik a magyarokat, cseh vagy kirgiz kiejtéssel talán nem lettem volna olyan népszerű.

A CSODÁK ÉVEINEK TANÚJA ÉS KRÓNIKÁSA

Beköszöntött az *annus mirabilis*, a csodák éve. A koszorúereim bántalmai nem tarthattak többé vissza a „fronttól”, azaz a Prágán, Bukaresten, Budapesten és Moszkván végigsöprő viharos eseményektől. Szinte hetente történt valami, ami néhány hónapja vagy éve még teljességgel elképzelhetetlen lett volna. Mindannyian leckét kaptunk abból, hogy a történelmi fejlődés menynyire kiszámíthatatlan. A kommunista diktatúrák úgy omlottak össze, mint a kártyavár.

Mi, megfigyelők és elemzők, tudósítók és riporterek ugyanúgy a pálya széléről néztük az átalakulás eseményeit, mint azok a politikusok és diplomaták, akik látszólag a változások „mozgatói” voltak, s akiket valójában szintén a történések mozgattak. A kérdés, hogy miért éppen így és nem másként zajlott le mindez, amikor pedig az 1989-es év különböző helyzetei többféle cselekvési lehetőséget is kínáltak, feltehetően éppoly sokáig foglalkoztatja majd a történészeket, mint a francia forradalom megítélése. Engem személy szerint az NDK teljes föladása lepett meg leginkább, az, ahogy a gorbacsovi szovjet vezetés meghátrált a német kérdésben. Ehhez az Európa szívében történt korszakos fordulathoz képest a rég meggyöngült magyar és lengyel rendszer már előre látható összeomlása történelmi léptékkel mérve - persze nem az érintettek szemszögéből - szinte jelentéktelennek tűnik.

Annyi más kollégával együtt e viharos és Jugoszláviában tragikus eseményeknek kísérője, tanúja és krónikása voltam. Újra és újra átéltem munkámban komikus és felemelő pillanatok váratlan vegyülékét.

Felejthetetlen volt számomra Nagy Imre újratemetése 1989 júniusában. Az osztrák televízió élő közvetítését én vezettem. Egyszerre láttam köpönyegforgató politikusokat a díszőrségben, barátomat, Vásárhelyi Miklóst és első ízben a fiatal, bozontos hajú, szakállas, ismeretlen Orbán Viktort. Megrendítő volt Mikit Bécsből hallgatni és beszédét az osztrák nézőknek magyarázni. A fiatal Orbán szenvedélyes vádiratban számolt le a rendszerrel és én akkor, nem egyedül, azt hittem, hogy talán túl messze ment. Visszanézve be kell vallani, hogy igaza volt. A kommentálást hallatlanul zavarta a lengyel születésű tolmácsnő sorozatos bakizása és a magyar nyelv bonyolult és oly szép kifejezéseinek gyakran konyhanémetségre átültetett és tu-

datlanságból elferdített változata. Végül is, persze túl későn, átvettem a tolmácsolást is.

A lengyel hölgy egyébként többször bocsánatot kért hibáiért. Amikor később osztrák-magyar csúcstalálkozókon láttam mint bizalmas beszédek fordítóját, mindig kicsit aggódtam az esetleges politikai következmények miatt. Ilyenkor gyakran eszembe jutott Nixon amerikai elnök hírhedt félreértése egy japán miniszterelnökkel való fontos megbeszélés eredményével kapcsolatban. Washington követelte a protekcionista vámsorompók vagy kvóták leépítését. A japán vendég bólogatott és udvariasan mondta: „majd megnézzük ezt az ügyet”. A tolmács azonban így fogalmazott: „majd megoldjuk ezt az ügyet”. Ebből lett aztán egy diplomáciai bonyodalom.

A viharos időkre és az NDK minden állampolgára számára történelmi jelentőségű magyar határnyitásra emlékeztettem a nézőket az 1999. október elsején sugárzott dokumentumfilmben. *A magyarok - zsenik, vesztesek és életművészek* címmel bemutattam a „másik” Magyarországot az unalomig ismert „puszta-paprika-Piroska” klisékkel szemben.

Ez a film tulajdonképpen kísérője volt az egyidejűleg németül megjelent több mint hatszáz oldalas könyvemnek, mely később *Magyarok - kudarcok győztesei* címmel magyarul is napvilágot látott. A filmben Vásárhelyi Mikivel Nagy Imre sírja előtt beszélgettem, a közben Európa legfiatalabb miniszterelnökévé lett Orbán Viktorral pedig a csodálatosan szép göttweigi kolostor kertjében, ahol előzőleg előadást tartott az általam vezetett *Európafórum*on.

*

Az igazi politikai problémákat és összecsapásokat persze nem a tolmácsok vagy a protokoll formákra anynyira ügyelő őrei, hanem a kelet-nyugati kölcsönös kiábrándulás dialektikája, az önzés, irigység és félelem komplexusainak gyakori kirobbanása, a régi kommunista blokkfegyelem évtizedei alatt elhallgatott ősi és újabb számlák kiegyenlítése okozta.

Ki gondolta volna, hogy a csehszlovák „bársonyos forradalmat” a győzelmet követő években a „két Vaclav” egyre nyilvánosabb és egyre elkeseredettebb párbaja váltja föl?

Abban a szerencsében részesültem, hogy Vacláv Klaus 1989. november 12-én, mint németül folyékonyan

beszélő, de külföldön gyakorlatilag ismeretlen közgazdász fellépett az *Oststudio* című televíziós műsorombban. A téma „Fordulatból felfordulás?” címmel a kelet-európai rendszerválság volt.

A cseh vendég burkoltan foglalkozott a rázós témával. Egy bécsi kollégám dicsérte az adást, de Klaust mint egy „akadémikus Švejket” karakterizálta. Alig két hét múlva a „bársonyos forradalom” megbuktatta a keleti tömb bástyáját, és Klaus már ott ült Václav Havel mellett a Polgári Fórum oldalán az Adamec akkori miniszterelnökkel folytatott döntő tárgyalásokon. Ez az Adamec egyébként néhány héttel azelőtt Bécsben „politikai nulláknak” nevezte Havelt és társait; aztán ő maga tűnt el, annyi más „percemberkével” a politikai süllyesztőben.

Klaus nagyon tehetséges politikus lett. Amikor Sankt Gallenben az ottani főiskolán egy konferencián mindketten előadásokat tartottunk és együtt reggeliztünk, már pénzügyminiszter volt, s gyakran tett az akkori helyettes miniszterelnökre, egy bizonyos Komarekre gúnyos megjegyzéseket (Komarek volt ugyanis annak a prágai Prognosztikai Intézetnek az igazgatója, ahol ő és a többi sztár dolgozott). Alig egy évvel később Klaus már megalapította saját pártját és 1992-ben a Cseh Köztársaság miniszterelnöke lett. Ő és Meciar szlovák kormányfő tárgyalták le az év végére a Cseh és Szlovák Köztársaság békés szétválását. Máig nem világos teljesen, melyikük volt a hajtó és a hajtott, ki „ejtette” át a másikat? Kifelé Mečiar volt a bűnbak, de Klaus több találkozásunk alkalmával négyszemközt is kitartott a véleménye mellett, hogy a volt szlovák kereszténydemokrata miniszterelnök, Jan Čarnogursky volt az igazi nacionalista és nem Mečiar.

1994-ben Klaus életéről készítettünk egy majdnem egyórás televíziós műsort, melynek keretében hosszan beszélgettünk a kamerák előtt. Akkor kijelentette, hogy Csehország már a fitnessteremben van, míg a többi posztkommunista ország még operáció előtt áll vagy éppen sokkterápiával kezelik. A német vagy osztrák úgynevezett „szociális piacgazdaság”-ot elvetve Klaus a volt brit miniszterelnök, Margaret Thatcher és az amerikai Nobel-díjas közgazdász, Milton Friedmann nyomán mindenütt „a jelzők nélküli piacgazdaság” bajnokaként lépett fel. Nemsokára kiderült, hogy a Klaus-féle „Wirtschaftswunder” homokra, illetve önáltatásra épült. 1998-ban Klaus megbukott, de továbbra is Cse-

horország egyik legbefolyásosabb politikusa, és lehet, hogy egyszer újra miniszterelnöke lesz.

*

Mindaz, ami Csehországban vagy máshol a politikai színpadon és a rendszerváltást kiharcoló mozgalmakon belül és között történt, újra csak megerősíti Winston Churchill mondását, hogy „a politikában és elsősorban a csúcson nincsenek barátok”.

Így bomlottak fel mindenütt az ideiglenes koalíciók Prágától Pozsonyig, Budapesttől Bukarestig, Varsótól Tiranáig. A cseh politikai életben a „két Vaclav” párbaja volt az egyik legtöbbet szereplő téma. Az a tény, hogy Havel országszerte tisztelt feleségének és harcostársának, Olgának elhunyta után egy jóval fiatalabb ismert színésznőt vett feleségül, majd súlyos operációkon ment keresztül, kétségtelenül hozzájárult az „írófejedelem” pozíciójának gyengüléséhez.

*

Más formában, de ugyanezt figyelhettük meg az önálló Szlovákiában, ahol a politikai életet Vladimír Mečiar furcsa személyisége és keménykezű politikája határozta meg. Többször találkoztam az erős termetű volt bokszolóval, aki megpróbálta ebédmeghívással és az általa uralt szlovák állami televízióbeli fellépési ajánlatokkal szimpátiámat vagy legalábbis jóindulatú semlegességemet megnyerni. Kertelés nélkül elmondta, hogy a moszkvai Komszomol főiskolán volt diák tizenegy hónapig. A prágai „bársonyos forradalom” után Mečiar mint szlovák belügyminiszter állítólag eltüntette saját kompromittáló aktáját s másolatokat csináltatott mások anyagairól. Ezt ő persze tagadta. Tény azonban, hogy amikor bonyolult belpolitikai csatározások után 1994-ben újra miniszterelnök lett, mindenre képes segítőtársai révén kézbe vette az állambiztonsági szolgálatot, amelyet bevetett az akkori szlovák elnök lejáratására, akinek fiát gyanús körülmények között rabolták el, majd elkábítva találták meg osztrák csendőrök egy ausztriai út mentén parkoló szlovák rendszámú kocsiban.

A titkosrendőrség felügyelete mellett Mečiar ellenőrizte a szlovák televíziót és politikai partnerei révén megpróbálta a sajtó nagy részét is kezébe kaparintani. Amikor találkoztam vele, mindig panaszkodott, hogy őt „demonizálja” a kül- és belföldi sajtó. Egyszer a szlovák televízió beszélgetésre hívott meg Mečiar miniszterelnökkel, egy Pozsonyban is dolgozó

amerikai újságíró társaságában. Elfogadtam az ajánlatot azzal a feltétellel, hogy élő műsor legyen, szinkrontolmácsolással.

A vitavezető egy szlovák külpolitikai tudósító volt, aki még a kommunizmus alatt évekig dolgozott Bonnban, s az új rezsimben is szolgálatkésznek mutatkozott. Sajnos, az amerikai kollégáról kiderült, hogy inkább amolyan tisztviselő-féle, vagyis különböző alapítványoknál próbálta a kelet-európai média kibontakozását segíteni, így aztán nem sokat tudott a történelemről, főként a magyar kisebbség sorsáról. Néhány nevetséges állítást ismételgetett a magyarokról, és sajnos nem volt sem elég idő, sem lehetőség mindkét partnerrel (egyikük mégiscsak kormányfő volt) sikeresen megbirkózni. Néhány dolgot elmondtam ugyan, de ez nem volt elég. Kaptam dicsérő leveleket, de olyanokat is, melyek megkérdeztek, „minek adja oda egy »Lendvai« magát egy ilyen komédiához?” Mindenesetre egy második meghívást már nem fogadtam el. Mečiar miniszterelnöksége döntően hozzájárult ahhoz, hogy Szlovákia lemaradt az Európai Unióba való belépési versenyben Csehország, Magyarország és Lengyelország mögött.

Nemcsak politikai pártok, hanem elsősorban személyek szabják meg egy kormány vagy egy ország tekintélyét és helyzetét. A Bertelsmann Alapítvány különböző tanácsadó csoportjainak tagjaként és fontos nemzetközi konferenciák vitavezetőjeként nemcsak a kamerák előtt, de a színfalak mögött is időnként befolyásolni tudtam a kelet-nyugati kapcsolatok egy-egy részletkérdését. Így a kilencvenes évek közepe táján egy szűkkörű megbeszélésen a güterslohi Bertelsmann központ egyik termében Shlomo Avineri barátommal, a Jeruzsálemi Egyetem politológusával két kutatási témát javasoltunk az alapítvány közép- és kelet-európai tevékenységére. Az egyik a magyar kisebbség helyzete volt Szlovákiában, a másik az albán népcsoport helyzete Szerbiában, pontosabban Koszovóban.

Számos ülést tartottunk szlovák és szlovákiai magyar politikusok, tudósok és publicisták részvételével Pozsonyban, de Bécsben is. Noha a találkozások nagyon gyakran inkább a süketek párbeszédére emlékeztettek, mégis valamennyire előkészítették a talajt ahhoz a részleges sikerhez, amit a magyar pártok részvétele jelentett 1998-tól az új, Dzurinda-féle koalíciós kormányban. Nagyon sokat tanultam ezeken a találkozásokon a kisebbségi sorsról és arról, hogy az egyenjogúságért folyó harcot sohasem szabad a múlttal kapcsolatos sze-

recsenmosdatással összefüggésbe hozni. Minden olyan lépés vagy kijelentés, amely Szlovákiában vagy Romániában azt a gyanút kelti, hogy esetleg többről is szó lehet, mint az emberi vagy nemzetiségi jogokról, vagy hogy a háttérben a trianoni egyezmény jogos elítélésén túl egy határrevíziós törekvés állna, csakis az ott élő magyarok érdekeinek árthat.

Nemcsak a televíziós kommentárok és a vasárnapi élő vitaprogramok segítségével próbáltam fellépni a politikai fejlődés érdekében, noha az európai hírű publicisták részvétele nagyon fontos volt az ORF tekintélye és a kapcsolatépítés szempontjából. Az európai sajtó legjobb újságírói szerepeltek a műsorban Hugo Bütlertól, a *Neue Zürcher Zeitung* főszerkesztőjétől Daniel Vernet-ig, a párizsi *Le Monde* sztárpublicistájáig, Frederick Kempétól, a *Wall Street Journal* Europe németül is jól tudó amerikai főszerkesztőjétől Josef Jofféig, a *Süddeutsche Zeitung*, ma a hamburgi *Die Zeit* társkiadójáig. Az új Európa építésében negyedévi folyóiratom, az *Europäische Rundschau* és az immár tíz éve megjelenő magyar kiadvány (Papp Gábor szerkesztette), az *Európai Szemle* is kiveszi a részét.

A folyóirat húsz illetve huszonöt éves fennállása alkalmából nagyszabású nemzetközi szimpóziumokat rendeztünk Thomas Klestil szövetségi elnök, az akkori kancellárok, Franz Vranitzky és Viktor Klima, Erhard Busek alkancellár, ma az EU balkáni koordinátora, Zbigniew K. Brzezinski, a híres politológus, William Pfaff, a *Los Angeles Times* kolumnistája, Martonyi János külügyminiszter és Glatz Ferenc akadémiai elnök, valamint neves francia és orosz, cseh és szlovén, német és svájci tudósok és publicisták részvételével. A bécsi *Die Presse* a folyóiratot „Ausztria egyetlen, magas nemzetközi színvonalon megjelenő külpolitikai vitafórumának” nevezte. A *Die Zeit* „a talán legjobb német nyelvű nemzetközi folyóiratként” jellemezte kiadványunkat.

Természetesen a folyóiratban elemezzük Ausztria viszonyát a szomszéd országokkal, és az Európai Unió kibővítésével kapcsolatos vitákról is publikálunk cikkeket. Különszámokat jelentettünk meg az osztrák-szlovén és osztrák-cseh kapcsolatokról.

*

Talán egyetlen ország helyzete sem rázott meg annyira, mint Jugoszlávia tragédiája, hiszen évek folyamatosan foglalkoztam ezzel a természettől megál-

dott, történelemtől annyiszor „megbüntetett" országgal. A jogos nemzeti törekvéseknek elvakult nacionalizmusba való átnövése, a gyűlölet laboratóriuma, az irigység és félelem, az uszítás és félrevezetés tudósok és publicisták által készített robbanóvegyüléke s nem utolsósorban az úgynevezett Nyugat tudatlan, önző és lényegében cinikus politikája vezetett ahhoz a tragédiához, melynek Szlobodan Milošević a fő, de kétségtelenül nem egyetlen vádlottja.

A jugoszláv politikai élet sok vezető alakját ismertem személyesen, de miután kiálltam mindig a horvát és szlovén, albán és magyar népcsoportok jogai és a nagyszerb nacionalizmus ellen, Milošević soha nem volt hajlandó fogadni. A többi jugoszláv vezetővel találkoztam, azonkívül több ízben is Franjo Tuđman horvát államelnökkel, akinek nacionalista és szűk látókörű politikája később sokban hozzájárult Bosznia szomorú sorsához. A szerbek, horvátok és muzulmánok véres polgárháborúja százezrek életébe és milliók hontalanságába került.

A szerb közvélemény és az elit nagy része máig nem tudja, vagy nem akarja tudni, mi történt Boszniában és Koszovóban. A nemzeti türelmetlenség, a kirekesztés és végső soron a kegyetlen erőszak alkalmazásának alapjait a teljes cenzúra és a nacionalista öncenzúra építette.

A nacionalisták és a szélsőségesek ellenszenve különösen Jugoszlávia szétesése idején mutatkozott meg irántam. A különböző kerekasztal-beszélgetések alkalmával újra és újra felfizott a levegő a felbomló, később pedig testvérháborúba süllyedt országból érkező résztvevők közötti feszültségtői.

*

Amit az angol írónő, Rebecca West írt a két világháború közötti Jugoszlávia belső ellentéteiről, az a második világháború utáni második szövetségi állam felbomlására is vonatkozott: „Mindenkinek igaza volt és senkinek sem."

Több mint három évtizeden keresztül Zágrábtól Ljubljanáig, Belgrádtól Prištináig és Skopjéig annyi embert megismertem, annyi szenvedélyt éreztem és anynyit vitatkoztam, az összes népcsoport őszinte barátjaként csak azt szerettem volna, hogy a politikusokat és értelmiségieket a gyűlölet helyett türelem, a régi számlák kiegyenlítése helyett a megértésre való törekvés mozgassa.

Sajnos az „őrület logikája” mindmáig erősebbnek bizonyult, mint a humanista remények.

A Nobel-díjas Ivo Andrić, a boszniai születésű horvát, megrázó írásában - *Levél az 1920-as évben* - így figyelmeztetett: „Bosznia a félelem és a gyűlölet földje... Boszniában és Hercegovinában több olyan ember van, aki a legkülönbözőbb motívumokból és a legkülönbözőbb ürügyekkel ennek a gyűlöletnek kitörésein kész arra, hogy öljön és magát megölesse, mint amennyi ezt tenné sokkal nagyobb országokban... A gyűlölet erőt ad és a düh motorként szolgál... Ezt a specifikusan boszniai gyűlöletet tanulmányozni és leküzdeni kellene, mint egy veszélyes és messze elterjedt járványos betegséget.”

Hogy itt nemcsak egy boszniai különlegességről van szó, láttuk Koszovóban is. Mindig újra megrázott és mélyen kiábrándított a szerb kulturális és tudományos elit közömbössége a koszovói albán lakosság évtizedes és egyre véresebb elnyomásával kapcsolatban.

Hosszú esti televíziós vitaműsoromban ugyanúgy, mint évekkel később az *Ost*-, illetve *Europastudio*ban szerb politológusok, publicisták, filozófusok, köztük a világszerte ismert Szvetozar Sztojanovics is elkerülték a kérdést vagy a régi trükkhöz, az igények és jogtalanságok szembeállításához folyamodtak.

Ez persze még inkább vonatkozott a politikai elitre és a funkcionáriusok garnitúrájára. De voltak kivételek a széteső és ellentmondásoktól terhes Jugoszláviában is. Ilyen volt például a macedón politikus, Kiro Gligorov, akit még a jugoszláv pénzügyminisztérium államtitkáraként, később miniszterként, majd a legfelsőbb kommunista pártszerv tagjaként ismertem meg. 1963-óan a földrengés után Skopje mellett egy sátorban találkoztunk. Gligorov volt a reformok egyik legodaadóbb képviselője. Jugoszlávia szétesése után hallatlanul fontos szerepet játszott a görög, szerb és bolgár nyílt és rejtett nyomáskísérletek között az önálló Macedón Köztársaság megszilárdításában. Egy rejtélyes bombamerénylet során súlyosan megsebesült. Az aktív politikából való kiválása nyilvánvalóan hozzájárult a macedón-albán ellentétek fellángolásához és a polgárháborús veszély növekedéséhez.

Alexis de Tocqueville írta *A régi állam és a forradalom* című klasszikus művében, hogy a történelem olyan, mint egy képcsarnok, amelyben kevés az eredeti mű és sok a másolat. Nos, Gligorov, bonyolult személyi

sorsával - Szófiában egyetemista, jugoszláv-macedón politikus, jugoszláv szövetségi csúcsfunkcionárius, macedón elnök – egy kivételes egyénisége az újkori Jugoszlávia és Macedónia történetének.

*

Még ma is kevesen tudják, hogy a jugoszláv állampárt és később a föderáció széthullásában a kis, alig kétmillió lakosú Szlovénia játszotta a motor szerepét. S érdekes módon talán az egyetlen volt kommunista vezető, aki az elmúlt tíz évben szabad választásokon újra és újra elnök lett, a kis termetű Milan Kučan volt. Valaha a belső harcok izgalmas szakaszában nem akart vagy nem mert nekem, illetve az ORF-nek interjút adni. Később többször találkoztam vele; legutóbb a tavalyi Bertelsmann Fórumon Berlinben. Sikerült egy rövid üdvözlő cikket közölni tőle folyóiratom osztrák-szlovén különszámába.

Az első orosz-amerikai csúcstalálkozót Putyin és Bush között, általános meglepetésre Szlovéniában tartották, s ez a kis ország nemzetközi tekintélyét és idegenforgalmi esélyeit szemmel láthatóan növelte. Nem vitás, hogy Szlovénia, ahol a vásárlóerő alapján számolt egy főre eső nemzeti termék az EU-átlag több mint 70 százalékát eléri, a legjobban álló tagjelölt Közép- és Kelet-európában.

Az önállóság kikiáltásának tizedik évfordulójára az osztrák televízió híradója este tíz órától különadást sugárzott Ljubljanából. Megkértek, hogy a rögtönzött élő kommentárt mondjak a belváros gyönyörű főterén. A múlttal ellentétben most már persze nem kellett forgatási engedély. S mégis volt egy nagy probléma: az erős reflektorok a szúnyogok ezreit vonzották oda, ahol világoskék tropikál öltönyben álltam. Talán még soha nem volt fizikailag olyan nehéz élőben fogalmazni, mint akkor ott Ljubljanában.

Jugoszlávia bonyolult nemzetiségi és állami struktúrája nemcsak a külföldi államférfiaknak, de a zöldfülű újságíróknak is különös problémát jelentett. Egy New York Times-tudósító például mindig összekeverte Szlovéniát a Horvátország szívét jelentó Szlavóniával. Az Európai Tanács francia főtitkárnője megkérdezte Alois Mock volt osztrák külügyminisztert, hogy Jugoszláviában jugoszlávul beszélnek-e az emberek? Kissinger mondta egyszer, hogy száz amerikai szenátorból maximum öt tudná a térképen megmutatni, hol van Horvátország. Rettegve gondolhatunk arra, hányan tudják va-

jon, hogy hol van Albánia, vagy tudták-e a csúcstalálkozó előtt, merre fekszik Szlovénia.

*

Ezért olyan fontosak a nemzetközi találkozók. A ma már világhírű davosi Világgazdasági Fórum évről évre februárban összehozta Keletről és Nyugatról a vezető politikusokat és bankárokat, nagyiparosokat, tudósokat és publicistákat. Davosban, majd Klestil, osztrák elnök kezdeményezésére az utóbbi négy-öt évben Salzburgban szervezett közép-európai regionális fórumon többször volt alkalmam vitát vezetni, s úgynevezett reggelivel összekötött beszélgetéseken találkozni sok kelet-európai vagy posztkommunista állam- és kormányfővel. 1999-ben, Mečiar bukása után engem kértek fel az új szlovák kormányfő, Dzurinda és tehetséges gazdasági miniszterelnök-helyettese, Miklos bemutatására egy sajtókonferenciával összekötött ebéden. Mivel egyszerre sok más érdekes program is volt, sajnos nem sokan jöttek el erre az ebédre. De a szimpatikus, bár politikailag gyenge miniszterelnök örömmel fogadta, hogy a 2001-i götweigi Európa Fórumon én vezethettem be előadását.

A Világgazdasági Fórum szervezői mindig szívesen „használják fel” a meghívott újságírókat a találkozók elevenebbé tételére. Így találkoztam újra Davosban és Salzburgban Sali Berisha albán miniszterelnökkel és későbbi balszerencsés utódával (a többévi börtön után kiszabadult) szocialista Fatos Nanóval. Albániai látogatásom alatt 1993-ban személyesen győződhettem meg a fiatal, Bécsben tanult, és az *Europastudió*ban fellépett Genc Pollo fontos szerepéről Berisha mellett. Később Polló Berisha pártjának képviselője, majd főtitkára lett. Mivel nagyszerűen beszél németül, angolul, franciául és azt hiszem olaszul is, mint sajtótitkár felbecsülhetetlen szolgálatokat tett főnökének.

Berisha, aki a hatalom megszállottja lett, elüldözte a riválisnak számító, fiatalabb Pollot, aki most egy külön kis párt élén áll a tiranai parlamentben. Ha nem gyilkolják meg, akkor még nagy jövője lehet. Legutóbb az elmúlt év őszén szerepelt az *Europastudio* műsorában.

*

Az Európai Unió kibővítéséről tartott konferenciákon, nemzetközi találkozókon való részvétel mellett gyakran léptem fel, különösen különböző krízisek idején, a televízió híradójában mint kommentátor. Tevé-

kenységem központjában a folyóirat kiadása és szerkesztése mellett a televíziós vitaműsorok, továbbá más közép-európai témákról (köztük pld. a nacionalizmus veszélyeiről) tartott előadásaim állnak. A Bertelsmann Alapítvány több ízben megtisztelt azzal, hogy legmagasabb szintű fórumán Henry Kissingen és Werner Weidenfeld professzor mellett kormányfői és miniszteri vitákat vezethettem. Legutoljára 2001 nyarán Berlinben, ahol Bartoszewski lengyel külügyminiszter tartott rövid bevezetőt, majd Martonyi János után a bolgár, cseh, moldovai, ukrajnai külügyminiszterek szólaltak fel. A megnyitó ülésen Schröder német, Schüssel osztrák kancellár, Javier Solana, az EU külpolitikai komisszára, Vedrine francia külügyminiszter, továbbá Kučan szlovén, Kucsma ukrajnai s más államfők beszéltek.

A Bertelsmann Alapítvány szervezi az úgynevezett német-zsidó dialógust is, amelyet Lord Weidenfeld, a bécsi születésű brit könyvkiadó (nem rokona a másik Weidenfeldnek) kezdeményezett. Ezeken a találkozókon az antiszemitizmus elleni harcról, a közel-keleti béke lehetőségeiről és a németek, különösen a fiatalok saját történelmükhöz való viszonyáról van szó. A tanulságos összejöveteleken ismerkedtem meg például Roman Herzog volt és Rau jelenlegi német szövetségi elnökkel, Joschka Fischer külügyminiszterrel s a német és az európai szellemi élet több kiválóságával.

Kiemelkedő fontosságú esemény a már említett göttweigi Európa Fórum, ahol már sok neves személyiség előadását vezethettem be, mint a rendezvény moderátora. Már hetedik éve szerencsénk van az idővel és a szónokokkal. Persze egy ilyen több száz éves apátság nem nagyon alkalmas a sajtó és a televíziós csatornák tömeges részvételére. Három évvel ezelőtt, amikor a spanyol és a lengyel kormányfő beszélt, a spanyol miniszterelnök 37 autóval érkezett meg e csöndes kis helyre, s a majd száz újságíró, kormányőr és tévés személyzet szinte kiszorította a Bécsbe akkreditált nagykövetek és más magas rangú vendégek egy részét. De ez a „spanyol invázió" egyedülálló maradt.

Az utolsó napot mindig a fővendég, a kancellár és a külügyminiszter, illetve az alsó-ausztriai kormányzó beszédei zárják. Általában azon a vasárnap reggelen rendezünk egy *Europastudió*t is. Ötkor vagy fél hatkor kelünk, egy órát rohanunk kocsival Bécsbe a tévéstúdióba, majd a felvétel után vissza Göttweigbe; ez az egyetlen adás, amit nem élőben sugárzunk. A televízió

persze még a nagynevű vendégeknek is attrakció; úgyhogy a nyolcvanon felüli Lord Weidenfeld is pontosan és jó formában ugrik ki az ágyból hajnalban.

*

A különböző nemzetközi konferenciákon az ember átéli a politikusok tündöklését, lassú hervadását vagy hirtelen bukását is. 2001 őszén meghívtak Güterslohba, a Bertelsmann Alapítvány központjába, ahol átadták az alapítvány nagydíjait Lengyelország, Bolívia és Mali képviselőinek. A lengyelek gazdasági sikereikért kapták a díjat. Magyarország, Glatz Ferenc és Inotai András kapcsolatai és igyekvése ellenére, valószínűleg a bel- és sajtópolitikai feszültségek miatt maradt le. A díj átvételére megjelent Tadeusz Mazowieczki, aki 1989 szeptemberében az első nem kommunista lengyel miniszterelnök volt, Leszek Balcerowicz, volt pénzügyminiszter és a Szabadságunió elnöke, aki a Nemzeti Bank élén áll, továbbá Adam Michnik, a híres disszidens és a legnagyobb lengyel lap, a *Gazeta Wyborcza* főszerkesztője. Délután jöttek a borzasztó hírek New Yorkból és Washingtonból; ugyanis szeptember 11-dikét írtuk. De nemcsak a tragédia árnyékolta be az ünnepséget. Néhány héttel később tartották a lengyel választásokat, ahol a posztkommunisták Baloldali Blokkja kapott többséget. Mind a Szabadságunió, mind a Szolidaritás parlamenti frakciója megsemmisítő vereséget szenvedett. Ugyanakkor Kwasniewski 1995 után újra nagy győzelmet aratott az elnökválasztáson.

Az a Kwasniewski, akinek 1990 elején mutattak be Varsóban az utolsó pártkongresszus után, amikor még az ifjúsági ügyek minisztere volt. A 2000. évi Bertelsmann Fórumon, Berlinben, melyen a többi között részt vett Csernomirgyin, a röviddel azelőtt lemondott orosz miniszterelnök, Csem török külügyminiszter, Herzog köztársági elnök, bevezető beszédet kellett mondania. Kwasniewski sajnos az előkészített szöveg helyett angolul rögtönzött. Mivel angolsága nem volt éppen tökéletes, míg a szavakat kereste, egyre jobban lelassult; mire én különböző jelzésekkel s aztán a bilderbergi modell alapján zöldről sárgára, majd pirosra állított kis lámpával jeleztem, hogy beszédideje lejárt. Legutóbb Salzburgban láttam, ahol egy orosz miniszternek nagyszerű oroszsággal mondta meg véleményét egy vitás politikai kérdésről.

*

Talán még egy lábjegyzet néhány személy sorsának változásairól. Ki gondolta volna, hogy a Tübingenben végzett szerb fiatal szociológus Zoran Djindjics, aki fellépett az *Europastudio*ban mint ellenzéki szóvivő, egy reménytelen politikai helyzetben a belgrádi polgármesteri pozíció elvesztése után még egy napon legyőzi a hatalom minden fegyverével rendelkező Milošević elnököt. Ő szervezte a belgrádi vértelen forradalmat az általa kiválasztott Vojislav Kosztunica győzelme után az elnökválasztáson. Djindjics volt a mestertaktikus, aki megoldotta Milošević titkos éjszakai kiszolgáltatását a hágai nemzetközi bíróságnak. Ugyanakkor Kosztunica, akit ő „teremtett meg" mint egy mérsékelt nacionalista lép föl, és ahol csak tudja, akadályozza az igazi, nem csak retorikai nyitást Európa felé. Nagyon örültem, amikor megválasztása után Salzburgban újra tudtam beszélni szerb miniszterelnök barátommal, aki 2001 augusztusában Amerikából jövet megállt Bécsben tanácskozni Schüssel kancellárral, és hajlandó volt nekem egy meleg augusztusi napon a Landtmann Kávéházban egy kétórás interjút adni a forradalom előzményeiről és kulisszatitkairól, melyet az *Europäische Rundschau* őszi számában *Egy forradalom autonómiája* címen, majd később az *Európai Szemlé*ben magyarul is közöltünk.

*

Tíz évvel Bruno Kreisky halála után, 2000 nyarára az ORF egy dokumentumfilmet rendelt a nagy államférfi életéről és jelentőségéről. Helene Maimann történésszel indultunk neki a munkának, és Klestil elnök segítségével sikerült elérni, hogy Mubarak egyiptomi és Kadhafi líbiai forradalmi vezér fogadjon bennünket. Jeruzsálemben épp egy Balkán-konferencián vettem részt, így interjút készíthettem Simon Peresszel is, aki akkor miniszter és elnökjelölt volt.

A filmet egy gyönyörű július végi estén minden harmadik osztrák néző megnézte, öt nappal később a 3SAT-on is leadták, így további negyedmillióan látták Németországban és Ausztriában. Összesen több mint kilencszázezren nézték meg és bejutott a New York-i dokumentumfilm-fesztivál portréfilm-kategóriájának döntőjébe, vagyis az öt legjobbnak értékelt produkció közé. A „Kreisky" megnyerte 2001-ben az osztrák népművelési zsűri első díját is.

A forgatással kapcsolatos legnagyobb élményem kétségtelenül a líbiai út volt. Kreisky szerepével és jelentőségével kapcsolatos kérdéseinket természetesen

már előre elküldtük a „nagy szeptember elsejei forradalom (1969) vezérének”. Júniusi fülledt melegben érkeztünk meg Tripoliba, ahol a külügyminisztériumi kísérő és az öt titkosrendőrség egyikétől odavezényelt sofőr és őr, továbbá az osztrák nagykövet várta a mi négyfőnyi csoportunkat.

A külföldi hivatalos látogatóknak fenntartott szállodában, a Mahariban vártunk négy napot, vágóképeket gyűjtve az utcán és a nem messze lévé műemlékekhez vezető úton. Újra és újra egyenruhás és civilbe öltözött rendőrök és biztonsági katonák igazoltattak és tartóztattak fel minket, amikor Kadhafi-képeket és transzparenseket filmeztünk.

Elutazásunk előestéjén, amikor a várakozástól és a hőségtől már pattanásig feszültek idegeink, kísérőm közölte, hogy a tájékoztatási államtitkár akar még velem beszélni. Az Olaszországban tanult diplomata, aki már 1982-ben elkísérte „a forradalmi vezért” bécsi útjára, ahol vele is kezet rázott az arab világban oly nagyrabecsült Kreisky kancellár, nagyon szívélyesen fogadott. A szállodában újra megfogalmazott kérdéseket azonnal továbbítja Kadhafi titkárságára. Miután véleményt cseréltünk Cesare Pavese kimagasló jelentőségéről az olasz, sőt a világirodalomban, nekem ajándékozta Kadhafi novelláinak és esszéinek egy-egy angol és francia nyelvű kiadását és azt tanácsolta, hogy kérjek majd a szerzőtől autogramot. Ez volt a legfontosabb és legsikeresebb ötlet!

Elutazásunk napján tettem a szálloda körül egy kis sétát, mikor kollégáim utánam szaladtak, hogy azonnal megyünk „a nagy forradalom vezéréhez”.

Szögesdrótkerítés, aknacsapdák, állig felfegyverzett katonák és őrök között értük el a hatalmas kaszárnyakomplexum közepét, ahol egy fogadószobában kellett kísérőinkkel leülni és várni.

A vezér főtolmácsa, aki Genfben és Párizsban tanult, és tulajdonképpen francia tolmács volt, most kollégáját helyettesítette angolul. Az ajtó kinyílt, szinte kicsapódott, és megjelent egy zömök, sötét bőrű férfi hófehér öltönyben, aktákkal a kezében, láthatóan nagyon sietett.

Hozzám fordult: „A forradalmi vezér várja önt, de csak egyedül, felvevőgép és kíséret nélkül”. Bahir Saleh, Kadhafi kabinetfőnöke gyorsan mondta ezt angolul, és már meg is fordult, hogy elinduljon. Felháborodva közöltem vele, hogy mi ezt Bécsben és Tripoliban

többször megbeszéltük: egy tv-interjút akarunk az ORF számára Kahdafi emlékeiről Kreiskyvel kapcsolatban, és maga Klestil elnök egy erre vonatkozó írásos beleegyezést is kapott.

A kabinetfőnök röviden válaszolt: engem, de csak engem fogad a „nagy vezér”, de forgatócsoport nélkül. Fenyegetően tette hozzá: „Jön vagy nem? Nincs sok időnk!”

Nemcsak mi, hanem hivatalos kísérőink is megdöbbentek. Közben ő már futólépésben elhagyta a földszintes épület vendégfogadó szobáját. A Kadhafi-kötettel a kezemben - *Menekülésem a pokolba* - próbáltam az egyre gyorsabban szaladó Bahir Salehhel lépést tartani és közben odasúgtam a barátságos főtolmácsnak, segítsen nekem a vezért az interjúra megnyerni.

A kabinetfőnök gyors tempóban sietett a fűvel benőtt tisztáson egy nagy sátor felé. A pálmafák előtt egy kézmozdulattal kért, várjunk, mialatt főnökéhez ment. A távolban hét vagy nyolc teve legelt békésen. A másik oldalon állt annak a kaszárnyának a kiégett maradványa, amelyet amerikai bombázók 1986 áprilisában megtorlásul megtámadtak egy állítólagos líbiai terrorakcióért, amelyben két amerikai katona áldozatul esett. Ezen a pünkösd hétfőn fullasztó hőség volt Tripoliban. A szélcsendben néztem a távolban álló őrtornyokat, légvédelmi ágyúkat és a bokrok mögött rejtőző könnyű páncélozott harckocsikat.

Néhány perc múlva ott álltam az előtt az ember előtt, akit Kreisky emlékirataiban „arab Robespierre”-nek, az arab világ egyetlen „forradalmárának” nevezett. A mélyen ráncos arc a fekete fürtös hajjal, homlokán egy fehér sávval, nem nagyon hasonlított arra a fiatal forradalmárra, akinek a képe annyi változatban az utcákat és a házakat, az irodákat és az áruházakat díszítette. Az akkor 58 éves Kadhafi, ura egy akkora országnak, amelynek területe egész Nyugat-Európával egyenlő, eleinte fáradtnak és majdhogynem álmatagnak tűnt. Diplomaták mesélték, hogy a „vezér” gyakran éjjel három óráig dolgozik, és ezért dél körül még fáradt. Talán ezért mondta le a tv-interjút is. A főtolmács mormolt valamit a „kommunikációs nehézségekről”.

Kadhafi már az első kérdésnél kezdett felébredni. Sosem felejti el, hogy Kreisky 1982-ben milyen tiszteletadással fogadta őt, és mennyit segített kapcsolatai kiépítésében a Szocialista Internacionálé vezető alakjaival. Kreisky „képviselte az igazi zsidóságot”. „Egy

barát volt, akinek zsidó származása ellenére semmi köze sem volt a cionizmushoz, aki a zsidó-arab és zsidó-muzulmán együttélés őszinte bajnoka volt. Kreisky példája mutatta, hogy bizonyos szituációkban még kis országok is jelentős szerepet játszhatnak.”

Az atmoszféra a spártai egyszerűséggel berendezett sátorban láthatóan megjavult, és én hamarosan megpróbáltam autogramot kérni. Kadhafi írt pár sort könyve francia kiadása elé, majd mosolyogva megengedte, hogy az operatőrt odahívjuk.

Egy tiszt szaladt érte, miközben a „nagy vezér” néhány ügyes mozdulattal egy bézs színű kendőből csinos turbánt csavart. Noha a hangfelvevő gépet nem engedte bekapcsolni, a modern kamera azért hangot is felvett, és így tudtuk Kadhafit úgynevezett „élő képekben” megmutatni. Közben Kadhafi hosszan beszélt az amerikai politika hibáiról, Líbia vezető szerepéről Afrikában (amely persze az évi tízmilliárd dollárra becsült olajbevétel egy jó részét felemészti), s közben nem felejtette el egy-két mondatban a karintai kormányzót, az éppen abban az időben Európa-szerte kritizált Jörg Haidert dicsérni. Kadhafi legidősebb fia ugyanis két-három évet tanult Bécsben, és közben összebarátkozott Haiderrel, aki többször tett titkos és az utóbbi időben már hivatalos látogatást Líbiában. Apja spártai életmódjával ellentétben a fiatal Kadhafi az osztrák magazinok szerint inkább az éjszakai életet tanulmányozta Bécsben, és két fehér tigrisével foglalkozott, akiket Líbiából a Schönbrunni állatkertbe szállíttatott.

Az ötmillió líbiai mellett másfél-két millióra becsülik az afrikai külföldiek számát, akik az országban főként alacsonyabb rendű munkát végeznek. Líbiában minden a karizmatikus vezértál függ, hiszen még egy intézményesített pártrendszer sem létezik, csak úgynevezett népi bizottságok és népi kongresszusok. A legfontosabb ipari vezetők és miniszterek két-három évente kicserélődnek. Késő éjszaka a Mahari ebédlőjében egy óvatos líbiai tisztviselő így fogalmazott: „A forradalom vezére marad a mi szeretett diktátorunk. Líbiában minden lehetséges...”

*

Kairó egy más világ volt. Az előre megszervezett interjú Mubarak elnökkel simán ment, noha én új kérdéseket is feltettem. Csak egy veszély fenyegetett bennünket. Az osztrák nagykövet rendelkezésünkre bocsá-

totta hivatalos kocsiját, amin az osztrák zászló lengett, mikor az elnöki palotába hajtottunk. Arra azonban nem számítottunk, hogy visszafelé egy motoros rendőr biztosít szabad utat. Egy motoros azonban kevés volt, és hátborzongató jeleneteket éltünk át, amikor az egyiptomi autósok nem elég gyorsan tértek ki konvojunk elől. Az osztrák igazgató megszervezte, hogy a Nílus parti Luxusszállóban felvehessük az egyiptomi új burzsoázia fiainak és lányainak káprázatos esti, egészen „nyugati" stílusú mulatságait. Ez azonban, mint a líbiai, izraeli vagy egyiptomi út sok más képe, csak privát emlék maradt, mert a filmbe nem sok vágókép fért. Huszonöt évvel korábban voltam Kairóban, s most az volt az érzésem, hogy a Mubarak-rezsim egy vulkánon táncol. A szociális feszültségek s a szakadék a mindenütt szembeötlő félelmetes nyomor és a között, amit az amerikai szociológus, Theodor Veblen „feltűnő fogyasztásnak" nevezett, áthidalhatatlannak látszott. Ezért nyernek meg Egyiptomban is a muzulmán fundamentalisták egyre több fiatal elkeseredett követőt.

Mindenesetre a Kreisky-film sok új benyomással gazdagította életemet. A kíváncsiság, a *curiosita* - ahogy Cicero nevezte a nem érdekhez kötött tudás forrását - vezet bennünket, újságírókat, politikai írókat és kortörténészeket. Talán ezért is veszek részt annyi nemzetközi találkozón, hogy régi és új ismerősökkel beszéljek, talán ezért tartok annyi előadást a magyar-osztrák határ közelében lévő Güssingtől a vorarlbergi Dornbirnig és a festői tiroli kisvárosokig.

„A MÚLT SOHASEM HALOTT...”

Az elmúlt két-három évben újra és újra eszembe jutottak William Faulkner szavai: *The past is never dead, it’s not even past* (A múlt sohasem halott, még el sem múlt).

Most elsősorban arra az új politikai helyzetre gondolok, amit 2000 február elején a „vörös-fekete”, vagyis a szociáldemokrata-néppárti kormányt felváltó „fekete-kék”, néppárti-szabadságpárti koalíció okozott. Az a tény, hogy a karintiai kormányzó, Jörg Haider vezette Szabadság Párt (FPÖ) bekerült a kormányba, kiváltotta az európai uniós tagállamok szankcióit az új kormány s egyben Ausztria ellen. A nagy visszhangot keltett határozatot egy televíziós interjúban és két kommentárban mint elsietett, képmutató és túlzott lépést kritizáltam. Néhány nappal később a nagytekintélyű *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban egész oldalas cikkben foglalkoztam az újkori osztrák történelemmel és a múlt nem kielégítő feldolgozásával, valamint azzal a három politikussal - Bruno Kreisky, Kurt Waldheim és Jörg Haider -, akik különböző módon ugyan, de döntően meghatározták az „ellenségkép” és a „saját magáról alkotott kép” viszonyát Ausztriában és a külföldről nézett osztrák nemzeti karaktert. Függetlenül attól, hogy Jörg Haider magas fokú intelligenciája és politikai tehetsége ellenére felelőtlen és hatásvadász kijelentéseivel, szándékos vagy önkéntelen nácibarát „kisiklásaival” a nemzetközi médiák és politika „fekete listájáról” aligha fog valaha lekerülni, pártjának és személyének démonizálása a világsajtóban megdöbbentő párhuzamokat mutat a már előzőleg leírt Waldheim-válsággal.

Szocialista barátaim fel voltak háborodva, hogy a *FAZ*-cikkben azt is megismételtem, amit memoárjaimban is megírtam, hogy Kreisky választási törvényreformja nyitotta meg az utat az FPÖ felemelkedésére, és hogy „túl élesen fogalmazva, Kreisky nélkül talán ma nem lenne egy Haider”. Haider ugyanúgy nem neonáci vagy fasiszta, mint ahogy Waldheim sem volt háborús bűnös. Az idegenek, bevándorlók és menekültek elleni szemérmetlen agitációja ugyan hozzájárult a szavazatok elnyeréséhez, de az alapvető tényező a vörös-fekete koalíció hatalmi kartellje, a visszaélések, a korrupció és a belső viszály volt, ami a hosszú évek óta kormányzó koalíciót képtelenné tette a felhalmozódó társadalmi és gazdasági problémák megoldására. Sokan a

több mint egymilliós FPÖ-választó közül még néhány évvel ezelőtt a szociáldemokratákra vagy a zöldekre szavaztak. Most azonban az 1999. évi választáson minden harmadik 19-29 év közötti osztrák és minden második munkás az FPÖ-re szavazott.

Cikkemben rámutattam arra a képmutatásra, hogy Brüsszelben kétféle mércével mérnek, hiszen a kommunista vagy neofasiszta miniszterek Franciaországban és Olaszországban nem zavarták az európai erkölcsök most oly kemény védelmezőit az Európai Unióban. „Ausztria diplomáciai elszigetelése egy téves lépés téves időben téves helyen és téves stílusban”, jegyeztem meg, és végül idéztem Kreiskyt, aki a Waldheim-ügy idején, tizenkét évvel korábban azt mondta: „Az osztrákokkal igazságtalanság történik.” Az a tény, hogy a *FAZ*-cikk rövidítve, fél oldalon a párizsi *Le Monde*-ban is megjelent és sok helyen idézték, ahhoz vezetett, hogy bizonyos baloldali, liberális és zsidó körökben rám ferde szemmel néztek. Ehhez sajnos az is hozzájárult, hogy Schüssel kancellár legelső, méghozzá Haiderrel közösen tartott sajtóértekezletén engem név szerint megemlített, mint aki méltányosságot, korrektséget kért Ausztria irányában.

Számos televíziós és rádióinterjút kellett a szankciók ügyében adni, amelyekben a Szabadság Párt külföldi-ellenes kirohanásait elítélve, arányérzéket és tárgyilagosságot kértem pánikkeltés és szenzációs túlzások helyett. Nagyon sok levelet kaptam, főként egy *Europastudio* műsorom után, ahol Ausztria külföldi imázsáról vitatkoztak német, francia, angol és svájci újságírók. A dicséretek és a támadások kísértetiesen hasonlítottak a Waldheim-válság idejére. De most sokkal erősebb volt a rokonszenvnyilvánítás.

A nagy német napilap, a *Die Welt* 2000. december 7-én egy hosszú portrét közölt rólam *Egy vándor a világok között* címmel. A fiatal külpolitikai rovatvezető, Jacques Schuster megjegyezte a cikkben, hogy „a liberalizmus, tolerancia és kozmopolitizmus” életem legfőbb vonásai. Mindez persze sokak szemében megbocsáthatatlan bűnnek tűnik. A nacionalisták és a szélsőségesek sohasem tartoztak jóakaróim közé. Hogy magyarnak születtem és a zsidó sorsközösséghez tartozom, nem titok. Amikor az Ausztria-ellenes szankciókat kritizáltam, egy svájci izraelita hetilap bécsi tudósítója azt jelentette, hogy Bécsben a hitközség egyik tagja „kizárásomat” követelte. Mintha bárkit ki lehetne zárni egy sorsközösségből!

A szocialista álmokból való kiábrándulásom óta sohasem szerettem a hittérítői buzgalomtól fűtött embereket: sem a magyar nacionalistákat, sem a Nagy-Izrael zsidó propagandistáit, sem Nagy-Szerbia vagy Nagy-Horvátország elvakult követéit. A liberális, nyitott és belső cenzúra nélküli álláspont azt jelenti, hogy az ember végül az összes szék között találhatja magát.

Régen is, ma is sokat foglalkoztam a nacionalizmus Janus-arcával. De jó lenne az iskolák falára *mindenütt* felírni Schopenhauer mondását: „Minden nemzet gúnyolódik a másikon, és mindegyiknek igaza van”! A nemzeti érzés megmaradása, megőrzése és megvédése nagymértékben hozzájárult a kommunizmus és a szovjet birodalom összeomlásához. De a visszatérés azokhoz a gyökerekhez, amelyek annyi tragédiához vezettek, veszélyezteti az egyéni és a kisebbségi jogokat, a sajtószabadságot és a jogállamot.

A közép- és kelet-európai történelem ismételten megerősítette azt, amit Karl Popper, a Bécsből származó brit filozófus *A nyitott társadalom és ellenségei* című könyvében 1943-óan, új-zélandi emigrációjában írt: „Minél inkább igyekszünk visszatérni a törzsi közösségek hősi korszakához, annál biztosabban süllyedünk bele az inkvizícióba, a titkosrendőrségbe és a romantikus gengsztervilágba.” Erre kell gondolni, amikor a rendszerváltás után annyi országban nyíltan feléledt az idegengyűlölet, a leszámolás a kisebbségekkel, a nyílt vagy burkolt antiszemitizmus.

Az én szememben a holokauszt, körülbelül hatmillió ártatlan ember, köztük majdnem másfél millió gyermek elpusztítása *kizárólag* zsidó származásuk miatt - akármi történt is azóta a világban - páratlan bűntett marad. De nem vagyok hajlandó az úgynevezett vörös, vagyis kommunista diktatúrát kevésbé élesen elítélni, mint a barnát. A halottak millióinak teljesen mindegy, hogy Vorkutában vagy Dachauban pusztultak el. Az, hogy az áldozatokból aztán tettesek lettek, hogy Lengyelországból és Csehszlovákiából 1945 után elűzték a németek millióit, ártatlan emberek tízezreit mészárolták le, vagy kényszerítenék, hogy kilátástalan helyzetben elpusztuljanak, az a nemzetiszocialista rémuralom következménye volt ugyan, mégis elfogadhatatlan, ha a bosszúba utólag igazságosságot akarnak belemagyarázni, ha a kollektív bűnösség elvét akarják alkalmazni egy népcsoport ellen.

Az életem története majdnem negyvenöt éve Ausztriához kötődik. Mégis túl könnyű volna engedni Mefisztó ördögi kísértésének, aki Goethénél azt mondja: „Mintha sohasem lett volna, annyi éppen.” Nem szoktam az emlékeimet meghamisítani. Sohasem volt szándékomban letagadni a Magyarországon töltött huszonhét évet, és kitörölni emlékezetemből a marxizmus egyeduralmában való hitem zavaros történetét.

Azt, hogy szabadságban és jólétben végezhettem a munkámat, messzemenően a szerencsének tulajdonítom. És minél inkább utolérnek az emlékek, én annál világosabban érzem, hogy mennyire hazám lett az idegen föld. Budapest az idők során olyanná vált számomra, mint egy kedves, idős rokon, akihez szívesen megyek látogatóba. Magyar az anyanyelvem, Magyarország a gyermekkorom és ifjúságom színtere. Mégis Ausztriában érzem magam „otthon”, Bécsben és Altaussee-ben.

„Altaussee nem egy falu, hanem egy betegség, amelyből nem lehet kigyógyulni”, jegyezte föl Jakob Wassermann, a húszas évek legsikeresebb német-zsidó írója, aki akkoriban villát vásárolt magának a tóparti sétányon, és ott élt élete végéig. Negyven éve történt, hogy Altaussee varázsa először rabul ejtett. A nászutunkon, amelyet aztán a feszült dél-tiroli helyzettel foglalkozó riportsorozatom hirtelen hivatalos úttá változtatott, a feleségemmel néhány napot a Seehotelban töltöttünk. Valószínűleg már akkor, 1962 augusztusában a tó fölött, a szálloda teraszán ülve és az első feledhetetlen sétánkon a tó körül, a fenséges hegyek között, a látóhatáron megpillantva a Dachstein-gleccsert, mindkettőnket megfertőzött a gyógyíthatatlan „Altaussee-kór”.

Bejártam a fél világot Tokiótól és Kiotótól Caracasig és Rio de Janeiróig, Kairótól és Bejrúttól Jeruzsálemig, Újdelhiig és Hongkongig, Stockholmtól és Helsinkitől Aix-en-Provence-ig és Elba szigetéig, és mégis újra meg újra, sőt egyre gyakrabban térek vissza az Ausseerlandhoz. Essen az eső, tomboljon vihar vagy ragyogjon a nap, én számtalan formában csak azt ismételgethetem, amit Hugo von Hofmannsthal mondott e magányos helyről: „...ahol minden hely közül a legszívesebben vagyok, a leginkább önmagam vagyok”.

Ezért vásároltunk meg néhány éve egy, a tó körüli kedves tájra néző kis lakást a Seehotelban. Friedrich Torbergnek, az osztrák írónak, aki gyerekkorától fogva szintén az Ausseerland „rabja” volt, és amerikai emigrációjában írta a megindító „Vágyakozás Altaussee-be”

című versét, igaza volt abban, hogy a táj varázsát ennek a stájerországi völgykatlannak a természetes elzártsága adja. A Salzkammergut többi szép helyétől eltérően Altaussee a természet végállomása, innen már nincs tovább. A hegyek, írja Torberg, melyek „átfogják, körülölelik a tavat, szinte valami erődítményt alkotnak, amelyben az ember jólesően védve érzi magát”. Ez a biztonságérzet az, ami mindig is bűvös erővel vonzott ide oly sok költőt, írót és gondolkodót.

Az azonban, hogy itt, és talán csakis itt írhattam meg a visszaemlékezéseimet, mélyebb értelemben is összefügg azoknak az embereknek a sorsával, akik hosszabb-rövidebb időt töltöttek az Ausseerlandban, és részben az én életemet is alakították. A kör számomra Altaussee-ben és környékén zárul be, de nemcsak a sok tollforgató és művész változatos sorsa miatt, hanem a sorsfordító 1944-es évhez fűződő saját emlékeim miatt is.

Azokba a villákba és házakba, amelyekben egykor Theodor Herzl családja, Hofmannsthalék, Wassermannék és Torbergék laktak, a náci Oberdonau és a Niederdonau gauleiterei költöztek. Őket fasiszta emigráns kormányok követték, amelyek Kelet- és Délkelet-Európa országaiból voltak kénytelenek ide menekülni. Az elsősorban zsidóktól rabolt ékszerekkel és műtárgyakkal együtt akarták meghúzni magukat sok SS-katonához hasonlóan az alpesi erődítménynek kikiáltott Salzkammergutban. Az Ausseerlandban azonban ellenállók és aktívan politizáló egyszerű sóbányászok is voltak, akik meg tudták akadályozni az Altaussee-i sóbánya felrobbantását, és megmentették a nácik által ott fölhalmozott műkincseket. Néhány ellenálló megmutatta egy amerikai egységnek az Altaussee fölötti hegyekben a Wildenseehütte felé vezető utat, és segített elfogni Ernst Kaltenbrunnert, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal, a náci kormány rémuralma központjának odamenekült főnökét.

Annak az embernek azonban, aki a hitleri Németország által megszállt államokban a zsidó közösségek megsemmisítését vezette, és Budapesten 1944 decemberéig minden lehetőt elkövetett, hogy a magyar zsidóság utolsó túlélőit, köztük engem és a szüleimet is elpusztítson, név szerint Adolf Eichmann-nak, sikerült elmenekülnie Altaussee-ból. A felesége hét évig élt még itt a három gyerekükkel, mielőtt Argentínába mentek Eichmann után. Ha a tónál vagyok, szinte mindennap elsétálok az előtt az Aussee-i stílusban épült ház

előtt, amelyben laktak. Csak nemrég hallottam, hogy Eichmann egyik fiának most víkendháza van Altaussee-ben.

Az Eichmann elleni per egyik koronatanúja 2001-ben bekövetkezett haláláig élt Altaussee-ben. Wilhelm Höttl egykori SS-Sturmbannführer 1945. november 26-án Nürnbergben eskü alatt azt vallotta, hogy Eichmann 1944. augusztus végén egy budapesti beszélgetésben a következőket közölte vele:

> „A különböző megsemmisítő táborokban mintegy négymillió zsidót végeztek ki, míg kétmillióan más módon lelték halálukat, ezeknek a nagy részét a biztonsági rendőrség készültségi egységei lőtték agyon az Oroszország elleni hadjárat során.”

*

Sok más villa tulajdonosait elűzték vagy megölték, s a helyüket a terror haszonélvezői vagy egyenesen a kiszolgálói foglalták el tulajdonosi, illetve bérlői minőségben. A túlélők, az elűzöttek, a törvényen kívül helyezettek - mint például Friedrich Torberg, Charles Wassermann és több más író, színész és művész -, akik szerették az Ausseerlandot, visszatértek ide. Néhányukkal még személyesen is beszélhettem. A tóparti sétányon szoktam találkozni azokkal a „tősgyökeres” aussee-iekkel, akik a háború utolsó éveiben vagy 1945 után születtek, és külföldön képviselik az új Ausztriát. Közülük való Klaus-Maria Brandauer, aki Szabó István, Oscar-díjas magyar rendező filmjében tett szert először világhírre, Barbara Frischmuth írónő, többek közt a modern magyar próza értő fordítója, valamint sok más művész, tudós és közíró, akik ezt a tájat választották pihenőhelyül. Számomra ők mind azt a „nagylelkű, erősen önkritikus, őszinte, Európára és a világra nyitott osztrák öntudatot” képviselik, amelyről Friedrich Heer, a nagy tudós és humanista, osztrák patrióta, ugyanakkor meggyőződéses kozmopolita álmodott.

*

A múlt árnyai és a jelen valóságas veszélyei ellenére is végtelenül hálás vagyok Ausztriának és az osztrákoknak, akik a legnehezebb időkben nemcsak útlevelet, de új hazát is kínáltak nekem. Mindazok után, amiket akár Magyarországon vagy Kelet- és Délkelet-Európa többi országában folytatott kutatásaim során tapasztaltam, elutasítom a magyarokkal, az osztrákokkal, a bécsiekkel, az aussee-iekkel vagy bármely más

népcsoporttal szembeni sommás ítéleteket. A történelem kritikus földolgozása azt mutatja, hogy az emberi elvetemültség nem rangsorolható, és nem léteznek „bűnös” vagy „hősies” nemzetek.

Max Born fizikus szerint a katasztrófa némelyeknek jóval is szolgál. „Hisz az ember számára nincs annál üdvösebb és megújítóbb valami, mint ha megfosztják őt gyökereitől, és új körülmények között kell újra megtelepednie.” Nos, én nem zsidó voltom miatt és nem is bebörtönzéssel fenyegetett szabadságharcosként menekültem Ausztriába, hanem mint olyan ember, aki a hazugság helyett az igazságot választotta, és a mennyország földi megteremtésének kísérletével szemben a tökéletlen demokrácia mellett döntött. Nem új-zélandi emigrációban, hanem a magyarországi börtönökben és internálótáborokban értettem meg, amit Popper mondott: „Azok, akik azt képzelik, hogy boldoggá tudják tenni az embereket, nagyon veszélyesek.” Egykor még én is ezek közé tartoztam. A szovjet típusú totalitarizmussal szembeni erkölcsi ítéletemben azért voltam és vagyok még könyörtelenebb, mint a Harmadik Birodalommal kapcsolatban, mert a marxista szocializmus eredeti eszméi és célkitűzései alapvetően emberségesek voltak, míg a nácizmus kezdettől fogva és eleve velejéig embertelen és gyilkos ideológiát hirdetett. Egyetértek ezért Iring Fetscher német politológussal abban, hogy a szocializmus Marxtól Leninen át Sztálinig tragikus átalakuláson ment keresztül, a nemzetiszocialista uralom fejlődése azonban Hitler rasszista és embertelen elképzeléseinek a közvetlen megvalósítása volt. Azokkal a bűntettekkel kapcsolatban, amelyeket részben a saját bőrömön tapasztaltam a barna és a vörös diktatúra alatt, tudatosan vagy tudat alatt, szüntelenül az a kötelességérzet munkált bennem, hogy tanúságot kell tennem ezekről az időkről. Körülbelül úgy, ahogy ezt Jean Améry fogalmazta:

> „Létemben átélem és fényt derítek a kor történelmi valóságára, és mivel a honfitársaim többségénél mélyebben tapasztaltam meg, jobban meg is tudom világítani azt. Nem érdem ez és nem okosság, csupán véletlen sorszerűség.”

IRODALOMJEGYZÉK

Az irodalomjegyzékben - mivel a kötet eredetileg német nyelven íródott - elsősorban német szakirodalmat használtam, de kibővítettem néhány, a közelmúltban megjelent magyar művel is.

Aharoni, Zwi-Dietl, Wilhelm: *Der Jäger, Operation Eichmann: Was wieklich geschah* (Stuttgart, 1996)

Améry, Jean: *Jenseits von Schuld und Sühne* (Stuttgart, 1980)

Arendt, Hannah: *Eichmann in Jerusalem - Ein Bericht über die Banalität des Bösen* (München, 1964)

Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben: tudósítás a gonosz banalitásáról* (Budapest, 2000)

Attali, Jacques: *Verbatim II.* (Paris, 1995)

Bayer, József - Deppe, Rainer: *Ungarn auf dem Weg in die Demokratie* (Frankfurt, 1992)

Benn, Gottfried: *Gedichte* I. kötet (Stuttgart, 1986)

Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (Budapest, 1994)

Black, Peter: *Ernst Kaltenbrunner, Vasall Himmlers: Eine SS-Karriere* (Paderborn-Wien-München-Zürich, 1991)

Bogyay Tamás: *Magyarország története távlatból* (Bécs-Budapest-München, 1990.)

Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust* (Budapest, 1988)

Braham, Randolph L.: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (New-York, 1994)

Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról* (Budapest, 2001)

Canetti, Elias: *Das Gewissen der Worte* (Frankfurt, 1981)

Dalos, György: *Archipel Gulasch, Die Entstehung der demokratischen Opposition in Ungarn* (Bremen, 1986)

Deaglio, Enrico: *Die Banalität des Guten, Die Geschichte des Hochstaplers Giorgio*

Perlasca, der 5200 Juden das Leben rettete (Frankfurt, 1994)

Diamant, Manus: *Geheimauftrag: Mission Eichmann* (Wien, 1995)

Ember Mária: *Hajtűkanyar* (Budapest, 1977)

Fetscher, Iring: *Neugier und Furcht - Versuch, mein Leben zu verstehen* (Hamburg, 1995)

Gaiswinkler, Albert: *Sprung in die Freiheit* (Wien-Salzburg, 1947)

Gellner, Ernest: *Bedingungen der Freiheit* (Stuttgart, 1995)

Grossman, Alexander: *Nur das Gewissen, Carl Lutz und seine Budapester Aktion* (Wald, 1986)

Hanák, Péter: *Ungarn in der Donaumonarchie* (Wien, 1984)

Hay, Eva: *Auf beiden Seiten der Barrikade, Erinnerungen* (Leipzig, 1994)

Hay, Julius: *Geboren 1900* (Hamburg, 1971)

Hegedűs András: *Élet egy eszme árnyékában* (Budapest, 1989)

Hilberg, Raoul: *Die Vernichtung des europäischen Judentums* (Frankfurt, 1990)

Hodos, Georg Hermann: *Schauprozesse, Stalinistische Sduberungen in Osteuropa 1948-1954* (Frankfurt, 1988)

Hoensch, Jörg, K.: *Geschichte Ungarns 1867-1983.* (Stuttgart, 1984)

Hoensch, Jörg, K.: *Ungarn - Geschichte, Politik, Wirtschaft* (Hannover, 1991)

Hofmannsthal, Hugo von: *Buch der Freunde, Aufzeichnungen* (Frankfurt, 1959)

Jungk, Robert: *Trotzdem* (München, 1995)

Kertész Imre: *Sorstalanság* (Budapest, 1975)

Kenedi János (szerk.): *Kis állambiztonsági olvasókönyv* (Budapest, 1996)

Kreisky, Bruno: *In Strom der Politik, Der Memoiren Zweiter Teil* (Wien-Berlin, 1998)

Lasky, Melvin J. (kiadó): *Die Ungarische Revolution* (Berlin, 1958)

Leimdörfer, David: *Geschichte der Drei-Gemeinde* (Altom-Hamburg-München, 1960)

Lévai, Jenő: *Eichmann in Ungarn, Dokumente* (Budapest, 1961)

Litván, György (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom, reform, felkelés, szabadságharc, megtorlás. Történelmi olvasókönyv* (Budapest, 1992)

Lukacs, John: *Budapest 1900: a város és kultúrája* (Budapest, 1999)

Lukacs, John: *Ungarn is Europa - Budapest um die Jahrhundertwende* (Berlin, 1990)

Marton, Kati: *Wallenberg* (New-York, 1985)

Marx, Karl-Engels, Friedrich: *Művészetekről, irodalomról* (Budapest, 1966)

Mayrhuber, Alois: *Künstler im Ausseerland* (Graz-Wien-Köln, 1985)

Nestroy, Johann Nepomuk: *Der Schützling* (Wien, 1847)

Paetzke, Hans-Henning: *Andersdenkende in Ungarn* (Frankfurt, 1986)

Pearlman, Moshe: *Die Festnahme des Adolf Eichmann* (Frankfurt, 1947)

Perger, Werner A.-Petritsch, Wolfgang-Müller, Konrad: *Kreisky - Gegen die Zeit* (Heidelberg, 1995)

Popper, Karl, R.: *Alles Leben ist Probelmlösen* (München, 1994)

Popper, Karl, R.: *Auf der Suche nach einer besseren Welt* (München, 1995)

Popper, Karl, R.: *Szüntelen keresés: intellektuális önéletrajz* (Budapest, 1998)

Portisch, Hugo: *Österreich II, Die Wiedergeburt unseres Staates* (Wien, 1985)

Ránki György: *1944. március 19. Magyarország német megszállása* (Budapest, 1978)

Rathkolb, Oliver: *Dritte Männer - Ex-Nazis als US-Agenten* (Wien, 1990)

Révész Sándor: *Aczél és korunk* (Budapest, 1997)

Révész Sándor: *Egyetlen élet: Gimes Miklós története* (Budapest, 1999)

Strasser, Maria: *Zerstörte Hoffnung - der Anfang von Ende* (Wien, 1957)

Ströbinger, Rudolf: *Das Rütsel Wallenberg* (Stuttgart, 1982)

Südosteuropa Handbuch, Ungarn (Göttingen, 1987)

Szász Béla: *Minden kényszer nélkül* (Budapest, 1981)

Tschuy, Theo: *Carl Lutz und die Juden von Budapest* (Zürich, 1995)

Wiesenthal, Simon: *Az igazság malmai* (Budapest 1991)

Wiesenthal, Simon: *Menekülés a sors elől* (Budapest 1991)

A SZERZŐ EDDIG MEGJELENT KÖNYVEI

Eagles in Cobwebs - Nationalism and Communism in the Balkans (Sasok a pókhálóban - Nacionalizmus és kommunizmus a Balkánon) New York, 1969 - megjelent németül és franciául.

Antisemitism without Jews - Communist Eastern Europe (Antiszemitizmus zsidók nélkül) New York, 1971 - megjelent németül, franciául, héberül és lengyelül.

Kreisky - Porträit eines Staatsmannes (Kreisky - Egy államférfi portréja) Köln-Bécs, 1972

Die Grenzen des Wandels - Spielkarten des Kommunismus im Dunauraum (A változás határai - A kommunizmus formái a Duna völgyében) Bécs, 1977

The Bureaucracy of Truth - How Communist governments manage the news (Az igazság bürokráciája - Hogyan menedzselik a kommunista kormányok a híradásokat?) London, 1981 - megjelent németül, franciául és japánul.

Religions freiheit und Menschenrechte (Vallásszabadság és emberi jogok) Szerkesztette és kiadta, Bécs, 1981

Das einsame Albanien (A magányos Albánia) Zürich-Osnabrück, 1986

Das eigenwillige Ungarn - Innenansichten eines Grenzgängers (Magyarország kívülről - avagy a túlélés művészete) Zürich-Osnabrück, 1986 - megjelent angolul és magyarul.

Zwischen Hoffnung und Ernüchterung, Reflexionen zum Wandel in Osteuropa (Honnan-hová? Gondolatok a közép-kelet-európai változásokról) Bécs, 1994 - megjelent magyarul.

Auf schwarzen Listen - Erlebnisse eines Mitteleuropäers (Feketelistákon - egy közép-európai élményei) Hamburg, 1996 - megjelent angolul és magyarul.

Die Ungarn, Ein Jahrtausend, Sieger in Niederlagen (Magyarok - Kudarcok győztesei) München, 1999 - megjelent magyarul 2001-ben, csehül, románul és készül az angol kiadás.

Kiadja a Helikon Kiadó Kft.,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

A kiadásért Pándi András,
a Helikon Kiadó igazgatója felel.

Felelős szerkesztő Borbíró Zsóka.
Műszaki vezető Kováts Imre.

Nyomdai előkészítés Pytheas Kft.

Megjelent 24,25 (A/5) ív terjedelemben.
Nyomta és kötötte a Szekszárdi Nyomda, 2002-ben. Fele-
lős vezető Vadász József igazgató.

He 838 ISBN 9G3 208 7G7 4